

فصلنامه تخصصی

مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک

سال ۰۱، شماره ۰۲، زمستان ۱۴۰۲

فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال اول ، شماره دوم ، زمستان ۱۴۰۲

صاحب امتیاز، مدیر مسئول و سردبیر: دکتر توحید ملک زاده دیلمقانی

طراح: دکتر مرضیه حسینی

ویراستار: میلاد تیموری، مهدی حسینی

اعضای هیات تحریریه:

دکتر رضا آقایی زاهد، دکتر علی ابوالقاسمی، دکتر عباسعلی احمدآوغلو، دکتر اختیار بخشی، دکتر لطفعلی برقی، دکتر شهرام پناهی، دکتر سیامک حسنعلی زاده، دکتر داود کوهی، دکتر آراز محمد سارلی، دکتر علیرضا مقدم

اعضای مشورتی هیات تحریریه:

جمال آپریمی، بهرام اسدی، اسماعیل جعفرزاده (جفرلی)، رضا زرگری، حسین فیض الهی وحید، خلیل مختاری نیا

این مجله به انتشار مقالات علمی-تحقیقی درباره تاریخ، زبان و تاریخ ادبیات آذربایجان در قالب تورکولوژی می پردازد. این مجله هم نگاه بومی-محلی تخصصی به آذربایجان و ترکان ایران دارد و هم نگاه وسیعتر به تاریخ و فرهنگ ترکان در طی تاریخ. این مجله از مقالات سایر محققین کشورهای مختلف درباره موضوعات تخصصی تورکولوژی هم استقبال می کند.

محل انتشار: اورمیه، آذربایجان غربی، ایران

ترتیب انتشار: فصلنامه

نوع مجله: تخصصی تاریخ آذربایجان و ترکان

زبان انتشار: ترکی، فارسی و انگلیسی همراه با خلاصه سه زبانه

نوع داوری: دوسو ناشناس

حق مؤلف (کپی رایت) مقالات: نشریه تابع قوانین بین المللی حق نشر همگانی کرییتیو کامنز (CC BY-NC) است.

شماره مجوز پروانه انتشار وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی: ۹۴۲۱۴

تاریخ مجوز: تابستان ۱۴۰۲

۳۰۴۱-۸۶۹۰ شاپا

راه های ارتباط:

Website: <https://www.azerturkhistory.ir/journal/contact.us>

Editor in chief: tohidmelikzade@yahoo.com

Telegram: @tohidmelikzade

"Studies on Azerbaijan and Turk's history "Specialized Journal, year 01, number 02, winter 2024

Director-in-charge, responsible manager, and editor-in-chief: Dr. Tohid Malekzadeh

Designer: Dr. Marziyeh Hoseini

Editor: Milad Teymuri, Mehdi Hasani

Members of the editorial board:

Dr. Reza Aghayari Zahed, Dr. Ali Abolqasmi, Dr. Abbas Ali Ahmadoglu, Dr. Ekhti Bakshi, Dr. Lotfali Barghi, Dr. Shahram Panahi, Dr. Siamak Hasanalizadeh, Dr. Davud Kohi, Dr. Araz Mohammad Sarli, Dr. Alireza Moghadam

Advisory members of the editorial board:

Jamal Ayrimi, Bahram Asadi, Ismail Jafarzadeh (Jaffarli), Reza Zargari, Hossein Feyz ullahi Vahid, Khalil Mokhtarinia.

This magazine publishes scientific-research articles about the history, language and history of literature of Azerbaijan in the form of Turkology. This magazine has both a native- Specialized view on Azerbaijan and the Turks of Iran, and a macro view of the history and culture of the Turks throughout history. This journal also welcomes the articles of other researchers from different countries about specialized topics of Turkology.

Place of publication: Urmia, West Azerbaijan Province, Iran

Order of publication: Quarterly

Type of magazine: Specialized in the history of Azerbaijan and Turks

Publication language: Turkish, Farsi and English with trilingual summary

Type of refereeing: two-way anonymous

Copyright of the articles: The publication is subject to the international laws of Creative Commons copyright (CC BY-NC).

Publication license number of the Ministry of Culture: 94214

License date: Summer 2023

ISSN: 3041-8690

Contact Us:

Website: <https://www.azerturkhistory.ir/journal/contact.us>

Editor in chief: tohidmelikzade@yahoo.com

Telegram: [@tohidmelikzade](https://www.instagram.com/tohidmelikzade)

"Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 02, Qış 2024

Lisənziya sahibi, məsul menecer və baş redaktor: Dr. Tohid Məlikzadə

Dizayner: Dr. Marziyeh Hoseini

Redaktor: Milad Teymuri, Mehdi Hasani

Redaksiya heyətinin üzvləri:

Dr. Riza Ağayari Zahid, Dr. Əli Abulqasmi, Dr. Abbas Əli Əhmədov, Dr. İxtiyar Bəxşi, Dr. Lütfləli Bərq, Dr. Şəhram Pənahi, Dr. Siamək Həsən Əlizadə, Dr. Davud Kuhi, Dr. Araz Məhəmməd Sarlı, Dr. Əliriza Muqəddəm

Redaksiya heyətinin məsləhətçi üzvləri:

Camal Ayrımı, Bəhram Əsədi, İsmayıl Cəfərzadə (Cəfərli), Riza Zərgəri, Hüseyn Feyzullahi Vəhid, Xəlil Moxtarinia.

Bu jurnalda türkologiya əsasında Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatının tarixi, dili ilə bağlı elmi-tədqiqat məqalələri dərc olunur. Bu jurnalda həm Azərbaycana və İran türklərinə ixtisaslaşdırılmış baxış, həm də tarix boyu türklərin tarixi və mədəniyyətinə makro baxış var. Bu jurnal həmçinin müxtəlif ölkələrdən olan digər tədqiqatçıların türkologiyanın xüsusi mövzularına dair məqalələrini qəbul edir.

Dərc yeri: Urmiya, Gərbi Azərbaycan Əyaləti, İran

Nəşr qaydası: Üç aylıq

Jurnalın növü: Azərbaycan və türklər tarixi üzrə ixtisaslaşmış

Nəşr dili: Azərbaycan Türkcəsi, Fars və İngilis üçdilli xülasə ilə

Hakimlik növü: ikitərəfli gizli

Məqalələrin müəllif hüquqları: Müəllifə aiddir. (CC BY-NC) beynəlxalq qanunlarına tabedir.

Mədəniyyət Nazirliyinin nəşr lisenziyasının nömrəsi: 94214

Lisənziya tarixi: Yay 2023

ISSN: 3041-8690

Ünsiyyət yolları:

Veb sayt: <https://www.azerturkhistory.ir/journal/contact.us>

Baş dedactor: tohidmelikzade@yahoo.com

Telegram: [@tohidmelikzade](https://t.me/tohidmelikzade)

Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 02, kış 2024

Lisans sahibi, sorumlu yönetici ve baş editör: Dr. Tohid Melikzade

Tasarımcı: Dr. Marziyeh Hoseini

Editör: Milad Teymuri, Mehdi Hasani

Yayın kurulu üyeleri:

Dr. Riza Ağayari Zahid, Dr. Ali Abolkasmi, Dr. Abbas Ali Ahmadoğlu, Dr. İktiyar Bahşi, Dr. Lutf Ali Bargi, Dr. Şahram Panahi, Dr. Siamak Hasan Alizade, Dr. Davud Kuhi, Dr. Araz Mohammad Sarli, Dr. Alireza Mogaddam

Yayın kurulunun danışman üyeleri:

Jamal Ayrımı, Bahram Asadi, Ismail Cafarzadeh (Caffarli), Riza Zargari, Hüseyin Feyzullahi Vahid, Halil Muhtarinia.

Bu dergide Azerbaycan tarihi, edebiyatının tarihi ve dili ile ilgili Türkoloji bakışlı bilimsel-araştırma makaleleri yayınlanmaktadır. Bu dergide hem yerel yani Azerbaycan ve İran Türklerine özel bakış, hem de Türklerin tarih boyunca tarih ve kültürüne makro bakışa yer verilmektedir. Bu dergide ayrıca farklı ülkelere araştırmacıların türkoloji konularıyla ilgili makalelerine de yer verilmektedir.

Basım yeri: Urmiye, Batı azerbaycan, İran

Yayınlanma sırası: Üç ayda bir

Dergi türü: Azerbaycan ve Türklerin tarihi konusunda uzmanlaşmış

Yayın dili: Türkçe, Farsça ve İngilizce, üç dilli özet

Hakemlik türü: iki yönlü saklı

Makalelerin telif hakkı: telif haklarının (CC BY-NC) uluslararası yasalarına tabidir.

Kültür Bakanlığı yayın izin numarası: 94214

Lisans tarihi: Yaz 2023

ISSN: 3041-8690

İletişim yolları:

Web sitesi: <https://www.azerturkhistory.ir/journal/contact.us>

Genel Yayın Yönetmeni: tohidmelikzade@yahoo.com

Telegram: @tohidmelikzade

فهرست

- ❖ سه مقاله دربارهٔ مکاتب آذربایجانی «تحولخواهی جامعهٔ زنان» و «ادبیات نوگرا»: مدخلی بر نظریه‌های تقی رفعت و رفیع‌خان امین
(شهرام پناهی خیای) ۶۷-۱
- ❖ تشکیل جمهوری ترک ارس در پایان جنگ جهانی اول
(حسین فیض اللهی وحید) ۷۹-۶۸
- ❖ گویش اوغوزی بر مبنای دیوان لغات التّرك - بخش اول
(لطفعلی برقی) ۹۷-۸۰
- ❖ تحلیل توپونیم شهر "توپ آغاج" بیجار گروس با رویکرد زبانشناختی- فرهنگی
(خلیل مختاری نیا) ۱۱۲-۹۸
- ❖ یک سند از قتل عام ترکان آذربایجان در ایروان بدست ارامنه در جنگ جهانی اول
(توحید ملک زاده دیلمقانی) ۱۳۲-۱۱۳
- ❖ اصطلاحات شعری "مخزن الاسرار"
(نایله عسگر) ۱۵۳-۱۳۳
- ❖ مجموعه علمی و فرهنگی (ربیع رشیدی) تبریزدر دوره ایلخانیان
(جلال آیریمی) ۱۶۲-۱۵۴
- ❖ پروسهٔ تشکل زبان فارسی تحت تاثیر زبان ترکی: نگاهی به نظریه کلی تشکل زبان فارسی و ۱۶ زیر نظریه متشکله آن
(اسماعیل جفرلی) ۲۰۳-۱۶۳
- ❖ **Türkçenin Etkisinde Farsçanın Oluşum Süreci: Fars Dilinin Oluşumu ve 16 Alt Teorisine Bir Bakış**
(Ceferli Ismail) 204-244

سه مقاله درباره مکاتب آذربایجانی «تحول خواهی جامعه زنان» و «ادبیات نوگرا»:

مدخلی بر نظریه های تقی رفعت و رفیع خان امین

دکتر شهرام پناهی خیای

ایمیل:

Sh.panahi@iau.ac.ir
Xiyavi4@gmail.com

چکیده:

وابستگی:

جنبش آزادی خواهانه شیخ محمد خیابانی در آذربایجان، علاوه بر جنبه های سیاسی و اجتماعی، جنبه های فرهنگی و فکری نیز داشت. یکی از مهم ترین نمودهای این جنبش، ظهور مکتب «زن آزادخواهی یا فمینیسم آذربایجانی» بود. این مکتب توسط دو تن از اعضای حزب دموکرات آذربایجان، یعنی تقی رفعت و رفیع خان امین، بنیان نهاده شد. هدف اصلی این مکتب، توانمندسازی زنان ترک آذربایجانی و کسب فرصت برابر با مردان در دستیابی به منابع سیاسی و اجتماعی بود. این مکتب معتقد بود که جنسیت در ایران یک مسئله تاریخی است که در فرهنگ و نهادهای جامعه، در اشکال نابرابری های جنسیتی ساختارمند گردیده است. تغییر جامعه در تمامی ابعاد، به ویژه ارتقای آگاهی عمومی، عامل دستیابی زنان به موقعیت برابر خواهد بود. از طرفی، تقی رفعت، یکی از بنیان گذاران این مکتب، در زمینه ادبیات نیز نظریات نوگرایانه ای داشت. وی معتقد بود که ادیبان باید هم به ارزش های ادبیات گذشته پایبند باشند و هم در ارتباط با تحول تاریخی، جامعه را به سوی ارزش های فرهنگی پیشرفته هدایت کنند. به اعتقاد رفعت، انتقال ارزش ها از طریق ادبیاتی متحول، یکی از شروط تغییر اجتماعی است که زمینه تاریخی متناسب در بستر عقلانی برای توسعه و تحول اجتماعی را فراهم می کند. بدین ترتیب، در نتیجه تلاشهای رفعت برای نخستین بار در تاریخ آذربایجان و ایران مکتب نقد ادبی نقد و ادبیات نوگرا به ظهور رسید و لذا می توان او را بنیان گذار شعر نو در ایران دانست.

واژگان کلیدی: جنبش شیخ محمد خیابانی، آذربایجان، تقی رفعت، رفیع خان امین، فمینیسم آذربایجانی، ادبیات نوگرا، سنت و تجدد.

استناد (آپا): پناهی خیای، ش. سه مقاله درباره مکاتب آذربایجانی «تحول خواهی جامعه زنان» و «ادبیات نوگرا»:
مدخلی بر نظریه های تقی رفعت و رفیع خان امین. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک"
- جلد ۰۱، شماره ۰۲، زمستان ۲۰۲۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا.

Dr. Shahram Panahi Khayavi

email:

Sh.panahi@iau.ac.ir
Xiyavi4@gmail.com

Affiliation:

Member of the faculty of
Islamic Azad University,
Shahrbabak branch

Three Articles on the Azerbaijani Schools of "Women's Society Transformation and Modern Literature

An Introduction to the Theories of Taqi Rafat and Rafi Khan Amin

Abstract:

The Constitutionalist Movement of Sheikh Mohammad Khiyabani in Azerbaijan had political, social, and cultural dimensions. One of the most important manifestations of this movement was the emergence of the "Women's Liberation or Azerbaijani Feminism" school. This school was founded by two members of the Azerbaijan Democratic Party, namely Taqi Rafat and Rafi Khan Amin. The main goal of this school was to empower Azerbaijani Turkish women and to gain equal opportunities with men in accessing political and social resources. This school believed that gender inequality in Iran is a historical issue that has been structured into forms of gender inequality in the culture and institutions of society. The change of society in all dimensions, especially the raising of public awareness, will be the factor in women's access to an equal position. On the other hand, Taqi Rafat, one of the founders of this school, also had progressive ideas in the field of literature. He believed that writers should adhere to the values of past literature and, in a context of historical transformation, guide society towards progressive cultural values. According to Rafat, the transmission of values through a transformed literature is one of the conditions of social change that provides an appropriate historical backdrop through rational considerations for social development and transformation. Thus, as a result of Rafat's efforts, for the first time in the history of Azerbaijan and Iran, the school of literary criticism and modernist literature emerged, and therefore he can be considered the founder of modern poetry in Iran.

Key words: Sheikh Mohammad Khiyabani movement, Azerbaijan, Taqi Rauf, Rafi Amin Khan, Azerbaijani feminism, modernist literature, tradition and modernity.

CITATION (APA): Panahi Khayavi, Sh. Three Articles on the Azerbaijani Schools of "Women's Society Transformation and Modern Literature, An Introduction to the Theories of Taqi Rafat and Rafi Khan Amin. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 02, winter 2024, ISSN: 3041-8690.

Dr. Shahram Panahi Khayavi

e-posta:

Sh.panahi@iau.ac.ir
Xiyavi4@gmail.com

Üyelik:

İslami Azad Üniversitesi
Şahrabak şubesi öğretim üyesi

Üç Makale: Azerbaycan Kadın Toplumu Dönüşümü ve Modern Edebiyat Okulları

Mirza Tagi Rafat ve Rafi Han Amin Teorilerine Giriş

Özet:

Şeyh Muhammed Hiyabani'nin Azerbaycan'daki özgürlükçü hareketi, bölge üzerinde kalıcı bir etki bırakan önemli bir siyasi, sosyal ve kültürel hareketti. Hareketin en önemli sonuçlarından biri, Azerbaycan'da iki yeni düşünce okulunun ortaya çıkmasıydı: Azerbaycan feminist okulu ve Azerbaycan modern edebiyat okulu. Bu okullar, Azerbaycan Demokrat Partisi üyeleri Mirza Tagi Rafat Tebrizli ve Rafi Han Amin tarafından kurulmuştur. Bu okulun temel amacı, Azerbaycan Türk kadınlarının güçlenmesi ve siyasi ve sosyal kaynaklara erkeklerle eşit fırsatlar elde etmesiydi. Bu okul, İran'da cinsiyetin toplumsal ve kültürel kurumların içine yerleşmiş bir tarihsel sorun olduğuna inanıyordu, bu da cinsiyet eşitsizliklerine yol açmaktaydı. Toplumun tüm boyutlarda, özellikle genel farkındalığın artırılmasıyla dönüşümü, kadınların eşit pozisyonlara ulaşmasının anahtarı olacaktır. Ayrıca, bu okulun kurucularından Tagi Rafat, edebiyat alanında da yenilikçi fikirlerle sahipti. Rafat'a göre yazarlar, toplumu ileri kültürel değerlere doğru yönlendirirken geçmiş edebiyat değerlerine bağlı kalmalıdır. Rafat'a göre, dönüşümcü edebiyat aracılığıyla değerlerin aktarılması, toplumsal değişimin bir önkoşuludur ve entelektüel gelişme ve toplumsal dönüşüm için uygun bir tarihsel bağlam sunar. Sonuç olarak, Tagi Rafat'ın çabaları, Azerbaycan ve İran'da edebi eleştiri ve yeni dönem edebiyatının ortaya çıkmasına yol açmış ve onu İran'da yeni şiirin öncüsü yapmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şeyh Muhammed Hiyabani hareketi, Azerbaycan, Tagi Rafat, Rafi Han Amin, Azerbaycan feminizmi, yeni edebi akım, gelenek, yenilik.

CITATION (APA): Panahi Khayavi, Ş. Üç Makale: Azerbaycan Kadın Toplumu Dönüşümü ve Modern Edebiyat Okulları, Mirza Tagi Rafat ve Rafi Han Amin Teorilerine Giriş. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 02, kış 2024, ISSN: 3041-8690.

Dr. Şəhram Pənəhi Xəyavi

e-poçt:

Sh.panahi@iau.ac.ir
Xiyavi4@gmail.com

Mənsubiyyət:

İslam Azad Universitetinin
Şəhrabək filialının professor-
müəllim heyətinin üzvü

Üç məqalə: Azərbaycan qadın cəmiyyətinin inkişafı və müasir ədəbiyyat məktəbləri

Mirzə Tağı Rəfət və Rəfi xan Əminin teorilərinə giriş

Xülasə:

Azərbaycanda Şeyx Məhəmməd Xiyabani azadlıq hərəkatı siyasi və sosial aspektlərinə əlavə olaraq mədəni və fəlsəfi aspektlərə də malik idi. Bu hərəkatın ən mühüm aspektlərindən biri "Azərbaycan qadın qurtuluşu və ya feminizm" məktəbinin ortaya çıxması idi. Bu məktəb Azərbaycan Demokrat Partiyası üzvləri Tağı Rəfət və Rəfi xan Əmin tərəfindən qurulmuşdur. Bu məktəbin əsas məqsədi Azərbaycan türk qadınlarının gücləndirilməsi və kişilərlə eyni siyasi və sosial imkanlara sahib olması idi. Bu məktəb İranda cinsiyyətin cəmiyyətdə və mədəni qurumlarda tarixi bir problem olduğuna inanırdı ki, bu da cinsiyyət bərabərsizliklərinə səbəb olurdu. Cəmiyyətin bütün sahələrində, xüsusilə, ümumi məlumatlandırmanın çoxalması ilə çevrilməsi qadınların bərabər mövqə əldə etməsinin açarı olacaqdır. Həmçinin, bu məktəbin qurucularından Tağı Rəfət, ədəbiyyat sahəsində də novator fikirlərə sahib idi. Rəfətə görə yazıçılar, cəmiyyəti mədəni dəyərlərə yönləndirərkən keçmiş ədəbiyyat dəyərlərinə bağlı qalmalıdır. Bu həm də ədəbiyyat vasitəsilə dəyərlərin ötürülməsinin, cəmiyyətin dəyişiminin ön şərtlərindən biri olaraq intellektual inkişaf üçün uyğun bir tarixi kontekst təqdim edirdi. Nəticə olaraq, Tağı Rəfətin söyləri Azərbaycan və İranda ədəbi nəzəriyyə və yeni dövr ədəbiyyatının ortaya çıxmasına səbəb olmuş və onu İranda yeni şairin təşəbbüskarı etmişdir.

Açar sözlər: Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatı, Azərbaycan, Tağı Rəfət, Rəfi xan Amin, Azərbaycan feminizmi, yeni ədəbiyyat məktəbi, ənənə, yenilik

CITATION (APA): Pənəhi Xəyavi, Ş. Üç məqalə: Azərbaycan qadın cəmiyyətinin inkişafı və müasir ədəbiyyat məktəbləri, Mirzə Tağı Rəfət və Rəfi xan Əminin teorilərinə giriş. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 02, qış 2024, ISSN: 3041-8690.

مدخل:

در سال ۱۳۳۵ق/ ۱۹۱۷م، جنبش آزادی خواهانه به رهبری شیخ محمد خیابانی، از طریق فعالیت حزب دموکرات آذربایجان و انجمن های با نفوذ دموکرات ها سراسر آذربایجان را فراگرفت و به فرجام با برپایی قیام کوتاه مدتی از ۱۶ رجب تا ۲۹ ذی الحجه ۱۳۳۸ق/ ۹ آوریل تا ۱۴ سپتامبر ۱۹۲۰ م، به مبارزه سیاسی علنی با حکومت مرکزی پرداخت. طی سال های گفته شده، یکی از وجوه مشترک بنیان های فکری جنبش، نظریه «مدرنیسم یا تجددگرایی و پرداختن به چرایی عدم تکوین جامعه قانونمند» در دوره پس از مشروطه در آذربایجان و یا در کل ایران بود. با این ملاحظات، اندیشه ورزی جنبش پیش نیاز تحقق توسعه یافتگی را ایجاب نوعی شرایط فکری در بین آحاد جامعه و نگرش های مثبت فرهنگی برای پیشرفت و تحقق جامعه مدنی می دانست و از آنجا که نوگرایی در قالب گسترده آن، یعنی نوسازی و نورآوری در فرایندها و تغییرات اجتماعی مطرح شد، لذا از خلال مفاهیم «سنت و مدرن»، اندیشه سترگ «تحول اجتماعی در سرزمین آذربایجان»، به طور اجتناب ناپذیری در میان نظریه پردازان جنبش به گفتمان منحصربه فردی تبدیل گردید و خصوصاً در برخی موضوعات اجتماعی و فرهنگی به ظهور و نضج مکاتب فکری جدیدی در این خطه انجامید، سهل است تاریخ معاصر ایران را مدیون خود کرد. از میان نویسندگان، رفیع خان امین و یکی از ممتازترین متفکران این دوره، تقی رفعت که هر دو نیز از اعضای حزب دموکرات آذربایجان بودند، برای نخستین بار و باتکیه بر مفاهیم کلیدی سنت و تجدد، «مکتب زن - آزاد - خواهی یا فمینیسم آذربایجانی» را در سال ۱۳۳۸ق/ ۱۹۲۰م، بنیان نهادند.

اصطلاح فمینیسم، واژه نسبتاً جدیدی در تاریخ ایران است و همان گونه که گفته شد به نظر می رسد که بدو توسط اندیشمندان یادشده، مطرح گردیده و پیرامون آن مباحث پُردامنه ای درباب عوامل مؤثر در بهبود موقعیت زنان مورد بحث قرار گرفته است. هدف اصلی گفتمان، توانمندسازی «زنان ترک آذربایجانی» از لحاظ کسب فرصت برابر با مردان در دستیابی به منابع سیاسی و اجتماعی با هدف ارتقای منزلت، پایگاه و نقش اجتماعی برای مشارکت مدنی در جامعه بود. با این وصف، دو مقاله نخست مجموعه حاضر به بررسی شناخت شناسی های دارای دیدگاه فمینیستی در نظریه های تقی رفعت و رفیع امین پرداخته و در ادامه بحث نشان داده خواهد که آیا گفتمان اصلاحی تاجه حد به پویش جمعی زنان در آذربایجان در عرصه های سیاسی اجتماعی منجر گردیده است و نیز، به منظور تحلیل ساختار گفتمان بر مبنای این سؤال پیش خواهیم رفت که اندیشه های نظام اعتقادی مکتب آذربایجانی طرفداری از زنان پیرامون مقوله جنسیت چیست؟ پرسش مذکور را به فرضیه رهنمون می سازد که: جنسیت در ایران مسأله ای است تاریخی که در فرهنگ و نهادهای جامعه، در اشکال نابرابری های جنسیتی ساختارمند گردیده است و تغییر جامعه در تمامی ابعاد، به ویژه ارتقای آگاهی عمومی عاملیت رسیدن زنان به موقعیت برابر خواهد بود.

از طرفی، برای اولین بار رفعت در فاصله سال های (۳۸- ۱۳۳۵ق/ ۲۰- ۱۹۱۷م). با ذوق و استعداد بی نظیر سعی کرد جایگاه «سنت و تجدد» را به نحوی متفاوت از دیگر صاحب نظران متعارف در ادبیات تاریخ معاصر تعریف کند. به اعتقاد وی، ادیبان نه تنها باید به ارزش های ادبیات گذشته تعهد داشته باشند، در عین حال در ارتباط با تحول تاریخی معاصر شدن وظیفه یک ادیب

آن است که با تفکری هدفمند، جامعه را به سوی ارزش‌های فرهنگی پیشرفته هدایت نماید. بر مبنای این باورداشت، وی دیدگاه‌ها و استلزام‌های سودمندی در مورد تغییر برخی رویکردها از جمله: «نقد ادبی» و «نوآوری در شعر» را مطرح کرد. از آنجاکه در جنبش خیابانی بخشی از اندیشه‌ها معطوف به انتقال جامعه سنتی یا ماقبل نوسازی به درون نوعی سازمان اجتماعی به هم پیوسته است که از ویژگی‌های ملت‌های پیشرفته دارای رشد اجتماعی محسوب می‌شود، از این رو رفعت با طرح نظریه اشاره شده معتقد بود: انتقال ارزش‌ها از طریق ادبیاتی متحول، یکی از شروط تغییر اجتماعی است که زمینه تاریخی متناسب در بستر عقلانی برای توسعه و تحول اجتماعی را فراهم می‌کند. کل این دیدگاه، به طور عینی با تحولات تاریخی آذربایجان در زمان جنبش خیابانی در هم آمیخته شده است که نظریات رفعت در موضوع ادبیات، موضوع اصلی مقاله سوم این مجموعه را تشکیل می‌دهد.

مقاله اول: مکتب تحول‌خواهی زنان در آذربایجان (۱): جنبش اصلاحی و جامعه زنان

مقدمه

زنان در اغلب جنبش‌های ایران (تنباکو، مشروطه، قیام‌های محلی پس از مشروطه و جنبش جنگل) در دوره ۱۳۳۸-۱۳۰۸ ق/۱۹۲۰-۱۸۹۰ م که هدفشان ایجاد دگرگونی اجتماعی سیاسی بوده، در کنار مردان ایفای نقش کرده‌اند. اما، هیچ‌گاه پویش جمعی آنان در شکل یک جنبش مستقل نبوده‌اند.^۱ حداقل، ۴ ویژگی جنبش اجتماعی مورد نیاز بود که مشارکت جمعی آنان در عرصه سیاسی اجتماعی به جنبش زنان تبدیل می‌شد، که از میان آن‌ها، تنها ویژگی اول را دارا بوده و سه ویژگی دیگر ضعیف باقی مانده‌اند. این ویژگی‌ها عبارت‌اند از:

(۱) موقعیت و شرایط زندگی زنان نسبت به مردان تبعیض‌آمیز باشد (مانند تبعیض در کسب آگاهی، شغل، منزلت، ثروت و قدرت).

(۲) این تبعیض‌ها توسط گفتمان‌های فمینیستی^۱ تبیین شده و راه‌های برون‌رفت از آن‌ها تا حدی نشان داد شود.

(۳) سازمان‌ها و شبکه‌های غیردولتی و مستقل زنان شکل گرفته باشد.

(۴) زنان آماده باشند برای تحقق مطالباتشان صدای اعتراض خود را به گوش دولت و نهادهای مدافع تبعیض برسانند.^۲

اینک، باتوجه به توضیحات اشاره شده درباره ویژگی‌های جنبش زنان، بهتر می‌توان درباره محتوای ایدئولوژی و جهت‌گیری جنبش خیابانی، در موضوع زنان سخن گفت؛ از میان ویژگی‌های سابق الذکر، علاوه بر ویژگی اول، یعنی احساس شکاف و تبعیض میان موقعیت زنان در مقابل مردان، برای نخستین بار در جنبش خیابانی این وضعیت نابرابری از زوایای گوناگون توصیف و

تبیین شده، ضمن آنکه در این گفت‌وگو، راه‌های برون‌شو برای خروج از وضعیت تبعیض‌آمیز زنان به‌روشنی به‌بحث عمومی تبدیل شده است. البته، برخی تمهیدات این اندیشه آن‌بوده که زمینه‌ای فراهم کند که زنان مستقلاً یا با تشکیل جمعیت‌هایی، صدای اعتراض خود را به گوش جامعه برسانند، با این حال نمی‌توان ادعا کرد این کوشش‌ها به‌نوعی جنبش زنان تبدیل شده باشد و تنها می‌توان مشارکت زنان آذربایجان را به‌عنوان بخشی از پایگاه اجتماعی جنبش، که تا حدّ یک جنبش خرد اجتماعی فرصت فعالیت یافته‌اند، محسوب داشت. با این وصف، مسأله اصلی پژوهش حاضر عبارت‌است از این‌که: در ادبیات توسعه جنبش خیابانی، اندیشه‌های مربوط به بهبود موقعیت زنان دارای چه‌اهدافی در حوزه تغییر اجتماعی است؟ و آیا گفتمان‌اصلاحی به پویش جمعی زنان در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی منجر گردیده است یا نه؟ با در نظر گرفتن اینکه مطالبات زنان با شدت و ضعف در قبل و بعد از مشروطه در قالب اعتراف به نابرابری‌های اجتماعی مطرح بوده، بنابراین در این تحقیق اندیشه‌های دارای دیدگاه فمینیستی از نقطه‌نظر متفکران جنبش خیابانی مورد بحث قرار می‌گیرد، و لذا این دیدگاه به یک جنبش مهم در دوره تاریخ معاصر آذربایجان اشاره دارد.

اگر فمینیسم در کلی‌ترین معنایش، مسأله حقوق زنان در معنای تاریخی آن باشد، از این‌رو انگاره‌های این عقیده را می‌توان در بیان نظریه‌پردازان جنبش و ماهیت وابستگی‌شان به این باورداشت را مورد تحلیلی نقادانه قرار داد. از متفکران جنبش که از جهات مختلف درباره موقعیت اجتماعی‌مدنی زنان به بحث پرداختند، دکتر رفیع‌خان امین (زاده: ۱۲۸۸ ق/ ۱۸۷۲ م – درگذشت: نامعلوم)^۴ و تقی رفعت (۳۸-۱۳۰۸ ق/ ۱۹۲۰-۱۸۹۰)^۵ می‌باشند. خانم شمس کسمایی (۱۳۴۰-۱۲۶۲ ش)^۶ نیز با اشعار خود درباره زنان، تنوع این گفت‌وگوها را دامن زد. همچنین، مطالب جسته‌گریخته‌ای نیز توسط خیابانی مطرح گردید و هاشم کلانتری^۷ نیز همسو با افراد فوق، مقاله‌هایی را در مجله ادبی آزادستان به چاپ رساند. که در مجموع، با بررسی عقاید آن‌ها می‌توان گونه‌های مختلفی از ادبیات فمینیستی را به‌لحاظ محتوا و نوع جهت‌گیری، مشخص نمود.

۱) گفتمان‌های اصلاحی و عوامل تثبیت مطالبات زنان:

نخستین بار، سلسله مقاله‌هایی توسط دکتر رفیع امین‌خان، با امضای «فمینیست»، پس از جمادی‌الاول ۱۳۳۸ ق / ژانویه ۱۹۲۰ م، در تجدید به چاپ رسید و دنباله بحث را تقی رفعت با امضای «فمینا» تا روزهای نهایی قیام (۲۹ ذی‌الحجه ۱۳۳۸ ق/ ۱۴ سپتامبر ۱۹۲۰ م)، ادامه داد. رفیع امین، اولین مقاله خود با عنوان «زنان ما» را منتشر کرد که مضمون دقیق آن به‌جنبه‌های حقوق مدنی زنان در جامعه آذربایجان و به‌دفاع از حقوق برابر زنان در مقابل مردان اشاره داشت. وی در شرح نسبتاً مبسوطی درباره اوضاع زنان جامعه به این امر می‌پردازد که زنان نیز انسان هستند، شیء، چیز، کنیز و امثال آن نیستند و در انتهای مقاله نیز دولت و سنت‌های جامعه را در بی‌توجهی به حقوق زنان محکوم می‌کند:

در مملکت ما خیل چیزها... در بوته احوال مانده و یکی از آن چیزها "زنان" ماهستند- (تعجب نکنید جسارتاً زنان مان را در ردیف چیزها نام بردیم؛ زیرا اگر قدری به خود آئید ملتفت خواهید شد که زن ایرانی کنونی بغیر از "چیز"، اسم دیگری را لایق

نیست. فعلاً نمی‌خواهیم بگویم که در ایران همیشه مرد ذیحق است و زن همیشه مغلوب چرا که آن یکی از جنس قوی است و این یکی از جنس ضعیف و نیز نمی‌خواهیم بگویم که در ایران زن از حقوق مشروع خود مسلوب است زیرا نه اشخاص حامی‌او هستند و نه قانون حقوقی او را صیانت می‌کند و نه او هم به حقوق خویشتن واقف و آشناست.^۸

در کنار جنبه‌های اجتماعی، تقی رفعت نیز به‌لحاظ فرهنگی^۹، خواستار تغییر بنیادی خانوادهٔ مردسالار در جامعه می‌باشد. او برای سودمند نشان دادن این دیدگاه در آذربایجان، توجه اصلی را به مبارزات فمینیستی جوامع اروپایی در طول ادوار قرن هفده تا بیستم میلادی معطوف می‌دارد که طی آن زنان پاره‌ای کشورهای من‌جمله، آمریکا و انگلیس توانسته‌اند برخی حقوق خود در برابر جامعهٔ مردسالار را بدست آورند. از این‌رو، پیدا شدن «مسلك فمینیسم، یعنی مدافع حقوقی زنان»، در اروپا در نتیجهٔ آگاهی مستمر زنان، و در واکنش علیه آن بخشی از جامعه شکل گرفته که خواستار حفظ وضع موجود بوده و در برابر این دیدگاه مرسوم که زن باید در خانه باشد و «مكلف به خانه‌داری»، به‌امر تربیت فرزند بپردازد، نیازهای جنسی مرد را برآورده کند و عامل «تأمین بقای نسل» باشد و در مقابل نیز، مرد کار کند و مایحتاج و امنیت خانه را تأمین نماید. در این شرایط تاریخی «زن حکم یک عنصر، یک عامل، یک موجود طبیعی را داشت که بایستی تابع قوانینی شود که مرد برای تنظیم ادارهٔ مالکانه خانه خود تنظیم می‌نمود».^{۱۰}

هدف اصلی رفعت از این سخنان، نشان دادن جایگاه برتر زنان اروپایی است که توانسته‌اند در مبارزه با جوامع خود، مهم‌ترین نیروهای بازدارندهٔ توسعه موفقیت خود را مهار و موقعیت نسبی خود را در جامعه ارتقا بخشند.

البته، در مقاله‌های اشاره شده و دیگر مقاله‌های مربوط به زنان، مباحث متنوع توأمانی وجود دارد که کلیت نظام اجتماعی و تمامی آحاد جامعه را مورد خطاب قرار می‌دهد که واجد اهمیت فراوان است. برای نمونه، تصریح می‌شود که زمینهٔ فعالیت تمام اقشار جامعه، از جمله زنان در جوامعی اتفاق افتاده که در آن «دموکراسی پارلمانی» مستقر شده و در همکاری با آن نهاد، دولت مدافع حقوق شهروندان وجود دارد و لذا، مُبشّران جنبش تأکید فراوانی نسبت به پیگیری مطالبات زنان از طریق نهادهای حکومتی دارند. با این ملاحظه، اندیشهٔ جنبش در موضوع زنان، به نقد جامعهٔ مردسالار می‌اندیشد و اذعان می‌شود در جامعهٔ ایرانی، فشارهای مختلفی به‌لحاظ سنت‌ها، ارزش‌های اجتماعی، تلقی‌ات مردم و نظایر آن‌ها به طرفداری از اینکه زنان محدود باقی‌بمانند وجود دارد^{۱۱} و یکی از مهم‌ترین راه‌های برون‌رفت از این اوضاع نیز به کوشش‌های دولت در آگاهی بخشیدن مداوم به مردم و یا اقدامات عملی با هدف اصلاح چهارچوب‌های جامعهٔ سنتی وابسته است و لذا، کوتاهی دولت در این باره، بارها مورد تخطئهٔ فراوان قرار گرفته است.^{۱۲}

به‌رغم انتقادهای صریحی که نسبت به برخی مظاهر سنتی جامعه صورت می‌گیرد، درکل تلاش رفیع امین و تقی رفعت براین اصل استوار است که گفتمان‌های مربوط به زنان با ارزش‌های از پیش موجود جامعهٔ آذربایجان تطبیق شود. رفعت، با انتقاد از نوعی فمینیست در مباحث اروپایی که بیشتر داعیه‌دار تفاوت ذاتی زنان با مردان است و از برتری زن به‌عنوان روش زندگی

دفاع می‌کند، توجه را به بحث معقول‌تری در زمینه فمینیستِ عملگراییِ منطق با جامعه آذربایجان معطوف می‌کند. او در تشریح این دیدگاه می‌گوید:

... «فمینیست» در اصطلاح امروزی شخصی را می‌گویند که طرفدار نسوان بوده و از حقوق حقه آنان مدافعه می‌کند، برای بهترین احتیاجات و اصلاح وضعیات انفرادی و اجتماعی آنان مجاهدت می‌ورزد، به عبارت آخر، پیرو و سالک مسلک «فمینیسم» می‌باشد. یک عده، طرفداری از نسوان را از نقطه نظر منافع و محفوظات شخصیه خودشان تلقی نموده، در پیش معبوده نساء زانوی پرستش به زمین می‌گذارند؛ طریق ثناخوان و مدافعه پیش می‌گیرند، و از روی کمال تعبد، عواطف روحیه و اقدامات شخصیه را که ممکن است در زنان موجود باشند نوازش می‌کنند و می‌ستایند. برای تکمیل اسباب گمراهی ایشان درصدد گشودن راه‌های جدید و ایجاد ضلالت‌های نوبه‌نو می‌آیند... اصل فمینیسم یعنی طرفداری واقعی از نسوان، بکلی غیراز اینست: مدافعین حقوق زنان، فقط آسایش و استراحت مادی و معنوی زنان را در نظر می‌گیرند. جدّو جهد می‌ورزند که وضعیت حیاتیه آنان را در توی خانواده و در خارج آن، به هر صورت در آغوش هیئت جامعه، اصلاح و تصحیح نموده با قوانین موضوعه، حمایت کامل از استقلال مادی و معنوی زنان به عمل بیاورد. آنان را به طرف یک تکامل هرچه بهتر و یک سعادت ممکن الحصول ارشاد و هدایت نمایند. بنابراین «فمینیست حقیقی» فضائل حمیده نسوان را تشویق و تشجیع کرده، از ضعف و ناتوانی‌های آنان متألم و متأثر می‌گردد و در اصلاح معایب ایشان از هیچ نوع فداکاری کوتاهی نمی‌ورزند...^{۱۳}

نظرات مربوط به نوسازی جامعه زنان با شرایط آذربایجان و در این موضوع، مشخص کردن جایگاه زن، حدود مرز زن، سرشت زن، از جمله سؤالاتی است که مؤکداً از طرف رفعت، در برخی موارد از ناحیه خیابانی به آن‌ها پاسخ داده می‌شود. بساکه، رفعت در سلسله مقاله‌هایی با عنوان «مدپرستی»، به برخی عادت‌های زنان شهرنشین در تقلید از پوشش‌های غربی، اعتراض کرده و آن را مغایر با ارزش‌های فرهنگی جامعه آذربایجان و «مغایر اخلاق و دشمنی شرافت و ناموس»، می‌داند^{۱۴} و در این مورد، زنان ترک آذربایجانی را به هوشیاری نسبت به مفهوم واقعی مکتب طرفداری از زن فرا می‌خواند و در مسائل نوگرایی، جنبه تقلیدهای کورکورانه از جوامع غربی را مردود می‌داند. به اعتقاد رفعت، زنان ترک باتکیه بر هنجارها و هویت خانوارهای آذربایجانی نیز می‌توانند در عرصه فعالیت‌های اجتماعی شرکت جویند و این کار چندان دشواری نمی‌باشد. آن‌ها به راحتی می‌توانند «یک لباس مؤدب، ساده و پاکیزه، یک لباس متناسب با مقتضیات اقلیم و آب‌وهوا و مطابق تعلیمات فنون جدید» بپوشند و توأمان احساس احترام جامعه را بر خود برانگیزانند.^{۱۵}

مضافاً، خیابانی نیز از توسعه سطح اخلاق و فرهنگ زنان جامعه دفاع می‌کند، به شرط آن‌که روش‌ها و الگوهای ارائه شده مانع کارکرد موفقیت‌آمیز زنان در جامعه دموکراتیک نباشد. وی خاطرنشان می‌کند: زنان ترک در حوادث پس از مشروطه بارها شایستگی خود را نشان داده‌اند و حتی اگر لازم شده به «واسطه فروختن اسباب زینت خودشان [در برابر دشمن خارجی] به امداد دولت شتافته‌اند»^{۱۶} اگر مردان در جامعه مسئولیت‌های بیشتری دارند، زنان نیز می‌بایست شرایط مشابهی را دارا باشند، ولی نباید

سیر وجهات تغییر در ظاهر و تقلید باشد، شعار داعیه‌داری برابری زن و مرد نباید نوعی احساس خلاء در جامعه به‌وجود آورد که به‌جای روی آوردن این بخش از جامعه برای احراز نقش‌های اجتماعی، آن‌ها را به مظاهر تقلیدگرایانه‌ای چون «مدپرستی» بکشاند. چنانچه، خیابانی در نطقی می‌گوید:

ممانعت از لباس‌های فرم جدید است، این تصور بکلی برخلاف واقع و بی‌مأخذ است، ما طرفدار تجدد هستیم و هرگز ممکن نیست یک کلمه ارتجاع‌آمیز و یا محافظه‌کارانه از زبان ما صادر شود. این سوءتفاهم ناشی از این بوده است که عالم نسوان ما، نمی‌توانند در اجتماعات شرکت جویند، جای افسوس است، ولی باید بدانید که این عالم جداگانه ولی عظیم و مهم که عالم صافترین قوای حیاتی خود را از آن کسب می‌نماید دارای یک اهمیت بزرگی است. نسوان، هم یک جماعتی تشکیل می‌دهند که آن نیز در مقدرات این مملکت و در آینده این دموکراسی سهم بزرگی را دارا می‌باشد... ما مشاهده می‌کنیم که بانوان درمدپرستی راه افراط را پیش گرفته‌اند، در این کار ناپسند رقابت می‌کنند... اصلاحات قیام، باید در عالم نسوان هم نفوذ پیدا نماید، هرملتی با سجیه (حدود تجدد) خود تمایز می‌کند. مجموع اخلاق و صفات ویژه، سجیه را تشکیل می‌دهد، ... باید شما حاضر شوید تا عادات قبیحه و حالات روحیه سقیمه را مبدل به عادات وحالات صحیحه کنید روح شما بشاش و با نشاط باشد، والا موفقیتی بدست نخواهید آورد. و فراموش نکنید که آینده... بستگی به موفقیت‌های شما دارد.^{۱۷}

البته، در پاره‌ای موارد تفکرات و اعمال نوگرایانه در جامعه در ارتباط تنگاتنگ با ارزش‌های از پیش موجود جامعه قرار گرفته، مباحثی را برمی‌انگیخت. برای مثال، یکی از زنان «محفلی تجددگرایان تبریز» به‌محتوای یک نمایشنامه کمدی روسی که در این شهر به صحنه آمده بود، اعتراض می‌کند و مضمون نمایش را منافی با ارزش‌های فرهنگی و اخلاقی زنان آذربایجان می‌داند.^{۱۸} تقی رفعت با پذیرش این انتقاد، آن‌را بهانه‌ای برای نگارش مقاله‌ای با عنوان «صنعت و اخلاق» قرار می‌دهد. وی، در این مقاله می‌گوید: ماهیت هنر در دوران جنبش نوزایی، مُبَشِّرِ روحیاتی چون برانگیختن احساسات غم و شادی، لذت‌جویی، زیباپرستی و ... می‌باشد. رفعت، این طرز تلقی را زمانی مناسب می‌داند که بتوان هنر را با آفرینش‌گری و برجستگی شخصیت که از فضائل انسان نوین می‌باشد، توأم نمود و در ارتباط با تغییر عادات جامعه زنان، هنر را وسیله و فرصتی قرار داد برای ابراز هویت اجتماعی و فرهنگی جامعه آذربایجان. به نظر وی، رابطه هنر و اخلاق در مسائل زنان عبارتست از: «احیاء یک صنعت دموکراتیک، خادم اخلاق دموکراتیک»، یعنی «تولید حظوظات نفیسه در دموکراسی، بدون جرح و تصدیع اخلاق دموکراتیک».^{۱۹} رفعت، شعار «صنعت برای صنعت» را به‌کار می‌برد و درنهایت تصریح می‌کند: «صنعت را ترویج می‌کنیم که با اخلاق عمومیه دموکراسی ضدیت و منافاتی نداشته باشد. مقصود ما از تعبیر مذکور: مجموعه قوانین و شرائطی است که در تحت آن نسبت به درجات هیئت جامعه در هر قرن زندگی انسانی، قرین سعادت و خوشبختی تواند بود».^{۲۰}

افزون‌براین، رفعت باتوجه به تحولات جدید جامعه آذربایجان پس از مشروطه اذعان می‌کند: پاره‌ای از جنبه دگرگونی‌ها به‌مثابه آنچه‌که جوامع غربی نیز دوره گذار آن‌را طی کرده‌اند، ممکن است اوضاع زنان ترک آذربایجانی را دچار بحران ارزش‌ها،

بحران روابط و گسستگی نموده و روابط متقابل افراد خانواده را دچار اشکال نماید. در این شرایط، مطالعه صحیح می‌تواند در پیشگیری این چالش‌ها سهم مهمی ایفا نماید. او با اشاره مجدد به دریافت‌های نادرست از تجددگرایی برخی زنان در گرایش به مسائلی چون: «مدرستی و تبرج»، نگرش‌های مثبت فرهنگی برای جلب «عواطف» در خانوارهای آذربایجان را پیش‌نیاز توسعه زنان عنوان می‌کند.^{۲۱} و در جای دیگر، مشخصات یک «زن نوگرا» مطابق با شئونات دوران معاصرش را این‌گونه توصیف می‌کند: زن باید نظیف و پاکیزه - در خور ستایش و شایسته محبت باشد - نظافت و پاکیزگی اولین شرط است و اساس حسن و زیبایی ظاهری او را تشکیل می‌دهد و وسیله تجلی فضائل حمیده او می‌گردد. حسن زیبایی حقیقی زن، واقع در پاکی فطرت و ضمیر اوست، یک فکر ترتیب شده عاری از آثار جهل‌وندانی متوازن؛ یک دل شفیق و روشن، صاف و عالی‌طبع یک هوش آزموده... دست‌های هنرور و کارکن.^{۲۲}

همسو با نظرات یادشده، رفیع امین نیز سعی بر آن دارد تا الگوهای زنان را در قالب موقعیت خانواده و در توجه به تحولات جدید آذربایجان و جهان جست‌وجو و حقیقت‌یابی نماید. به گفته وی: «امروز اوضاع جهان به کلی تغییر یافته و بشریت کنونی هر دم احتیاجات تازه و مبرمی احساس می‌کند»^{۲۳} و به‌ویژه، فرآیند مستمر دگرگونی‌ها، ماهیت نقش‌های اعضای خانواده را دستخوش تغییر تدریجی نموده است. برای مثال، مادران به‌صورت عرفی فرزندان خود را تربیت می‌کنند، ولی ایفای نقش صحیح آن‌ها منوط به این است که مادران خود نیز طرف آموزش جامعه واقع شوند. نگاه شئی‌انگارانه به زن، نقش تربیتی مادر را دچار اختلال می‌کند. وانگهی، نگرش جامعه مردسالار به زنان، همان نگاه متعارف گذشته است که براساس آن «مادران پدران ما جملگی زن بودند و زن هم جزو ملزومات است»، ولی شرایط معاصر ایجاب می‌کند که مادران نیز آموزش ببینند تا دختران خود را به‌طور صحیح آموزش دهند. مضافاً، به زنان علاوه بر امور خانه‌داری، آداب و معاشرت اجتماعی را بیاموزند و زبان مادری (ترکی آذربایجانی) را به‌شیوه صحیح به فرزندان خود بیاموزانند و از این طریق، آن‌ها را برای مشارکت سیاسی جامعه در پایبندی به قومیت و ملیت، به دولت و قانون آماده نمایند. به دخترانشان، روحیه و جسارت شرکت در مسائل اجتماعی را منتقل کنند. امکان حضور اولاد خود «در مدارس [برای] کسب علوم، فنون و صنایع» را فراهم نمایند، تا زندگی اجتماعی دختران در تداوم و تحول دگرگونی‌های جامعه حفظ گردد.^{۲۴}

اساس دیدگاه‌های اشاره‌شده، جریان «تحول، انتقال و تکامل» مبنی بر توسعه موقعیت زنان در خانواده را مدنظر قرار می‌دهد، ولی نکته‌ای که امین‌خان در تحقق این امر بدان اشاره دارد این است که آیا مادران در خانواده‌های آذربایجانی امکان آموزش و در کل، مجال تحرک اجتماعی برایشان فراهم است تا بتوانند برای دختران خود الگوی مناسبی باشند؟ او در پاسخ به این سؤال می‌گوید:

هرطور شما مادران خود را حاضر کنید آن‌ها نیز، همانطور فرزندان خودشان را حاضر خواهند کرد. نیک و بد این به عهده شما خواهد بود، یعنی مسئول حقیقی شما خواهید شد زیرا اداره فردا، دختران شما هستند.^{۲۵}

در نوشته‌های بعدی، امین‌خان کوشید تا برخی جنبه‌های نوسازی جوامع غربی تا قرن بیستم میلادی که طی آن تحولات عظیمی در موقعیت زنان جامعه پدید آمده را یادآور و آرزومند تحولات مشابهی در سرزمین آذربایجان باشد. بنابه‌اظهار وی، دستاورد مشخص جوامع غربی در مسأله حقوق زنان، عبارت‌اند از: حق تحصیل نامحدود؛ عدم ممنوعیت آن‌ها در بیشتر حرفه‌ها؛ امکان مشارکت اقتصادی فعال زنان در جامعه؛ مالکیت بر اموال و دارایی‌ها؛ حق رأی دادن و امکان فعالیت سیاسی برای زنان؛ احراز پست‌های دولتی و نظایر آن.^{۲۶} از طرفی، رفیع امین اذعان می‌کند: علی‌رغم «احساسات تاریخی خودخواهانه مردان»، مردان اروپایی به همراه نظام‌های سیاسی کشورشان، لزوم بهبود موقعیت زنان را احساس کرده‌اند. دگرگونی‌های سیاسی، صنعتی‌شدن و در کل تغییرات اجتماعی در طول چند قرن گذشته، گسترش موج نوگرایی را سبب شده و انعطاف‌پذیری آن‌ها در موضوع زنان را پدید آورده است. ارتقای موقعیت زنان به‌دنبال جریان توسعه سیاسی و اجتماعی، خود پدیده‌ای قابل انتظار است و تنها مربوط به کشورهایی چون آمریکا و انگلیس نمی‌باشد، بسا که آذربایجان شاهد تغییرات فزاینده‌ای در سال‌های پیش‌و‌پس از مشروطه گردیده، ولی به‌دنبال این تحول، تغییر عمده‌ای در باب تحقق و تثبیت حقوق زنان صورت نگرفته است. برای مقایسه، کشور عثمانی مثال آورده می‌شود که با درک زود هنگام این واقعیت، درصدد تغییر شرایط زنان جامعه خود برآمدند:

در ممالک عثمانی نسوان امروز با نسوان سی سال قبل تفاوت کلی دارند و تربیه نسوان یکی از عواملی است که ذهن زمامداران عثمانی را مشغول می‌نماید و الحق در این سنوات اخیر مساعی مجدانه در این خصوص به عمل آورده و تعلیمات آنان را به درجه خوبی رسانیده‌اند. امروز زن ترک به ابراز لیاقت موفق آمده است.^{۲۷}

در اکثر مباحث، نهاد متعارف خانواده به‌طور ریشه‌ای نفی نشده، بلکه از شأن زنان در خانواده دفاع می‌شود، یعنی زنی که هم‌مادر است و هم‌شهروند؛ مادر به‌عنوان یک شهروند باید از ابزارهای ارتقای اجتماعی برخوردار باشد و مادری که در تعاملات خانواده، امکان بهره‌مندی از ابزارهای ترقی مثل تحصیل، ثروت و منزلت را حائز گردد. مع‌الوصف، در کنار بیان این تبعیض‌ها، راه‌های برون‌رفت از آن‌ها نیز توسط نظریه‌پردازان نامبرده تا حدود زیادی نشان داده شده است: از نظر خیابانی، عامل اول تثبیت حقوق زنان، اصلاح «سازمان سیاسی جامعه و برقراری دموکراسی» پارلمانی است، به‌نحوی که رعایت حقوق مردم یا آنچه که وی «اولویت ملت بر دولت» می‌خواند، زمینه لازم برای تحقق حقوق آحاد جامعه، از جمله زنان را فراهم نماید.^{۲۸} عامل دوم، از نظر رفیع‌خان امین و تقی رفعت، قرار دادن جامعه در معرض «ادبیات فمینیستی»، به‌همراه تطبیق این ادبیات با شرایط جامعه آذربایجان می‌باشد. در چگونگی تطبیق این اندیشه با آذربایجان، نخستین و مهم‌ترین شرط اساسی بالا بردن آگاهی عمومی است و این امر نیز، مستلزم فراهم کردن زمینه تحصیلات بدون قید و شرط برای این گروه اجتماعی است؛ چنان‌که هر دو شواهدی ارائه می‌دهند از اینکه تحقق حقوق زنان در جوامعی اتفاق افتاده که زنان آن جامعه از طریق کسب تحصیل در معرض آگاهی‌های مستمر قرار گرفته و از این طریق توانسته‌اند موقعیت اجتماعی خود را بهبود بخشند.^{۲۹}

بدین سیاق، رفیع خان امین بی توجّهی به آموزش زنان کشور در آستانه قرن بیستم را به عنوان نقطه عطف تناقض جامعه دانسته و می گوید: بحران ناشی از آن نه تنها خانواده، بلکه کل نظام اجتماعی را تهدید می کند. توضیحات او در این مرحله مبتنی بر مشاهده او از شرایط بعضی خانواده های است که طی آن مرد تحصیل نموده، ولی زن خانه دار از نعمت تحصیل محروم مانده است، در نتیجه این شرایط «هرفرد [تحصیل کرده] ذکور... پس از تأهل، از عائله تازه تأسیس شده خود بیزار است... یک نظرسنجی بین زوج و زوج ها.. به شما محقق خواهد کرد که میان آن ها حصارهای بس متینی وجود دارد که معاشرت آن ها را با همدیگر غیرممکن می نماید. این حصارها، ناشی است از عدم موازنه و مقایسه عقل و دانش و معرفت زوج که مدرسه رفته، درس خوانده، علوم و فنون تحصیل کرده، وقتی که به زوج خود نگاه می کند یکنفر لایع شعوری را مشاهده می نماید و تجدید این مشاهده اسف آور، یک نوع حس تنفر در او تولید می کند که مبدل می شود اول به برودت، سپس به عدم میل و رغبت به مصاحبت زوج خویش، این عدم میل و رغبت باعث فرار او از رفیقه خود می گردد» و از این رو، برای اینکه خانواده حرکت موزون خود را در جامعه دنبال کند، باید سطح آگاهی های متعادل بین افراد درون خانواده برقرار گردد^{۳۰} و لذا، با توسعه آموزش و پرورش علاوه بر مردان، در موقعیت زنان نیز تغییر ایجاد می گردد که نتیجه حاصله کل جامعه را در بر می گیرد.

اما، وظیفه تعلیم و تربیت، به عهده دو نهاد «خانواده و حکومت» می باشد. نهاد خانواده، به صورت عرفی همواره این وظیفه را عهده دار بوده و تنها تأکیدی که در این مورد جایز می باشد، این است که نوع تربیت فرزندان و به ویژه، دختران باید به نحوی صورت گیرد که با مقتضیات جامعه معاصر هماهنگ باشد. واکنش و هوشیاری نسبت به ازدواج؛ تربیت «ذهنی و اخلاقی»، «تعلیم قوای جسمانی» و فراهم کردن زمینه حضور دختران برای نقش آفرینی در بیرون از خانه در مسائل متنوع اجتماعی، از جمله مواردی است که توانایی تحرک اجتماعی دختران را فراهم می سازد. ^{۳۱} از طرفی، بخش مهمی از مسئولیت تعلیم و تربیت دختران، حکماً به عهده حکومت است که در سایه تأسیس مؤسسات آموزشی می بایست به این امر مهم بپردازد. چند عامل ممکن است که خانواده ها نتوانند در امر آموزش دختران به صورتی موفقیت آمیز عمل کنند؛ بعضی خانواده های سنتی، تحصیلات را برای دخترانشان جایز نمی دانند و یا به دلیل نابرابری های اقتصادی توانایی چنین کاری برای آن ها میسر نیست. از این رو، تحصیلات رایگان و اجباری که از طریق دولت هدایت و نظارت می شود، موانع تحصیل برای زنان در کنار مردان را از میان برخواهد داشت و مؤکداً مطرح می شود که دولت نه از روی «ترحم و دلسوزی»، بلکه از روی «احساس عدالت و انصاف» باید موضوع تحصیل زنان را در سرلوحه اقدامات کاملاً اساسی خود قرار دهد. ^{۳۲}

۲) زنان و جنبش اصلاحی؛ عرصه های مشارکت سیاسی- اجتماعی زنان در جنبش :

تا اینجا معلوم گردید که تبیین حقوق زنان تا حد قابل قبولی مورد بحث واقع شده و حتی، در برخی جنبه های محدود راه های برون رفت از آن نیز توضیح داده شده است. اما، در مورد ویژگی سوم و چهارم، یعنی وجود سازمان ها و شبکه های غیردولتی زنان و اینکه زنان بتوانند برای تحقق مطالباتشان از طریق جنبش خیابانی، صدای اعتراض خود را به گوش جامعه برسانند،

شواهدی هرچندکلی در برخی اقدامات عملی جنبش دیده می‌شود، گرچه محدوده ضعیف‌تری نسبت به دو ویژگی اول را داراست که به‌طور اجمالی به آن پرداخته می‌شود.

درابتدا، لازم‌به‌ذکر است که اوضاع سیاسی آذربایجان پس از جنگ اول جهانی به‌گونه‌ای بود که مشارکت و هوشیاری زنان را درجامعه ایجاب می‌کرد. بالاجمال، پس از انقلاب ۱۹۱۷ روسیه، نخست سربازان روسی به تاراج شهرهای آذربایجان پرداختند. مقارن با آن، حملات نظامی بیگانگان مسیحی به غرب آذربایجان آغاز شد و تا سال ۱۳۳۷ ق/۱۹۱۹ م، امتداد یافت. بعد از آن کردها به رهبری اسماعیل سمیتقو، یک یاغی احمق و جنایت‌کار دنباله تهاجمات را پی گرفتند. مهاجمان غریبه، دراین سال‌ها تا آنجاکه در توان داشتند به‌غارت و کشتارهای اهالی بومی و با هدف اصلی تصرف اراضی غربی آذربایجان پرداختند. دموکرات‌های تبریز که اخبار این فجایع را به‌صورت گسترده‌ای در جریده تجدد و در میتینگ‌های شهری بازتاب می‌دادند، وقتی دریافتند که استمدادهای آن‌ها از دولت برای یاری رساندن به مردم ترک آذربایجان نتیجه‌ای نخواهد داشت، درصدد برآمدند تا بخشی از تبلیغات را معطوف به آماده‌سازی و هوشیاری خود مردم نمایند. در این هنگامه، شاید درخشنده‌ترین اقدام را «رخشنده» زن امیر امجد ماکوئی (از سران دین‌فوذ شهر خوی) انجام داد. او با تشکیل کمیته‌ای به نام «کمیته دفاع از غرب آذربایجان» اقدام به جذب اعضای زن نمود که شاخه نظامی کمیته، زنان مسلحی را در اختیار داشت که در کنار مردان می‌جنگیدند و بخش تبلیغی کمیته، اعضای زنان فعال را به شهرها گسیل می‌داشت که مردم را آگاه نموده و آن‌ها را به مقاومت مسلحانه ترغیب نمایند. باری، این شجاعت کم‌نظیر مورد حمایت قاطع دموکرات‌ها واقع گشت و رخشنده مبارز در نوروز ۱۲۹۷ ش، اولین بیانیه کمیته دفاع از غرب آذربایجان را در تجدد به چاپ رساند که در آن با شرح مختصری از اعمال و اهداف دشمنان، از جامعه زنان ترک آذربایجان خواسته شد تا با هدف دفاع از تمامیت اراضی آذربایجان متحد و مجهز شوند:

... برخیزید! ای‌خواهران!... بعد از این دیگر ما را سزاوار نیست که در خانه‌هایمان نشستۀ لاقید لاقیدانه، وطن و ناموس و ملیت و افتخار خودمان را در معرض تهدید بگذاریم!... در مدافعه وطن، زنان کمتر از مردان مکلف نیستند! بلکه وظیفه زنان، عالیت از آن مردان می‌باشد. ما، باید مردان خود را به ایفای لازمه فتوت و قیام به اجرای وظیفه دفاع از وطن، تشویق و هدایت نمائیم!... من اطمینان کامل دارم، در این قرن تمدن، در میان خواهران ... من، هیچ‌یک پیدا نخواهد شد که از ادای تکلیف خواهری کوتاهی ورزند... پس از این اقدامات و پیش‌قدمی‌ها، خود را ذی‌حق می‌دانم که بگویم: ای‌خواهران!... به ایفای وظیفه وطن‌خواهی قیام کنید! تمام برادران و فرزندان خودشان که در سن خدمت و در خور برداشتن تنگ هستند، از خانه خارج نموده، برای دفاع از جان و ناموس خواهران و برادران ارومیه و سلماس و صفحات غربی آذربایجان به میدان مبارزه روانه کنید. امروزه، وطن از دختران خودش وفاداری و غیرت می‌خواهد.

خوی: جمادی‌الاول ۱۳۳۶ ق.^{۳۳}

علاوه بر این، گردانندگان جریدهٔ تجدد با گزینش مقاله‌هایی از تاریخ انقلابات جهان و نقش زنان در آن‌ها،^{۳۴} به‌نحوی عمل می‌کردند تا با ارائهٔ تبلیغات بتوانند زمینهٔ مشارکت زنان را در جنبش، فراهم نمایند. با کوشش‌های فراوان تا سال ۱۳۳۸ق/ ۱۹۲۰م، گروهی از زنان به حزب دموکرات آذربایجان به‌رهبری خیابانی پیوستند. تجدد از این گروه، با نام «محفل زنان تجددگرایان آزادستان»،^{۳۵} نام می‌برد. بالطبع، زنان تجددگرا، در مراسم گوناگون شرکت می‌جستند و کادر رهبری جنبش آماده بود که نظراتشان را در خصوص مسائل گوناگون مورد توجه قرار دهد.^{۳۶} از دیگر اقدام‌های عملی، می‌توان از تلاش‌های فراوان دموکرات‌ها برای تبلیغ و یا تأسیس مدارس و مؤسسات آموزشی برای دختران نام برد. در فاصله‌سال‌های ۱۳۳۸-۱۳۳۵ق/ ۱۹۲۰-۱۹۱۷م، روند تأسیس و توسعه مدارس دخترانه به‌صورت چشم‌گیری افزایش یافت که گسترهٔ فعالیت آن را می‌توان در بیشتر شهرهای آذربایجان، از جمله در اردبیل، سراب، شبستر، شرفخانه، مراغه، ارومیه، ساوجبلاغ (مهاباد)، اسکو، زنجان، همدان و... مشاهده نمود.^{۳۷} از نکات قابل توجه آن است که اکثر مؤسسات آموزشی دخترانه رایگان بوده و یا مجال یک‌سال تحصیل مجانی برای افراد کم‌درآمد میسر بوده است.^{۳۸}

شایان ذکر است، در کنار نوشته‌های تقی رفعت و رفیع امین، خانم شمس کسمایی با چاپ اشعار مختلفی، تنوع ادبیات فمینیستی را گسترش داد. کسمایی زادهٔ شهر یزد بود و پس از ازدواج با ارباب‌زاده که تاجر چای بود به عشق‌آباد پایتخت ترکمنستان کنونی رفت و پس از چهارده سال و به‌دنبال ورشکستگی شوهرش در سال ۱۳۳۶ق/ ۱۹۱۸م، به همراه همسر و فرزندان (صفا، اکبر و کریم)^{۳۹} به آذربایجان ایران آمده و در تبریز اقامت گزید. او که زنی روشنفکر با تمایلات آزادی‌خواهانه بود به عضویت سازمان جنبش خیابانی پیوست و به میان‌داری رفعت، اشعار چندی را در تجدد و مجلهٔ ادبی آزادستان به چاپ رساند.^{۴۰} مضمون اشعار او شامل: نقد جامعهٔ مردسالار؛ انتقادهای جهت‌دار از سنت‌ها و طرز تلقیات جامعه نسبت به زنان؛ انتقاد از نبود آگاهی زنان و محرومیت آن‌ها جهت مشارکت در مسائل اجتماعی و تلاش برای بهبود بخشیدن منزلت اجتماعی زنان در جامعه می‌باشد. در یکی از اشعار کسمایی که ذیل عنوان «ادبیات در عالم نسوان» در جریدهٔ تجدد به چاپ رسیده، می‌خوانیم:

دربر اهل یقین و صاحب وجدان مطلب بهت آور نیست عالم نسوان!

خلقت بی‌حسن زن نمیرد آخر حاصل از این خط و خال و زلف پریشان

می‌گذرد قرن‌ها نکرده تفاوت عائله مسلمین خصوص در ایران

دورهٔ آزادی است و عصر خلاصی ما زاناث و ذکور سرگریبان

تاکی و تا چند در فلاکت و ذلت ملت مأیوس سرفکندهٔ نادان!

مورد بحث است تا فضاء کنونی چاره‌نما ورنه مشوی پیشیمان

جامهٔ غفلت چه سود چاک نمودن چون رسد این وقت هرج و مرج پایان.^{۴۱}

در مراسم گاردن پارتی که معمولاً به همت دموکرات‌های تبریز به‌منظور بزرگداشت یاد و خاطرهٔ جان‌باختگان مشروطه‌خواه ترک آذربایجان برگزار می‌شد، یکی دیگر از اشعار^{۴۲} کسمایی را دختر هفت‌ساله‌اش، به اسم «صفا» خواند و در پایان مراسم رو به مخاطبان خود گفت:

ای پدران! ای آقایان! خواهش می‌کنم، هرگونه رفتاری که با پسران خود دارید. با ما نیز- دختران شمائیم- آن‌گونه رفتار نمایید. در تربیت ما هم بکوشید. تا ما دختران، کم‌تر از برادران خودمان و پست‌تر و بی‌علم‌تر نباشیم.^{۴۳}

چاپ این سخنان در تجدد، به‌صورت معنی‌داری حکایت از آن دارد که جنبش در طرفداری از زنان، فرصتی برای این گروه اجتماعی فراهم ساخته که بتوانند صدای اعتراض خود را به گوش جامعه و دولت برسانند. از این رو، می‌توان گفت جنبش برای عمومی کردن ادبیات فمینیستی از نوعی عمل‌گرایی پیروی می‌کند. چنانچه، کسمایی در نامهٔ تشکری که به روزنامهٔ تجدد ارائه کرد، از این موضوع اظهار خرسندی می‌کند که او و دیگر زنان تبریز، توانسته‌اند تا به‌واسطهٔ زمینه‌ای که جنبش برای آن‌ها فراهم ساخته، در مسائل مربوط به «حیات اجتماعی» شرکت جویند.^{۴۴}

بدین‌نهج، موارد اشارشده، نمونه‌های چندی از چگونگی مشارکت زنان، در فاصله سال‌های ۱۳۳۸-۱۳۳۵ق/ ۱۹۲۰-۱۹۱۷م، در آذربایجان می‌باشد. با این حال، آنچه در اندیشه‌های جنبش به‌عنوان یک گفتمان رونق‌گیر مطرح است، گفتمانی است که از حقوق و موقعیت برابر زنان در «عرصهٔ عمومی» دفاع می‌کند که جهت عمدهٔ آن، تبدیل نگرش «خانوادهٔ مردسالار» به «خانوادهٔ برابر» می‌باشد. ضمناً، رفیع‌خان امین و رفعت می‌کوشیدند، برخی دعوای فمینیستی به‌شیوهٔ آرای غربی که زنان را برتر از مردان دانسته و یا آزادی‌های بی‌حدومرزی برای آنان قائل می‌شدند را مردود شناخته و حتی، دلایلی را مطرح نمایند که این‌گونه ادعاها در کشورهای اروپائی نیز با شکست روبه‌رو شده است^{۴۵} و جملگی، تلاش آن‌ها بر این اصل بود که «ادبیات فمینیستی» را با جامعهٔ آذربایجان به‌نحوی تطبیق نمایند که شرایط رشد آن در جامعه به‌عنوان یک گفتمان قابل‌پذیرش فراهم گردد.

نتیجه‌گیری:

بحث در باب حقوق اجتماعی و مدنی زنان، به‌مثابهٔ اندیشه‌ای مؤثر به‌سازماندهی زنان در توسعهٔ اجتماعی می‌انداخت و برای رسیدن به این مقصود، نظریه‌پردازان جنبش طرح سؤال‌ها، بیان راه‌حل‌ها و راه‌های برون‌رفت از آن‌ها را مفیدتر یافته‌اند و لذا، نظریهٔ فمینیستی در گفتمان جنبش برای بهبود موقعیت زنان ترک آذربایجانی، نتیجهٔ واضحی از این تلاش کلی است.

گفتمان‌اصلاحی در مورد زنان و دیدگاه‌های مرتبط با آن، زن و مرد را به‌یک‌اندازه ترغیب کرده تا درمورد گذشته تغییرات جدیدی را بپذیرا باشند و برای رفع تقابل دوگانه بین معاصرشدن زنان و ساختارهای فکری از پیش‌موجود جامعه، سعی بر آن بود که حتی‌الامکان الگوهای تغییر با شرایط جامعهٔ آذربایجان منطبق و مطرح شود. حق داشتن کار، پرداختن به تحصیلات رسمی، تساوی اقتصادی، تعادل اجتماعی و نظایر آن، از جمله حقوق نوین زنان است که در نظریات متفکرانی چون رفعت و رفیع امین

به آن تأکید شده است. از تلاش‌های دیگر این گفتمان آن بود که زنان مستقلاً و یا با تشکیل جمعیت‌هایی بتوانند صدای اعتراض و نوع مطالبات خود را به گوش جامعه و دولت برسانند و چنانچه، بر اثر تمهیدات فراوان مبشران جنبش، زمینه‌ای فراهم شد که زنان به‌عنوان بخشی از پایگاه جنبش در پاره‌ای فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی شرکت جویند.

مقاله دوم: مکتب تحول‌خواهی زنان در آذربایجان (۲): جامعه‌شناسی نخستین گفتمان‌اصلاحی

مقدمه

پژوهشگرانی که در سال‌های اخیر خود را به‌شدت به مطالعات زنان علاقه‌مند نشان می‌دهند، از این موضوع شکوه دارند که در تاریخ تصویر کژدیده‌ای از زنان به دست می‌آید و یا در اغلب موارد، زنان از نمونه‌های پژوهشی در گذشته حذف شده یا نادیده گرفته شده‌اند. باید تصریح کرد، حتی جامعه‌شناسی نوین که نزدیکترین علم به مطالعه جوامع انسانی محسوب می‌شود، به تبعیض گسترده در توجه مناسب به زنان متهم است.^۱ مضافاً، بخشی از نارسایی‌ها به سوابق پژوهش‌ها درباره تاریخ زنان مربوط است که در موضوعات چندی کم‌شناخته و در بسیاری مسائل ناشناخته باقی‌مانده است. وانگهی، باید در نظر داشت که نابرابری‌های جنسیتی با پدیداری و تکوین سایر نابرابری‌های اجتماعی در روندهای متوالی تاریخی و نهادهای در حال تحول جامعه مرتبط است و همچنین ماهیت اصلی نابرابری، مسأله‌ای چندعلتی و خصلتی تاریخی و ساختاری و البته، در گذر زمان نسبی داشته است.

در مقاله اول مجموعه حاضر مشخص گردید که ماهیت کلی نظریات رفیع‌خان امین و تقی رفعت در خصوص بهبود موقعیت زنان حول چه مباحث محوری مطرح شده و اینکه کوشش‌های صورت گرفته تا چه حد به پویش جمعی زنان ترک در آذربایجان انجامیده است. باری، در ادامه مقاله پیشین، مسأله محوری گفتار کنونی عبارت است از اینکه از زاویه مباحث جامعه‌شناسانه گفتمان‌اصلاحی در مقوله جنسیت و نظام جنسیتی در آذربایجان بیانگر کدام قلمرو مفهومی از لحاظ محتوا و جهت‌گیری می‌باشد؟

پرسش مذکور ما را به این فرضیه رهنمون می‌سازد که به باور متفکرانی همچون رفعت و رفیع‌خان امین، نابرابری جنسیتی با بنیان‌های فکری و فرهنگی جامعه ارتباط داشته و از اصول سازمان‌دهنده در زندگی اجتماعی است که هویت و پنداشت‌های ما را تشکیل می‌دهد. از آنجاکه بر مبنای تفاوت‌های جنسیت‌گرایانه کنش‌های افراد جامعه ساختاربندی شده و منابع موجود به آن تخصیص می‌یابد، لذا، برای دست یافتن زنان به موقعیت برابر لازم است که موانع موجود در تمامی ابعاد کلان اجتماعی مطالعه و موانع ذهنی و عینی برطرف گردد. مع الوصف، هدف پژوهش حاضر بدو آشنایی با یک بحث مهم در تاریخ آذربایجان است که رهیافت‌های حاصل به پژوهش‌های جامعه‌شناسی و تاریخ اجتماعی یاری خواهد رساند و سپس، یک هدف تجربی این خواهد

بود که بتوانیم تجربیات زندگی خود را با ساختار جامعه‌ای که در آن بسر می‌بریم، مرتبط کنیم و با جان و دل برای ایجاد یک تحول اجتماعی مثبت به اصلاح آن مبادرت ورزیم.

- گفتمان اصلاحی: «جنسیت و عوامل بهبود شرایط زنان»

چنانچه، ریشه‌های جنبش «مکتب طرفداری از زن» در مفهوم برابری انسان‌ها و تساوی حقوق شناخته می‌شود که ابتدا در طول قرن هفدهم میلادی در انگلستان مطرح شده و سپس در انقلاب فرانسه در سده هیجدهم میلادی به شکوفایی رسید،^۲ در آذربایجان نیز نخستین گفتمان اصلاح طلبانه را می‌بایست به مقاله‌های رفیع‌خان امین و تقی رفعت نسبت داد که از سال ۱۳۳۸ق/۱۹۲۰م در روزنامه «تجدد» منتشر شده و به‌نوعی مشابه، منتها متناسب با هویت تاریخی این خطه بحث تساوی حقوق قانونی زنان مطرح کرده‌اند.

در معرفی مبادی نظری گفتمان، می‌توان به چند گزیده کوتاه اشاره کرد: رفیع‌خان امین در یکی از مقاله‌ها هدف خود را «نهضت تجددخواهانه [ای]» در آذربایجان می‌داند که «تنها مقصودش نهضت تربیت دوشیزگان می‌باشد» و سپس تصریح می‌دارد که «باید امیدوار شد که این نهضت ترقی‌پرورانه از روی عقل و بصیرت»، مورد بحث و بررسی قرار گیرد.^۳

عبارت گفته‌شده، شمایی از جهت گیری کلی گفتمان اصلاحی است؛ در مورد پذیرش و الگو قرار دادن «مکتب فمینیستی غرب»، این اعتقاد وجود دارد که بهترین خدمت به برابری، داشتن معرفت دقیق درباره زنان متناسب با جامعه آذربایجان، یعنی خاستگاه زیستی و اجتماعی نظریه پرداز مذکور است.^۴ در پژوهش قبلی (مقاله اول: مکتب تحول خواهی زنان در آذربایجان...) تلویحاً، و در مقاله حاضر به تأکید بر این نظر پافشاری می‌گردد که ما با «زایش نوعی مکتب زن-آزادخواهی یا فمینیسم آذربایجانی» در تاریخ معاصر ایران مواجه هستیم که هویت مستقل خود را دارد، به این معنی که گفتمان اصلاحی در مورد زنان و دیدگاه‌های مرتبط با آن برای رفع تقابل دوگانه بین ساختارهای فکری از پیش موجود و معاصر شدن، سعی داشت تا الگوهای تغییر را به لحاظ ساختاری و فرهنگی با شرایط جامعه آذربایجان منطبق و مطرح نماید. بدین‌جهت، این مکتب تقلیدی از مکاتب غربی در این خطه نبود، بلکه ترکیب‌کننده و تکمیل‌سازنده بود و واجد رهیافتی تاریخی بود که ارزش فرهنگی آن به صورت نظری و عملی بار دیگر در ایدئولوژی جنبش سیدجعفر پیشه‌وری (۱۳۲۴-۲۵ ش) به میان آمد؛ جنبش تکرار شونده دیگری در همین سرزمین که فرهنگ سیاسی جنبش متقدم (جنبش خیابانی)، به صورتی سیال، به عنوان مایه بخش و بخشی از ساخت مایه پایگاه فکری جنبش بعدی گردید و لذا، اندیشه‌های بعدی را می‌توان تکمیل‌کننده نظریه‌های پیشین در باب زنان محسوب داشت.^۵ وانگهی، گفتمان اصلاحی را می‌توان نوعی نظریه سیاسی نیز فرض کرد که همگام با جنبش دگرگونی طلب خیابانی در خطه آذربایجان نه تنها در صد تغییر جامعه، بلکه در پی متحول کردن آن است. هدف آن بود که با درک سازوکارهایی که جامعه مردسالار زنان را محدود می‌کنند، تحول در جامعه به وجود آورد تا دیگر زنان فرودست نباشند.

علی‌هذا، در ادبیاتِ گفتمان‌اصلاحی، زنان نقش محوری دارند و بخش عمده‌ آنچه که با عبارت‌هایی همچون: «تغییر وضعیت اجتماعی زن»؛^۶ «اصلاح عوالم حیاتیة نسوان»؛^۷ «نهضت تربیت دوشیزگان»^۸ و نظایر آن به وفور دیده می‌شود، به زنان معطوف بوده و به توضیح مقولات متعدد، ذیل «مقوله جنسیتی» به آن‌ها پرداخته شده‌است، مفهومی که در جامعه‌شناسی نوین فرآیندهایی را تشریح می‌کند که از طریق آن معانی اجتماعی به «جنس زیست‌شناختی» وصل می‌شود.^۹ بالاجمال، «انتساب» یا «مقوله جنسیتی» معرف نوعی نابرابری جنسیتی و عوامل مشروعیت‌دهنده آن است. ایضاً، این اصطلاح، در معنی دادن به نابرابری جنسیتی تبلور می‌یابد و به شرایطی اطلاق می‌شود که مردم نابرابری‌ها را مشروع تلقی می‌کنند. مشروع در این مضمون، عبارت‌است از فرآیندهایی که از طریق آن نابرابری‌ها توجیه می‌شوند، یعنی با روش‌هایی درک و فهمیده می‌شوند و آن‌ها را مناسب و معقول می‌سازند. از این نظر، نابرابری‌ها را می‌توان امری بدیهی دانسته و قابل قبول و مطلوب تلقی کرد.^۱ در این باره رفعت، در اعتراض به عوامل مشروعیت‌بخش نابرابری‌ها در ایران می‌گوید:

وضعیت زن ایرانی، در محیط اجتماعی ایران بمنتهای درجه بی‌تربیت و بی‌قاعده است. مردان ایران، زنان‌شان را در زنجیر اسارت نگه میدارند. از نتیجه، سرچشمه‌های آزادی که باید به نسل‌های آینده آنان را سیراب کند، مبدل به سراب‌های حسرت‌افزا می‌شوند. زنان اسیر، فرزندان اسیر می‌زایند. شیر پستان مادران مظلوم، رگ‌های جوان طفل‌های نوزاد را با یک خون سست، یک خون قابل مظلومیت، پُر می‌سازد. اسارت، چنانچه گفتیم اسارت را بار می‌آورد!... و [هویت ایرانی]، با یک سرعت هولناک، به جانب یک تفسخ و فساد محقق و مهلک، شتابان می‌شود...^{۱۱}

دراظهارات فوق‌الذکر، جنسیت یک سازه اجتماعی است که جامعه به جنس زن تحمیل کرده و از طریق آن تبعیض و نابرابری جنسیتی را خلق و بازتولید نموده است. از طرفی، پرده‌بردداشتن از خصلت اجتماعی زنان به لحاظ تاریخی و اینکه چگونه زنان از حقوق برابر در قلمرو عمومی محروم بوده و در بند انقیاد بسر می‌برند و تأمل در این واقعیت که جایگاه زن و احساس هویت او دچار گسست شده و تغییرپذیری مفهوم زن و انسجام جایگاه آن موکول به تعامل عاطفی با این مفهوم است:

... باید همه تسلیات، دلجوئی‌ها، تشویقات و تشجیعات، مهربانی و فداکاری‌های ما، جمعاً معطوف و متوجه بجانب زنان باشد و

بس.^{۱۲}

بدین‌سان، رفعت ترویج ارزش‌های انسان‌دوستانه نظیر احترام و نوع‌دوستی در اصلاح «روابط بین زنان و مردان» و ارتقای میزان آمادگی آنان برای عمل در جهت کاهش نابرابری‌های جنسیتی را مفید و مؤثر می‌داند. به‌زعم وی، اجتماع انسانی در ایران بیش‌ازحد، صورتی جنسیت‌گرا به خود گرفته و نظام جامعه حول اعتقاد به وجود دو جنس مخالف، یعنی «مرد و زن» بنا شده است که بیانگر نوعی تفاوت‌های ذاتی بین دو جنس است:

... زن ایرانی از آن چیزهاست که در بوتۀ اقبال مانده، زیرا اگر قدری تفکر فرمائید خواهید دید که در ایران در هیچ مورد اجتماعی از زن ایرانی صحبتی در میان نیست... در ایران همیشه مرد ذی حق است و زن همیشه مغلوب چراکه آن یکی از جنس قوی است و این یکی از جنس ضعیف....^{۱۳}

واپسین تأکیدها، به این مسأله اشارت دارد که تفاوت‌های جنسیتی، نوعی تولید اجباری است که ماهیت اجتماعی و تاریخی دارند، چنانچه اصطلاحاتی چون: «جنس قوی» به مرد و «جنس ضعیف» به زن، مؤید آن است که «تفاوت‌های ذاتی و طبیعی»^{۱۴} درباره تفاوت جنسیتی را اجتماع بیش از حد بزرگ‌نمایی و آن را به یک رفتار نهادی تبدیل کرده است.

در اینجا، اجمالاً به مسأله «فرهنگ جامعه» و مقوله «نظام جنسیتی» اشاره می‌کنیم: در اکثر جوامع، تبعیض میان زن و مرد امری عادی تلقی می‌شود، معذک می‌زان و شدت رواج آن در هر فرهنگی با فرهنگ دیگر متفاوت است، زیرا ارزش‌های فرهنگی و معنوی مورد قبول افراد جامعه در جریان اجتماعی شدن در آن‌ها درونی می‌شود و کنش‌های رفتاری افراد نسبت به همدیگر شکل می‌گیرد.^{۱۵} بدین جهت، در تحلیل موانع فرهنگی، به‌ویژه نگرش‌های جنسیتی و سنتی مردان و حتی خود زنان، موضوع مورد علاقه امین‌خان و رفعت علاوه بر طرح مسأله نابرابری زنان، بی‌شبه ضرورت مقابله با آن و مبارزه با نگرش‌های منفی فرهنگی است:

ما برای تنظیم و تنسيق هیئت اجتماعی...، که بجهت عدم التفات و عدم اطلاع بر نفوذ معنوی و اخلاقی زنان، در تهیه مقدمات سعادت بشریه، زنان را به استبداد و تضییق بی‌حد و پایان رسوم و عادات سخیفه ترک نموده است، لازم می‌دانم که یک انتباه عمومی در افکار مملکت بوجود آوریم.^{۱۶}

و در پیشنهادی دیگر، می‌خوانیم:

... آداب و رسومات، قوانین و نظامات متنوعه، در نقاط و ممالک مختلفه عالم، روزگار زنان را [از] مسائل خوبی‌ها و تیرگی‌های کم‌وبیش [آگاه] گردانیده است.^{۱۷}

علی‌هذا، جهات اندیشه عمدتاً متوجه برخوردار شدن زنان از حقوق برابر با مردان در برابر قوانین عرفی جامعه است. آنجا که تأکید به تنویر افکار عمومی است، مصداق این سخن است که «مشارکت مدنی زنان تابع فرهنگ و سنت‌های مدنی جوامع است»^{۱۸} و برای برخورداری آنان از حمایت‌های حقوقی با مردان، بازنگری نگرش‌های عمیقاً نهادینه شده فرهنگی در جهت تقویت حمایت حقوقی از زنان و حذف برخی قوانین مغایر با برخورداری زنان از حقوق برابر با مردان است.

علاوه بر آن، از زاویه فرهنگ و اجتماع، جنسیت به مثابه «نظام عادات اجتماعی» نگاه می‌شود. این نظام تمایز جنسیتی را به وجود آورده، حفظ کرده و روابط نابرابری را بر اساس این تمایزات سازماندهی می‌کند.^{۱۹} در این میان، رفیع امین برای توضیح مقوله فوق، یکی از کلیشه‌ها را مثال می‌آورد که گاه از زبان مردان به شوخی و جدی گفته شده که «عقل چهل زن .. با عقل

یک ماکیان سپاه» یکی ست ۲۰ و با این مثال حیرت‌انگیز، امین عوامل زیستی اثبات‌نشده را از نگاه جوامع مردسالار گوشزد می‌کند که بر اساس باور عمومی بگوید که زنان ذاتاً از مردان کم‌هوش‌ترند، یعنی باوری که نگاه اجدادی نیز به آن مشروعیت بخشیده و آن را به صورت نگرش عام فرهنگی تبدیل کرده است. امین در جواب باور یاد شده می‌گوید: زن موجودی انسانی است و عیناً حقوق طبیعی و سلب نشدنی مردان را دارا است. جنسیت زن به حقوق او ربطی ندارد، در قوای عقلی زنان نقصی نیست و بنابراین ما حق نداریم که توانایی‌های زن و مرد را نابرابر جلوه دهیم. از طرفی، از این موضوع شکوه دارد که انتخاب زنان در سطوح مختلف تا حد زیادی ناشی از «نقش‌های انتسابی»^{۲۱} مبتنی بر جنسیت است، یعنی «وجاهت، ثروت... حسب و نسب لایق، عوامل شأن و شهرت» که جملگی از عوامل پیشرفت زنان می‌باشند^{۲۲} و لذا، بسیاری از ارزش‌های مربوط به جنس، به نقش‌هایی باز می‌گردد که بر اساس «انتساب» صورت می‌گیرد و بسا که چنین انتساب‌هایی نیز در جامعه به نفع مردان تمام می‌شود و بهتر آن است که در درجه اول انتخاب و دستیابی به نقش‌های مختلف اجتماعی باید بر اساس «اکتساب» باشد تا انتساب:

مقصود من معرفی فضل و کمال، اخلاق و خصال، بالجمله علم و تربیت آن نسوان است تا بدانید که علم و تربیت، فرق عادت‌ها می‌کند، بالخاصه در محیط نسوان.^{۲۳}

بخش دیگری از سخنان نظریه‌پرداز مذکور، در ارتباط با «منزلت اجتماعی زنان» می‌باشد. در جامعه‌شناسی نظرات مرتبط با این اصطلاح می‌گوید که چگونه رده‌بندی دیگران باعث ایجاد انتظارات و کلیشه‌های جنسیتی می‌شود. یک ویژگی منزلتی عبارت است از وضعیتی که افراد متغیرند و به جامعه‌ای از باورهای گسترده اعتقادی مربوط هستند که احترام و شایستگی بیشتری را برای برخی ویژگی‌های آن صفت، مثلاً «مرد بودن» از سایرین قائل است. امین در «پاسخ به سؤال از خود» که چرا «در ایران در هیچ‌مورد اجتماعی از زن ایرانی صحبتی به میان نمی‌آید؟»، می‌نویسد:

در مملکت ما خیلی چیزها در طاق نیسان... مانده و یکی از آن چیزها زنان ما هستند - (تعجب نکنید اگر جسارتاً زنان ما را در ردیف چیزها نام بردم، زیرا اگر فوری بخود آید ملتفت خواهید شد که زن ایران کنونی به غیر از «چیز» اسم دیگری را لایق نیست)...^{۲۴}

با این اوصاف، جنسیت یک ویژگی منزلتی است که مردان به‌طور مثبت‌تری از زنان مورد توجه هستند، زیرا توقعات فرهنگی از زن می‌خواهد مکلف به کارهای سنتی در زمینه زندگی روزمره باشند، از این رو «تحرك اجتماعی» درون این گروه دیده نمی‌شود. بنابراین، زمانی که یک ویژگی منزلتی مانند مقوله جنسی ارزش منزلتی دارد، شکل‌دهی انتظارات آغاز شده و مبنایی را برای کلیشه‌ها تشکیل می‌دهند.^{۲۵} چنانچه در بالا، کلیشه «چیز» برای نشان دادن موقعیت زنان بکار رفته، در توضیح این انتظار و توقع که چرا سخنی از زنان در مباحث اجتماعی در میان نیست و مهم‌تر آن که گلایه‌ای هم از طرف عموم جامعه بر آن عنوان نمی‌شود.

اما، یکی از راه‌های عبور از مرزهای جنسیت در بُعد فرهنگی، آگاهی خود زنان نسبت به شرایطی است که در آن جامعه زندگی می‌کنند،^{۲۶} به‌خصوص، به‌شرایط مشترکی که همه زنان را صرف‌نظر از موقعیت‌های فردی تحت‌کنترل و در قیدوبند نگه می‌دارد. در مورد ارتقای آگاهی، امین و رفعت به‌کرات در ستون‌های جریدهٔ تجدد اقدام به چاپ اخبار و زندگی‌نامهٔ زنان صاحب‌نام کردند که هدفشان، آگاهی و شریک‌کردن زنان آذربایجانی در تجربیات زنان موفق بود. رفعت، در پایان یکی از همین معرفی‌ها از «زنان مشهور عالم» می‌نویسد: «معاونت زن لازم و غیرقابل صرف‌نظر شدن است».^{۲۷} کاملاً مشخص است که وی به زن از منظر «قدرت سیاسی اجتماعی» می‌نگرد و سخنانش را به برابر شمردن موقعیت زنان و توجیه اهمیت این برابری معطوف می‌دارد و خاصه، نکتهٔ تکمیلی این توجیه عبارت است از اینکه جهت اصلی تغییر باید اخلاقیات مردانه را دربرگیرد، به‌نحوی که زنان در انقیاد مردان نباشند، زیرا افراد برخوردار از موقعیت برتر به‌شدت علاقه‌مندند که این موقعیت را برای خود حفظ کنند.^{۲۸}

از دیگر موضوعات، نقش «نهادهای جامعه» در تولید نابرابری‌های جنسیتی است که از مهم‌ترین آن‌ها نهاد دولت، خانواده است. وانگهی، جنسیت نظامی چندسطحی از رویه‌های اجتماعی است که تمایزات بین زنان و مردان را ایجاد کرده است و نابرابری‌ها را براساس آن تمایزات سازماندهی می‌کند. یکی از سطوح کاملاً مشخص این است که جنسیت از طریق توافق‌های سازمان‌ها و نهادهای تولید می‌شود؛ درک و فهم جنسیت از این نقطه‌نظر، ممتاز و مستلزم توجه به ساختار اجتماعی، سیاست‌ها و عملکردهایی است که آن‌را حفظ می‌کند،^{۲۹} از این‌رو، امین‌خان «نقص قانون» و یا «عدم حمایت قانونی» از زنان را پیش‌کشیده و با این نظریه وارد بحث ایدئولوژی سیاسی «نهاد حکومت» و به‌طور کل «سازمان سیاسی» جامعه می‌شود.^{۳۰}

در این باره گفتنی است که اعتقاد به «قلمروهای عمومی و خصوصی» و حذف زنان از قلمروهای عمومی، محصول فرآیند سیاسی، یعنی قوانین حکومتی و سیاست‌های دولت است. یکی از قلمروهای عمومی زنان، مشارکت سیاسی است که به اعتقاد امین، ایدئولوژی حاکم و مشکلات قانونی موجود، فرصت این مشارکت زنان گرفته است. در این رابطه، دو حق کلی که بر زنان مترتب است، یعنی «حق انتخاب‌کردن» و «حق انتخاب‌شدن» می‌بایست در تمامی سطوح ساختار سیاسی جامعه گسترش یابد.^{۳۱} بعد از این توضیحات، امین چند سؤال را مطرح و بلافاصله پاسخ آن‌ها را به اصلاح قوانین کشور موکول می‌کند، با این مضمون که: «چرا زنان از صحنهٔ سیاست رسمی غایب‌اند؟» و یا «چرا زنان از جایگاه سیاسی برخوردار نمی‌باشند؟» و این‌ها تقریباً همان سؤال‌هایی هستند که جامعه‌شناسی جدید نیز به کنکاش آن‌ها مشغول است و تأکید می‌شود که به‌فعالیت‌های سیاسی زنان، می‌بایست به‌نحوی توجه شود تا از طریق سیاست بتوان روابط جنسیتی را به سود زنان دگرگون کرد.^{۳۲} بدین سیاق، رفعت دربارهٔ سودمندی مشارکت سیاسی زنان، حتی در سطوح مدیریتی کلان با کلامی مشحون از احساس امیدبخشی می‌گوید:

... آیا این یک خوشبختی بزرگ نیست که «روح» ادارهٔ امور یک مملکت در دو کالبد قرار گرفته در مقابل حملات حوادث، در

عوض یکی: دو طالع و (شانس)، موفقیت را حائز باشد.^{۳۳}

گزیده کوتاه بالا، رفع تأخر ساختار اجتماعی را به ما متذکر می‌شود که لاجرم نسبت آن باید به میزان رشد نظام شخصیتی افراد در نظر گرفته شود. این امر، تعارض بین زنان و ساختار اجتماعی را کاهش و بر کم‌وکیف فعالیت اجتماعی زنان و میزان عملکرد آنها می‌افزاید. از طرفی، ارتقای سطح سیاسی کشور و بهبود بخشیدن به مدیریت امور جامعه و غیره در ارتباط با زنان و مشارکت مدنی‌شان، معنی‌دار بودن رابطه بین توسعه سیاسی و مشارکت زنان را می‌رساند و در رابطه مشارکت و مدیریت زنان اهمیت پیدا می‌کند. البته، این مشارکت تنها معطوف به مسائل سیاسی نیست و چنانچه گفتیم کلیه قلمروهای خصوصی و عمومی زنان را شامل می‌شود که از مهم‌ترین‌شان داشتن حق کار و در نتیجه، حضور اجتماعی زنان است.^{۳۴} امین تأکید می‌کند که «مسئله کار» برای زن به موازات مسائل مربوط به جنس در نهادهای جامعه می‌بایست دچار تحول گردد، به نحوی که زنان در تمامی عرصه‌ها بتوانند خلاقیت خود را نشان دهند. در ادامه، او لیستی از مشاغل متنوع زنان را پیشنهاد می‌کند که قطع به یقین در صورت تحقق برای جامعه آذربایجان در اوایل قرن بیستم میلادی، نه تنها یک فرصت پیشرفت، سهل است زمینه نوعی رنسانس اجتماعی فراهم می‌گردید، از جمله: «زنان معلمه، زنان طبیبه، زنان مهندس، زنان مربیه، زنان نویسنده، زنان مدیره، زنان وکیل دعوی [و...].»^{۳۵}

البته، برای حصول به چنین دستاوردهای سترگ، آمادگی و تغییر بنیادین در نهادهای جامعه و عملکرد آنها باید به تغییر در مهم‌ترین نهاد مرتبط به زنان، یعنی «نهاد خانواده» اندیشید. روابط درون خانواده، عملکردهای اجتماعی زن در خانواده، کنش‌های متقابل افراد نسبت به یکدیگر در خانواده، از جمله موضوعات مورد تفحص متفکران مورد بحث می‌باشد. در این باره، یک انتقاد کلی این است که شرایط خانواده مانع از کارکرد برابر و موفقیت‌آمیز زن در عرصه فعالیت‌های عمومی در جامعه معاصر می‌شود. نقش زن در خانواده، نوعی «نقش سنتی»^{۳۶} است که بیشتر «زاد و ولد» و «نقش همسری و مادری» را در آنها تقویت می‌کند و نقش‌های مهم‌تر به‌ویژه، نقش تولید اقتصادی مربوط به مردان است و بدین جهت حذف زنان از قلمروهای عمومی به قول رفعت باعث شده «طوق محکومیت و بندگی در گردن زنان قرار گرفته و اساساً نوع زن، مکلف بخانه‌داری و تامین بقای نسل بوده [باشد].»^{۳۷} یقیناً، وی در این اظهار در پی ساختارشکنی در روابط و وظایف درون خانواده نیست، بلکه معتقد است که نقش ذاتی و اجتماعی زن در خانواده و حق مشارکت او در جامعه باید در کنار یکدیگر قرار گیرند، یعنی جریانی که زن در آن می‌تواند هم به وظایفش در خانواده برسد و هم به احراز نقش‌های اجتماعی متنوعی همپای مردان در جامعه نائل شود و در نتیجه، چنین تغییری مستلزم تغییر نگرش‌های فکری و هنجاری و ساختاری در نهاد خانواده می‌باشد.

در مبحثی که در ارتباط با «آموزش و اجتماعی‌شدن» افراد در درون خانواده مرتبط است، امین با توجه به فرصت‌های نابرابر تحصیلی دختر و پسر و زن و مرد در خانواده، آن را اساس بحران دانسته، تاحدی که دامنه آن روابط و کنش‌های متقابل افراد نسبت به یکدیگر را در بر گرفته است. وی در ارائه شاهی از یک پدیده متداول در خانواده‌های شهری که به گفته او جامعه

ایرانی اوایل قرن بیستم بیش از حد با آن آشناست، یعنی امکان فرصت تحصیل برای مردان و عدم آن برای زنان و نتیجه‌ای که از این رابطه نامتوازن حاصل شده، می‌نویسد:

... هر فرد ذکور ایرانی، پس از تأهل، از عائله تازه تأسیس خود بیزار است و هرکس در خیال فرار و ترک عائله خویش است. جوانانی که قبل از تأهل شب‌ها از خانه پدری بیرون نمی‌شدند، غالباً بعد از تأهل دیگر آن‌ها را شب در خانه خودشان پیدا کردن مشکل است. هر شب در منزل یکی از رفقا می‌مانند (و غالباً هم در این مهمانی‌هاست که مبتلای دردهای بی‌درمان می‌شوند). این حصارها ناشی از عدم موازنه عقل و دانش و معرفت زوج که مدرسه رفته، درس خوانده، علوم و فنون تحصیل کرده...^{۳۸}

اما، امین در توضیحات یادشده، به نفی آموزش سنتی نهاد خانواده، از جمله تربیت کودکان، رفتارهای تعامل گرایانه افراد با هم و نظایر آن نپرداخته، بلکه اساس انتقاد او به طرز تلقی جامعه از آموزش زنان در بیرون از خانه و به عبارتی مشارک در قلمروهای عمومی زنان می‌باشد. همچنین، در مطالب دیگر، آموزش و اجتماعی شدن اعضای خانواده، میزان شاخص سلامت و قدرت زندگی اجتماعی خانواده است و هم‌اینکه عملکردهای زن در خانواده تا حد زیادی تحت تأثیر کسب فرصت‌های برابر و یکسان می‌باشد:^{۳۹}

یگانه چاره که به نظر می‌آید تعمیم معارف است برای هر دو جنس در تربیه و تعلیم میان دختران و پسرانمان بهیچوجه من‌الوجه نباید فرقی گذاشته شود تا در عائله‌های فردا زوج و زوجه بتوانند لایق یکدیگر باشند.^{۴۰}

البته، همان‌گونه که پیشتر تأکید کردم، مهم‌ترین شناسه اصلی نخستین گفتمان اصلاحی در آذربایجان طرح اندیشه‌هایی بر پایه ارزش‌های از پیش موجود جامعه و ارائه راه‌حل‌های قابل قبول برای معاصر شدن زنان است. به‌ویژه، این مهم درباره نهاد خانواده با تأکیدهای مضاعفی عنوان شده، خاصه آنجا که نگرش‌ها و الگوهای غربی زمان مورد بحث جامعه زنان آذربایجانی را تحت تأثیر قرار می‌داد، به توجیه و واکنش‌های سخت علیه این‌گونه الگوپذیری‌ها پرداخته شده است. برای نمونه، رفعت در مورد رواج «مدپرستی» در بین زنان تبریز که در ربع اول قرن بیستم رواج روزافزونی یافته بود، عنوان می‌کند: «مد پرستی... استراحت خانواده را مختل و اساس عائله را متزلزل می‌سازد. آیا این مسلم نیست که شالوده هر خانواده را مهر و محبت، عشق و شفقت تشکیل می‌کند؟... این عواطف که بهترین فضائل را در دل انسان ایجاد می‌نماید، فضای خانه را گرفته در سراسر قلمرو آن روح سادگی و صمیمیت را حکمفرمائی می‌بخشد. خانه، در این صورت، یک آشیانه سعادت است، و افراد خانواده، در حریم آن آشیان می‌نمایند که به‌طور درخشان و محسوس، در هیئت جامعه محیط بر آنان، جلوگره می‌شود...».^{۴۱}

این دیدگاه، بازگشت به ارزش‌های خانواده بر اساس هویت فرهنگی جامعه را توصیه میکند تا از این طریق مجموعه نظام خانواده بتواند حرکت موزون خود را دنبال کند و به باور نگارنده پژوهش حاضر، این نگرش اندیشه آگاهانه‌ای است و می‌توان گفت در پنداشت‌های درست از اعیان فرهنگی و اجتماعی است که ارزش‌ها و گرایش‌های صحیح هویت فردی و جمعی شکل

می‌گیرد و نظام شخصیتی افراد رشد می‌کند و لذا، به تبع آن است که میزان آمادگی آن‌ها برای عمل الگوهای کنش از خانواده تا جامعه شکل خواهد گرفت. در کل، تلاش‌های رفیع امین و تقی رفعت براین اصل استوار بود که نظریه‌های اصلاحی، به‌نحوی برآمده از هنجارهای اجتماعی جامعه آذربایجان باشد، تا به‌عنوان یک گفتمان فراگیر و قابل پذیرش درآید. گفتمانی که بر اساس مساعی آن‌ها هویتی مستقل گرفت و اکنون می‌توان آن‌را به‌عنوان «مکتب آذربایجانی طرفداری از زنان یا فمینیسم آذربایجانی» شناخت و به جامعه دانشگاهی برای آگاهی و تحقیق بیشتر معرفی کرد.

نتیجه‌گیری:

هسته مرکزی عقاید اولین متفکران آذربایجانی اصلاح‌طلب درباره زنان، رفع نابرابری‌های جنسیتی است که محصول یک نظام مقتدر مردسالار و مهم‌ترین شکل نابرابری اجتماعی است. در این رابطه، تمایزات جنسی با نابرابری‌های جنسیتی پیوند ناگسستنی دارد و در همه ارکان جامعه مشهود است. مقوله جنسی به ایجاد نوعی سلسله‌مراتب جنسیتی منجر شده و در سطح فرهنگ، آداب و رسوم و نهادهای جامعه حضور دارد و ارزش‌ها، منزلت و منابع به‌طور متمایزی بر اساس جنسیت واگذار می‌شود. برای تغییر این شرایط، باید به اصلاح ساختارهای فرهنگی و نهادی جامعه روی آورد تا رویه‌های اجتماعی در قلمرو خصوصی و عمومی زنان دگرگون شده و در نتیجه، زمینه‌های مشارکت اجتماعی زنان میسر شود تا به دنبال آن جامعه حرکت موزون خود را به سوی پیشرفت و تعالی را به دست آورد. بدین ترتیب، نظریه‌پردازان ارزش‌هایی را بیان می‌کنند که از نظر عقلانی مطلوب تلقی می‌شوند و راهنمای عمل به شمار می‌آیند و لذا، میزان بسندگی گفتمان اصلاحی کار آمدی آن است، یعنی اینکه دانش بومی فراهم می‌کند که برای زنان ترک آذربایجان سودمند و قابل استفاده است.

مقاله سوم: نقد ادبی و نوآوری در شعر

مقدمه:

بسیاری از نظریه‌های ادبی دوره پس از مشروطه به پاسخ این پرسش‌ها بستگی دارد که آیا بسیاری از اجزای اصلی حیات اجتماعی که از چندین دوره تاریخی در ادبیات بازتاب یافته، می‌بایست به همان شیوه‌های رایج در گذشته در محتوای ادبی ماندگار باشند و خصلت تداوم و در عین حال تکراری بودن سبک‌ها و مکاتب نوعی وضعیت ایستا در تغییر و تبدیل و تحول را به‌وجود می‌آورد؟ و همچنین، چه شیوه جایگزینی برای تغییر این وضعیت می‌توان در نظر گرفت؟ در ایدئولوژی جنبش شیخ‌محمد خیابانی (۱۳۳۵-۱۳۳۸ ق/ ۱۹۲۰-۱۹۱۷ م) هرچه مفروضات رسیدن به جامعه مدنی توسعه می‌یافت، موضوعات متنوع بیشتری به بحث و بررسی گذاشته شد. مقوله «تجدد در ادبیات» ترکی و فارسی یکی از همان فرض‌هایی است که از جهات مختلف توسط تقی رفعت در معرض مذاقه و کاوش قرار گرفت.

در دوره تاریخی مورد بحث، به نظر اکثر ادیبان سنت‌گرا و حتی برخی از تجددخواهان دوره مشروطه، موارد متنوع فرهنگ و تمدن ایران تنها در چهارچوب ادبیات تاریخ سنتی خود، آن‌هم تنها در حوزه زبان فارسی قابل درک است و تلاش برای تغییر ساختار آن نه تنها بیهوده، بلکه بدعتی است که به فروپاشی و شالوده‌زدایی ساحت ادبیات منجر می‌شود. در نقطه مقابل، اندیشه‌های ادبی رفعت در تمامی وجوه نظریه «تغییر» بود. او می‌خواست برپایه تحول تاریخی از طریق رواج «نقد تفسیری» در ادبیات و «نوآوری در شعر»، زمان حال را برحسب گذشته و درون یک مقیاس واحد تکاملی نظم بدهد و این مستلزم تغییر دیدگاه‌های ادبی بود و البته رفعت این تحول را در ایران، توأمان در حوزه زبان ترکی برای مردم آذربایجان و فارسی را برای متکلمان دیگر مناطق مربوط به این زبان مد نظر قرار می‌داد، چراکه حکماً مختصات فرهنگی و زبانی هر ملّتی در توزیع جغرافیای تاریخی و در مضمون سنت اجتماعی و عاملیت‌های تحول تاریخی آن اقلیم معنی پیدا می‌کند. برای نمونه رفعت تجارب مربوط به چرخه تحولات پس از مشروطه در آذربایجان را دلیل مبرهنی برای تغییر در ادبیات سنتی یا مشخص نمودن جایگاه سنت در ادبیات ترکی می‌دانست. داعیه رفعت متضمن این واقعیت است که مواضع ادبی و فکری در هر دوره مشخص از روی ویژگی‌های اختصاصی که مختص آن دوره تاریخی می‌باشد، قابل درک است و مهم‌تر اینکه چنین دوره‌ای را می‌توان همراه با مؤلفه‌های معرف آن با رواج روحیه نقدپذیری یا تغییر فرم‌های ادبی در شعر شناسایی نمود.

آنهایی که در موضوع ادبیات سنتی سرسخت بودند، صورت افراطی این دیدگاه را چنین بیان می‌کردند: «آنچه هست باید باشد، تداوم یابد و غنی‌تر شود». مع‌ذلک، رفعت در رواج اصلاح ادبی به شیوه‌های معاصرتر این نظریه را ارائه کرد که در ارتباط با شعر، مقوله «معنی» کلید اعمال و کنش‌های انسانی و متضمن هدف و نیت هستند که ساخت‌مایه اصلی‌اش گذارهای مرتباً در حال تغییر در تاریخ جوامع انسانی است. در این باره، شعر متضمن شناخت انسان و در معنای عام، به معنی درک گذشته جوامع انسانی خواهد بود. مضافاً، زندگی‌های ما تداوم زندگی‌های پیشینیان ماست و عامل پیوند در فلسفه زندگی به نقش ادبیات مربوط می‌گردد که سهمی به‌سزا در اشاعه نهادهای اجتماعی و فرهنگ شامل اعتقادات، آداب و رسوم، هنر و موسیقی که از مشخصه‌های بارز عامل متحول‌شدن در جامعه معاصر است را ایفا می‌نماید و مهم‌تر از آن برای معنا بخشیدن این شرح از فرهنگ برای نسل جدید، از طریق بازنگری در چگونگی معنادار ساختن ادبیات و شعر صورت می‌گیرد. لذا، در این نحوه معنابخشی بود که رفعت به تغییر و تجدید در ساختارهای شعری و تأکید به رواج «نقد ادبی» روی آورد و از این طریق کوشید ذهنیت اجتناب‌ناپذیر جامعه معاصر را در راه پیشبرد اصلاحات ادبی با این اقدام که از آن با عنوان: «تجدد در ادبیات» یاد می‌نمود آشتی دهد. پدیداری این دیدگاه که به بخشی از «ادبیات مدرن» مطرح شده در جریان جنبش خیابانی در آذربایجان مربوط می‌گردد، محور اصلی پژوهش حاضر است و با این توصیف، جای طرح این سؤال ظاهراً ساده است که: نظریه رفعت درباره نقد ادبی و شعر واجد چه اصول و روش‌شناختی معینی در این حوزه مطالعاتی می‌باشد؟ ولی، سؤال مهم‌تر اینکه: نظریات مطروحه، بیانگر کدام ماهیت (سرشت و طبیعت) از تغییر محتوایی و معنایی در ادبیات است؟ فرضیه ما برای پرسش‌های گفته شده، بیانگر آن است

که رفورماسیون (اصلاح ادبی) رفعت توانست این مفهوم را مشخص سازد که شعر نه تنها متضمن درک گذشتگی گذشته است، بلکه متضمن درک حالیت و متعهد به تحول آن نیز هست و برای رسیدن به این نتیجه، می‌بایست شعر را بر مبنای قواعد جدیدی که اکنون «شعر نو» خوانده می‌شود، احیا نمود و قدرت تجدد در ادبیات را در مشروعیت بخشیدن به یک کاریست تاریخی در مضامین سیاسی اجتماعی به کار گرفت که رفعت مثال نوعی تطبیق چنین رویکردی را در طبیعت متحول تاریخ آذربایجان، خاصه حوادث پس از جنبش مشروطه خواهی در این خطه جست‌وجو می‌کرد.

– «تجدد در ادبیات»^۱

جریان تجدد خواهی (نوگرایی و نوسازی) در آذربایجان به طور تنگاتنگ با تحولات قرن نوزده و بیستم میلادی ارتباط دارد. به لحاظ داخلی، جنبش اصلاحاتی که از سوی عباس میرزا (۱۱۶۸-۱۲۱۲ ق/ ۹۸-۱۷۵۵ م)، شروع شد و در قائم مقام فراهانی (۱۲۵۱-۱۲۹۳ ق/ ۱۸۳۵-۱۷۹۹ م) و دیگر رجال دارالسلطنه تبریز ادامه یافت، به رغم آنکه نتوانست به تمامی بنیادهای نظم کهن را براندازد، با این حال در طول چندین دهه تا جنبش مشروطه خواهی در آگاه سازی جامعه برای ایجاد دگرگونی نقش ویژه ای داشت. از نظر منطقه ای ارتباط آذربایجان ایران با بخش های شمالی جدا شده اش، یعنی آذربایجان روسیه و به تبع آن ارتباط با قفقاز و از ناحیه غرب ارتباط با امپراطوری ترکیه عثمانی، از دیگر جنبه های مؤثر بر تغییر در عرصه حیات فکری در این خطه بودند. با این وصف، بسیاری از روشنفکران در سال های پیش از مشروطه با محافل آذربایجان شمالی و عثمانی مراوده داشته و البته، بخشی از جامعه نیز در قالب نیروی کار، مسافر و یا به قصد تحصیل به آن مناطق می رفتند که از عاملیت های مؤثر برای انتقال تحول فکری به آذربایجان جنوبی شدند. از میان همه عوامل مؤثر در جنبش نواندیشی، ادبیات نوگرا با طرح مسائل اجتماعی گوناگون، انتقاد از نوع رژیم سیاسی و استبداد رایج در نظام سیاسی، نه تنها نقش استثنائی در ایجاد تحول فکری جامعه به عهده داشت، بلکه خود نیز از این رهگذر در معرض دگرگونی قرار گرفت.^۲

نظامی خودیف از زبان شناسان آذربایجانی، با تکیه بر تحولات قرن نوزدهم و بیستم میلادی در آذربایجان ایران و روسیه، فرایند تحول در زبان ترکی آذربایجانی را به دقت مورد بررسی قرار داده و شرح مبسوطی از عوامل تأثیرگذار در ادبیات و شعر را عنوان می کند که عبارت اند از: ۱) افزایش مدارس به سبک جدید و نقش آن در پدیداری آگاهی های نوین؛ که جنبه هایی از آن بر ادبیات تأثیر گذاشت. ۲) افزایش مطبوعات؛ که عاملی برای بیان افکار سیاسی و اجتماعی بود و در نتیجه، ادبیات دمساز گرایانه با این تحول را طلب می کرد. ۳) روند روبه گسترش عناصر هنری در جامعه؛ همچون موسیقی و تئاتر و تأثیرات بلاواسطه آن بر دگرگونی ادبی ۴) ظهور تشکلات سیاسی؛ همچون احزاب و انجمن ها و در نتیجه رواج مطبوعات، برگزاری میتینگ ها، برپایی اجلاس ها و مذاکره ها که در مجموع، ادبیات از زندگی سنتی و عرفی به عرصه های فعالیت های سیاسی و اجتماعی سوق داده شده و از این رهگذر دچار دگرگونی گردید.^۳

موارد یادشده، ازجمله عواملی است که چشم‌انداز یک تحول درازمدت ادبی را آشکار می‌نماید. از طرفی، آنچه از لحاظ تحول اجتماعی به حوادث نزدیک پس از پیروزی جنبش مشروطه مربوط می‌شود، گسترش فعالیت‌های سیاسی مردمی است و همین پدیده نوع خاصی از ادبیات و شعر را می‌طلبید که بتواند احساسات و هیجانات جامعه را پاسخ‌گو باشد. بدین‌نهج، گونه‌ای از «ادبیات انقلابی»^۴ پدیدار گشت که به مضامینی چون: آزادی‌خواهی؛ هجو مستبدان و مداخله‌های بیگانگان؛ توده‌های ستم‌دیده و نظایر آن می‌پرداخت. نمونه این ادبیات، در غالب جملات ادبی، طنز، اشعار منظم ادبی و یا فولکلور در جراید آذربایجان پس از جنبش مشروطه (آذربایجان، آنادلی، ملاعمو، ملانصرالدین، تبریز و تجدد و آزادیستان ...) فراوان هستند، ازجمله: شعری که پس از ادای پاره‌ای توضیحات در ذیل آورده می‌شود، ازجمله سروده‌های حماسی - میهنی به شمار می‌رود که در محتوای آن جان‌باختن در راه آرمان‌های آزادی‌خواهانه مورد ستایش بوده، چنانچه پدیداری شعر نیز، با یک حادثه تاریخی گره‌خورده است: در محرم ۱۳۳۰ ق/ دسامبر ۱۹۱۲ م، روس‌ها به‌خاطر نگرش ضدروسی فعالان سیاسی آذربایجان پس از مشروطه و در این مرحله به سبب اولتیماتوم‌های تهدیدآمیز این کشور در ذی‌قعدة و ذی‌الحجه/ نوامبر همان سال به حکومت ایران، مبنی اخراج کارشناسان مالی آمریکایی و انگلیسی از تهران و تبریز که ناراضی‌تی‌ها را به اوج خود رسانده بود و مضافاً، به‌دلیل واکنش‌های بی‌وقفه انجمن ایالتی آذربایجان و تظاهرات گسترده خیابانی چندماهه مردم تبریز علیه دخالت‌های استعماری در امور سیاسی کشور که تماماً موجب برانگیختگی روس‌ها گردید و در نهایت، طی عملیات جنگی آذربایجان را اشغال کرده و به کمک عامل سرسپرده خود، صمدخان شجاع‌الدوله بسیاری از مشروطه‌خواهان را به‌شنیع‌ترین اعمال مقتول ساخته، دربندکشیده و یا تبعید نمودند. طبیعتاً، این واقعه تأثیر سهمناکی بر افکار و روحیات مردم برجای گذاشت؛ زمانی که مقارن انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ میلادی روسیه جنبش دگرگونی طلب خیابانی آغاز و هم‌زمان این خطه از دست اشغالگری روس‌ها رهایی یافت، اولین اقدام تبریزی‌ها، برگزاری مراسمی در ۲۴ شعبان ۱۳۳۵ ق/ ۱۵ ژوئن ۱۹۱۷ م، برای نکوداشت جان‌باختگان واقعه اشاره شده بود. در این هنگام، یک دوبیتی^۵ بین مردم رواج یافت که در ارتباط با حوادث اشاره‌شده بسیار پرمعنا بود، مع‌الوصف شعر با حوادث بعدی، من جمله با تحکیم حضور دموکرات‌های طرفدار خیابانی به‌مراتب تکمیل‌تر شد تا آنکه «عبدالحسین خازن» از مرثیه‌سرایان برجسته تبریزی، آن‌را به‌صورت منظومه‌ای در روزنامه «تجدد» به چاپ رساند. نکته قابل‌ملاحظه در این شعر آن است که رهایی آذربایجان از دست روس‌ها و سلطنت‌طلبان طرفدار حکومت مرکزی تهران که با بهار سال ۱۳۳۵ ق/ ۱۹۱۷ م، مقارن شده و به‌طرز الهام‌بخشی به‌مثابه آغاز زندگی سیاسی جدیدی برای آذربایجان معظم تلقی می‌شود که پشتوانه آن فداکاری مشروطه‌خواهان در این سرزمین می‌باشد. همان‌گونه که پیشتر گفتیم، این شعر نمونه‌ای از ادبیات پس از مشروطه است و جنبه نمادین آن تا به امروز نیز در بین مردم ترک آذربایجان باقی‌مانده است:

شوکر اولاً الله وطن شاد اولوب

قید ستمدن هامی آزاد اولوب

ظلم گندوب مملکت آزاد اولوب

قانیله صفا تاپدی بهار وطن

گلشن وفا اولدی، کنار وطن

جانیمز اولاً، خوشدور نثار وطن

ای وطنه بذل ایلین نقد جان

ملتی دار اوسته وثرن، امتحان

محو اولاً مشکلدو بو نامونشان

قانیله صفا تاپدی بهار وطن

چکدیله داره سیزی منصور وار

تاپدی شرافت هامی دار و دیار

بَسدی سیزه بوشرف و افتخار

قانیله صفا تاپدی بهار وطن

آهمزون گور گله آثارینی

پُوزدی قوی پنجله لر افکارینی

کشفایله دی خاینون اسرارینی

قانیله صفا تاپدی بهار وطن

خدمتوزون حُسنی نمایان اولوب

اهل وطن خرم و خندان اولوب

قَبرلر روز رشگ و گلستان اولوب

قانیله صفا تاپدی بهار وطن .^۶

بالطبع، این سروده میهنی و نظایر آن^۷ بیانگر احساسات سیاسی اجتماعی ملت است که با وقوع جنبش مشروطه دستخوش تغییر گردیده است. از سوی دیگر، در رهگذر رخدادها و تجربیات پس از مشروطه، نظریات تازه‌ای در موضوع ادبیات مطرح شد که زمان و مکان این تحول با پیدایش و گسترش جنبش خیابانی در آذربایجان مربوط می‌باشد. در این میان، تقی رفعت^۸ از اعضای پرنفوذ دموکرات‌های تبریز بر آن شد که در کنار بحث‌های متعارف سیاسی ایده آگاهانه نوعی تحول ادبی با عنوان: «تجدد در ادبیات» یا ادبیات نوگرا را با اهداف دقیقی که در نظر داشت، وارد گفتمان جنبش نماید. برطبق نظریه مطروحه، نوع خاصی از ادبیات لازم است که سازگاری بیشتری با جامعه معاصر آذربایجان داشته باشد و به‌صورتی دقیق تر بتواند مضامینی چون: عقلانیت، فردیت، قانون، آزادی، حقوق مدنی و دموکراسی را بازتاب دهد. از این‌رو، رفعت با تیزبینی و دقت هرچه تمام نظریه یک تحول ادبی را مطرح و اولین مقاله اساسی خود را در ربیع‌الثانی ۱۳۳۶ ق/ ژانویه - فوریه ۱۹۱۸ م در جریده تجدد به چاپ رساند. اما، سرآغاز این بحث به شکل جالبی با یک مناقشه ادبی در تهران آغاز شد و رفعت که ماهیت بحث را یک «عصیان ادبی»^۹ می‌خواند، دنباله آن را پی گرفت و بی‌درنگ نظراتش مورد توجه اندیشمندان ادبی آن دوره واقع گردید.

در ۲۰ ربیع‌الاول ۱۳۳۶ ق/ ۴ ژانویه ۱۹۱۷ م، مقاله‌ای با عنوان: «مکتب سعدی» در روزنامه «زبان آزاد» در تهران منتشر شد که در آن انتقاد تندی نسبت به مقام و موقعیت ادبی سعدی شده بود^{۱۰}. در واکنش، برخی جراید تهران، از جمله «مجله دانشکده» به‌مدیریت ملک‌الشعراى بهار، دیدگاه‌های زبان آزاد را آماج انتقادهای تند خود قرار دادند و آن روزنامه نیز متقابلاً پاسخ داد. محتوای اصلی احتجاجات طرفین این بود که از نظر زبان آزاد «سعدی» هنر و فضیلتی به مردم نمی‌آموزد و دلبستگی بیش‌ازحد مردم به این شاعر نصیحت‌گرا، یکی از عوامل وارفنگی روحی است و به‌عنوان شاعر خوب «فردوسی» را معرفی می‌کرد که درس میهن‌پرستی برای اقوام فارسی زبان اشاعه می‌دهد. از طرفی، موافقان سعدی سعی می‌کردند تا از میان نوشته‌ها و سروده‌های شاعر شیراز نمونه‌هایی ارائه دهند که در آن آموزه‌های اخلاقی مفید نشان داده می‌شد و ادامه همین اختلاف نظرها موجبات مشاجرات ادبی چندی بین روزنامه زبان آزاد و مخالفان آن گردید.^{۱۱} در این اثنا، رفعت در روزنامه تجدد تبریز به‌عنوان طرف سوم وارد بحث شد و سعی کرد که هر دو طرف را به برداشتی اصولی‌تر رهنمون کند و همان‌دم، مناظره ادبی بین او و ملک‌الشعراى بهار به طرز نسبتاً معقولی ادامه یافت.

در آغاز، رفعت طیّ مقاله نسبتاً مبسوطی در تجدد، بحث را این‌گونه شروع کرد: باتوجه به نوع استدلال سنتی و نیمه‌سنتی دوطرف، فردوسی را نیز می‌توان محکوم کرد و یا بنابر همان ملاحظات که طرفداران ملیت‌پرست نوظهور به فردوسی نسبت می‌دهند، می‌توان سعدی را نیز تبرئه کرد، آنچه که در گفت‌وگوها مغفول‌مانده در اصل مسأله زایش اندیشه‌ای تازه در خصوص جامعه یا کلیت جامعه ایران، رابطه دولت‌وملت و به‌خصوص همزیستی اقوام یک کشور در یک فضای بدون تعصب و با احساسی مشحون از تساهل فرهنگی است که به‌تبع آن ادبیات حول این اندیشه نیز می‌بایست با ماهیت واقعی تاریخی یک کشور کثیرالملّه و روندهای در حال تغییر و تحول اجتماعی آن سازش و سنخیت داشته باشد:

با اختیاراتی که مشوقین عصیان به خودشان می‌دهند، چنانچه صلاحیت داشتن سعدی و دیگران را به اداره کردن افکار امروزی ما، انکار نمودیم؛ و در این خصوص شهرت و هیجان جوانی را تا به حدی توسعه دادیم که سعدی را در انحطاط ایران هم مقصر ساختیم؛ باید فردوسی هم نشویم، برای روز نو، روزی نو پیدا کنیم، اما خوب می‌دانیم که روح یک ملت قدیم نمی‌تواند، روزی نو پیدا کند.^{۱۲}

بدین‌سان، رفعت به‌جای آنکه در فکر ویرانگری ادبیات کلاسیک، همچون برخی متفکران عصر مشروطه باشد، به نقد و طرد طرزتلقی کهنه از ادبیات تأکید داشت^{۱۳} که سطح برداشت کاملاً متفاوتی در مناظره‌های ادبی آن دوره است. از طرفی، برای رواج نقدپذیری، گذشته‌گرایی، جزم‌اندیشی و یا تفکر تقلیدی ملت‌پرستانه (ناسیونالیسم) که با جامعه کثیرالملّه کشور ایران هماهنگی ندارد، به هیچ‌روی در ادبیات وارد نیست. به باور رفعت، نقطه عزیمت هریک از دیدگاه‌های دو طرف (مخالف و موافقان سعدی و فردوسی) در نهایت با نوعی دلبستگی عاطفی به گذشته گره‌خورده که بحث‌ها را «بی‌سروسامان» گذاشته و حتی گذشته‌گرایی برخی اندیشمندان تهران نیز با مصادیق و واقعیات گذشته تاریخی ایران، خاصه در موضوع گثرت‌گرایی فرهنگی که اصل اساس هویت تاریخی کشور است، به‌هیچ‌روی همخوانی ندارد و بیشتر زاده تخیل است و ناسیونالیسم نوظهور است و با این نگرش، رفعت قویاً خواستار شکستن مراجع تقلید کهن از ذهنیت جامعه و رسیدن به سطح بالاتری از اندیشه و خودآگاهی در ادبیات می‌باشد:

وقتی عصب ملیت و قهرمانی باستانی را می‌خواهیم تحریک نمائیم. داستان رستم خواهیم خواند. وقتی میل تفلسف و تلذذ روحانی داریم، به گلستان و بوستان سعدی خواهیم ریخت. ولی وقتی می‌خواهیم آلام امروزی، احساسات معاصر... خودمان را تجدید، تسکین و تأمین کنیم... آواره و سرگردان خواهیم ماند... وقتی می‌خواهیم، پیشوایی برای فکر متحیر و قدم گمراه خود در میان مسائل غامضه دوره زندگی خودمان پیدا کنیم معطل و محروم می‌مانیم!... و این است عصیان می‌کنیم.^{۱۴}

باری، رفعت مجدداً در برابر اختلاف‌نظر نویسندگان روزنامه زبان آزاد و مجله دانشکده، می‌نویسد:

علل انحطاط هرملتی که در این مقالات یک زمینه اساسی مهمی را تشکیل می‌دهند، مسأله جانبداری است. دامنه آن وسیع است. پرخاشی که در سر تعیین هویت سعدی برخاسته است، فقط از یک نقطه می‌تواند ما را داخل این بحث عظیم گرداند و ممکن نیست در این حالت کلیه مسأله را به میان بیاوریم. در قبال روح قلندری و تنبلی که نگارنده عاصی و انقلاب زبان آزاد، به سعدی اسناد می‌دهد، شاگرد استادپرست^{۱۵} حصه‌ای از اشعار سعدی را ذکر و یادآوری می‌کند... هرگاه نظرش براین است که افکار سعدی، نسبت به زمان و محیط خودشان عالی و وسیع بوده‌اند، قبول داریم، هرگاه می‌خواهد بگوید که امروزه هم می‌توانیم این افکار را مانند افکار معاصر با خودمان و دستورهای نجات‌بخش محسوب داریم رد می‌کنیم.^{۱۶}

البته، دیدگاه‌های رفعت به تمامی مورد پذیرش ملک‌الشعرا قرار نگرفت^{۱۷} و آن‌گونه که پیداست، اختلاف بهار و رفعت، اختلافی ماهوی در طرز تلقی‌شان در خصوص ادبیات بود. بهار، طرفدار ادبیات کلاسیک بود و اصلاحات ادبی رفعت را نمی‌پذیرفت، گرچه نسبت به طرفداران ادبیات سنتی از نظر درک ادبی، انعطاف بیشتری داشت و بالطبع، می‌توانست با تجددخواهان تبریز گفت‌وگو کند و از این‌رو، مناظره‌های ادبی که در ادامه میان آن‌ها صورت پذیرفت، با آرامش و رعایت احترام طرفین در مسیر نسبتاً معقولی ادامه یافت.^{۱۸}

وانگهی، رفعت توجه بهار را به حرف‌های مملو از کینه و نفرت و بکارگیری الفاظ رکیک محافل مناظره‌کننده تهران جلب کرده و برای خروج از مباحث ناهمگون در بین طرفداران مکتب قدیم و جدید، با توصیه پیش‌رو خواستار رواج «نقد ادبی» می‌شود: باید «افکار متضاد را امتحان و تدقیق نمود» و از برآیند آن‌ها، نزدیک‌ترین حرف به حقیقت را یافت.^{۱۹} در صورت پذیرش «اصل نقدپذیری ادبی»، در مجموع همه «از آزادی فکر و قلم، استفاده خواهند کرد و مسعود خواهند شد از اینکه یک مسأله ادبی و اجتماعی مملکت [را]... در حضور افکار عمومیه و هموطنان خودشان حل و فصل [می‌]نمایند».^{۲۰}

مجله دانشکده، بعد از ۱۲ شماره تعطیل شد.^{۲۱} اما، روزنامه تجدد دنباله بحث «تجدد در ادبیات» را رها نکرد. علاوه بر آنکه، رفعت برای معرفی نظراتش، در ۱۵ خرداد ۱۲۹۹ ش/۵ ژوئن ۱۹۲۰ م، مجله ادبی «آزادیستان» را با این توضیح که «مجله‌ای است هواخواه تجدد» منتشر و در خطاب به «هیئت محررین مجله»، خط مشی آن را این‌گونه اعلام کرد:

هرنگارش تازه، هر اسلوب زنده و حساس، هر چه یک روح تجدد جلوه می‌دهد و هر چه که ممکن است مظهر یک فکر و یک حس جوان است، در صحائف مهمان‌نواز مجله‌ی (آزادیستان) نائل پذیرایی دوستانه خواهد بود... ما خواهیم کوشید تا افکار و تأثرات خودمان را با صمیمیت و راستی ادا و افاده نمائیم و در این کار صنعتی را اتخاذ کنیم که به قدر کافی انحنایپذیر، نوین و مساعد باشد.^{۲۲}

در بیشتر نوشته‌ها، رفعت با برجسته‌کردن «نقش اجتماعی ادبیات» که آن‌را با مضمون سازش «ادبیات با هویت اجتماعی» مشخص کرده،^{۲۳} هدف اساسی نوگرایی ادبی را «انسان» می‌داند، به این معنی که حقیقت انسانی دیگر الهامی نیست و از آسمان‌ها بدست نمی‌آید، بلکه بر روی زمین و بر اثر تلاش آدمی محقق می‌شود. وی، برای ترویج این اندیشه اقدام به انتشار برخی اشعار ترکی «عاکف ارسوی»،^{۲۴} شاعر اصلاح‌طلب ترکیه در جریدهٔ تجدد کرد که توجه به ارزش‌های مطلق انسانی، عقلانیت و تلاش، معنای اصلی آن اشعار به شمار می‌رفت.^{۲۵} به گفتهٔ رفعت، اگر ادبیات مدرن، منادی مؤلفه‌هایی چون: «انسان‌محوری و فردیت» باشد، فردگرایی^{۲۶} نیز، نه در توسل به باورهای کهنه، بلکه با موازین عقلی سنجیده می‌شود. او با طرح داوری «عقلانیت متعادل» توجه عموم را به بحران هویت ناشی از تعارض سنت و تجدد جلب نموده و تصریح می‌کند که کلید بالندگی هر اجتماعی رفع «تأخر فرهنگی» ناشی از این تعارض است و سپس به نخبگان ادبی با کلامی مشحون از واقع‌گرایی متذکر می‌شود: «عجالتاً شما، به جوانان مضطرب و اندیشناک این دورهٔ انتباه، صبحت از سعدی و حافظ و فردوسی نکنید. به ما، معنی حیات را شرح دهید!... روح ما را بالا ببرید، فکر ما را فروتاب بخشید، کابوس انحطاط را از پیش چشمان خود بردارید».^{۲۷} وانگهی، در ادبیات نوگرا اندیشهٔ تازه‌ای بر فرد نقاد جانشین شده و عرصهٔ تفکر به کلی دگرگون می‌شود. بدین منظور، «تجدد در ادبیات»، عبارت‌است از؛ فردانیت قائم‌به‌ذات؛ عقلانیت مبتنی بر تساهل فکری و تجربهٔ شخصی در برابر تقلید کورکورانه و گرایش به تجربهٔ عقلی و علمی، به‌عنوان عامل تکوین ذهنی انسان که جملگی رمز رستگری و موفقیت است:

با کمال آزادی و فکر تجسس کنید. تفکرات و تحسیات خودتان را بنگارید. تفکرات شما مستند به علم و حقیقت باشد. در تجسّسات خودتان زیربار هیچگونه تأثیر و نفوذی نروید که بیگانه بر روح و اعصاب شماست. صمیمیت را هرگز و در هیچ موقعی از دست ندهید. در حین تقلید، اقتباس و یا ابداع و اختراع، در هر حال «خودتان» باشید. انتقادات را از جانب هرکس و از هر نقطه‌نظری ترشح کند، با امتنان و شادی زیاد استقبال نمایید. ولی هرگز افکار اولیهٔ خودتان را بدون دلایل کافی و به محض وقوع در مقابل یک حمله‌ی سخت و ناگهانی ترک نگویید. افکار را پس از تجربت و آزمایش بپذیرد. به‌خصوص یأس و اضطراب: خستگی و لاقیدی را نگذارید در دلتان راه یابد و با یک عزم و اراده‌های راسخ با یک قوت قلب ثابت به جانب فردا رهسپار شوید.^{۲۸}

مع‌الوصف، رفعت با الگو نشان‌دادن آذربایجان و با توجه به اینکه به‌عنوان یک مرکز استثنایی جنبش‌های سیاسی در کشور شناخته می‌شود، لذا توقعات و نیازهای اجتماعی مردمش نیز متحول‌تر بوده و جامعه تشنهٔ تغییرات اجتماعی گسترده‌تری است و البته، در میان مسائل متنوع، رفعت در ارتباط با موضوع بحث خود رواج اصول منطقی نقد را سرآغاز اصلی نوگرایی ادبی در ادبیات ترکی آذربایجانی معرفی کرده و به طور کوتاه می‌گوید:

تقاضای آزادی فکر براین است [که] در قبال (آزادی عقیده) باید (آزادی مناقشه) را نیز، قائل شد والا مجاهدات ادبیه که محروم از این دو تکیه‌گاه باشند، همیشه خواهند لنگید.^{۲۹}

بدین‌سان، آن‌گونه که از اکثر نوشته‌های رفعت مستفاد می‌شود، توجه او به اساس و مبادی کار است: در ابتدا، یادگیری و داشتن تخصص کافی به زبان مادری (ترکی آذربایجانی) و سپس، مطالعه زبان دیگر اقوام اقوام و ملل همسایه، مطالعه آثار گذشتگان و «تحلیل و تدقیق افکار ادبیه و نظریات صنعتی ملل مترقیه».^{۳۰} همچنین، تکامل ادبی پیش‌شرط ضروری فرهنگ‌آفرینی انسان است و در موضوع ادبیات افتخار نصیب ملتی است که بر آثار گذشتگان بیفزاید، نه اینکه تنها در فکر بزرگداشت ادبیات گذشته باشد. نتیجه توقف بیش از حد در گذشته تاریخی آن بوده که: «ادبیات قدیمی ما از منابع اولیه خودش دور افتاده، در یک حوزه وسیع تراکم یافته و به حال رکود و سکون در آن رختخواب فراخ مستقر و متوقف شده است».^{۳۱} ایضاً، گذشته‌گرایی در ادبیات را «سَدِّ محافظه‌کاری» می‌نامد و «مقصود» و «نقشه» خود را «رخنه‌انداختن در بنیان این سد سدید» عنوان می‌کند.

۳۲

رفعت، در سال ۱۳۳۶ق/۱۹۱۸م، به‌کرار از نوعی «انقلاب فکری ادبی» در کنار «انقلاب سیاسی اجتماعی» سخن می‌راند،^{۳۳} اما، در مجموعه مقاله‌هایی که دوسال بعد از آن در سال ۱۳۳۸ق/۱۹۲۰م در تجدید به چاپ رساند،^{۳۴} مبانی فکری خود را بیشتر آشکار کرد. او در این گفتارها به همراه توضیحاتی از نقد ادبی، تغییر و اصلاح در ادبیات را در سه سطح «زبان»، «شکل» و «اسلوب»، مطرح و در انتها مجدداً اصرار نمود که «قاطع‌ترین نتیجه مستقیم یک انقلاب سیاسی، یک انقلاب ادبی است».^{۳۵} آن‌چنان که، از مطالعه محتوای دقیق مقاله‌ها برمی‌آید، منظور از انقلاب ادبی هم دقیقاً «انقلاب در شعر» بود و همان نظریه‌ای بود که جزو اولین نفرات و البته، شاید اندکی بعد از جعفر خامنه‌ای شاعر آزادخواه آذربایجانی، «شعر نو» یا «شعر آزاد» را ابداع کرد. رفعت، برای رخنه‌انداختن در بنیان شعر قدیم، به‌سرودن اشعار ترکی^{۳۶} و فارسی پرداخت که هم از حیث فرم و هم از لحاظ مضمون با شیوه شعرای قدما تفاوت داشت و در آن قافیه‌ها رعایت نشده و مصرع‌ها مساوی نبودند و بدین‌جهت، در تاریخ آذربایجان و ایران اتفاقی استثنایی به‌شمار می‌رفت. بدین‌سان، اولین شعر او به سبک آزاد یا جدید، شعری تحت‌عنوان «ای‌ارومی» بود که به تاریخ ۱۰ شوال ۱۳۳۵ق/ ۳۰ ژوئیه ۱۹۱۷م در تجدید به چاپ رسید^{۳۷} و پس از این طی ماه‌های بعد اشعار دیگری با همان چارچوب‌ها و در قالبی جدید با عناوین: «ای‌جوان ایرانی» و «فریاد آلم» در همان جریده منتشر گردید.^{۳۸}

بی‌درنگ، این نوپردازی‌ها غوغایی در محافل ادبی برانگیخت. در محافل فارس‌محور ایرانی، ادیبانی چون: ایرج میرزا، اعتصام‌الملک، ملک‌الشعرا بهار به‌ساختار شکنی در فرم شعری رفعت اعتراض کردند^{۳۹} و در کانون‌های ادبی خارج از کشور گردانندگان روزنامه کاوه در آلمان (تقی‌زاده، علامه قزوینی، جمال‌زاده و کاظم‌زاده ایران‌شهر)، انتقادها را همراه با کنایه و ریشخند فراوان ادامه دادند. به‌خصوص جریده اخیر، در چندین مقاله با‌عنوان «ترقی زبان فارسی در یک قرن»، با مضمونی کنایه‌گونه، آثار شعری رفعت را به تمسخر گرفت، درحالی که برای اعتراض خود، نه نقدی نوشت و نه سخن واجد ارزش مطالعه‌ای را ارائه کرد. روش کار روزنامه این بود که دو ستون ایجاد کرد؛ در ستون سمت راست، ادبیات مورد علاقه روزنامه را نوشت و در ستون مقابل آن در ذیل عنوان

«فارسی خان والده در عهد پارلمانی»، قسمت‌هایی از اظهارات ادبی رفعت را به مسخره گرفته و آن را لجام‌گسیخته، بی‌سروته و کوتاه‌فکرانه معرفی کرد.^{۴۰} کاوه، این‌روش را در شماره‌های بعدی تکرار کرد و در یکی از مقایسه‌ها، در ستون مورد علاقه خود که حکماً آن را ادبیات واقعی می‌پنداشت، غزلی از «میرزا محمود غنی‌زاده» به مناسبت نوروز ۱۳۳۶ ق/۱۹۱۸ م را آورد و در ستون مقابل، یکی از اشعار آزاد رفعت که «ای جوان ایرانی»^{۴۱} نام داشت را زیرعنوان «ادبیات خان والده» به استهزاء کشید.^{۴۲} با این حال، همان‌گونه که گفتیم انتقادهای با توضیح مشخصی ارائه نشده بود و تنها می‌توان حدس زد که کاوه می‌خواسته بگوید، رفعت اشعاری با مصرع‌های نامساوی و مدعای نوجویی سروده و در اشعار شاعر تبریزی تعریف و مرزبندی شغافی در خصوص کاربرد عروض سنتی با قالب‌های مشخص دیده نمی‌شود و لذا، عدول از قواعد سنتی شعر فارسی مایه اصلی انتقاد محررین روزنامه بوده است.

رفعت در پاسخ به بدگویی‌های کاوه، بالحن مؤدبانه‌ای انتقادهای کاوه را پاسخ گفت و شاید درخشانترین قسمت از نظریات وی همانا عقایدی باشد که وی پس از مناقشات قلمی با مجله دانشکده به‌مدیریت ملک العشرای بهار، با روزنامه کاوه به‌مدیریت تقی‌زاده ابراز داشته است. این عقاید، در یک سلسله مقاله‌های به‌هم‌پیوسته به لحاظ موضوعی منعکس شده و نویسنده با نگارشی دقیق و فنی و با اعتماد به نفس تمام و هیجان‌آمیز، نظراتی برتر از حریفان بیان نموده است. در اینجا، قسمت‌هایی از پاسخ نسبتاً طولانی رفعت به روزنامه کاوه آورده می‌شود، ضمن اینکه در این جوابیه می‌توان به برخی دیدگاه‌های وی در خصوص ابداع «شعر نو» که آن را ضرورت اجتناب‌ناپذیر زمان می‌دانست، دست یافت و همچنین، در نگارش‌های فنی رفعت می‌توان شیوه‌ای استثنایی از «نقد تفسیری» را مشاهده نمود که در مناقشات ادبی آن روزگار بی‌بدیل است.

رفعت می‌گوید: با اینکه صاحب‌نظران مجله کاوه در ارائه نظرات خود به نحوی عمل می‌کنند که ضرورت «تجدد در ادبیات» را قبول دارند، مع ذلک، در طرز تلقی خود دچار «مشوش‌ترین تشنه‌های فکری» شده‌اند، زیرا بدون اینکه راه حل هدف‌داری را بیان کنند، تنها از «انحطاط زبان فارسی» نوشته و جنجال‌پرازی می‌کنند. «تجدد ادبی» از نظر آن‌ها، به معنی «تازگی آثار ادبی... بسته به تازگی تاریخ نگارش آن آثار است» و هم‌اینکه «نود درصد متجددین بکلی محروم از سواقی و شرایط تجدد، در عین یک عدم قابلیت چاره‌ناپذیر و بهوای پیشرفت قدم خود را از نقطه [ای] برداشته باز بروی همان نقطه می‌گذارند!... از فاصله تازگی تا کهنگی هیچ نوع اطلاع و سابقه ندارند تا بتوانند پی به اشتباه خود ببرند... و اما آنکه بیم از انحطاط و تفسخ زبان فارسی دارند، هرگز مبنای توهمات خودشان را به‌طور واضح و قطعی معین نمی‌کنند؛ شکایاتشان به قدری مبهم است که بی‌مأخذ به نظر می‌رسد و در این زمینه، چنانچه باید به اصول و قواعد انتقاد عمل نمی‌بندند... مجله پُرفضل و هنر، ریشخند و استخفاف خود را فقط بوسیله روبروی هم گذاشتن هر دو نوع فارسی اظهار و بیان می‌نماید. چند عبارت مبهم و مستهزی در ذیل ستون‌ها درج گردیده است که هرگز نقطه نظر مجله مذکور را توضیح نمی‌دهد.

تفوق و رجحان محتویات ستون دست راست بر محتویات ستون چپ، در نظر ترتیب‌دهندگان این (لوح عبرت)، بقدری واضح و مستغنی از دلیل و برهان بوده است که برای افادۀ مرام خود، ایماء و اشارهٔ یک عنوان متعرضانه (فارسی خان والده!) و یک ستون‌بندی و مواجهۀ ساده و بسیط را با چند عبارت و یادداشت ابهام‌آلود و هجوآمیز کافی شمرده‌اند: ولی من اهمیت می‌دهم به اظهار این که؛ «این قدر کافی نیست». هر گاه کسی در مسلک و عقیده تجددخواهی خود مذبذب و متزلزل هم می‌بود آثار سهل‌انگاری و استحقار که در آن ترتیبات مشهود است او را از قبول رأی و عقیدهٔ مرتبین آن بازمی‌داشت. استعمال توضیحات مرکبه، الفاظی مانند (کتیبه) و تعبیرات از قبیل (اثبات وجود) را در نظر گرفته (بنیه ساختمان، شیوه و معنی) جمل و عبارات را مهمل و مبنی گذاشتن و فقط بواسطۀ دلیل اول، انتساب یک اسلوب را به (ادبیات عثمانی) وانگهی به (خان والده) استدلال نمودن، یک اصول انتقادی را معرفی می‌کند که هرگز متین و کامل نیست...^{۴۳} اصول مقایسه‌ایکه در «مجل شریفۀ کاوه» بکاربرده شده است، صحیح به نظر نمی‌رسد. متونی که در دو ستون مقابل، روبرو ایستاده‌اند، نه از حیث موضوع و نه از حیث معنی هیچ مشابهتی ندارند تا در میان آن‌ها یک وجه مقایسۀ صحیحی بتوان بدست آورد، مثلاً این است که یک قصیدۀ منوچهری را با یک غزل حافظ دوش‌بدوش گرفته بپرسیم: «کدام یک بهتر است»؟ یا باید صور ظاهری را در نظر گرفته قصیده را با قصیده و غزل را با غزل مقایسه نمود و یا معنی را مناط قرار داده در دو موضع متجانس، دو طرز افادۀ متفاوت را سنجید... عبارت منقول از روزنامۀ عهد (حاجی میرزا آقاسی)، آیا با جمله‌بندی‌های عامیانه و بی‌صنعت خود تمام جهالت ساده‌لوحی، و عدم آشنائی به مدنیت را که در آن دورۀ تاریک در ایران حکمروا بوده به خوبی نمی‌رساند؟

آیا صحیح نیست که این شیوه و این اسلوب ابتدائی و بلکه بدوی، این اسلوب تکامل نیافته، در هر وقت و در هر جا نشانهٔ همان جهالت، همان بدویت و همان سادگی ملامت‌آمیز خواهد بود. تصور نمائید که این اسلوب بیچاره، تقریباً اسلوب روایات و تعریفات سیاسی و دیپلماتیک آن ایام سلطنت ایران بوده است! حرف در این نیست که یک نفر مدپرست ظاهربین، یک نفر dilettante [=متفنن] ادبی، یک نقطه‌نظر موافق سلیقۀ خود را اتخاذ نموده می‌تواند از این طرز بیان عامیانه و ساده‌لوح، متلذذ و محظوظ شود... ولی حرف در اینجاست که آیا این طرز بیان که در روبروی آن درج‌گرفته است مناسبتی در میان دارند؟ آیا می‌خواهیم این یکی را به آن دیگری ترجیح دهیم... با وجود اینکه تاریخ نگارش آن را با یک اعتنای مخصوصی بسته کرده‌اند گمان نمی‌برم، خواسته باشند شعر آقای غنی‌زاده [۴۴] را مانند یک نمونه از ترقی زبان فارسی بما نشان دهند. جای این منظومه در کلیات ادبیات کلاسیک فارسی است. این نوروذیه، مثل همه نوروذیه‌ها «کلیشه‌ها و تشبیهات از کار افتاده‌های را بکار برده است که هرگز کمترین اثر تجدد و ترقی را در آن‌ها نمی‌شود یافت، امّا هیچ عیب نداشت. «نوروز امروز و امید فردا» اثر احمدخان ملک ساسانی را با عنوان «نوروز و دهقان» [۴۵] که در شمارۀ نوروزی سال ۱۳۳۵ «تجدد» انتشار یافته است مقایسه می‌کردند. آن وقت یک موضوع جدل برای مناقشه تهیه می‌شد. باری، قبل از دخول در زمینهٔ انتقادات، می‌خواهم از نویسندگان فاضل و محترم مجل شریفه «کاوه»، تقاضا نمائیم که مسأله «تجدد در ادبیات» را حل و قطع شده نیانگاشته، نظریات خودشان را به شکل انتقاد

و به‌طور مستقیم و جدی اظهاردارند، تا ما هم که با یک عزم و اراده ثابت یک طریق (تجدد) پیش‌گرفته و بنابر عقیده مخالفین خود راه غلط پیمودهایم در سایه هدایت و ارشاد دلایل منطقی، به اصلاح و رفع خطئیات و اشتباهات خود اقدام ورزیم. والا مواجهه آثار ما با آثاری که هرگز مناسبتی با آن‌ها ندارند - تا وقتی که ما در پیش‌خود معتقد به خوش‌ترکیبی آن‌ها هستیم - ما را سوق نخواهند کرد به اینکه «زادگان طبع خود را به ترکیب و یا بی‌ترکیب» گوئیم.^{۴۶}

رفعت، در برابرین انتقاد که اشعارش قابل‌فهم مردم نیست، عنوان کرد شعر به سبک غیرسنتی یا جدید مجال انتقال مفاهیم را بیشتر فراهم می‌کند و همچنان که در برابر مخالفان ایستادگی می‌کرد، مرتباً فرم شعرهایش را تغییر داد و از قواعد شعر کلاسیک فاصله می‌گرفت، تا اینکه اشعار دلخواهش از لحاظ فرم، معنی، موسیقی الفاظ، آهنگ کلام، ترکیب عبارات شکل منظمی پیدا کرد. در اینجا، برای نشان‌دادن شیوه نگرش و روش وی، اولین شعری که او به سبک جدید و به مناسبت آتش‌سوزی ارومیه (در پی غارت‌گری روس‌ها و سپس هجوم مسیحیان در سال ۱۳۳۵ق/۱۹۱۷م و از این سال به بعد حملات اکراد به نواحی آذربایجان غربی به قصد تصرف اراضی این سرزمین) سرودشده، از وی نقل می‌گردد:

ارومی

ارومی سوخت! ارومی سوخت! ارومی

که اندر سینه‌اش امید عمران

نوا نو می‌دمید از بخت ایران،

بر غم خارجی و نفع بومی،

حیاتی تازه در می‌یافت شادان...

خدا! شر کدام آذر قدومی

سوخت ارومی؟

ارومی کز خرابی‌های بیداد

روایت را نباشد حکم رویت...

ندیدیم آن سیه‌کابوس را ما،

نه حال بلده مطموس را،

که ویران شد سراسر... در نهایت

شنیدیم آفت منحوس را ما،

که زیر آسمان پرنجومی،

سوخت ارومی

بلی گفتند ارومی سوخت و خاکستر

شدش بازار و آزادی چنین را،

چنان تاب آورد مردم که اینرا،

نمی برد از خدای امید دیگر،

که این اندازه سخت آرد بخاور

بلا از هر طرف، هر سو هجومی...!

- سوخت ارومی!

ارومی انتظاری غیر از این داشت...

ارومی انقلاب روس را دید،

نهضت اندر دلش فریاد و بلعید

فغان سینه رنجور پنداشت

که بتوان خصم دیرین باز بخشید...

چه بود افسوس! مردی را لزومی؟

سوخت ارومی!

فلاکت بختیاری آورد باز،

بشرط آنکه در دل پاید امید؟

بشرط اینکه باشد عزم در کار؟

به فردا دیده باید دوخت ارومی!

سوخت ارومی؟

ز کشت مرحمت با صد نیازی،

ارومی بار بدبختی درو کرد!

ارومی در کنارش مار پروردا!...

ارومی سوخت از مهمان نوازی!...

بجرم اینکه شد با فقر همدرد!

جلوها را رهاند از دست رومی،

سوخت ارومی!

ارومی! اعتمادت، اعتمادت

تُرا سخت امتحان کرد اندر این کار!

دو روزت بخت نیکو بود بیدار،

دو روزی تکیه کردی بر سعادت،

سوم روزت سعادت شد نگوئسار،

ارومی! باز اندر غمومی!...

سوخت ارومی

ارومی! اعتمادالدوله دیروز،

نصارا نیز امروزت دهد باک،

یکی افروزد آتشهای جانسوز!

پس از ده آک، ارومی باز ده آک

هزاران بوم، پس از تبعید بومی!

سوخت ارومی

ارومی! نباید روی تأیید،

از الطاف جناب ربّ قهار،

فلاکت بختیاری آورد بار،

بشرط اینکه دردل باید امید،

بشرط اینکه باشد عزم درکار

بفردا دیده باید دوخت ارومی

سوخت ارومی!

همی با ما کند اقبال پرخاش،

همی بر فرستازد بخت بدخو!

ز آتش من نترسم یک سر مو،

رقیب ما چو آتش بود، ای کاش:

ز ترس آب جاری در تکاپو...

ارومی! ناامید اندر همومی

آه! ارومی!...

شناسم سخت تر خصمی ترا من،

که باشد یأس میل آشوب، امل ریز...

چو افتادی چنین، چو نان تو برخیز

که خود نادم شود از کرده دشمن،

سمند عزمرا بر صولت انگیز

مبادا، غیرتت ریزد چو مومی...

هان ارومی

تبریز: ۵ شوال ۱۳۳۵ تقی رفعت، «تجدد در ادبیات»، ۴۷

با این وصف، میرزاتقی رفعت بنیان‌گذار و پدر شعر نو در آذربایجان و ایران است. به دو دلیل؛ نخست آن که وی جزء اولین نفراتی است که در کنار جعفر خامنه‌ای در تاریخ این سرزمین گونه جدیدی از شعر که از اشعار قبلی، ساختاری کاملاً متمایز داشت و از قالب شعر کهن سنتی پیروی نمی‌کرد، سروده است. اما، مهم‌ترین دلیل آن است که وی اولین اندیشمندی بود که برای اشعار به سبک جدیدی که برخلاف ادبیات کلاسیک پدید آورده، اقدام به تبیین‌های دقیق علمی و ادبی نموده و کلیت سبک خود را به صورتی هدفمند و روشمند معرفی کرده و بدان شخصیت ادبی بخشیده است و همین نیز، اهمیت و جایگاه بی‌سابقه این ابداع را در تاریخ ادبیات آذربایجان می‌رساند. دستاوردی که در سال‌های بعد از درگذشت رفعت، منبع الهام شاعران دیگر نقاط ایران قرار گرفت و در ادبیات معاصر شعر ترکی آذربایجانی و فارسی پایدار ماند.

در پیروی از سبک شعر رفعت^۴ و خامنه‌ای،^{۴۹} تنی چند از شاعران که در زمان جنبش خیابانی در تبریز حضور داشتند، به سرودن شعر به سبک آزاد پرداختند. از جمله آن‌ها یکی هم خانم شمس کسایی^{۵۰} بود که از مهم‌ترین مؤلفه‌های اشعارش (از لحاظ تکنیک و فرم) کاربرد جدیدی از عروض سنتی به همراه قالب‌های خاص بود و اشعارش مسائل تحول اجتماعی را هدف قرار می‌داد که در آن مضامینی چون، آزادی‌خواهی، مساوات‌طلبی، طبقات محروم، جامعه زنان و نظایر آن مطرح می‌گردید. بر اثر کوشش رفعت و این نخستین پیشگامان شعر نو در آذربایجان که در مقطع جنبش خیابانی صورت گرفت، زمینه برای یک تحول نسبی آماده شد. دو سال بعد از شهادت رفعت (۲۴ یا ۲۵ شهریور ۱۲۹۹ ش/ ۱۶-۱۵ سپتامبر ۱۹۲۰ م)، علی اسفندیاری معروف به نیما یوشیج

در سال ۱۳۰۱ ش/۱۹۲۲م، اولین منظومه شعری خود به زبان فارسی به سبک آزاد و با نام «افسانه» را سرود. اسفندیاری نیز می‌خواست، شعر را دگرگون سازد و به همین جهت شیوهٔ رفعت را درپیش گرفت و در این راه آثارش مورد توجه و پذیرش محافل ادبی واقع گشت و اندکی بعد نیز، ابوالقاسم لاهوتی در سال ۱۳۰۳ ش/۱۹۲۴م، اشعاری به سبک جدید سرود^{۵۱} و هم‌زمان با آن‌ها، حبیب ساهر (۶۴-۱۲۷۴ ش) که خود از شاگردان تقی رفعت در مدرسهٔ محمدیه تبریز بود این‌روشن را در ادبیات ترکی آذربایجانی پی‌گرفت و شهرتی در خور یافت. در نتیجه، در ادبیات معاصر ایران تداوم گرایش به شعر آزاد از طرف ادیبان فارسی‌زبان دلیل مبرهنی بر واقعیت اصولی بودن کار رفعت^{۵۲} در ادبیات ترکی و فارسی است، یعنی همان هدفی که وی مؤکداً با نام «انقلاب ادبی» خواستار آن بود و همان جریانی که یقیناً توسط خود او در شعر و نقد ادبی اتفاق افتاد.

نتیجه‌گیری:

در جریان جنبش خیابانی در آذربایجان، انقلابی در رویکردهای ادبی به‌وقوع پیوست. این تحول که تأثیر عمده‌ای بر شعر و نقد ادبی داشته است، از ناحیه میرزاتقی رفعت، از کادر رهبران جنبش برخاست. وی متعقد بود: انتقال ارزش‌ها اولین شرط نوسازی جامعه است و ادبیات نیز یکی از عوامل پیوند آن است که زمینهٔ عقلانی برای توسعهٔ جامعه را فراهم می‌سازد. یک ادیب می‌تواند با این ابزار عقلایی، نوسان‌ها و جریان‌های اجتماعی معاصر شدن را معرفی و به جامعه تفهیم نماید. در این راه، وی به سرودن اشعاری پرداخت که در عمل از قواعد شعر سنتی و یا کلاسیک پیروی نمی‌کرد. تمامی این موارد، مسائلی بود که به‌لحاظ نظری و در عمل مناقشه‌برانگیز شدند. برخی طرفداران مکتب قدیم یا سنتی، حتی گاه به گونهٔ پارادوکسی برخی تجددخواهان، استدال‌ها و براهینی اقامه کردند و مدعی بودند که نظرگاه رفعت به بی‌اعتبار ساختن ادبیات اصیل منجر می‌شود. رفعت، با این ایده که شاعر باید بکوشد، در بهترین شرایط ممکن به بهترین هدف برسد، دیدگاه تغییر فرم شعری و در کل، اصلاح ادبی را مطرح و با تکذیب نظریات سنت‌گرایان، نتایج نظری ذیل را بدست آورد:

برای بازآفرینی فرهنگ‌ها و جوامع کهن اقوام ایرانی، از جمله ترکان آذربایجان و هدایتشان به جامعهٔ معاصر متحول شده براساس سنن گذشته تاریخی، باید دید طبق کدام نوع از ادبیات جدید، با چه نوع ساختارهای اجتماعی متقارن است. از این‌رو، رفعت معتقد بود که ادبای پیشین معضل تحول اجتماعی را نادیده می‌گیرند و با این طرز تلقی، سعی داشت از طریق ابداع شعری خاص که از لحاظ تکنیک و فرم و محتوا با اشعار پیش از خود کاملاً فرق داشت و کاربردی نو از عروض سنتی که به همراه قالبی مشخص ارائه می‌شد، نظریه‌های خود را به آزمون بگذارد، یعنی همان کاری که وی در توصیف اوضاع آذربایجان غربی در نتیجهٔ تهاجمات مسیحیان و اکراد بیگانه برای قتل عام اهالی و تصرف اراضی این خطه، شعری با اسم «ای‌ارومی» سرود و یا در شعر «ای‌جوان ایرانی» مضمون تحرک اجتماعی در قشر بندی جامعه را به نمایش گذاشت.

طرح این نظر که توجه به توسعه و تغییر برای بقای هر نظام ارزش دارد که باید یکی از موضوعات ادبیات باشد، نتایج جالب و پراهمیتی به بار آورد؛ نظریه نقد ادبی و به صورت جدی تر شعر به سبک جدید که به غایت در اوان قرن بیستم، توسط چندی از شعرا پذیرفته و رواج یافت، نشان داد که بعضی از شکل‌های پذیرفته شده ادبی به علت طرح‌های غیرکارکردی نامناسب و یا برخی اشکال آن با الگوهای مناسب باید تداوم یابند و از آنجا که این انتخاب با تغییر فرم‌های ادبی صورت پذیرفت و در محتوا مسائل اجتماعی مورد توجه قرار گرفت و در دهه‌های پس از مرگ رفعت تکامل یافت. بنابراین، یک نظریه ایستا به فرجام به یک نظریه پویا مبدل شد و در عرصه تاریخ ادبیات آذربایجان و ایران سبک جدیدی به نام «شعر نو» یا «آزاد» با کاربردهای مشخص و در چارچوب «ادبیات نوگرا» رواج یافت.

پی‌نوشت‌ها:

مقاله اول: مکتب تحول خواهی زنان در آذربایجان (۱): جنبش اصلاحی و جامعه زنان

۱. برخی تحقیقات مستقل، در این باره عبارت‌اند از: بشری دلریش، زن در دوره قاجاریه (تهران، حوزه هنری، دفتر مطالعات دینی هنر، ۱۳۷۵)؛

Moghadam valentine, "Hidden from History? Women workers in modern Iran", Iranian Studies, Vol. 33, No. 3-4, summer 2000, pp 377-401 ; janet Afary, "The Iranian Constitutional Revolution, 1911-1906: Grassroots Democracy, Social Democray, and the origins of Feminism", (New York, Columbia university press , 1996).

۲. فمینیسم به کوشش‌های نظری و عملی، به نفع زنان گفته می‌شود. این کوشش‌ها ممکن است در جامعه به شکل گفتمان‌ها و ایدئولوژی فمینیستی یا اقدامات عملی از زنان خود را نشان دهد، ولی به آن جنبش زنان نمی‌توان گفت. ممکن است سال‌ها کوشش‌های فمینیستی در یک جامعه جریان داشته باشد، منتها تنها در دوره و شرایط خاص، جامعه شاهد جنبش زنان خواهد شد. بنابراین، جنبش زنان به آن دسته از کوشش‌های فمینیستی گفته می‌شود که حداقل از چهار ویژگی اولیه اشاره شده برخوردار باشند. توجه به مبارزات در تاریخ جوامع مدرن تفکیک فوق را بهتر روشن می‌کنند. کوشش‌های فمینیستی از قرن ۱۷ میلادی شروع شد، ولی تا دهه ۱۹۶۰ میلادی در اکثر کشورهای غربی، خبری از جنبش مستقل زنان نبود. در موج اول، تنها در انگلیس و آمریکا تا حدودی شاهد تبدیل حرکت فمینیستی به جنبش زنان هستیم و پس از آن، این جنبش‌ها خاموش شد، چون پاره‌ای از مطالبات زنان تحقق یافت. از ۱۹۶۰ میلادی به بعد، یعنی در موج دوم حرکت فمینیستی، شاهد رشد فزاینده جنبش‌های مستقل در کشورهای غربی هستیم. به بیان دیگر، تاریخ جوامع مدرن نشان می‌دهد که مبارزات فمینیستی همواره با شدت و ضعف در بطن این جوامع وجود داشته، اما فقط گهگاه تبدیل به یک جنبش زنان شده‌اند. نک. حمیدرضا جلالی‌پور، جامعه‌شناسی جنبش‌های اجتماعی (تهران: انتشارات طرح نو، ۱۳۸۱)، ص ۹۴-۹۵ و همچنین، برای جزئیات مبسوطی از سیر تحول جنبش‌ها

و گفتمان‌های فمینیستی در تاریخ جوامع اروپایی، نک. لارنس کهون، از مدرنیسم تا پست مدرنیسم، ویراستار فارسی عبدالکریم رشیدیان (تهران، نشرنی، چ ۶، ۱۳۸۷)، ص ۵۰-۶۳۷ و

Jane freedom, "feminism (Concepts in sciences)", (Open University press: Bukingham, philadephia, 2001), pp 2-60.

۳. جلاتی‌پور، جامعه‌شناسی جنبش‌های اجتماعی، ص ۹۶-۹۵.

۴. «دکتر رفیع امین» پزشک و نماینده تبریز در دوره ششم مجلس شورای ملی بود. پدرش «حاج میرزا شفیع امین‌التجار اصفهانی» از بازرگانان تراز اول آذربایجان در استانبول بود. برادر کوچک‌ترش «میرزا محسن معتمدالتجار» نیز تجارت پدر را ادامه داد و از مشروطه خواهان شد. در دوره‌های دوم و چهارم نیز نماینده تبریز در مجلس شورای ملی و از مخالفان سرسخت سردار سپه (رضاشاه بعدی) بود. رفیع امین خان، پیش از آن که با فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی جنبش خیابانی همگام شود، سال‌های متوالی در «دانشگاه لوزان سوئیس» در رشته پزشکی تا سطح تخصصی تحصیل و به لحاظ ابراز لیاقت در علم پزشکی در همان دانشگاه به تدریس پرداخت و هم‌زمان به عنوان «نایب معلم و معاون»، سرپرستی بیمارستان‌های مرتبط با امراض پوستی، بیماری‌های زنان و جراحی را عهده‌دار بود. وی پس از ۱۰ سال فعالیت مستمر در اثنای جنگ اول جهانی به تبریز بازگشت و مطب پزشکی خود را دایر نمود و همان گونه که گفته شد در سال ۱۳۳۸ ق/ ۱۹۲۰ م، مباحث اجتماعی و فرهنگی خود در مبحث زنان را در جریده تجدد به چاپ رساند. بعد از سرکوب جنبش، به لحاظ اینکه رفیع امین شخصیتی صرفاً علمی و فرهنگی داشت، حساسیت چندانی از طرف حکومت سرکوبگر جنبش متوجه او نشد و چنانچه در آغاز بحث گفتیم، وی در دوره ششم مجلس شورای ملی به نمایندگی تبریز انتخاب شد، اما با پایان این دوره از سیاست کناره گرفت و بقیه عمر را به طبابت در تبریز گذراند. بخشی از اطلاعات این تحقیق، در مورد رفیع امین برگرفته از «اعلان»هایی است که در روزنامه تجدد، جهت معرفی تخصص و خدمات پزشکی‌اش در تبریز به چاپ رسیده است. برای ملاحظه آن‌ها، بنگرید: تجدد، س ۱، ش ۱۳ (۹ شعبان ۱۳۳۵ ق)، ص ۱؛ س ۱، ش ۱۵ (۲۰ شعبان ۱۳۳۵ ق)، ص ۲؛ س ۱، ش ۲۸ (۱۳ شوال ۱۳۳۵ ق)، ص ۳ و س ۱، ش ۳۶ (۱۶ ذی‌قعدة ۱۳۳۵ ق)، ص ۴.

۵. میرزاتقی رفعت در تاریخ ۱۳۰۷ یا ۱۳۰۸ ق/ ۱۸۸۹ یا ۱۸۹۰ م، در تبریز متولد شد. پدرش آقامحمد تبریزی، از آذربایجانی‌های مقیم طرابوزان امپراطوری ترکیه عثمانی بود که رفعت را به منظور انجام تحصیل به این کشور فراخواند. او پس از اتمام تحصیلات ابتدائی، متوسطه و عالی‌اش در مدارس به سبک جدید استانبول، مدیر دبستان ناصری طرابوزان شد که توسط آذربایجانی‌های ترک مهاجر بنیان گذاشته شده بود. در همین هنگام، وی به کارهای نویسندگی و روزنامه‌نگاری پرداخت و به خاطر مقاله‌های علمی، ادبی و سیاسی که در جراید فرانسوی زبان ترکیه به چاپ می‌رساند، دولت فرانسه توسط کنسول خود مدال افتخاری را به وی اعطا کرد. رفعت، در اثنای جنگ اول (۱۳۳۴ ق/ ۱۹۱۶ م)، به تبریز بازگشت و به تدریس زبان‌های ترکی آذربایجانی و استانبولی و فرانسه در دبیرستان متوسطه تبریز (محمدیه) پرداخت. وی، در فلسفه؛ تاریخ؛ جغرافی؛ هندسه؛ رسم و نقاشی تبحر

فراوان داشت، مع الوصف بیشترین شهرتِش، به علت نمایش نامه نویسی، روزنامه نگاری، فعال حقوق زنان، مقاله های سیاسی اجتماعی و به ویژه، شعرهایی بود که در زبان های ترکی، فارسی و فرانسه، منتشر ساخته است. نامبرده در سال ۱۳۳۵ق/ ۱۹۱۷م، به جمع دموکرات های تبریز پیوست و به خاطر آشنایی اش با مسائل ادبی، مسئول دستگاه تبلیغات آن گروه سیاسی گردید. به ویژه، نقش وی آن بود که به همراه ابوالقاسم فیوضات، جریده «تجدد»، ارگان حزب دموکرات آذربایجان را اداره و مقاله های فنی آن را تنظیم کند. علاوه بر این، در سال های ۳۸-۱۳۳۷ق/ ۲۰-۱۹۱۹م، پاره ای مقاله های ادبی و اشعار ترکی - فارسی خود را در «مجله ادب» تبریز به چاپ رساند و در «روزنامه آذربادگان» به مدیر مسئولی میرزامحسن خان رفعت که به زبان ترکی چاپ می شد، چند مقاله تحقیقی ارزشمند، در مورد تاریخ باستان ترکان آذربایجان نوشت. پس از چندی، در هنگام قیام دموکرات ها (رجب تا ذی الحجه ۱۳۳۸ق/ آوریل تا دسامبر ۱۹۲۰م)، «مجله ادبی آزادستان» را منتشر کرد که چهار شماره (از خرداد تا شهریور ۱۲۹۹ش) منتشر گردید. لازم به ذکر است، مخبر السلطنه والی اعزامی از تهران به تبریز پس از سرکوب جنبش و قتل خیابانی در تاریخ ۲۹ ذی الحجه ۱۳۳۸ق/ ۱۴ سپتامبر ۱۹۲۰م، دستور قتل رهبران جنبش را صادر کرد و روز بعد یا دو روز بعد از این تاریخ، تقی رفعت که برای محافظت از جان خود از تبریز گریخته بود، توسط جاسوسان مخبر السلطنه گرفتار و در محل حادثه او را به قتل رساندند و شایعه ساختند که رفعت را پیش از دستگیری مرده یافته و به احتمال یقین وی خودکشی کرده است. بخشی اندکی از اطلاعات ما در مورد رفعت و فعالیت های علمی اش، برگرفته از توضیحات خود در مجله آزادستان می باشد. نک. آزادستان، ش ۳ (۱۵ مرداد ۱۲۹۹ ش): ۳۲-۳۱، مع الذلک، برای آگاهی اجمالی از سیر تحول زندگانی وی، نگاه کنید به: یحیی، آیین پور، از صبا تا نیما: تاریخ ۱۵۰ ساله ادبی فارسی، ج ۲، آزادی و تجدد (تهران: زوار، چ ۴، ۱۳۷۲)، ص ۱۲۵-۱۲۲. احمد کسروی، قیام شیخ محمد خیابانی، ویرایش و مقدمه محمدعلی (همایون) کاتوزیان (تهران: نشر مرکز، چ ۲، ۱۳۷۸)، ص ۱۲۵-۱۲۲. اسنادی از مشاهیر ادب و معاصر ایران، گردآوری و پژوهش علی میرانصاری، دفتر اول (تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۶)، ص ۳۴-۴۳۲؛ محمدعلی صفوت، داستان و دوستان یا تذکره ادبا و شعرای آذربایجان (بی جا: چاپخانه قم، ۱۳۲۸)، ص ۸۲ و شمس لنگرودی، تاریخ تحلیلی شعر نو، ج ۱ (تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۰)، ص ۵۶-۵۰.

۶. شمس کسمایی، شاعر و دانشور یزدی و پیرو «مکتب تقی رفعت» در امر نوگرایی در ادبیات بود و به تبعیت از مکتب یادشده عروض و قافیه را از شعر خود برداشته و در این زمینه نوگرایی کرد. همچنین، در طی سال های زندگی کسمایی در تبریز، از او نوشتارهای تند سیاسی در روزنامه های تبریز منتشر می شد. قطعه شعری بدون قافیه بندی که در شهریور ماه ۱۲۹۹ش از او در مجله آزادستان منتشر شد، جزو یکی از نخستین نمونه های نوگرایی بعد از جعفر خامنه ای و تقی رفعت در شعر فارسی به شمار می آید.

۷. نگارنده مقاله حاضر، تا کنون شرح حالی از نویسنده یادشده به دست نیاورده است.

۸. فمینیست، «عالم نسون: زنان ما»، ش ۳۷، نمره مسلسل ۱۷۳ (۶ جمادی الاول ۱۳۳۸ ق)، ص ۴.
۹. در بیان جنبه‌های فرهنگی حقوق زنان، رفعت از اصطلاح موقعیت یا «تفاوت معنوی» استفاده کرده است: فمینا «عالم نسون: زنان بزرگ، مادام ویلسن»، تجدد، ش ۵۸، نمره مسلسل ۱۲۹ [تاریخ نشر معلوم نیست]، ص ۴.
۱۰. همان. رفیع‌خان امین نیز، همین دوره تاریخی در مبارزات فمینیستی اروپا را در چهارچوب جنبه آموزشی و علمی زنان آورده است، نک. فمینیست «عالم نسون: نسون مشهور عالم»، همان، ش ۳۸، نمره مسلسل ۱۷۴ (۲۲ ذی‌قعدة ۱۳۳۸ ق)، ص ۴.
۱۱. برای نمونه‌های دیگر انتقاد از چهارچوب‌های مسلط جامعه سنتی ایران در مورد زنان، نک. هاشم کلانتری «عالم نسون، رفیق‌های آینده»، آزادستان، ش ۳ (۱۵ اسد ۱۲۹۹)، ص ۳۸-۳۹.
۱۲. برای نمونه: فمینیست «زنان ما»، تجدد، ش ۳۷، نمره مسلسل ۱۷۳ (۶ جمادی الاول ۱۳۳۸ ق)، ص ۴.
۱۳. فمینا «عالم نسون: مد»، ش ۴۵، نمره مسلسل ۱۸۱ (۱۷ رجب ۱۳۸۸ ق)، ص ۴.
۱۴. همان.
۱۵. همان. و نیز، فمینا «عالم نسون: مد -۲-»، ش ۴۶، نمره مسلسل ۱۸۲ (۱۸ جمادی‌الثانی ۱۳۳۸ ق)، ص ۴؛ فمینا «عالم نسون: مد -۳-»، ش ۴۷، نمره مسلسل ۱۸۳ (۴ شعبان ۱۳۳۸ ق)، ص ۴ و فمینا «بازمدپرستی»، ش ۵۵، نمره مسلسل ۱۹۱ (۲۴ رمضان ۱۳۳۸ ق)، ص ۳.
۱۶. همان، ش ۳، نمره مسلسل ۱۹۹، (۲۲ ذی‌قعدة ۱۳۳۸ ق)، ص ۳.
۱۷. همان، ش ۵۹، نمره مسلسل ۱۹۵ (۱۷ شوال ۱۳۳۸ ق)، ص ۲-۱، محتوای یکی از اشعار شمس کسمایی، به این موضوع می‌پردازد که تکیه به تقلیدهای کورکورانه، علاوه بر اینکه اساس مسأله درباره هویت زنان ایران را حل نمی‌کند، بلکه بر نابرابری‌های بین زن و مرد دامن می‌زند:
- «مد و محبت**
- زن را کز احتیاج به جلب محبت است
مجبور مدپرستی و قید توال است
آخر این جلب محبت تا به کی؟
تحت فرمان و اطاعت تا به کی؟
مورد طعن و ملامت تا به کی
تا به کی تحمیل منت تا به کی؟»
- باری شعر مذکور بنگرید: شمس کسمایی، «مد و محبت»، ش ۵۹، نمره مسلسل ۱۹۵، ص ۴.

۱۸. در این نمایشنامه روسی، زنی که مرد بی‌خردش در بستر بیماری است، وارد مناسبات عاشقانه با جوانی می‌شود و مرد بیمار هم زنش را در این ماجرا غریب یاری می‌رساند. اعمال مرد بیمار در نمایش، موجب خنده تماشاگران می‌گردد. همان، ش ۵۲، نمره مسلسل ۱۸۸ (رمضان ۱۳۳۸ ق)، ص ۴.
۱۹. همان.
۲۰. همان.
۲۱. همان، ش ۴۷، نمره مسلسل ۱۸۳، ص ۴، فمینا، «موفقیت زن از هیئت اجتماعی»، همان، ش ۴۸، نمره مسلسل ۱۸۴ (۱۰ شعبان ۱۳۳۸ ق)، ص ۴.
۲۲. همان، ش ۵۵، نمره مسلسل ۱۹۱، ص ۴.
۲۳. فمینیست، «عالم نسوان: مادران فردا،» ش ۳۹، نمره مسلسل ۱۷۵ (جمادی‌الاول ۱۳۳۸ ق)، ص ۴.
۲۴. همان.
۲۵. همان.
۲۶. فمینیست، «عالم نسوان: ترقی نسوان اروپا»، ش ۴۰، نمره مسلسل ۱۷۶ (۴ جمادی‌الثانی ۱۳۳۸ ق)، ص ۴.
۲۷. همان و برای نظراتی مشابه، نک. فمینیست، «عالم نسوان: جنگ بین‌المللی و عالم نسوان»، همان، ش ۴۳، نمره مسلسل ۱۷۹ (۲۵ جمادی‌الثانی ۱۳۳۸ ق)، ص ۴.
۲۸. برای آگاهی از دیدگاه‌های خیابانی در این باره، نک. همان، ش ۱۱، نمره مسلسل ۱۴۷ (۳۰ ذی‌قعدة ۱۳۳۷ ق)، ص ۲؛ ش ۴۷، نمره مسلسل ۱۸۳، ص ۳؛ ش ۴۹، نمره مسلسل ۱۸۵ (۱۷ شعبان ۱۳۳۸)، ص ۲؛ ش ۵۲، نمره مسلسل ۱۸۸، ص ۱ و ش ۵۸، نمره مسلسل ۱۹۴ (۱۲ شوال ۱۳۳۸ ق)، ص ۱-۲.
۲۹. همان، ش ۳۷، نمره مسلسل ۱۷۳، ص ۴؛ همان، ش ۳۸، نمره مسلسل ۱۷۴، ص ۴؛ ش ۵۸، نمره مسلسل ۱۲۹، ص ۴. و برای دیگر تأکیدهای مشابه: همان، س ۱، ش ۱۵ (۲۰ شعبان ۱۳۳۵ ق)، ص ۳ و س ۱، ش ۱۸، (۱ رمضان ۱۳۳۵ ق)، ص ۳.
۳۰. همان، ش ۳۷، نمره مسلسل ۱۷۳، ص ۴.
۳۱. فمینیست، «عالم نسوان: در تربیه دختران»، ش ۴۱، نمره مسلسل ۱۷۷ (۱۱ جمادی‌الثانی ۱۳۳۸ ق)، ص ۴.
۳۲. فمینیست، «در تربیت دختران ما»، ش ۴۲، نمره مسلسل ۱۷۸ (۱۸ جمادی‌الثانی ۱۳۳۸ ق)، ص ۴.
۳۳. «به نام وطن گرامی»، س ۲، شماره فوق‌العاده نوروز یوننتیل ۱۲۹۷، ص ۲۳-۲۴.
۳۴. برای نمونه، بنگرید: «زنان انقلابی، تعصب انقلابی یک مادر مکسیکائی»، س ۲، ش ۱۲۸ (۱۷ شعبان ۱۳۳۶ ق)، ص ۲.
۳۵. همان، ش ۵۲، نمره مسلسل ۱۸۸، ص ۴.

۳۶. همان گونه که ذکر شد، یکی از زنان این محفل مضمون یک نمایشنامه کمدی روسی به نام «من اولموشم (من مرده‌ام)» را مغایر با ارزش‌های جامعه زنان آذربایجان می‌دانست و انتقادش، در مقاله‌ای به نام «صنعت و اخلاق» از طرف تقی رفعت در تجدد، به چاپ رسید. برای آگاهی از منبع سابق‌الذکر مراجعه کنید.

۳۷. اسامی برخی مهم‌ترین مدارس و آموزشگاه‌های دخترانه در شهرهای اشاره شده عبارت‌اند از: انائیه (چندین مدرسه با همین نام) عصمت، شوکتیه، نوبر، فرهنگ، ناموس، مخدرات، مدرسه سن‌نسان فرانسوی و...، برای آگاهی، نک. همان، سال اول، ش ۱۵، ص ۳-۴؛ س ۱، ش ۱۸، ص ۳؛ س ۱، ش ۱۵، ص ۳؛ س ۱، ش ۴۲ (۷ ذی‌الحجه ۱۳۳۵ق)، ص ۴؛ س ۱۱، نمره مسلسل ۱۴۷، ص ۴، ش ۵۰، نمره مسلسل ۱۸۶ (۲۳ شعبان ۱۳۳۸ق)، ص ۴، ش ۵۳، نمره مسلسل ۱۸۹، ص ۴؛ همان، ش ۶۰، نمره مسلسل ۱۹۶، ص ۳.

۳۸. برای نمونه، به توضیحات ارائه شده در مورد تحصیل در مدرسه لیل آباد و حشمت در شهر تبریز نگاه کنید: ش ۵۰، نمره مسلسل ۱۹۷، ص ۴.

۳۹. کریم ارباب‌زاده، از اعضای فعال جنبش جنگل بود که در جریان سرکوب جنبش، توسط نیروهای دولتی به قتل رسید و ابوالقاسم لاهوتی، دیوان (مسکو، اداره نشریات به زبان‌های خارجی، ۱۹۴۶)، ص ۴۵۱.

۴۰. شمس کسمائی، به زبان‌های روسی و ترکی آذربایجانی تسلط کامل داشت. وی پس از سرکوب جنبش خیابانی و فوت همسرش، به سال ۱۳۰۷ش، به همراه دخترش صفا به یزد بازگشت و با شخص دیگری به نام محمد حسین آشتیان ازدواج کرده و بعد از آن زندگی و خانواده‌اش را به تهران منتقل نمود. سال‌های پایانی عمر او در تهران به گوشه‌نشینی و عزلت گذشت و در سال ۱۳۴۰ش وفات یافت. برای آگاهی به منبع ذکر شده در پاورقی شماره ۳۹ مراجعه کنید و مضافاً به منبع پیش‌رو: لنگرودی، تاریخ تحلیلی شعر نو، ج ۱، ص ۸۶-۹۱.

۴۱. شمس کسمائی، تجدد، ش ۴۱، نمره مسلسل ۱۷۷، ص ۳.

۴۲. «در مه اردی‌بهشت، دهر جوان شد،

وقت خوشی و جشن و عیش عالمیان شد،

ظلمت شب رفت و آفتاب عیان شد

متحدالحال شرق و غرب جهان شد؛

نوبت آسودگی رنجبران شد؛

غیرت ایرانیان بقیمت جان

هرچه شد به اقتضای زمان شد!»

شمس کسمائی، همان، ش ۵۰، نمره مسلسل ۱۸۶، ص ۴.

۴۳. همان.

۴۴. همان، ش ۵۲، نمره مسلسل ۱۸۸، ص ۴.

۴۵. برای استدلال‌های آنها در این رابطه: ش ۴۰، نمره مسلسل ۱۸۱، ص ۴ و ش ۵۵، نمره مسلسل ۱۹۱، ص ۴.

مقاله دوم: مکتب تحول‌خواهی زنان در آذربایجان (۲): جامعه‌شناسی نخستین گفتمان‌اصلاحی

۱. در این باره، بحث‌های فراوانی در محافل دانشگاهی بین مورخان و جامعه‌شناسان در میان می‌باشد. برای نمونه، برخی بر این باورند که جامعه‌شناسی سازمان جامعه را بر پایه نظام مردسالار به بحث و بررسی گذاشته است. از جمله، این منبع:

C. Delpy, "The Main enemy", (London: Women's Research and Resource Center. 1977), p 15.

و گروهی دیگر، اشکالات چندی را در خصوص روش‌شناسی‌های متداول در شیوه‌های بررسی جامعه‌شناسی درباره زنان را بیان می‌کنند که در کل مطالعات زنان را تحت نگرش‌های غیرمنطقی قرار داده است. برای آگاهی بیشتر، بنگرید:

S. Reinherz, "Experiential Analysis: a Contribution to Feminist Research", in G. Bowles and R. D. Klein (Eds) *Theories of Women's studies*, (London: Rutledge & Kegan poll. 1983), p 80.

۲. برای آگاهی مبسوطی از روند تاریخی مبحث اشاره شده، خاصه از نگرش‌های جامعه‌شناختی در باب حقوق زنان در قرون یادشده، نگاه کنید:

J. Mitchell and. A. Oakley, "What Is Feminism?" (Oxford: Blackwell, 1980), p71.

شایان ذکر است، نخستین مباحث مربوط به فمینیسم با دیدگاه‌های مری وستون، در کتابی با عنوان: «استیفای حقوق زنان»، ارتباط دارد که در سال ۱۷۹۲م، منتشر گردیده است و از بانفوذترین آثار دیگر این مرحله را باید به کتاب «انقیاد زنان»، اثر جان استوارت میل و هریت تیلور میل (هریت هاردی) نسبت داد که به سال ۱۸۶۹م به طبع رسید. از این کتاب، دو ترجمه موجود است که مشخصات نشر آنها بدین قراراند: جان، استوارت میل، کنیزک کردن زنان، ترجمه حسن ریگی (تهران: نشر بانو، ۱۳۷۸) و همان نویسنده، انقیاد زنان، ترجمه علاءالدین طباطبائی (تهران: نشر هرمس، ۱۳۷۹).

۳. تجدد، ش ۴۰، نمره مسلسل ۱۷۶، ص ۴.

۴. شهرام، پناهی خیابوی، «مکتب تحول‌خواهی زنان آذربایجان (۱): جنبش اصلاحی و جامعه زنان؛ نظریه‌های تقی‌رفعت و رفیع امین‌خان»، مجله فرهنگی، ادبی و هنری غروب، س ۳، ش ۹، بهار ۱۳۹۷، ص ۷۷-۸۷.

۵. ایدئولوژی جنبش سیاسی اجتماعی معظم سیدجعفر پیشه‌وری در آذربایجان (۲۵-۱۳۲۴ش)، ترکیبی از اندیشه‌های سوسیالیستی، سوسیالیسم لیبرال، ناسیونالیسم آذربایجانی و دیدگاه‌های اسلامی میانه‌رو را ارائه می‌کرد و لذا، برنامه‌هایش در

مورد حقوق اجتماعی و مدنی زنان، بازتابی از کلیه این دیدگاه‌ها محسوب می‌گردد. برای جزئیات مبسوطی از بنیان‌های فکری و عملکرد جنبش در خصوص حقوق مدنی زنان آذربایجانی، می‌توان به جراید «آذربایجان» و «وطن یولوندا» به‌عنوان ارگان جنبش مراجعه کرد. افزون بر این، اندیشه‌های اجتماعی و فرهنگی پیشه‌وری طی سال‌های ۱۳۲۵-۱۲۹۵ش، مشحون و مؤید همان افکار است که در متن بدان اشاره شد. دیدگاه‌ها و مقاله‌های وی در یک سلسله مجموعه از مقالات به چاپ رسیده است که مشخصات دقیق آن، بدین‌قرار است: میرجعفر پیشه‌وری (جوادزاده خلخال) سنجیلمیش اثرلری، اثرلری توپلایان ترتیب، ترجمه و رداکت‌اندن احمد امین‌زاده، تقی موسوی، حسین جدی، مصحح‌لر، رضا توفیقی، محمد قوامی (آذربایجان روزنامه‌سینین نشریه‌سی ۱۳۴۴ ش). مضافاً، جان فوران (John Foran)، (از جامعه‌شناسان و اندیشمندان مطرح در پژوهش در زمینه «انقلاب‌های اجتماعی» در جهان)، تیزبینانه موضوع اشاره شده را به بحث گذاشته است، خاصه آنجا که در بیان دستاوردهای تاریخی حکومت خودمختار آذربایجان در مورد اعطای حق‌رأی به زنان، آن‌هم برای اولین بار در تاریخ معاصر ایران تأکید دقیقی نموده است و نیز، اشاراتی که در خصوص مشارکت گسترده زنان آذربایجانی در قلمروهای عمومی و مدیریتی جامعه دارد. برای مطالعه بیشتر، بنگرید: جان فوران، مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی، ترجمه احمد تدین (تهران: رسا، چ ۲، ۱۳۷۸)، ۴۲۲-۴۰۶.

۶. تجدد، ش ۴۳، نمره مسلسل ۱۷۹، ص ۴.

۷. همان، ش ۳۷، نمره مسلسل ۱۷۳، ص ۴.

۸. همان، ش ۴۰، نمره مسلسل ۱۷۶، ص ۴.

9. Mary Hawkesworth, "Confounding Gender", Signs: Journal of Women in... Bouchard (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1977), p 69.

۱۰. خدیجه سفیری، سارا ایمانیان، جامعه‌شناسی جنسیت (تهران: جامعه‌شناسان، ۱۳۸۸)، ص ۲۰۴.

۱۱. تجدد، ش ۴۷، نمره مسلسل ۱۸۳، ص ۴.

۱۲. همان.

۱۳. همان، ش ۳۷، نمره مسلسل ۱۷۳، ص ۴.

۱۴. برخی جامعه‌شناسان، معتقدند «جنس» دو مقوله جدای جسمی و ژنتیکی مردم را مشخص می‌کند که «دوشکلی جنسی (Sexual Dimorphism)» نامیده می‌شود. چنانچه، پاره‌ای محققان دوشکلی جنسی را یک واقعیت ژنتیکی می‌دانند و براین باورند که اختلاف جنسی دو مقوله از انسانهایی را می‌آفریند که از لحاظ ساختاری قابل تمیزند. برخی دیگر، به جای جنبه‌های

زیست‌شناختی، ضرورت‌های اجتماعی را در انسان مطرح و می‌گویند که استلزام‌های اجتماعی و انسان است که دو جنس ایجاد می‌کند. برای آگاهی بیشتر در این باره، نک.

S Marc Breedlove, "Sexual Differentiation of the Human Nervous System", (Annual Review of Psychology, 1994), p39.

از طرفی، به اعتقاد فمینیست‌های رادیکالی چون مونیک ویتینگ، نابرابری‌های میان زنان و مردان محصول تفاوت‌های طبیعی نیست، بلکه به تأثیر محیط برمی‌گردد:

M. Wittig, "One is not Born a Women in Proceedings of the Second Sex Conference", (New York: Institute for the Humanities, 1979), p 72.

۱۵. سفیری و ایمانیان، جامعه‌شناسی جنسیت، ص ۲۰۳.

۱۶. تجدد، ش ۴۷، نمره مسلسل ۱۸۳، ص ۴.

۱۷. همان، ش ۵۸، نمره مسلسل ۱۹۴، ص ۴.

۱۸. محمد عبداللّهی، زنان در عرصه عمومی: عوامل، موانع و راهبردهای مشارکت مدنی زنان ایران، (تهران: جامعه‌شناسان، ۱۳۷۸)، ص ۴۲. عبارت فوق را که نگارنده، برای ارتباط با بحث مقاله حاضر و در راستای هم‌آرایی مفاهیم با بحث جاری بکار گرفته‌ام، متعلق به محمد عبداللّهی، جامعه‌شناس و محقق امور زنان می‌باشد که عبارت‌پردازی اشاره‌شده را در بحث متفاوتی و بیشتر، در چرایی موانع تکوین مشارکت زنان در جامعه آن‌را به رشته‌تحریر درآورده است. برای اطلاع از دیدگاه‌های وی، نک. همان، ص ۳۲.

۱۹. برای اطلاع از جزئیات بیشتری در این باره، نک. سفیری و ایمانیان، جامعه‌شناسی جنسیت، ص ۱۸. و نیز، باید این نکته را یادآوری کرد که نظام عادات اجتماعی به روندهای تاریخی و زمان حال زندگی انسان‌ها ارتباط دارد و معمولاً همراه با جنبه‌های عوامل طبیعی، دو شکل کلی و قابل تفکیک «افتراق جنسیتی» را تشکیل می‌دهد. برای آگاهی، مراجعه شود به:

T. Kermit Hoyenga & Katherine Blich Hoyenga and, "Gender-Related Differences: Origins and Outcomes", (Allyn & Bacon; 1st edition, 1993), P 6.

۲۰. تجدد، ش ۳۷، نمره مسلسل ۱۷۳، ص ۴.

۲۱. همان. در جامعه‌شناسی، مباحث دقیقی از ارائه نقش‌ها بر پایه اکتساب (Achievement) نه انتساب (Ascription) ارائه گردیده است. برای مباحث جامعی در این باره، نک: محمدتقی شیخی، جامعه‌شناسی زنان و خانواده (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۰)، ص ۱۷۴-۱۷۳.

۲۲. همان.

۲۳. همان.

۲۴. همان.

۲۵. برای توضیحات ارائه شده در خصوص منزلت اجتماعی نگاه کنید:

Cecilia I Ridgeway, "Gender, Status, and the Social Psychology of Expectations", pp. 175-198 in *Theory on Gender/ Feminism on Theory*, edited by P. England, (New York: Aldine Press, 1993), p179.

۲۶. تجدد، ش ۴۷، نمره مسلسل ۱۸۳، ص ۴.

۲۷. همان

۲۸. همان، ش ۴۰، نمره مسلسل ۱۷۶، ص ۴.

۲۹. سفیری و ایمانیان، جامعه‌شناسی جنسیت، ص ۱۹۷.

۳۰. تجدد، ش ۳۷، نمره مسلسل ۱۷۳، ص ۴.

۳۱. همان، ش ۴۰، نمره مسلسل ۱۷۶، ص ۴.

۳۲. از مباحثی که جامعه‌شناسی جدید بر آن‌ها تأکید دارد، طرح این سؤال مهم می‌باشد که چرا اکثر جوامع زنان را با سیاست بی‌ارتباط دانسته یا هر گاه از زنان ذکری به میان آمده است بر رفتار سیاسی آنان در قبال با مردان اصالت کمتری قائل شده‌اند؟ برای مثال انتقاد یادشده را در این منبع مشاهده نمایید: پاملا آبوت، و کلر والاس، جامعه‌شناسی زنان، ترجمه منیره نجمه عراقی (تهران: نشر نی، چ ۴، ۱۳۸۵)، ص ۲۴۹.

۳۳. تجدد، ش ۵۸، نمره مسلسل ۱۹۴، ص ۴.

۳۴. باید تصریح داشت، کار فعالیت‌ی است که در طول تاریخ هم‌توسط زنان و هم‌مردان صورت‌گرفته و از این نگاه، تقسیم کار بر اساس جنسیت به فرآیندی اطلاق می‌شود که وظایف کار به‌عنوان نیروهای تولیدی جامعه بر مبنای ماهیت جنس‌گرایانه افراد تقسیم می‌شود. این تقسیم کار یکی از بنیادی‌ترین شیوه‌هایی است که در آن تبعیض جنسیتی در نهادهای اجتماعی دیده می‌شود. نک. سفیری و ایمانیان، جامعه‌شناسی جنسیت، ص ۲۶-۱۲۵ و نیز، برای آگاهی از اهمیت کار در زندگی اجتماعی زنان، نک. آبوت و والاس، جامعه‌شناسی زنان، ص ۱۷۱.

۳۵. تجدد، ش ۵۸، نمره مسلسل ۱۹۴، ص ۴.

۳۶. جامعه‌شناسانی که به مطالعه وضعیت زنان در کشورهای توسعه‌یافته و در عصر حاضر می‌پردازند، در چهارچوب زندگی سنتی مردسالارانه، نقش زن در تعیین سرنوشت جامعه را بسیار مهم دانسته‌اند که طبیعتاً با معاصر شدن جوامع زنان این نقش روبه‌افزایش خواهد یافت: برای این تحلیل، بنگرید:

Joni Seager and Ann Olsen, "Women in the World: an International Atlas", (London: Pluto Press. 1986), p 7.

۳۷. تجدد، ش ۵۸، نمره مسلسل ۱۹۴، ص ۴.

۳۸. تجدد، ش ۳۷، نمره مسلسل ۱۷۳، ص ۴.

۳۹. از مهم‌ترین اندیشه‌های گفتمان‌اصلاحی، کسب فرصت برابر آموزشی برای زنان و مردان است. به کرات از این موضوع شکوه می‌شود که جنسیت در میزان موقعیت تحصیلی نادیده گرفته شده است و لذا، نتیجه آن بوده که زنان در جهانی زندگی می‌کنند که از مشارکت در ساختار فکری و فرهنگی و سیاسی کنار گذاشته شده‌اند. برای آگاهی بیشتر از این طرزطلقى، نک. تجدد، ش ۳۹، نمره مسلسل ۱۷۵، ص ۴.

۴۰. همان، ش ۳۷، نمره مسلسل ۱۷۳، ص ۴.

۴۱. همان، ش ۴۷، نمره مسلسل ۱۸۳، ص ۴.

مقاله سوم: نوگرایی ادبی: نقد ادبی و نوآوری در شعر

۱. در گفتمان جنبش، عبارت: «تجدد در ادبیات»، به‌مثابه معرفی بخشی از اندیشه و اهداف ایدئولوژی جنبش به‌منظور نوگرایی در ادبیات آمده‌است. از طرفی، قسمت از مقاله حاضر را در پژوهش مستقل دیگری می‌توان مورد مطالعه قرار داد: شهرام پناهی خیای، بررسی ماهیت سیاسی - اجتماعی جنبش شیخ محمد خیابانی، پایان‌نامه دکتری تخصصی تاریخ، تهران، دانشگاه آزاد واحد علوم تحقیقات تهران (مرداد ماه ۱۳۸۸)، بخش سوم، فصل سوم، ص ۲۷۶-۲۵۸.

۲. برای آگاهی از مباحث مبسوطی در مورد نوگرایی ادبی در سال‌های پیش از مشروطه در آذربایجان، نک. جواد طباطبائی، مکتب تبریز و مبانی تجددخواهی (تهران: انتشارات ستوده، ۱۳۸۵)، ف پنجم و رضا همراز تبریزی، «آذربایجان و مکتب تجدد»، فصلنامه وارلیق، تهران، ۱۳۷۸. و جهت مطالعه ادبیات آذربایجان در این دوره تاریخی، نک. نظامی خودیف، آذربایجان ادبی دیلی تاریخی، رداکتور و کوچورن حسین شرقی سوی‌تورک (تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی راستان، ۱۳۷۷)، اوچونجو بولوم.

۳. خودیف، آذربایجان ادبی دیلی تاریخی، ص ۳۱۲-۳۲۵. پژوهشگر اشارشده در این بررسی، استدلال‌های گوناگونی از تحول درازمدت در ادبیات ترکی آذربایجانی، در سده‌های نوزدهم و بیستم‌میلادی را با شواهد و مثال‌های دقیق ارائه می‌دهد. برای آگاهی، نک. همان، ص ۴۰-۲۲۷.

۴. از محققان معاصر، سرور سرودی اصطلاح «ادبیات انقلابی» را با این توضیح ارائه می‌دهد: «ادبیات مشروطه نیز همچون جنبش مشروطه منعکس‌کننده روند توسعه اوضاع فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی ایران در طی قرن نوزدهم میلادی است. چنین پیشرفتی ماحصل هوشیاری سیاسی و ملی بود که منجر به جنبش مشروطه‌خواهی گردید و متعاقباً تغییر در ساختار ادبیات که لازمه آن بود شد» از آنجا که جنبش مشروطه اهدافی انقلابی داشت، لذا ادبیات آن دوره را سخت تحت‌تأثیر قرار داد. برای جزئیات بیشتر از دیدگاه‌های محقق مذکور، نک. سرور، سرودی، «سیر مشروطه‌خواهی در ادبیات»، انقلاب مشروطیت: دانشنامه ایرانیکا، زیر نظر احسان یارشاطر، ترجمه پیمان متین، با مقدمه ناصر تکمیل‌همایون (تهران: امیرکبیر، چ ۲، ۱۳۸۳)، ص ۱۶۴-۱۶۳.

۵. «ای وطنه بذل ایلین نقد جان

ملتی دار اوسته وئرن امتحان

محو اولا موشگلدو بو نام و نشان

قان ایلله صفا تاپدی بهار وطن».

بر اساس توضیحات کسروی، این دوبیتی در هنگام مراسم ختم شعبان ۱۳۳۵ ق/ مه ۱۹۱۷ م، رواج یافته و با این وصف، نوعی شعر خلقی می‌باشد که در مواقع ضرور پدیدار می‌شود. نک. احمد کسروی، تاریخ هیجده‌ساله آذربایجان (تهران: امیرکبیر، چ ۱۲، ۱۳۷۸)، ص ۶۸۲. البته، این احتمال که این دو بیت را «عبدالحسین خازن»، شاعر و مرثیه‌سرای مشهور تبریزی سروده نیز وجود دارد که ترجمه فارسی متن کامل سروده شاعر یادشده در پی‌نوشت بعدی آمده است.

۶. تجدد، ش ۱۷ (۲۷ شعبان ۱۳۳۵ ق)، ص ۳.

ترجمه:

شکر خدا وطنمان شاد شده

از قید ظلم، همگی آزاد شده

رفته ستم، مملکت آزاد شده

صفا ز خون یافت، بهار وطن

گلشن وفا شد، همجوار وطن

خوش‌بود، جانمان شود نثار وطن

ای که در راه وطن دادی، جان

برسر دار، مردم تو داد امتحان

نابودی این نامونشان بی امکان

صفا.....

دار زدند شما را، منصوروار

یافت شرافت، همه دارودیار

بستان است این شرف و افتخار

صفا.....

بنگر اثر آه جان سوزمان

همزده افکار ستم پیشگان

فاش کرده رازهای خائنان

صفا.....

هویدا شده گذشت و ایثارتان

اهل وطن گشته خرم و خندان

قبرهاتان شده رشک و گلستان

صفا.....

از خانم رعنا صمدی فرد (دبیر ادبیات منطقه یک تبریز) که شعر مذکور را در شهریور ۱۳۸۸، به منظور یاری اینجانب در امر تحقیقات، با حوصله و دقت ترجمه کردند بسیار سپاسگزارم. از طرفی، لازم به یادآوری است که تقی رفعت، شعر مشابهی در همان آهنگ، به عنوان سرود هیئت ژاندرمری به زبان فارسی سروده است که قسمت هایی از آن، بدین قرار است:

«... ما همه امروز بصد آهوداد

دور ظلم و ستم آریم یاد

روح شهیدان وطن شاد باد

تا به ابد به آزادی بمان ای وطن

زنده هم بدین شادی بمان ای وطن

پاینده به آبادی بمان ای وطن...».

برای اطلاع از شعر بالا، نک همان، ص ۳.

۷. برای نمونه‌های دیگر، توجه شود به «مارش استقلال» دانش‌آموزان ترک آذربایجانی در دوره تسلط دموکرات‌ها به رهبری

خیابانی در این سرزمین:

«ینه‌یتدی اقبال‌میز، حاصل اولدی آمالیمیز

نه‌روشن استقبالمیز، یاشاسون استقلالیمیز

یاشاسون حریت

یاشاسون مساوات...»

ترجمه:

حاصل شده، آمالمان رسیده‌باز، اقبالمان

چه‌روشن استقبالمان، زنده‌باد استقلالمان

زنده‌باد حریت

زنده‌باد مساوات....

برای شعر فوق‌الذکر، نک. همان، ش ۲۴ (۲۹ رمضان ۱۳۳۵ق)، ص ۲.

۸. در پاورقی شماره ۵ مقاله اول، شرح کوتاهی از زندگی تقی رفعت را ارائه داده‌ایم، درعین حال، منبع تازه تفحص‌شده ذیل علاوه‌بر

بررسی اجمالی زندگانی رفعت، به توضیح اندیشه‌های سیاسی و ادبی وی می‌پردازد که مطالعه آن مفید به نظر می‌رسد:

Enver Uzun, "Mirza Tagi Ref'et Han", Kapak Derya Davulcu (Trabzon Eser Ofest Matbaacilik Yay, 1 baski, 2017).

۹. تجدد، شماره فوق‌العاده نوروز یونتئیل ۱۲۹۷ش، ص ۲۵.
۱۰. همان، تقی، رفعت، «یک عصیان ادبی»، ش ۷۰ (۱۶ ربیع‌الثانی ۱۳۳۶ق)، ص ۲ و برای ملاحظه مطالب یادشده در یک منبع مطالعاتی، نک. آرین‌پور، از صبا تا نیما: تاریخ ۱۵۰ ساله ادبی فارسی، ج ۲، ص ۴۳۸.
۱۱. برای آگاهی، نک. همان، رفعت، «یک عصیان ادبی» س ۱، ش ۷۰، ص ۲؛ و ادامه همین مقاله در: س ۱، ش ۷۳ (۲۶ ربیع‌الثانی ۱۳۳۶ق)، ص ۲؛ ش ۷۴ (۱ جمادی‌الاول ۱۳۳۶ق)، ص ۳-۲ و س ۲، شماره فوق‌العاده نوروز یونتئیل ۱۲۹۷ش، ص ۳۳-۲۵.
۱۲. همان، ش ۷۰، ص ۳-۲ و شماره فوق‌العاده نوروز یونتئیل، ۱۲۹۷، ص ۲۶.
۱۳. در مورد مطلب اشاره‌شده، طرز تلقی نگارنده پژوهش حاضر با اظهارات پژوهش دیگری در این باب شباهت فراوانی دارد. برای اطلاع، قیاس‌کنید: حسن میرعبدینی، «بررسی طرح تاریخ نقد ادبی در ایران»، کتاب ماه ادبیات و فلسفه، ش ۴۵ (تیرماه ۱۳۸۰)، ص ۱۴-۱۳.
۱۴. رفعت «یک عصیان ادبی»، تجدد، س ۱، ش ۷۰، ص ۳-۲ و همین مقاله در: شماره فوق‌العاده نوروز یونتئیل ۱۲۹۷، ص ۲۶.
۱۵. در اینجا، کنایه از طرفداران «مکتب سعدی» می‌باشد.
۱۶. رفعت «یک عصیان ادبی»، همان، س ۲، شماره فوق‌العاده نوروز یونتئیل ۱۲۹۷ش، ص ۲۸. و برای دیگر استدلال‌های رفعت در این باره، بنگرید به همان مقاله: س ۱، ش ۷۰، ص ۳؛ س ۱، ش ۷۳، ص ۳-۲ و س ۱، ش ۷۴، ص ۳-۲.
۱۷. برای آگاهی از نظرات محمدتقی بهار (لقب: ملک‌الشعرا بهار) که در پاسخ به اظهارات تقی رفعت عنوان کرده است، بنگرید: مجله دانشکده، س ۱، ش ۳، ص ۱۱۷. و برای یکی دیگر از مناظره‌های ادبی دانشکده با جریده تجدد، نک. «مکتب تجدد: یک موفقیت مهم مکتب تجدد آذربایجان»، س ۱، ش ۷۹ (۱۸ جمادی‌الاول ۱۳۳۶ق)، ص ۲ و «در جواب تجددخواه»، همان، ص ۳-۲.
۱۸. لنگرودی، تاریخ تحلیلی شعر نو، ج ۱، ص ۶۸-۲۶۴.
۱۹. رفعت، «یک عصیان ادبی»، ش ۷۰، ص ۲.
۲۰. همان، رفعت، «یک عصیان ادبی»، شماره فوق‌العاده نوروز یونتئیل ۱۲۹۷، ص ۲۶.

۲۱. مجله دانشکده، از اول اردیبهشت ۱۲۹۷ تا اوائل ادریبهشت ۱۲۹۸ ش، انتشار یافته است. برای آگاهی از زندگانی، این مجله و آثار ادبی سردبیر آن، ملک الشعرای بهار، نک. اسنادی از مشاهیر ادب معاصر ایران، گردآورنده و پژوهش، علی میرانصاری، دفتر دوم، ملک الشعرای بهار، تهران: پژوهشکده اسناد، سازمان اسناد ملی ایران، (۱۳۷۷)، ص ۳۵۵-۳۵۴.

۲۲. آزادستان، س ۱، ش ۱، ص ۱.

۲۳. تقی رفعت، «تجدد در ادبیات (۱)»، س ۲، ش ۲۷، نمره مسلسل ۱۶۳ (۲۳ صفر ۱۳۳۸ ق)، ص ۳.

۲۴. محمد عاکف ارسوی (۱۳۵۴-۱۲۹۰ ق/۱۹۳۶-۱۸۷۳ م)، عالم، ادیب و شاعر اصلاح طلب ترکیه می باشد. عاکف، تحصیلات خود را به دو شیوه قدیم و جدید تا سطوح عالی طی نمود و مسئولیت ها و مناصب متعددی را در امپراطوری ترکیه عثمانی در دوران جنگ اول جهانی در مقاومت آناتولی در برابر محاجمان بیگانه به عهده داشت. مدتی نیز، نماینده مجلس کبیر ملی بود. وی، از تکاپوگران برجسته نسل دوم «جنبش اتحاد اسلام» می باشد. هدف اصلی او سازش بین «سنت و تجدد»، با حفظ هویت ها و ارزش های جامعه ترکیه بوده است. سرود ملی جمهوری ترکیه (مارش استقلال) از ابتدا تاکنون، از سرودهای مشهور عاکف می باشد. برای آگاهی بیشتر، نک.

Ersoy. Mehmed Akif, "Safahat: Hakkinı Sesleri Üçüncü Kitap", (Hazırlayan Fazil Gökçek. baski sayisi 2. Dergah yayinlari. 2011), S 19-69.

۲۵. برای این شعرها، نک. محمد عاکف، «ولی الله المشتکی»، تجدد، ش ۲۴ (۲۹ رمضان ۱۳۳۵ ق)، ص ۱ و «محو اولسون... انیست باد یأس و بطائت»، همان، ش ۲۹ (۱۸ شوال ۱۳۳۵ ق)، ص ۱. برای مقایسه شعر اول با متن دیوان عاکف، نک. Safahat,

hemen, S197-198 و برای شعر دوم: hemen, s 194-195.

۲۶. فردیتی که رفعت بر آن تأکید داشت و از مؤلفه های اساسی در ادبیات جدید به شمار می آید، در منتقدانی چون حبیب ساهر و نیما در شعر، جمالزاده و هدایت در داستان دنبال شد. برای آگاهی بیشتر، نک. میرعابدینی، «بررسی طرح تاریخ نقد ادبی در ایران»، ص ۱۴.

۲۷. رفعت «یک عصیان ادبی»، شماره فوق العاده نوروز یوننتیل، ص ۲۷.

۲۸. آزادستان، س ۱، ش ۱، ص ۲.

۲۹. «تجدد در ادبیات: بمناسبت انتشار مجله ادب»، تجدد، ش ۴۲، نمره مسلسل ۱۷۸، ص ۳.

۳۰. همان، ص ۲.

۳۱. تقی رفعت، «تجدد در ادبیات (۳)،» ش ۳۲، نمره مسلسل ۱۱۶۸ (ربیع‌الثانی ۱۳۳۸ق)، ص ۲.

۳۲. همان.

۳۳. رفعت، «یک عصیان ادبی،» س ۱، ش ۷۰، ص ۲-۳ و ادامه همین مقاله در: س ۱، ش ۷۳، ص ۲-۳ و س ۱، ش ۷۴، ص ۲-۳.

۳۴. تقی رفعت، «تجدد در ادبیات (۱)،» ش ۲۷، نمره مسلسل ۱۶۳، ص ۳؛ «تجدد در ادبیات (۲)،» ش ۳۰، نمره مسلسل ۱۶۶،

ص ۴ و «تجدد در ادبیات (۳)،» ش ۳۲، نمره مسلسل ۱۶۸، ص ۲.

۳۵. همان، ش ۲۷، ص ۳.

۳۶. به لحاظ قَلت منابع، از اشعار ترکی رفعت به سبک جدید، مواردی در اختیار نیست. با این حال، وی در مجله آزادیستان با اشاره به سرودن اشعاری به سبک نو در زبان فاخر ترکی، هدف خود را این گونه عنوان می کند: «در چیزهای محدودی که به زبان ترکی نوشته‌ام خواسته‌ام صنعت ادبای فرانسوی‌ها را در زبان (فکرت‌ها) امتحان کنم... آشنایی که من مدعی نیستم بی نقص و عیب باشد... [در نتیجه] تدقیق و تتبع ادبیات (کلاسیک، رمانتیک و معاصر) فرانسه... یک طرز ادبی جدید متکاملتری را به من تلقین نموده و همیشه خواسته‌ام آن مکاتبات بیگانه را با سبب نژاد خود ممزوج و مخلوط [اسازم]...». نک. آزادیستان، ش ۳، ص ۳۲. همچنین، با مطالعه تجدّد متوجّه می شویم که رفعت اشعارش را با چندین امضا به چاپ می رسانده است، از جمله: تقی، صراف‌ی تبریزی و محمد صراف‌زاده. برای برخی اشعار رفعت با اسامی یادشده، نک. تقی «تاج‌گذاری»، تجدّد، س ۱، ش ۱۷، ص ۱؛ رفعت «ای ارومی»، س ۱، ش ۲۷، ص ۲؛ تقی: محمد صراف‌زاده «ای جوان ایرانی»، س ۱، ش ۵۶ (۲۲ صفر ۱۳۳۶ق)، ص ۳؛ همین شعر، س ۲، شماره فوق‌العاده نوروژ یونتئیل ۱۲۹۷ش، ص ۲۴؛ صافی تبریزی «غزل»، س ۱، ش ۸۳ (۲۹ جمادی‌الاول ۱۳۳۶ق)، ص ۱.

۳۷. رفعت «تجدد در ادبیات: ای ارومی»، س ۲، ش ۲۷، ص ۲.

۳۸. تقی: محمد صراف‌زاده «ای جوان ایرانی»، س ۱، ش ۵۶، ص ۳ و «تجدد در ادبیات: فریاد آلم»، س ۱، ش ۸۵ (۵ جمادی‌الآخر ۱۳۳۶ق)، ص ۱.

۳۹. کاووس حسن‌لی، گونه‌های نوآوری در شعر معاصر ایران (تهران: نشر ثالث، ۲، ۱۳۸۶)، ص ۲۵-۲۶.

۴۰. «ترقی زبان فارسی در یک قرن،» کاوه، س ۳، ش ۳ (۲۱ مارس ۱۹۲۰م)، ص ۳-۵.

۴۱. «برخیز!... بامداد جوانی ز نو دمید،

آفاق خهر را، لب خورشید بوسه داد....

برخیز! صبح خنده نثارت خجسته باد!

برخیز! روز ورزش و کوشش فرارسید.

برخیز و عزم جزم کن، ای پورنیکزادا!...

برپاس تن مده... مکن از زندگی امید!.

باید برای جنگ بقا، نقشه کشید؛

باید، چو رفته رفت، به آینده رو نهاد...».

برای این شعر، نک. تقی: محمد صرافزاده «ای جوان ایرانی»، س ۱، ش ۵۶، ص ۳ و همین شعر: س ۲، شماره فوق‌العاده نوروز

یونتئیل ۱۲۹۷ ش، ص ۲۴

۴۲. «ترقی زبان فارسی در یک قرن،» کاوه، س ۵، ش ۴-۵ (۲۱ مه ۱۹۲۰ م)، ص ۳ برای دیگر انتقادهای لفظی روزنامه کاوه به

تجددطلبان تبریز، نک. س ۵، ش ۹ (۱۵ سپتامبر ۱۹۲۰ م)، ص ۲ و س ۵، ش ۱۱ (۱۳ نوامبر ۱۹۲۰ م)، ص ۳-۴.

۴۳. رفعت در این قسمت مقاله، آشنایی دقیق خود به ادبیات ترکی عثمانی را بیان کرده و می‌گوید که اساس نظرات او بر ادبیات

کلاسیک رومانتیک معاصر فرانسه و دیگر دیدگاه‌های ادبیات غربی بوده است.

۴۴. قصیده میرزا محمود غنی‌زاده به مناسبات نوروز ۱۳۳۶ ق/۱۹۱۸ م، سروده شده بود. برای قصیده مذکور: کاوه، س ۵، ش ۴-۵

(۲۱ مه ۱۹۲۰ م)، ص ۳.

۴۵. برای این شعر، نک. تقی «نوروز و دهقان» تجدد، س ۲، شماره فوق‌العاده نوروز یونتئیل ۱۲۹۷ ش، ص ۴.

۴۶. آزادستان، ش ۳، ص ۳۱-۳۳.

۴۷. «ای ارومی»، تجدد، س ۱، ش ۲۷، ص ۲ و همین شعر: س ۲، شماره فوق‌العاده نوروز یونتئیل ۱۲۹۷ ش، ص ۳۸-۳۹.

۴۸. این سبک، بعدها تحت‌عنوان: «مکتب رفعت» جلوه‌گر شد که از جمله آن، عبارت‌انداز: حبیب ساهر، احمد خرم، تقی برزگر،

یحیی میرزا و دانش آرین پور.

۴۹. میرزا جعفر خامنه‌ای (۱۳۶۲-۱۲۶۶ ش)، یکی از افراد روشنفکر و آزادی‌خواه و مبارز آذربایجان که به ادبیات نوین ترکان

عثمانی نیز آشنایی دقیقی داشت، او در حدود سال ۱۲۹۲ شمسی از شکل معمول اشعار فارسی عدول کرده و قطعه‌های بی‌امضا

با قافیه‌بندی جدید و بی‌سابقه و مضمون‌های نسبتاً تازه انتشار می‌داد. برای یکی از اشعار وی:

«چوبه دار (اتحاف به شهدای حریت)

ای چوب دار، قائمه جور و اعتساف!

ای اژدر گرسنه با اجساد صالحان

از بهر بلع بیگنهان کرده وا دهان

ای شاهد مناظر پر هل و دلشکاف!

ای سربلند کرده عنودانه، پرغرور!

هردم بفکر نکبت یک خانواده؛

بیچاره آنکه کوی تواس او فتد عبور،

آغوش گرمش بوصلش گشاده.

آغوش تست مصرع احرار حق پرست؛

صاحب‌دلان بفیض لقاییت نیازمند،

با شوق، سر بر بقیه حکم تو می‌نهند.

از جان خویش در ره حق شسته جمله دست.

در صحنه تا بلند شود پرده آنزمان

چون غزل دست برده ربائی شکار خویش،

لرزد جهان زدهشت این منظر پریش:

یکصیحه، یک تشنج و پس صمت جاودان.

عفریت سان نهاده تو دندان بحلق صید

داری، میان ارض و سما، مدتی نگاه

و آنکه به سخره، باز رها میکنی زقید

غلطد بروی خاک سیه نعش بیگناه!...

جعفر خامنه».

جعفر خامنه «تجدد در ادبیات: چوبه دار»، نک. س ۱، ش ۳۳ (۲ ذی قعدة ۱۳۳۵ق)، ص ۲ و برای دیگر اشعار وی، نک. همان، شماره فوق العاده نوروز یونتیل ۱۲۹۷ش. و برای جزئیات بیشتری در مورد شاعر مذکور و آثار ادبی وی، نک. لنگرودی، تاریخ تحلیلی شعر نو، ج ۱، ص ۹۵-۹۱.

۵۰. برای نمونه، این شعر شمس کسمایی را ملاحظه کنید:

«پرورش طبیعت»

« ز بسیاری آتش مهر و ناز
از این شدت گرمی و روشنایی و تابش
گلستان فکرم
خراب و پریشان شد افسوس
چو گل های افسرده افکار بکرم
صفا و طراوت ز کف داده گشتند مأیوس... ».

آزادستان، ش ۴ (۲۱ شهریور ۱۲۹۹ش). و برای دیگر اشعار شمس کسمایی با اسامی: «فلسفه امید»، همان، ش ۲، ۱۵ تیر ۱۲۹۹ش؛ «مدار افتخار»، ش ۳، ص ۳۸ و «مد و محبت»، تجدد، ش ۵۹، نمره مسلسل ۱۹۵، ص ۴.
۵۱. درمورد ابوالقاسم لاهوتی و شعر او با نام «وحدت تشکیلات» که در آن از سبک آزاد پیروی شده است، نک. حسن لی، گونه های نوآوری در شعر معاصر ایران، ص ۲۵-۲۴ و لنگرودی، تاریخ تحلیلی شعر نو، ج ۱، ص ۸۶-۵۶.

۵۲. البته، برخی نیز بر این باورند؛ اگرچه ابداع و تحول شعر نو در آذربایجان توسط رفعت انجام گرفت، مع الوصف این تحول با سرکوب قیام خیابانی گسترش نیافت و لذا، جریان تحول شعر توسط نیما جریان مستقلى به شمار می آید. ایرج افشار «جریان های ادبی در مجلات فارسی»، قسمت سوم، مجله راهنمای کتاب، س ۲۰، ش ۱۱ و ۱۲ (بهمن و اسفند ۱۳۵۶)، ص ۴۴۶ و محمد حقوقی، شعر نو از آغاز تا امروز (تهران: روایت، ۱۳۷۱)، ص ۹۴. با این حال، لازم به ذکر است معتقدان به دیدگاه مذکور عمدتاً متأثر از احساس حسادت تاریخی به آذربایجان و دیدگاه های تنگ نظرانه و ناسیونالیسم فارسی است، سهل است مطالبشان نه تنها علمی نبوده، حتی توضیح کاملی برای فرضیه هایشان ارائه ننموده اند و این همان موضوعی که در پاسخ به برخی نارسائی ها، پژوهش حاضر قصد تبیین آن را داشته است.

منابع و مآخذ:

الف) منابع اولیه و مطالعاتی به زبانهای فارسی و ترکی آذربایجانی

- آبوت، پاملا و والاس، کلا. جامعه‌شناسی زنان. ترجمه منیره نجمه عراقی. تهران: نشر نی، چ ۴. ۱۳۸۵.
- آرین‌پور، یحیی. از صبا تا نیما: تاریخ ۱۵۰ ساله ادبی فارسی. ج ۲: آزادی و تجدد. چ ۴. تهران: زوار، ۱۳۷۲.
- استوارت میل، جان. کنیزک کردن زنان. ترجمه حسن ریگی. تهران: نشر بانو. ۱۳۷۸.
- انقیاد زنان. ترجمه علاءالدین طباطبائی. تهران: نشر هرمس. ۱۳۷۹.
- اسنادی از مشاهیر ادب و معاصر ایران. گردآوری و پژوهش علی میرانصاری. دفتر اول. تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۶.
- گردآورنده و پژوهش علی میرانصاری. دفتر دوم. ملک الشعراء بهار. تهران: پژوهشکده اسناد سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۷.
- افشار، ایرج. «جریان‌های ادبی در مجلات فارسی». قسمت سوم. مجله راهنمای کتاب. س ۲۰. ش ۱۱ و ۱۲. بهمن و اسفند ۱۳۵۶.
- بشری دلریش، زن در دوره قاجاریه. تهران. حوزه هنری دفتر مطالعات دینی هنر، ۱۳۷۵.
- پناهی خیابو، شهرام. بررسی ماهیت سیاسی اجتماعی جنبش شیخ محمد خیابانی. پایان نامه دکتری تخصصی تاریخ. تهران. دانشگاه آزاد علوم و تحقیقات تهران. مرداد ماه ۱۳۸۸.
- «مکتب تحول‌خواهی زنان آذربایجان (۱): جنبش اصلاحی و جامعه زنان؛ نظریه‌های تقی‌رفعت و رفیع امین‌خان». مجله فرهنگی، ادبی و هنری غروب. س ۳. ش ۹. بهار ۱۳۹۷. ص ۸۷-۷۷.
- «حقوق اجتماعی و مدنی زنان در جنبش شیخ محمد خیابانی (۲): جامعه‌شناسی نخستین گفتمان اصلاحی درباره زنان در ایران». فصل‌نامه علمی پژوهشی تاریخ. س ۵. ش ۱۸. پاییز ۱۳۸۹. ص ۶۶-۴۹.
- «نظریه‌های تقی رفعت در باب نقد ادبی و نوآوری در شعر». وارلیق. اوچ‌ایلیق دیلی، ادبیاتی و کولتور درگیسی (فصل‌نامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی). ترکیه. آنکارا: ایکینجی دونم. سایی ۴ (دوره دوم). ش ۴. بهار ۱۳۹۵). ص ۳۹-۱۵.
- جلائی‌پور، حمیدرضا. جامعه‌شناسی جنبش‌های اجتماعی. تهران: انتشارات طرح نو، ۱۳۸۱.
- حسن لی، کاووس. گونه‌های نوآوری در شعر معاصر ایران. چ ۲. تهران: نشر ثالث، ۱۳۸۶.
- حقوقی، محمد. شعر نو از آغاز تا امروز. تهران: روایت، ۱۳۷۱.
- خودیف، نظامی. آذربایجان ادبی دیلی تاریخی. رداکتور و کوچورن حسین شرقی سوی تورک. تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی راستان، ۱۳۷۷.
- زرین کوب، حمید. چشم‌انداز شعر نو فارسی. تهران: توس، ۱۳۵۸.
- سرودی، سرور. «سیر مشروطه‌خواهی در ادبیات». انقلاب مشروطیت: دانشنامه ایرانیکا. زیر نظر احسان یارشاطر. ترجمه پیمان متین. با مقدمه ناصر تکمیل همایون. چ ۲. تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۳.
- سفیری، خدیجه و ایمانیان، سارا. جامعه‌شناسی جنسیت، تهران: جامعه‌شناسان، ۱۳۸۸.

- شیخی، محمد تقی. جامعه‌شناسی زنان و خانواده، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۰.
- صفوت، محمدعلی. داستان و دوستان یا تذکره ادبا و شعرای آذربایجان. بی‌جا: چاپخانه قم، ۱۳۲۸.
- طباطبائی، جواد. مکتب تبریز و مبانی تجددخواهی. تهران: انتشارات ستوده، ۱۳۸۵.
- عبدالهی، محمد. زنان در عرصه عمومی: عوامل، موانع و راهبردهای مشارکت مدنی زنان ایران، تهران: جامعه‌شناسان، ۱۳۷۸.
- فوران، جان. مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سالهای پس از انقلاب اسلامی. ترجمه احمد تدین، تهران: رسا، چ ۲، ۱۳۷۸.
- کسروی، احمد. تاریخ هیجده‌ساله آذربایجان، چ ۱۲. تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۸.
- . قیام شیخ محمد خیابانی. ویرایش و مقدمه محمدعلی (همایون) کاتوزیان. چ ۲. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۸.
- لاهوئی، ابوالقاسم. دیوان، مسکو، اداره نشریات به زبان‌های خارجی، ۱۹۴۶.
- لنگرودی، شمس. تاریخ تحلیلی شعر نو، چ ۱. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۰.
- لکهن، لارنس. از مدرنیسم تا پست مدرنیسم، ویراستار فارسی عبدالکریم رشیدیان، تهران، نشرنی، چ ۶، ۱۳۸۷.
- مخبر، عباس. «بررسی وضعیت نظریه ادبی در ایران پسامشروطه». مجله کتاب ماه. ادبیات و فلسفه. ش ۴۴. خرداد ۱۳۸۸.
- میرجعفر پیشه‌وری (جوادزاده خلخالی). سنجیلمیش اثرلری، اثرلری توپلایان، ترتیب، ترجمه و رداکت‌اندن، احمد امین‌زاده، تقی موسوی، حسین جدی، مصحح لر، رضا توفیقی، محمد قوامی، آذربایجان روزنامه‌سینین نشریه‌سی، ۱۳۴۴.
- میرعابدینی، حسن. «بررسی طرح تاریخ نقد ادبی در ایران». کتاب ماه ادبیات و فلسفه. ش ۴۵. تیرماه ۱۳۸۰.
- همراز تبریزی، رضا. «آذربایجان و مکتب تجدد»، فصلنامه وارلیق تهران، ۱۳۷۸.

ب) جراید (منابع اولیه):

- کسمایی، شمس. «فلسفه امید». مجله آزادیستان، ش ۲. ۱۵ تیر ۱۲۹۹. همان، «مدار افتخار». ش ۳. ۱۵ مرداد ۱۲۹۹ و همان، «پرورش طبیعت». ش ۴. ۲۱ شهریور ۱۲۹۹.
- کلانتری، هاشم. «عالم نسوان، رفیق‌های آینده». مجله آزادیستان. ش ۳. ۱۵ اسد ۱۲۹۹.
- کاوه. به مدیریت سیدحسن تقی‌زاده. برلین. ۱۹۱۶ تا ۱۹۲۲م. با مقدمه و فهرست مندرجات از ایرج افشار. به‌اهتمام عبدالکریم جریزه‌دار. تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۸۴. مقالات: «ترقی زبان فارسی در یک قرن». ش ۳. ۳ (۲۱ مارس ۱۹۲۰م)؛ «ترقی زبان فارسی در یک قرن». ش ۵. ۴ (۲۱ مه ۱۹۲۰م)؛ ش ۵. ۹ (۱۵ سپتامبر ۱۹۲۰م) و ش ۵. ۱۱ (۱۳ نوامبر ۱۹۲۰م).
- مجله دانشکده. صاحب امتیاز و به مدیریت ملک الشعرا بهار. ش ۱، ش ۳.
- *تجدد، صاحب امتیاز شیخ محمد خیابانی، به‌مدیریت ابوالقاسم فیوضات، میرزاتقی رفعت و محمد خیابانی، [سلسله‌مقالات

عمومی]:

- سال اول. ش ۳ (۱ رجب ۱۳۳۵ ق)؛ ش ۱۳ (۹ شعبان ۱۳۳۵ ق)؛ ش ۱۵ (۲۰ شعبان ۱۳۳۵ ق)؛ ش ۱۷ (۲۷ شعبان ۱۳۳۵ ق)؛ ش ۱۸ (۲۱ رمضان ۱۳۳۵)؛ ش ۲۴ (۲۹ رمضان ۱۳۳۵ ق)؛ ش ۲۷ (۱۰ شوال ۱۳۳۵ ق)؛ ش ۲۸ (۱۳ شوال ۱۳۳۵ ق)؛ ش ۲۹ (۱۸ شوال ۱۳۳۵ ق)؛ ش ۳۶ (۱۶ ذی قعدة ۱۳۳۵ ق)؛ ش ۴۲ (۷ ذی الحجة ۱۳۳۵ ق)؛ ش ۷۶ (۸ جمادی الاول ۱۳۳۶ ق)؛
- *تجدد، [سلسله مقالات تفضیلی]، سال های اول، دوم، سوم و چهارم.
- خامنه، جعفر. «تجدد در ادبیات: چوبه دار». س ۱، ش ۳۳. ذی قعدة ۱۳۳۵ ق.
- تقی: محمد صراف زاده. «ای جوان ایرانی». س ۱، ش ۵۶. ۲۲ صفر ۱۳۳۶ ق.
- تقی، رفعت. «یک عصیان ادبی». س ۱، ش ۷۰. ۱۶ ربیع الثانی ۱۳۳۶ ق.
- «یک عصیان ادبی». س ۱، ش ۷۳. ۲۶ ربیع الثانی ۱۳۳۶ ق.
- «یک عصیان ادبی». س ۱، ش ۷۴. ۱ جمادی الاول ۱۳۳۶ ق.
- «مکتب تجدد: یک موفقیت مهم مکتب تجدد آذربایجان». س ۱، ش ۷۹. ۱۸ جمادی الاول ۱۳۳۶ ق.
- صافی تبریزی «غزل». س ۱، ش ۸۳. ۲۹ جمادی الاول ۱۳۳۶ ق.
- «تجدد در ادبیات: فریاد آلم». س ۱، ش ۸۵. ۵ جمادی الآخر ۱۳۳۶ ق.
- «به نام وطن گرامی». س ۲. شماره فوق العاده نوروز یونتیل ۱۲۹۷ ش.
- تقی «نوروز و دهقان». س ۲، شماره فوق العاده نوروز یونتیل ۱۲۹۷ ش.
- رفعت، تقی. «یک عصیان ادبی». س ۲. شماره فوق العاده نوروز یونتیل ۱۲۹۷ ش: ۳۳-۲۵.
- «زنان انقلابی، تعصب انقلابی یک مادر مکسیکائی». ش ۱۲۸. ۱۷ شعبان ۱۳۳۶ ق.
- ش ۱۱. نمره مسلسل ۱۴۷. ۳۰ ذی قعدة ۱۳۳۷ ق.
- رفعت، تقی. «تجدد در ادبیات (۱)». ش ۲۷. نمره مسلسل ۱۶۳. ۲۳ صفر ۱۳۳۸.
- «تجدد در ادبیات (۲)». ش ۳۰. نمره مسلسل ۱۶۶. ۱۷ ربیع الاول ۱۳۳۸.
- «تجدد در ادبیات (۳)». ش ۳۲. نمره مسلسل ۱۶۸. ۱ ربیع الثانی ۱۳۳۸.
- فمنیست. «عالم نسوان: زنان ما». همان، ش ۳۷. نمره مسلسل ۱۷۳. ۶ جمادی الاول ۱۳۳۸ ق.
- «عالم نسوان: نسوان مشهور عالم (۲)». ش ۳۸. نمره مسلسل ۱۷۴. ۲۲ ذی قعدة ۱۳۳۸ ق.
- «عالم نسوان: مادران فردا». ش ۳۹. نمره مسلسل ۱۷۵. ۲۰ جمادی الاول ۱۳۳۸ ق.
- «عالم نسوان: ترقی نسوان اروپا». ش ۴۰. نمره مسلسل ۱۷۶. ۴ جمادی الثانی ۱۳۳۸ ق.
- «عالم نسوان: در تربیه دختران». ش ۴۱. نمره مسلسل ۱۷۷. ۱۱ جمادی الثانی ۱۳۳۸ ق.
- «در تربیت دختران ما». ش ۴۲. نمره مسلسل ۱۷۸. ۱۸ جمادی الثانی ۱۳۳۸ ق.

- «تجدد در ادبیات: بمناسبت انتشار مجلهٔ ادب.» ش ۴۲، نمرهٔ مسلسل ۱۷۸. ۱۸ جمادی‌الثانی ۱۳۳۸ ق.
- فمینست. «عالم نسوان: جنگ بین‌المللی و عالم نسوان.» ش ۴۳، نمرهٔ مسلسل ۱۷۹. ۲۵ جمادی‌الثانی ۱۳۳۸ ق.
- فمینا. «عالم نسوان: مد.» ش ۴۵، نمرهٔ مسلسل ۱۸۱. ۱۷ رجب ۱۳۸۸ ق.
- «عالم نسوان: مد - ۲-» ش ۴۶، نمرهٔ مسلسل ۱۸۲. ۱۸ جمادی‌الثانی ۱۳۳۸ ق.
- «عالم نسوان - ۳ - La Mode.» ش ۴۷، نمرهٔ مسلسل، ۱۸۳. ۴ شعبان ۱۳۳۸ ق.
- . «موفقیت زن از هیئت اجتماعی.» ش ۴۸، نمرهٔ مسلسل ۱۸۴. ۱۰ شعبان ۱۳۳۸ ق.
- ش ۴۹، نمرهٔ مسلسل ۱۸۵. ۱۷ شعبان ۱۳۳۸ ق.
- فمینا. «عالم نسوان.» ش ۵۰، نمرهٔ مسلسل ۱۸۶. ۲۳ شعبان ۱۳۳۸ ق.
- «عالم نسوان: صنعت و اخلاق - ۶-» ش ۵۲، نمرهٔ مسلسل ۱۸۸. ۱۸ رمضان ۱۳۳۸ ق.
- ش ۵۳، نمرهٔ مسلسل ۱۸۹. ۱۰ رمضان ۱۳۳۸ ق.
- فمینا. «بازمدپرستی.» ش ۵۵، نمرهٔ مسلسل ۱۹۱. ۲۴ رمضان ۱۳۳۸ ق.
- «عالم نسوان: زنان بزرگ، مادام ویلسن.» ش ۵۸، نمرهٔ مسلسل ۱۲۹ [تاریخ نشر معلوم نیست].
- ش ۵۸، نمرهٔ مسلسل ۱۹۴. ۱۲ شوال ۱۳۳۸ ق.
- شمس کسمایی «مد و محبت.» ش ۵۹، نمرهٔ مسلسل ۱۹۵. ۱۷ شوال ۱۳۳۸ ق.
- ش ۶۰، نمرهٔ مسلسل ۱۹۶. ۲۳ شوال ۱۳۳۸ ق.
- ش ۳، نمرهٔ مسلسل ۱۹۹. ۲۲ ذی‌قعدة ۱۳۳۸ ق.

ج) منابع انگلیسی و ترکی استانبولی

77. Afary, Janet. "The Iranian Constitutional Revolution, 1911-1906: Grassroots Democracy, Social Democracy, and the origins of Feminism". New York, Columbia university press. 1996.
78. Breedlove S. Marc "Sexual Differentiation of the Human Nervous System". Annual Review of Psychology. 1994.
79. Ersoy. Mehmed Akif. "Safahat: Hakkinı Sesleri Üçüncü Kitap". Hazirlayan Fazil Gökçek. baski sayisi 2. Dergah yayinlari. 2011.
80. Delpy C. "The Main enemy". London: Women's Research and Resource Center. 1977.
81. Freedom, Jane. "Feminism (Concepts in sciences)". Open University press: Bukingham. Philadephia, 2001, pp. 2-60

82. Hawkesworth, Mary 'Confounding Gender', Signs: Journal of Women in... Bouchard. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1977.
83. Hoyenga, T Kermit & Blich Hoyenga Katherine. "Gender-Related Differences: Origins and Outcomes". Allyn & Bacon; 1st edition. 1993.
84. Mitchell. J and Oakley. A. "What Is Feminism?" Oxford: Blackwell. 1980.
85. Reinherz S. "Experiential Analysis: a Contribution to Feminist Research" in G. Bowles and R. D. Klein (Eds) Theories of Women's studies, London: Rutledge & Kegan poll. 1983.
86. Ridgeway, Cecilia L. "Gender, Status, and the Social Psychology of Expectations." PP. 175-198 in Theory on Gender/ Feminism on Theory, edited by P. England. New York: Aldine Press, 1993.
87. Seager, Joni and Olsen, Ann. "Women in the World: an International Atlas". London: Pluto Press. 1986.
88. Uzun, Enver. "Mirza Tagi Ref'et Han". Kapak Derya Davulcu. Trabzon: Eser Ofest Matbaacilik Yay. 1 baski. 2017.
89. Valentine, M. Moghadam "Hidden from History? Women workers in modern Iran". Iranian Studies. Vol. 33, No. 3/4. Summer fall 2000. pp. 377-401.
90. Wittig M. "One is not Born a Women in Proceedings of the Second Sex Conference". New York: Institute for the Humanities. 1979.

تشکیل جمهوری ترک ارس در پایان جنگ جهانی اول

دکتر حسین فیض اللهی وحید

چکیده:

با شروع جنگ جهانی اول دو سوی آذربایجان درگیر جنگ ناخواسته شده جبهه جنگ دو دولت عثمانی و روسیه گردید. با شکست متحدین دولت عثمانی مجبور به ترک آذربایجان دو سوی ارس گردید و میدان برای تاخت و تاز قوای مسلح ارمنی بازتر گردید.

ترکان مسلمان که در مقابل ارامنه مهاجم، که به مناطق مسلمان نشین جهت گسترش مرزهایشان حمله می کردند، دولت « آراز تورک جُمهوریتی» (جمهوری ترک ارس)، «داغلار جمهوریتی» (جمهوری کوهستان ها) در داغستان، «قارص اسلام شوراسی» (جمهوری قارص) در منطقه قارص در شرق آناتولی و «آخیسکا جمهوریتی» (جمهوری آخیسکا) در گرجستان امروزی و «جنوب غربی قفقاز حکومتی» (حکومت جنوب غربی قفقاز) در قفقاز و شرق آناتولی و «آذربایجان جمهوریتی» (جمهوری آذربایجان / دولت مساوات) برپا کردند. این دولتها پس از حمله روسهای بلشویک منحل شده و اراضیشان در ترکیب دولتهای آذربایجان، گرجستان، ارمنستان و ترکیه ادغام گردید.

استناد (آپا): فیض اللهی وحید، ح. تشکیل جمهوری ترک ارس در پایان جنگ جهانی اول. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۲، زمستان ۲۰۲۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

ایمیل:

hosseinfzollahi852@gmail.com

وابستگی:

پژوهشگر تاریخ و فرهنگ آذربایجان

Dr. Hüseyn Faizullahi Vahid

E-posta:

hosseinfazollahi852@gmail.com

Üyelik:

Azərbaycan tarixi və kulturu
üzerine araştırmacı

I. Dünya Savaşı Sonrasında Araz Türk Cumhuriyeti'nin

Özet:

I. Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte Aras'ın her iki tarafında olan Azerbaycan da, Osmanlı ve Rus devletleri arasında geçen bir savaşın içine girdi. Müttefiklerinin yenilgisiyle Osmanlı Devleti Aras Nehri'nin her iki yakasındaki Azerbaycan'ı terk etmek zorunda kaldı ve saha Ermeni silahlı kuvvetlerinin işgaline daha açık hale geldi.

Müslüman Türkler, sınırlarını genişletmek için Müslüman bölgelerine saldıran işgalci Ermeniler'in karşısında, Dağıstan'da "Dağlılar Cumhuriyeti" (Kuzey Kafkasya Dağlı Cumhuriyeti), Batı Kafkasya'da "Araz Türk Cumhuriyeti", Doğu Anadolu'da Kars bölgesinde "Kars İslam Şurası" (Kars Cumhuriyeti), günümüz Gürcistan'da "Ahıska Geçici Cumhuriyeti", Kafkaslar ve Doğu Anadolu'da "Güneybatı Kafkasya Cumhuriyeti" (Güneybatı Kafkasya Hükümeti) ve "Azerbaycan Cumhuriyeti" (Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti) adlı devletler kurdu.

Bolşevik Rusların saldırısı sonrasında bu devletler dağıldı ve toprakları Rusya, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Türkiye devletlerine bağlandı.

CITATION (APA): Faizullahi Vahid, H. I. Dünya Savaşı Sonrasında Araz Türk Cumhuriyeti'nin Kurulması. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 02, kış 2024, ISSN: 3041-8690.

Dr. Huseyn Feyzollahi Vahid

Email:

hosseinfeyzollahi852@gmail.com

Affiliation:

Researcher of history and culture
of Azerbaijan

The establishment of the Turkish Republic of Ares at the end of the First World War

Abstract:

With the start of the First World War, both sides of Azerbaijan were involved in an unwanted war between the Ottoman and Russian states. With the defeat of the allies of the Ottoman government, it was forced to leave Azerbaijan on both sides of the Aras River, and the field became more open for the invasion of the Armenian armed forces.

The Muslim Turks, in front of the invading Armenians, who attacked the Muslim areas to expand their borders, the government of "Araz Turk government" (Turkish Republic of Aras), "Daghlar government " (Republic of the Mountains) in Dagestan, "Qars Islam Shurasi" Kars Republic) in the Kars region in eastern Anatolia and "Akhiska Republic" in present-day Georgia and "Southwest Caucasus Government" (Southwest Caucasus Government) in the Caucasus and Eastern Anatolia and "Azerbaijan Republic" (Azerbaijan Republic / Equality State)) set up.

These states were dissolved after the attack of the Bolshevik Russians and their lands were merged into the states of Azerbaijan, Georgia, Armenia and Turkey.

CITATION (APA): Feyzollahi Vahid, H. The establishment of the Turkish Republic of Ares at the end of the First World War. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 02, winter 2024, ISSN: 3041-8690.

Dr. Huseyn Feyzollahi Vahid

E-poçt:

hosseinfeyzollahi852@gmail.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti
üzrə tədqiqatçı

Birinci Dünya müharibəsindən sonra Araz Türk Cümhuriyyətinin qurulması

Xülasə:

Birinci Dünya Müharibəsinin başlaması ilə Azərbaycanın hər iki tərəfi Osmanlı və Rusiya dövlətləri arasında arzuolunmaz müharibəyə cəlb olundu. Osmanlı hökumətinin müttəfiqlərinin məğlubiyyəti ilə Araz çayının hər iki tərəfində Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qaldı və meydan erməni silahlı qüvvələrinin işğalı üçün daha açıq oldu.

öz sərhədlərini genişləndirmək üçün müsəlman ərazilərinə hücum edən işğalçı ermənilərin qarşısında, Müsəlman türklər, Dağıstanda "Dağlar Cümhuriyyəti" (Dağlar Respublikası) hökuməti, "Araz Türk Cuhmuriti" (Türkiyə Araz Respublikası), " Qars İslam Şurası" Qars Respublikası) Şərqi Anadoluda Qars bölgəsində və indiki Gürcüstanda "Axıska Respublikası" və Qafqazda və Şərqi Anadoluda "Cənub-Qərbi Qafqaz Hökuməti" (Cənub-Qərbi Qafqaz Hökuməti) və "Azərbaycan Respublikası" (Azərbaycan Respublikası / Bərabərlik Dövləti) qurdu.

Bu dövlətlər bolşevik rusların hücumundan sonra dağıldı və onların torpaqları Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyə dövlətlərinə birləşdirildi.

CITATION (APA): Feyzollahi Vahid, H. Birinci Dünya müharibəsindən sonra Araz Türk Cümhuriyyətinin qurulması. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 02, qış 2024, ISSN: 3041-8690.

چگونگی تشکیل جمهوری ترک ارس

در مورد جزئیات، کلیات، حوادث، وقایع و نام اشخاص مربوط به جمهوری ترک ارس در بین مورخین اتفاق نظری وجود ندارد اما آنچه بعنوان مطالب اولیه جهت آشنایی با این حکومت فعلاً می شود بطور مختصر و مفید ارایه کرد این است که پس از شکست دولت عثمانی در جنگ جهانی اول و بیشتر شدن حملات ارامنه مهاجم (asker,2021:635) جمهوری ارس در ۳ نوامبر ۱۹۱۸ اعلام موجودیت کرده در اجلاس مورخه ۱۸ نوامبر نیز نام «ترک» را بر آن علاوه نموده نام رسمی دولت «آراز تورک حکومتی» (جمهوریتی) گردید. واحد پول این حکومت همان «منات» (مانات) جمهوری آذربایجان یعنی دولت مساوات برپا گردیده از طرف محمد امین رسول زاده بود. این حکومت بر پایه سیستم جمهوری بنا شده و دارای یک نهاد رئیس حکومتی انتخابی و پنج وزیر و یک معاون و دو نفر شیخ الاسلام جهت رسیدگی به امورات دینی بود. اسامی اعضای حکومت و وزارتخانه ها با توجه به لیست ارایه شده در کتاب « جنوب غربی قفقاز حکومتی » (حکومت جنوب غربی قفقاز) چنین است:

رئیس حکومت: امیر بیگ اکبرزاده

معاون حکومت: ژنرال علی اشرف بیگ رئیس عشایر

امور دیانت: شیخ الاسلام میرزا حسین حسن زاده (برای شیعیان) و مفتی (فتوا دهنده) خوجا اکید افندی (برای سنی ها)

وزیر جنگ: ابراهیم بیگ جهانگیرزاده

وزیر دارایی: قنبر علی بیگ بنان یاری

وزیر کشور: باقر بیگ رضازاده

وزیر خارجه: حسن آقا صفازاده

وزیر دادگستری: محمد بیگ زاده (Gökdemir,1998: 56)

سرحدات و شهرها و محال های این جمهوری مناطق مرقی (مهری)، جلفا، اردوباد، نخجوان، سدرک، شرور، سورمه لی، قمرلی، کولب، اولوخانلی (زنگی باسار)، دره لیز و سایر مناطق غرب آذربایجان را در بر میگرفت. پایتخت این جمهوری اسماً شهر « ایغدییر » ولی رسماً « نخجوان » بود. « لطیف حسین زاده » که خود شاهد عینی برپایی این حکومت بود در کتاب خاطراتش بنام « آراز شهیدلری » (شهادت ارس) بر پایتختی عملی نخجوان تاکید کرده است. مساحت این جمهوری حدود ۱۶۰۰۰ کیلومترمربع یعنی حدوداً دوبرابر مساحت جمهوری ارمنستان بود.

در اجلاس مورخه ۱۸ نوامبر ۱۹۱۸ نیز نام «ترک» را بر آن علاوه نموده نام رسمی دولت «آراز تورک حکومتی» (جمهوریتی) گردیده است

جمهوری ارس بلافاصله بعد از اعلام موجودیت در جهت دفاع از مردم مظلوم مسلمان ترک که مورد حملات دسته های ارتش ارامنه قرار می گرفتند اقدام به تشکیل دسته های نظامی کرد. از طرف دیگر ارتباط با بدنه اصلی سرزمین مادری یعنی آذربایجان را نیز در دستور کار خود قرار داده و در گشایش اولین جلسه دولت ملی آذربایجان (حکومت مساوات) در باکو که نمایندگان رسمی دولت های ایران، عثمانی و بعضی دولت ها شرکت داشتند نمایندگان جمهوری ترک ارس نیز شرکت کردند که یکی از این نمایندگان شرکت کننده شاعر بزرگ و جوانمرد آذربایجان مرحوم «حسین جاوید» بود. دولت مساوات نیز با اینکه خودش غرق در انواع و اقسام مشکلات بود با اینهمه جهت کمک به این «بلا وطن» (وطن کوچک) مبالغ متناهی پول در اختیار ایشان گذاشت و حتی در ریل گذاری قطار جلفا با آنها اشتراک مساعی نموده افسرانی نیز جهت تعلیمات نظامی در اختیار ایشان نهاد.

ابراهیم جهانگیرزاده رئیس جمهور جمهوری ترک ارس

چنانچه اشاره شد هم قبل و هم همزمان با تشکیل جمهوری ارس نیروهای لجام گسیخته مسلح ارامنه وابسته به حزب داشناک - که پیرم خان ارمنی رئیس پلیس تهران که در پارک اتابک، ستارخان قهرمان ملی را از پا مورد هدف قرار داده و باعث مرگش

شده بود هم از اعضای همین حزب بود و به ایشان سلاح و مهمات نیز از تهران می فرستاد- روزی نبود که به چند روستا حمله نکرده و خون مسلمانی را نریخته باشند. از آنجایی که قرار بود اقوام محلی بر طبق نظر هیئت های صلح جهانی هر قومی در هر محلی که حائز اکثریت قومی باشند برای خود دولت و کشوری در آن زمین ها تشکیل دهند لذا ارامنه با عجله شروع به پاکسازی مناطق مسلمان نشین می نمودند تا قبل رسیدن هیئت ها، آنها خود را حائز اکثریت در منطقه نشان داده و سرزمین های بیشتری را تصاحب نمایند. لذا در این رابطه از هیچ کاری فرو گذار نکرده و حتی هیئتی چهارنفره مرکب از دو ارمنی و دو مسلمان مزدور و جیره خوار به شهر قمرلی (یکی از مراکز جمهوری ارس) فرستاده خواهان الحاق نخجوان به ارمنستان شدند. ولی زمانی که ابراهیم بیگ جهانگیراوغلو وزیر جنگ دولت ارس وارد سالن مذاکرات شد هیئت ارمنی از هیبت مردانه و نگاه های غضب آلوده ایشان برجان خویش ترسیده و اظهار کردند که این هیئت صرفاً جهت پرسش از مواضع جمهوری ترک ارس در رابطه با جمهوری ارمنستان آمده اند. ولی امیر بیگ رئیس دولت ارس، که متوجه منظور آنها قبل از دیدار رسمی هم شده بود با شدیدترین الفاظ به آخوند میرجعفرآقا و آخوند میربابایف -آن دو مسلمان هیئت ارمنی - توپید و ایشان با سرافکندگی بسیار روانه ایروان گردیده (Atnur, 1999, 113) و متوجه شدند که نخجوان با خون ترکان مسلمان آبیاری شده و با پول ارمنی قابل خریداری نیست و برای گرفتن نخجوان خون می باید داد نه پول یعنی:

ما یوسف خود نمی فروشیم تو سیم سیاه خود نگه دار

ابراهیم بیگ جهانگیراوغلو بعنوان وزیر جنگ تلاش و پشتکار عجیبی داشت و شبانه روز برای تقویت بنیه نظامی جمهوری ارس به مناطق جنگی سرکشی می نمود. او توانسته بود با تمامی یاس و ناامیدی های پراکنده شده در بین مردم حدود ۲۰ گروهان پیاده و ۵۰۰ سوار در عرض مدت کوتاهی تشکیل داده و جهت آموزش نظامی در اختیار افسران آذربایجانی و عثمانی قرار دهد. جمهوری ارس از بدو تاسیس، نیروی خود را در دو جبهه بکار گرفته بود: یکی دفع تجاوزات مرزی ارمنستان و دیگری خنثی کردن تبلیغات زهرآگین مسلمانان مزدور و اجیرشده که با پول ارامنه در بین مردم تخم یاس و ناامیدی پراکنده و آنها را آشکارا و علنی به اطاعت از ارامنه دعوت می کردند.

در مورد نحوه کار این مسلمانان مزدور و سفیران زر و زور و تزویر به دو فاکت اشاره کرده می گذریم:

فردی بنام الله یار بیگ که از خانان خود فروخته ایروان بود در مجلسی می گفت: چند روز پیش مهمان یکی از ارامنه داشناک بنام قازان بودم. ایشان به نقل از یک افسر عثمانی که از اعراب بود می گفت: « آن افسر عرب به من گفته لازم نیست کسی در مقابل ارامنه بایستد چون دولت های اروپایی این مناطق را کاملاً به ارامنه واگذار کرده اند و مقاومت در برابر ارامنه هیچ فایده ای ندارد». ولی بعضی افراد شجاع طرفدار جمهوری ارس که در آن مجلس بودند پی به نیت خائنانه او برده و وی را از مجلس طرد می کنند. (Atnur, 1999, 112)

این خائنین مزدور، روستا به روستا و شهر به شهر گشته و مردم را در میدان، مسجد یا خانه کدخدا ها جمع کرده می گفتند ارامنه میگویند هر دهی که برای دولت ارس نیروی داوطلب بدهد آنجا را با خاک یکسان کرده و زن و بچه هایشان را نابود خواهیم کرد ولی اگر اهالی اطاعت کرده به ارمنستان ملحق شوند برای آنها امکانات رفاهی و پول خواهیم داد.

یکی از این مزدوران در یکی از سخنرانی هایش در روستای اولوخانلو در ۱۴ کیلومتری جنوب غربی ایروان - پایتخت فعلی ارمنستان - دست در جیب کرده دسته هایی پول در آورده در حال نشان دادن به آنها گفته بود: اگر شما نیز از ارامنه اطاعت کنید و به ارمنستان ملحق شوید و برای آنها کار کنید مثل من در میان پول غلت خواهید زد ولی اگر مقاومت کنید ارمنی ها شما را قتل عام کرده زن و بچه هایتان در زیر دست و پا له خواهند شد. تُرک ها(ارتش عثمانی) به آخرت رفته (مُرده) و شما روی آنها را نخواهید دید.

امیربیگ برای دستگیری این خائن، دسته کوچکی سوار به « اولوخانلو » فرستاد ولی آنها وقتی به آنجا رسیدند دیدند که یک ساعت قبل ارامنه با ۳۰۰ سوار و حدود ۴۰۰ - ۵۰۰ پیاده روستا را اشغال و ضمیمه ارمنستان نموده اند (Atnur, 1999, 114). بعد از پاکسازی مسلمانان از این روستا نام آن را «ماسیس» (از اساطیر ارامنه/نام کوه) گذاردند. جالب اینکه در همین روستای مسلمان نشین، پاکسازی قومی و دینی شده توسط ارامنه، آنان « مجسمه یادبود قربانیان جنگ جهانی دوم »^[۱] را در سال ۱۹۸۳ برپا کرده و در سال ۲۰۰۹ نیز « کلیسای گورگ مقدس » را در همانجا به جای مسجد افتتاح نمودند و از همه جالب تر اینکه صلیب بزرگی نیز در آنجا به مناسبت « صدمین سالگرد کشتار ارامن » برپا نموده اند^[۱]

وقتی این نوع حملات به روستاهای مسلمانان تشدید شد و حتی شهر قمرلی - از بازماندگاه قوم قام+ار یا کیمر- در معرض تهدید قرار گرفت اهالی شهر تشکیل جلسه داده و به اتفاق آراء بعد از تبادل نظر به این نتیجه رسیدند که حاضرند تا آخرین قطره خون خود از شهر دفاع کرده و شهر را تسلیم ارامنه ننموده در تحت سلطه ارمنستان قرار نگیرند. گویا زبان حال مردم شجاع شهر قمرلی این بود که:

اهلی اسلام اولان ائشیتسین بیلسین	جان ساغ ایکن یورت وئرمَنیز دشمنه
ایستر اورست(روس لار) نه وار کی گله	جان ساغ ایکن یورت وئرمَنیز دشمنه
قوروشانین قیلینجی، گئیینین دونی	غوغا بولوت لاری ساردی هر یانی
دوغدی قوچ ایگیدین شان آلما گونی	جان ساغ ایکن یورت وئرمَنیز دشمنه ^۳

(kafkasyalı,2001: 13)

^۳ ترجمه اشعار: هرکسی از اهل اسلام است بشنود و بداند/ تا جان در بدن داریم وطن به دشمن نمی دهیم/ حتی اگر تمام روس ها بیایند / جان در بدن داریم وطن به دشمن نمی دهیم/ شمشیر ببندید و لباس رزم بپوشید/ ابرهای جنگ همه جا را گرفتند/ روز قهرمانان برای نام آوری طلوع کرد/ جان در بدن داریم وطن به دشمن نمی دهیم

در سایر نقاط نیز درگیری های ارامنه و مسلمان ادامه داشت. گزارش های این درگیری ها بطور کامل از طریق مامورین لشکر نهم عثمانی به مراکز بالا گزارش می شد مثلاً در یکی از گزارش ها گفته شده که ارامنه به پاسگاه مرزی آق باش واقع در ۱۶ کیلومتری ایروان نزدیک شده ولی با آتش مرزداران شجاع جمهوری ارس پا به فرار گذارده اند. (Gökdemir, 1998: 56) در گزارش دیگر آمده است که در مورخه ۶/۱۱/۱۳۳۴ ق یک هواپیمایی تجسسی، حریم هوایی جمهوری ارس را در امتداد خط راه آهن بؤیوک وودی به جلفا نقض کرده و بعد نیز از همان مسیر رفته شده دوباره به ارمنستان برگشته است (Gökdemir, 1998: 56). در مورخه ۱۳۳۴/۱۱/۱۵ ق ساعت ۲ عده ای از دستجات مسلح ارامنه داشناک به عده ای از اهالی یزیدی (سلطنت طلبان به ایشان می گویند ایزدی!) حمله ولی با مقاومت آنها شکست خورده مجبور به فرار به ارمنستان می شوند. در مورخه ۱۳۳۴/۱۱/۱۶ ق به روستای قاراخاچ حمله و رمه و گله های روستاییان را بزور با خود می برند، ولی در راه به دسته ای از نیروهای جمهوری ارس برخورد و چون در تبادل آتش شکست می خوردند مرده ها و رمه ها را گذاشته فرار می کنند.

جنگ «دَهَنَه بوغازی» ارتش جمهوری ترک ارس با ارتش ارمنستان

یکی از درگیری های مهم ارتش جمهوری ترک ارس با ارتش دولت ارمنستان جنگ «دَهَنَه بوغازی» (تنگه دهنه) است. در این جنگ ارتش ارمنستان از توپ استفاده می کرد. این جنگ برای تصرف شهر شرور نخجوان آذربایجان در ۱۴ دسامبر ۱۹۱۸ با حمله به روستای نوراشنه آغاز شد. ابراهیم بیگ جهانگیر اوغلو وزیر جنگ ارتش جمهوری ارس که از نزدیک حرکات ارامنه درگسترش نیرو هایشان را تحت نظر داشت بزودی متوجه می شود که جنگ اصلی نه برای تصرف روستای نوراشنه بلکه هدف آنها تصرف «دَهَنَه بوغازی» و سرازیر شدن بسوی شهر شرور می باشد لذا با فراخوان نیروها و اعمال تاکتیک های مقتضی قوای ارامنه را در جلوی «دَهَنَه بوغازی» منکوب و آنها را وادار به عقب نشینی کرده به فرماندهان دستور می دهد از تعقیب دشمن خوداری نمایند و از «دَهَنَه بوغازی» دورتر نروند (Atnur, 1999, 119)

یکی از درگیرهای مهم ارتش جمهوری ترک ارس با ارتش دولت ارمنستان جنگ «دَهَنَه بوغازی» (تنگه دهنه) است.

تشکیل دولت «قارص ملی شوراسی» (شورای ملی قارص)

این جنگ و ستیزها ادامه داشت تا مسئله اتحاد با «شورای اسلامی قارص» (جمهوری قارص) پیش آمد و در مورخه اول مارث ۱۹۱۹ (۱۱ اسفند ۱۲۹۷) این دو جمهوری متحد شده دولت «قارص ملی شوراسی» (شورای ملی قارص) را بوجود آوردند. رئیس دولت این شورای ملی، ابراهیم بیگ جهانگیر اوغلو وزیر جنگ دولت ترک ارس شد. طولی نکشید که این دولت نیز با دولت ترکان مسلمان گرجستان بنام «جمهوری آخیسکا» متحد شده و سرزمین ها و ارتش های خود را با هم ادغام کرده و دولت «جنوب غربی قفقاز حکومتی» (حکومت جنوب غربی قفقاز) را بوجود آوردند.

ارامنه نیز که بعد از جنگ «دَهَنَه بوغازی» قصد حمله به شهر نخجوان را داشتند با حمله متقابل نیروهای حکومت محلی نخجوان به رهبری خانان آن شهر تارومار شده و به دنبال آن نیز در نخجوان حکومتی خان نشین توسط خانان آن یعنی جعفر خان، کریم خان و کلبعلی خان بوجود آمد. در تاریخ نخجوان این دوره از تاریخ با نام «خان لار دیکتاتور حکومتی» (Atnur, 1999, 137) شناخته می شود که در جلوگیری از حملات ارتش ارامنه و آسایش مردم نقش مهمی داشتند. چنانچه «کلبعلی خان» چنان امنیتی بوجود آورده بود که طی اطلاعیه ای از مردم شهر نخجوان خواست شب ها در دکان های خود را باز بگذارند و اگر مالی از کسی برده شود خود وی ضامن و کفیل آن مال خواهد بود.

«کلبعلی خان»

نهایت اینکه جمهور ترک ارس که در ۳ نوامبر ۱۹۱۸ برپا شده و در اول مارت ۱۹۱۹ با جمهوری قارص متحد شده بود در پیشگیری تجاوزات دولت ارامنه داشناک و توسعه طلبی های آنان و ایجاد زمینه های اتحاد با بدنه جمهوری آذربایجان (دولت مساوات) و در نهایت در یک پارچه نگه داشتن جمهوری خود مختار نخجوان در بدنه تاریخی سرزمین آذربایجان و نگه داشتن دین اسلام در قبال تجاوزات ارامنه دارای نقش های ارزنده بود.

منابع و مأخذ:

- سپهر، مورخ الدوله، (۱۳۶۲)، ایران در جنگ بزرگ، مورخ الدوله سپهر، نشر ادیب، چاپ دوم، تهران.
- اخوان، صفا، (۱۳۸۰)، ایران در جنگ جهانی اول، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، تهران.
- آقاچوچانی، سید محمد حسین، (۱۳۶۲)، سیاحت شرق با زندگینامه آقا قوچانی، تصحیح: ر.ع. شاکری، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- Asker, N. Milli Mücadele ve Doğu Anadolu // III. Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu: İstiklal Marşının Kabulünün 100. Yılı Özel Sempozyumu. 27-31 Ekim 2021. Bildiriler Kitabı. Burdur, 2021. s. 629-635.
- Atnur, İbrahim Ethem, (1999), MUXTARİYYAT ƏRƏFƏSİNDE NAXÇIVAN, NAXÇIVAN.
- Gökdemir, Ahmet Ender, (1998), CENUB-I GARBI KAFKAS HÜKUMETİ, ATATÜRK ARAŞTIRMAMERKEZİ ANARAK.

گوش اوغوزی بر مبنای دیوان لغات التّرك - بخش اول

لطفعلی برقی

ایمیل:

lotfealibarghii@gmail.com

چکیده:

وابستگی:

محقق ادبیات کلاسیک ترکی

دیوان لغات التّرك (: فرهنگنامه گویش‌های ترکی) تألیف محمود کاشغری، کهنترین واژه‌نامه ترکی - عربی، و مهمترین منبع از قرن پنجم هجری درباره گویش‌های مختلف زبان ترکی است. این اثر خصوصاً حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره ترکمانان اوغوز و گویش آنان یعنی ترکی اوغوزی یا ترکمانی نیز می‌باشد. کاشغری در جای جای اثرش که با نیت آموزش زبان ترکی و شناساندن گویش‌های این زبان به ملل مسلمان تألیف شده، به توصیف خصوصیات گویش ترکمانان اوغوز پرداخته و به تفاوت‌های آن با سایر گویش‌ها اشاره کرده است. ویژگی‌هایی که کاشغری در اثرش برای گویش اوغوزان برشمرده، به اندازه‌ای است که نشان می‌دهد این گویش در عصر تألیف شدن دیوان لغات التّرك، دارای مشخصات کافی برای تمایز و تشخیص از سایر گویش‌های ترکی بوده است. ما در این مقاله بر اساس داده‌های موجود در اثر کاشغری، در پی معرفی این گویش و ذکر مهمترین ویژگی‌های متمایز کننده آن از سایر گویش‌های ترکی در قرن پنجم هجری هستیم.

واژگان کلیدی: زبان ترکی، دیوان لغات التّرك، محمود کاشغری، گویش اوغوزی، گویش‌شناسی

استناد (آپا): برقی، ل. گویش اوغوزی بر مبنای دیوان لغات التّرك - بخش اول. ارومیه: فصلنامه تخصصی

"مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۲، زمستان ۱۴۰۲. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا.

Lutfali Barqi

email:

lotfealibarghi@gmail.com

Affiliation:

Researcher of classical Turkish
literature

The Oghuz Dialect in Diwan Lughāt Al-Turk – I

Abstract:

Diwan Lughāt al-Turk (Dictionary of Turkish Dialects) by Mahmoud Kashghari is the oldest Turkish-Arabic dictionary and the most important source from the 5th century of Hijri about the different dialects of the Turkish language. This work especially contains valuable information about Oghuz Turkmen and their dialect, Oghuz Turkish or Turkmani. Kashghari has described the features of the Oghuz Turkmen dialect and pointed out its differences with other dialects in his work, which was written with the intention of teaching the Turkish language and introducing the dialects of this language to the Muslim nations. The characteristics that Kashghari listed for the Oghuzan dialect in his work are enough to show that this dialect had enough characteristics to distinguish it from other Turkish dialects at the time of the compilation of Diwan Lughāt al-Turk Dictionary. In this article, based on the data available in Kashghari's work, we aim to introduce this dialect and mention the most important features that distinguish it from other Turkish dialects in the fifth century of Hijra.

Key words: Turkish language, Dīwān Lughāt al-Turk, Mahmoud Kashghari, Oghuz dialect, dialectology

CITATION (APA): Barqi, L. The Oghuz Dialect in Diwan Lughāt Al-Turk – I. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 02, winter 2024, ISSN: 3041-8690.

Lütfali Bargi

e-posta:

lotfealibarghii@gmail.com

Üyelik:

Klasik Türk edebiyatı
araştırmacısı

Dîvânu Lugâti't-Türk Sözlğine Dayalı Oğuz Lehçesi - I

Özet:

Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk (Türk Sözlüğü Derlemesi) eseri en eski Türkçe-Arapça sözlüktür ve Türk dilinin farklı lehçeleri hakkında Hicri 5. yüzyıldan kalma en önemli kaynaktır. Bu eser özellikle Oğuz Türkmenleri'ni ve lehçeleri olan Oğuz Türkçesi veya Türkmence hakkında değerli bilgiler içermektedir. Kaşgarlı, Türk dilinin öğretilmesi ve bu dilin lehçelerinin Müslüman milletlere tanıtılması amacıyla yazdığı eserinde Oğuz Türkmen lehçesinin özelliklerini anlatmış ve diğer lehçelerle olan farklılıklarına dikkat çekmiştir. Kaşgarlı'nın eserinde Oğuz lehçesi için sıraladığı özellikler, Dîvânu Lugâti't-Türk'ün derlendiği dönemde bu lehçenin onu diğer Türk lehçelerinden ayıracak özelliklere sahip olduğunu göstermeye yeterlidir. Bu makalemizde Kaşgarlı'nın eserinde mevcut olan verilerden yola çıkarak bu lehçeyi tanıtmayı ve onu hicri V. asırdaki diğer Türk lehçelerinden ayıran en önemli özelliklerine değinmeyi amaçladık.

Anahtar kelimeler: Türk dili, Dîvânu Lugâti't-Türk, Mahmud Kaşgarlı, Oğuz lehçesi, diyalektoloji

CITATION (APA): Bargi, L. Dîvânu Lugâti't-Türk Sözlğine Dayalı Oğuz Lehçesi - I. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 02, kış 2024, ISSN: 3041-8690.

Lütfəli Bərq

e-poçt:

lotfealibarghi@gmail.com

Mənsubiyyət:

Klassik türk ədəbiyyatının
tədqiqatçısı

“Divanü Lüğat-it-Türk” sözlərinin əsasında Oğuz ləhcəsi - I

Xülasə:

Mahmud Kaşğarının yazdığı “Divanü Lüğat-it-Türk” (Türk dilləri lüğəti) əsəri türk dilinin müxtəlif dialektləri haqqında hicri 5-ci əsrə aid ən qədim türkcə-ərəbcə lüğət və ən mühüm mənbədir. Bu əsərdə xüsusilə oğuz türkmənləri və onların şivəsi, oğuz türkcəsi və ya türkmən dili haqqında qiymətli məlumatlar var. Kaşğari türk dilini öyrətmək və bu dilin ləhcələrini müsəlman xalqlarına tanımaq niyyəti ilə qələmə aldığı əsərində oğuz türkmən ləhcəsinin xüsusiyyətlərini təsvir etmiş, onun digər dialektlərdən fərqli cəhətlərini göstərmişdir. Kaşğarının əsərində oğuz ləhcəsi üçün sadaladığı xüsusiyyətlər “Divanü Lüğat-it-Türk”nin tərtibi zamanı onu digər türk ləhcələrindən ayırmaq üçün kifayətdir. Bu yazıda Kaşğarının əsərində mövcud olan məlumatlara əsaslanaraq, bu ləhcəni tanımaq və hicrətin V əsrində onu digər türk ləhcələrindən fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyətləri qeyd etmək niyyətindəyik.

Açar sözlər: Türk dili, “Divanü Lüğat-it-Türk”, Mahmud Kaşğari, oğuz ləhcəsi, dialektologiya

CITATION (APA): Barqi, L. “Divanü Lüğat-it-Türk” sözlərinin əsasında Oğuz ləhcəsi - I. Urmiya: “Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar” İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 02, qış 2024, ISSN: 3041-8690.

پیشینه پژوهش

کاشغری در دیوان لغات التّرك اعتبار درخوری برای گویش اوغوزی قائل شده که یکی از دلایل آن می‌تواند متأثر از توفیقات سیاسی اوغوزان در آن روزگار و حکومت آنان بر پهنه وسیعی از جهان اسلام در قالب امپراطوری سلجوقی باشد. لاجرم پژوهشگران معاصر هم در آثار خود به گویش اوغوزی بر مبنای دیوان لغات التّرك توجه کرده‌اند خصوصاً که از میان زبانهای معاصر ترکی زبانهای مهمی همچون ترکی آذربایجانی، ترکی ترکیه و ترکی ترکمنی به همین گویش اوغوزی نسب می‌برند. از میان محققان کسانی همچون تحسین بنگو اوغلو (1959 و 1960) و زینب قورخماز (1972 و 1974 و 1999) طی مقالاتی به بررسی گویش اوغوزی طبق داده‌های دیوان لغات التّرك پرداخته‌اند. جرارد کلاوسون در مقدمه فرهنگ اتیمولوژیک خود (1972: xviii) و همچنین نوری یوجه (2007) طی مدخلی دانشنامه‌ای به اختصار به گویش اوغوزی اشاره کرده‌اند. طبق اطلاعات نگارنده، آخرین و مفصلترین پژوهش درباره گویش اوغوزی هم توسط آتاتورک کاراخان در ضمن رساله دکتری‌اش (2009) و سپس طی مقاله‌ای (2015) مستخرج از همان رساله به سامان رسیده است. جز آنچه مورد اشاره قرار گرفت که اهم آثارند، در عموم آثاری که خصوصاً به نوعی مرتبط با تاریخ زبان و فرهنگ ترکی هستند از جمله آثاری از محمد فؤاد کوپرلی (۱۳۸۵: ۱۷۹)، احمد جعفر اوغلو (1974: 42)، جواد هیث (۱۳۶۶: ۵۷ — ۵۸) میتوان اشاراتی به گویش اوغوزی بر مبنای دیوان لغات التّرك یافت. ما در مقاله حاضر موضوع گویش اوغوزی بنابر مندرجات دیوان لغات التّرك را تقریباً به صورتی متفاوت مورد بررسی قرار داده‌ایم با قید این نکته که بررسی مفصل و همه‌جانبه درون‌باری‌های دیوان لغات التّرك از این لحاظ و برخی مسائل مرتبط دیگر، می‌تواند موضوع مقالاتی متعدد یا حتی کتابی مستقل باشد.

مقدمه

دیوان لغات التّرك تألیف محمود کاشغری، کهنترین واژه‌نامه ترکی — عربی برجای مانده از قرن پنجم هجری است که کار تألیف آن در سال ۴۶۶ هجری به اتمام رسیده است. هدف اصلی کاشغری از تألیف این اثر آشنا کردن مسلمانان با زبان ترکی بوده، و به همین جهت اثر خود را به زبان علمی آن روزگار یعنی زبان عربی تألیف کرده است. علت اتخاذ تصمیم برای تألیف چنین اثری از آن روی بوده که در عصر حیات کاشغری، حاکمیت جهان اسلام در اختیار ترکان بوده و مؤلف از آنجا که راه بهره‌مندی از حمایت ترکان را در گرو تکلم به زبان ترکی دانسته (کاشغری، ۱۳۸۹: ۷۴)، تصمیم به تألیف این اثر گرفته است. برای شناخت بهتر ماهیت این اثر، نخست باید اسم این کتاب یعنی عنوان «دیوان لغات التّرك» را مورد بررسی و مذاقه قرار داد. مهمترین واژه در این عنوان، کلمه «لغات» است که جمع واژه «لُغَه» می‌باشد و برای درک معنی اصلی آن در عنوان کتاب که جهت شناخت ماهیت اصلی کتاب

دیوان لغات التّرك هم ضروری است، باید از کاربرد این واژه در خود دیوان لغات التّرك کمک گرفت. بررسی دقیق متن دیوان لغات التّرك نشان می‌دهد که کاشغری در اثرش واژه «لُغَه» را در پنج معنی متفاوت به کار برده است؛

نخستین معنی این واژه در دیوان لغات التّرك، «زبان» است؛ چنانکه وقتی کاشغری در مقدمه اثرش می‌گوید که اهالی چین و ماچین «لغتی» مستقل دارند، ولی با این حال شهرنشینانشان ترکی نیز بلد هستند (kaşgarlı, 2008: 24)، کاشغری، ۱۳۸۹: ۹۱)، منظور او از «لغت» مستقل، زبانی مستقل و متفاوت از زبان ترکی است. همچنین کاشغری آن هنگام که از دو معنایی واژه «قَری qarı» در زبان ترکی سخن رانده و به دو معنایی معادل عربی این واژه یعنی «ذراع» نیز اشاره می‌کند و در ادامه این اشتراک معنا را در دو لغت مورد اشاره قرار می‌دهد، منظور او از دو «لُغَه»، در واقع دو زبان مستقل ترکی و عربی است (kaşgarlı, 2008: 543). کاشغری، ۱۳۸۹: ۵۳۴). یا آن هنگام که کاشغری از کمتر دیده شدن حرف «جیم عربی» در «هذه اللُغَه: این لغت» سخن می‌گوید (kaşgarlı, 2008: 6)، کاشغری، ۱۳۸۹: ۷۷)، از آنجا که در حال بیان ویژگی‌های زبان ترکی است، منظور او از «لغت»، همان «زبان» و مقصدش از «هذه اللُغَه» در واقع همان «زبان ترکی» است.

معنی دوم واژه «لُغَه» در دیوان لغات التّرك، که معنای بسیار رایجی هم هست، «تلفّظ» می‌باشد. کاشغری از این واژه در این معنا، عموماً در مواردی استفاده می‌کند که یک واژه با اختلاف در یک یا چند حرف، دارای چندین تلفّظ است و کاشغری از هر یک از این تلفّظ‌ها تحت عنوان «لُغَه» یاد کرده است. برای مثال کاشغری آنگاه که می‌گوید: «جَنی çagı: هیاو»، لغت خاص ناحیه آرغو است و «جَنی çoğı» لغت سایر ترکان (kaşgarlı, 2008: 544)، کاشغری، ۱۳۸۹: ۵۳۵)، منظور او از لغت، «تلفّظ» است و در واقع دو تلفّظی بودن این واژه را مورد اشاره قرار داده است. یا آن هنگام که در بحث از واژه «أَقَت awät: آری، بله»، می‌گوید که این واژه سه «لُغَه» دارد، منظور او از سه لغت، سه تلفّظ رایج این واژه است که به شکل‌های «أَقَت awät»، «أَمَت emät» و «يَمَت yemät» بوده است (kaşgarlı, 2008: 37)، کاشغری، ۱۳۸۹: ۱۰۴ — ۱۰۵). همچنین آن هنگام که می‌گوید «أَشِيك aşyak: حمار» لغتی از «أَشگك aşgak» است (kaşgarlı, 2008: ۶۸)، کاشغری، ۱۳۸۹: ۱۲۹)، منظور او این است که «أَشِيك» تلفّظ دیگری از واژه «أَشگك» با اختلاف در یک صامت است. یا آن هنگام که از چهار لغتی بودن واژه «يَغاج yığaç: درخت» سخن می‌گوید (kaşgarlı, 2008: ۴۵۶)، کاشغری، ۱۳۸۹: ۴۵۳)، منظور او؛ چهار تلفّظ «يَغاج، يَغاج، يَغَج و يَغَج» می‌باشد. یا آن هنگام که ذیل یادکرد از کلمات «قَلقن qalqan / قَلقنگ qalqan: سپر»، «تُلُن tulun / تُلنگ tulun: گيجگاه»، «يَغَمور yağmur / يَمغور yamğur: باران»، «يَفجان yawçan / يَبجان yabçan: علف جارو» و «يَلواج yalavaç / يَلواج yalawaç: پیغامبر»، هر کدام از این دو تلفّظ را یک «لُغَه» می‌شناساند، منظور او از لغت، باز همان تلفّظ است. یا زمانی که برخی کلمات، مثلاً «وگی ügi: جغد» را در تقابل با تلفّظ دیگرش «اوهی ühi»، با صفت «صمیم اللُغَه» مشخص و متمایز می‌کند (kaşgarlı, 2008: ۷)، کاشغری، ۱۳۸۹: ۷۸)، منظور او از اصطلاح «صمیم اللُغَه» در واقع همان «تلفّظ اصیل» است. کاشغری همچنین از صرف‌ها و اشتقاق‌های مختلف یک فعل که در آن ریشه فعل ثابت است و تنها پسوند‌های افزوده شده با هم تفاوت دارند،

با عنوان یک «لُغَه» یاد می‌کند و در واقع هر صرف و اشتقاق متفاوت از سایر صرف و اشتقاق‌ها را یک «تَلْفُظ» متفاوت بر خاسته از آن ریشه می‌داند و می‌شناساند.

سومین معنی «لُغَه» در دیوان لغات التّرك، «واژه و کلمه» می‌باشد. کاشغری از این معنی عموماً در مواردی استفاده کرده که از واژه‌ای که خاصّ یک گویش است و تنها در میان یک یا چند قوم از ترکان رایج بوده، سخن به میان آورده است. برای مثال؛ وقتی کاشغری هنگام ذکر واژه «قُم qum: شن»، آن را لغتی چگلی می‌داند و می‌گوید که اوغوزان آن را نمی‌دانند (kaşgarlı, ۱۷۰).
2008: /کاشغری، ۱۳۸۹: ۲۲۰)، منظور او از «لُغَه»، «کلمه و واژه» و به عبارت دقیق‌تر «واژه خاصّ در بین یک قبیله» است. همچنین آنگاه که واژه «سَرکَر sarkar: راهزن» را با صفت «لُغَه قَرْلُق» می‌شناساند (kaşgarlı, 2008: 220 /کاشغری، ۱۳۸۹: ۲۶۸)، یا واژه «سُغُت soğut: کشک» را «لُغَه قَرْلُقیّه» معرفی می‌کند (kaşgarlı, 2008: ۱۷۹ /کاشغری، ۱۳۸۹: ۲۲۶) منظورش این است که این واژه‌ها تنها در میان قارلوق‌ها رایج است و به عبارت دیگر واژه‌ای قارلوقی است. یا آن هنگام که در توصیف افعال «ییرماک yirmək: ملامت کردن» و «بُیرماق buyurmaq: فرمودن»، هر دو فعل را با قید «لُغَه الغزیه» مقید می‌کند (۵۲۶ kaşgarlı, 2008: /کاشغری، ۱۳۸۹: ۵۱۷)، منظورش این است که این دو فعل مخصوص اوغوزان بوده و فقط در میان آنان رواج دارد، و سایر ترکان با آنها آشنا نیستند. همچنین کاشغری آنگاه که واژه «اَل ilal: آری، بلی» را با صفت «لُغَه الخاقانیّه» (۵۲ kaşgarlı, 2008: /کاشغری، ۱۳۸۹: ۱۱۵) توصیف می‌کند، منظور از لُغَه باز همان «واژه» است و می‌خواهد بگوید که این کلمه، واژه‌ای درباری است که تنها در دربار خاقان‌های قراخانی رواج دارد و نوعی اصطلاح سلطنتی، فاخر و بسیار مؤدبانه است.

چهارمین معنای واژه «لُغَه» در دیوان لغات التّرك را می‌توان «معنی» دانست. کاشغری زمانی که واژه‌ای ترکی در میان یک قبیله، در معنایی متفاوت با معنای متداول آن در میان سایر قبیله‌ها به کار می‌رود، و یا زمانی که یک واژه در میان یک قبیله، معنایی علاوه و افزون بر سایر معنای رایج و متداول خود دارد، «لُغَه» را در توصیف آن معنای متفاوت یا افزون، و در واقع در معنای «معنی واژه» به کار برده است. برای مثال؛ واژه «تَقی taqi: دوباره» متداول در میان عموم ترکان، در میان اوغوزان علاوه بر این معنی، در معنی «هم/همچنین» نیز به کار می‌رفته و کاشغری این معنای اخیر برای این واژه را با صفت لغت اوغوزان قید کرده است که منظورش معنی خاصّ متداول در میان اوغوزها است (kaşgarlı, 2008: ۵۴۵ /کاشغری، ۱۳۸۹: ۵۳۵). همچنین اوغوزان واژه «سافجی sawçı: پیامبر خدا» را در معنی «پیغام رسان و واسطه امر خواستگاری» نیز به کار می‌برده‌اند و کاشغری این معنی اخیر را هم لغتی اوغوزی نامیده است (kaşgarlı, 2008: ۶۳۴ /کاشغری، ۱۳۸۹: ۶۲۰) که در اینجا نیز منظور او از لغت اوغوزی، در واقع «معنی اوغوزی» یا معنای خاص و منحصر در میان اوغوزان است.

وقتی که زبان دسته‌ای از مردم در حوزه‌های دایره واژگان، صرف افعال و اسامی، ویژگی‌های آوایی و غیره، مجموعه تفاوت‌هایی از زبان سایر هم‌زبانان خود را حائز می‌شود، این تفاوت‌ها باعث خلق گویش‌های گوناگون در داخل آن زبان می‌گردد. معنی پنجم واژه «لُغَه» در دیوان لغات التّرك نیز در واقع ناظر به همین معنی اخیر است. در عصر تألیف دیوان لغات التّرك، زبان

قبایل گوناگون ترک، حاوی تفاوت‌ها و خصوصیت‌هایی در زمینه‌های یاد شده بوده که باعث به وجود آمدن گویش‌های گوناگون در زبان ترکی شده است. چنانکه وقتی کاشغری در توضیح اصطلاحاتی همچون «اُغز تلی oğuz tılı» و «یَباقو تلی yabaqu tılı»، معادل‌های «لُغَه الغُزیه» و «لُغَه یَباقو» (kaşgarlı, 2008: ۱۶۹ / کاشغری، ۱۳۸۹: ۲۱۹) و در توضیح اصطلاح «اُیغُر تلی uyğur tılı» معادل «لُغَه اُیغُر» را به کار می‌برد (kaşgarlı, 2008: 501 / کاشغری، ۱۳۸۹: ۴۹۶ — ۴۹۷)، معنی این معادلات به ترتیب؛ «گویش اوغوزی»، «گویش یباقویی» و «گویش اویغوری» است که هر سه، جزء گویش‌های زبان ترکی محسوب می‌شوند و تفاوت‌های آنها در حوزه‌های دایره واژگان و صرف و تلفظ نسبت به گویش‌های دیگر، از جمله گویش چگلی که پایه شیوه معیار ترکی در آن اعصار است، باعث به وجود آمدن این گویش‌های متمایز شده است. همچنین آن هنگام که کاشغری در مقدمه دیوان لغات التّرك، از آموختن و دریافتن لغات ترکان توسط خودش سخن به میان می‌آورد (کاشغری، ۱۳۸۹: ۷۵)، منظور او در واقع آموختن گویش‌های گوناگون زبان ترکی است و به همین دلیل بعد از ذکر این نکته، بلافاصله نام نمونه‌هایی از گویش‌های ترکی را با عناوین؛ تُرکی، ترکمانی اوغوزی، چگلی، یغمایی و قرقیزی ذکر می‌کند. یا آن هنگام که در ادامه از اینکه لغت همه طوایف ترک در نزدش استوار و ثابت شده، سخن به میان می‌آورد، باز هم منظورش از لغت همه طوایف ترک، در واقع تمام گویش‌های ترکی متفاوت و متداول در میان طوایف ترک است. همین جا باید متذکر شد که واژه «لُغَه» در عنوان اثر کاشغری یعنی «دیوان لغات التّرك» هم در واقع ناظر به این معنی اخیر واژه لُغَه یعنی «گویش» است و کاشغری از آنجا که در جای جای اثرش تفاوت‌های موجود میان گویش قبایل ترک را در حوزه‌های دایره واژگان، صرف اسامی و افعال، ویژگی‌های آوایی و غیره مورد اشاره قرار داده، اثر خود را دیوان لغات التّرك نامیده است که ترجمه دقیق و تحت اللفظی این عنوان را به زبان فارسی می‌توان «فرهنگنامه گویش‌های ترکان» دانست و توسعه می‌توان آن را به «فرهنگنامه گویش‌های ترکی» ترجمه کرد.

چنانکه گفتیم وقتی که زبان گروهی از مردم حاوی مجموعه تفاوت‌های معین و قاعده‌مندی نسبت به زبان گروه دیگری از هم‌زبانان خود باشد، این تفاوت‌های معین و قاعده‌مند باعث متمایز شدن شیوه زبانی آن گروه از گروه‌های دیگر و به وجود آمدن گویشی خاص و متمایز می‌شود. در عصر تألیف دیوان لغات التّرك نیز، زبان ترکمانان اوغوز این حدّ از تفاوت را نسبت به سایر شیوه‌های زبانی همچون چگلی و غیره دارا بوده است و به همین دلیل به راحتی می‌توان به وجود گویش متمایز اوغوزی در آن اعصار قائل شد و این تمایز و تشخیص گویش اوغوزی نکته‌ای است که اشارات محمود کاشغری نیز بر آن صحه می‌گذارد. چنانکه وی به وجود اختلافات گویشی قاعده‌مند میان ترکمانان اوغوز با سایر ترکان اشاره کرده است (kaşgarlı, 2008: ۱۱ / کاشغری، ۱۳۸۹: ۸۱) و وجود همین اختلافات باعث شده تا چنانکه گذشت در آغاز کتاب خود هنگام برشمردن گویش‌های زبان ترکی، در کنار نام گویش‌هایی چون ترکی، چگلی، قرقیزی و یغمایی، از گویش ترکمانی اوغوزی^(۱) نیز نام ببرد (kaşgarlı, 2008: 3 / کاشغری، ۱۳۸۹: ۷۵). چنانکه می‌دانیم ترکمان نام دیگر همین قبیله اوغوز است و در واقع دو اصطلاح ترکمانی و اوغوزی، نام واحدی برای نامیدن گویش ترکمانان اوغوز است^(۲).

تفاوت و تمایز گویش اوغوزی نسبت به سایر گویش‌های ترکی آن عصر، از جمله نسبت به گویش معیار ترکی که بیشترین شباهت را به گویش چگلی دارد، به حدّی است که در جای جای دیوان لغات التّرك می‌توان انبوه واژگانی را دید که کاشغری آنها را با ذکر اوغوزی و یا ترکمانی بودن از سایر واژگان مندرج در اثرش متمایز کرده است. برای مثال؛ آن هنگام که کاشغری ضمیر اول شخص «بن bən» را اوغوزی معرفی می‌کند و معادل آن یعنی «من mən» را ترکی می‌شمارد، منظور او از «ترکی» در اینجا معنایی خاصّ و نزدیک به «ترکی معیار ادبی» است که به نوعی مترادف با «غیر ترکمانی» نیز می‌باشد، و همین نکته نشان دهنده تمایز و تشخیص گویش اوغوزی با مجموعه دیگر گویش‌ها خصوصاً گویش معیار ترکی است (kaşgarlı, 2008: 170 / کاشغری، ۱۳۸۹: ۲۲۰). محتملاً در بیت زیر از منوچهری دامغانی نیز، به کار رفتن دو اصطلاح شعر ترکی و شعر غُزی در کنار و متفاوت از هم، در وهله نخست برخاسته از همین اختلاف گویشی میان دو گویش ترکی (غیر ترکمانی) و گویش غُزی (اوغوزی/ ترکمانی) می‌باشد:

به راه تُرکی مانا که خوبتر گویی

تو شعر تُرکی برخوان مرا و شعر غُزی

(منوچهری دامغانی، ۱۳۸۵: ۱۲۹).

گویش اوغوزی همچنین در حیطه صرف افعال و خصوصاً در صرف اسامی زمان و مکان و ابزار، دارای نحوه صرف کاملاً متمایز و مشخصی نسبت به سایر گویش‌هاست که در جای جای اثر کاشغری مورد اشاره قرار گرفته و با جزئیات توصیف شده است. چنانکه محققان پیشتر اشاره کرده‌اند، اینکه کاشغری در اثر خود مفصلاً به ذکر مشخصات گویش اوغوزی پرداخته، نمی‌تواند با روی کار بودن حکومت سلجوقیان در آن اعصار بی ارتباط باشد. زیرا چنانکه می‌دانیم موسّسان امپراطوری بزرگ سلجوقی هم از میان اوغوزان برخاسته‌اند و همین مسئله به نوعی باعث اعتبار بخشی به گویش اوغوزی در آن روزگاران می‌شده است.

ویژگی‌های کلی گویش اوغوزی

کاشغری اوغوزان را در کنار قرقیزها، قبیچاق‌ها، تُخسی‌ها، یغماها، اُغراق‌ها و چارق‌ها، جزء آن دسته از قبایل ترک دانسته است که به «تُرکیّه محضه: ترکی خالص» سخن می‌گویند (kaşgarlı, 2008: 25 / کاشغری، ۱۳۸۹: ۹۱). ویژگی ترکی محض در توصیف گویش اوغوزان و غیره در قول کاشغری، در وهله نخست جهت متمایز کردن این دسته گویش‌ها با گویش قوم و مناطقی همچون «خُتن» و «کنجاک» به کار رفته؛ این دو قوم اخیر از آنجا که اصالتاً تُرک و تُرک زبان نبوده و زبان مخصوص به خود را داشته‌اند، به خاطر نزدیکی و ارتباط با ترکان، زبان ترکی را نیز آموخته بوده‌اند. ولی از آنجا که زبان ترکی، زبان اصلی و مادری آنها نبوده، به همین دلیل هنگام ترکی حرف زدن، حروفی را که در زبان ترکی جایگاهی ندارد، به گویش خود وارد می‌کرده‌اند. چنانکه این دو قوم با افزودن حرف «هـ» به ابتدای دو واژه «آتا ata: پدر» و «آنا ana: مادر»، این دو واژه را به شکل «هتا hata» و «هنا hana» تلفظ می‌کرده‌اند (kaşgarlı, 2008: 27 / کاشغری، ۱۳۸۹: ۹۴) و این در حالی است که صامت «هـ» در زبان ترکی جایگاهی ندارد و تنها در پایان برخی اصوات که در خطاب کردن حیوانات و پرندگان کاربرد داشته، به کار می‌رفته است. متقابلاً و بر

خلاف زبان ترکی، این صامت در زبان‌های کنجاکی و ختنی به فراوانی به کار می‌رفته است و حتی کنجاکان واژه «اویگی ügi: جغد» را که مختص گویش ترکی قبیچاقی است، به شکل «اوهی ühi» تلفظ می‌کرده‌اند (kaşgarlı, 2008: 493 - 494). کاشغری، ۱۳۸۹: ۴۹۰. کاشغری ادخال این حرف به زبان ترکی را توسط کنجاکان به خاطر خالص نبودن گویش آنها، و توسط اهالی ختن به دلیل تأثیرات زبان هندی در زبان آنان دانسته است (kaşgarlı, 2008: 7). کاشغری، ۱۳۸۹: ۷۸.

از سوی دیگر، گویش اوغوزی از جهت در بر داشتن ویژگی‌هایی خاص در حوزه‌های گوناگون، با برخی از گویش‌های قبلیل دیگر اشتراکات و شباهت‌هایی دارد که کاشغری به آنها اشاره کرده است. از جمله مهم‌ترین آنها تبدیل شدن صامت «d' / ذ» گویش ترکی معیار، به صامت «y / ی» در گویش اوغوزی است که طبق گفته کاشغری گویش قبلیل یغما، تخسی، قبیچاق، یباقو، تثار و سرزمین‌های آرغو نیز از این نظر با گویش اوغوزی اشتراک داشته است (kaşgarlı, 2008: 27). کاشغری، ۱۳۸۹: ۹۴. علاوه بر این، گویش اوغوزی از نظر صرف افعال و اسامی نیز اشتراکاتی با گویش‌های دیگر دارد که در بحث از ویژگی‌های صرفی این گویش، تفصیلاً به آن خواهیم پرداخت. نکته‌ای که در اینجا اشاره به آن بایسته است، اشتراکات فراوانی است که میان گویش اوغوزی با گویش قبیچاقان وجود دارد و کاشغری به آن اشاره کرده است. این اشتراکات به حدی است که کاشغری بارها قبیچاقان را از نظر گویشی برای اوغوزان به عنوان «إخوه: خویشاوند» معرفی کرده است (kaşgarlı, 2008: ۴۹۸). کاشغری، ۱۳۸۹: ۴۹۴.

مهم‌ترین نمود این اشتراک میان گویش اوغوزان با گویش قبیچاقان، اشتراکات لغوی است که در جای جای دیوان لغات التّرك قابل مشاهده است و به همین دلیل می‌توان گویش قبیچاقی را از نظر دایره واژگان، نزدیک‌ترین شیوه به گویش اوغوزی دانست. فارغ از آنچه گذشت، اگر بخواهیم ویژگی‌های کلی گویش اوغوزی را مورد اشاره قرار دهیم، با دقت در مطالب مندرج در دیوان لغات التّرك و استنباط از آنها، می‌توان گفت که این گویش شش ویژگی عمده و کلی دارد که عبارت از موارد ذیل است:

۱. کوتاهی این گویش

۲. ورود کلمات دخیل

۳. تمایل به مصوّت فتحه

۴. ویژگی‌های آوایی مخصوص

۵. دایره واژگان خاص

۶. قواعد صرفی متمایز

از میان این شش مورد، در این نیمه از مقاله حاضر به بررسی سه ویژگی نخست می‌پردازیم و بررسی موارد دیگر را به شماره‌های بعدی این پژوهش وا می‌گذاریم:

۱. کوتاه‌ترین گویش

یکی از مهمترین ویژگی‌های گویش اوغوزی این است که تلفظ‌های کلمات در این گویش نسبت به گویش ادبی ترکی که تقریباً می‌توان آن را مترادف با گویش چگلی دانست، تلفظ‌های کوتاه‌تری دارند که برخاسته از اسقاط برخی حروف کلمات مختلف است؛ به نحوی که کاشغری یکی از ویژگی‌های گویش اوغوزی را «خَفَه: کوتاهی» دانسته (kaşgarlı, 2008: ۳۰۱) کاشغری، ۱۳۸۹: ۳۲۱) و این گویش را با صفت «أخفّ الألسُن: کوتاه‌ترین گویش»، از سایر گویش‌ها متمایز کرده است (kaşgarlı, ۲۵) (۳) 2008/ کاشغری، ۱۳۸۹: ۹۱). این کوتاهی گویش اوغوزی عموماً خود را در سه زمینه زیر نشان می‌دهد:

۱. کوتاهی اسامی

۲. کوتاهی صفات فاعلی

۳. کوتاهی در صرف افعال.

کوتاهی تلفظ اسامی در گویش اوغوزی، خود به دو حیطه کوتاهی بی‌قاعده و با قاعده تقسیم می‌شود. در حیطه کوتاهی‌های بی‌قاعده، گفتنی است که در گویش اوغوزی برخی حروف کلمات بدون پیروی از قاعده‌ای خاص دچار اسقاط می‌شود. برای نمونه واژه «آلمیلا almıla: سیب» متداول در گویش معیار ادبی ترکی، در گویش اوغوزی با اسقاط یک مصوت و یک صامت به شکل «آلما alma» تلفظ می‌شده است (kaşgarlı, 2008: 77) کاشغری، ۱۳۸۹: ۱۳۷). همچنین واژه ترکی معیار «بُرسُمُق porsmuq: راسو»، در گویش اوغوزی به شکل «بُرسُق porsuq» (kaşgarlı, 2008: 625) کاشغری، ۱۳۸۹: ۶۱۲)، واژه ترکی معیار «قُرغُژین quruğjin: سُرَب»، در گویش اوغوزی با اسقاط و تبدیل بعضی حروف به شکل «قُشون quşun» (kaşgarlı, 2008: 256) کاشغری، ۱۳۸۹: ۲۹۰)، واژه ترکی معیار «قُچَنگَار qoçnar: قوچ»، در گویش اوغوزی به شکل «قُچ qoç» (kaşgarlı, 2008: ۱۶۱) کاشغری، ۱۳۸۹: ۲۱۳)، و واژه ترکی معیار «تَقَاغُو taqağū: مرغ»، در گویش اوغوزی به شکل «تَقُق taquq» تلفظ می‌شده است (kaşgarlı, 2008: 409) کاشغری، ۱۳۸۹: ۴۱۰). تبدیل واژه ترکی معیار «أُفت uwut: شرم و حیا»، به «أُت ut» در ترکیب فعل «أُتَانِمَاق utanmaq: شرم‌منده شدن» در گویش اوغوزی نیز از نمونه‌های این اختصار و کوتاهی در این گویش است (kaşgarlı, 2008: ۱۴۸) کاشغری، ۱۳۸۹: ۱۹۹). چنانکه ملاحظه می‌شود این نوع اسقاط حروف و کوتاه شدن تلفظ در کلمات، تابع قاعده خاصی نیست. این قاعده کوتاهی تلفظ در گویش اوغوزی، در سرتاسر دیوان لغات التّرك تنها یک استثنا دارد و آن واژه «بَشْمَق başmaq: کفش» در گویش اوغوزی است که از سوی سایر ترکان استثنائاً به شکل کوتاه‌تر «بَشَق başaq» تلفظ می‌شده است (kaşgarlı, 2008: ۱۹۰) کاشغری، ۱۳۸۹: ۲۳۵) و البته بدیهی است که وجود این مورد نادر، در حکم کلی کوتاهی گویش اوغوزی خللی وارد نمی‌کند. فارغ از این، صورت «بَشَق» شکل کوتاه شده «بَشْمَق» نیست، که به تفصیل آن باید در فرصتی دیگر پرداخت.

نوع دوم این کوتاهی تلفظ‌ها در اسامی، کوتاهی با قاعده است که در آن حرف «غ» از میان اسامی اسقاط می‌شود. برای نمونه دو واژه «جُمُغُق çumğūq: زاغ» و «تَمَغُق tamğaq: حلق» در گویش ترکی معیار، با اسقاط صامت «غ»، در گویش اوغوزی

به شکل‌های «چُمُق» و «تَمَق» تلفظ می‌شده است (kaşgarlı, 2008: 28 / کاشغری، ۱۳۸۹: ۹۴ — ۹۵). همچنین می‌توان به واژه «یُرِنچَا yorinçğa: یونجه» اشاره کرد (kaşgarlı, 2008: 621 / کاشغری، ۱۳۸۹: ۶۱۷) که در گویش اوغوزی با اسقاط صامت «غ»، به شکل «یُرِنچَا yorinça» تلفظ می‌شده است (kaşgarlı, 2008: ۶۰۸ / کاشغری، ۱۳۸۹: ۵۹۴).

شکل دیگر کوتاهی تلفظ در گویش اوغوزی، مربوط به صرف صفات فاعلی است که در گویش ادبی معیار به ترتیب با افزودن پسوند های «-ğan» و «-gən» به ریشه ضمیم و ظریف فعل ساخته می‌شود. برای مثال؛ صفت فاعلی از دو فعل «أرماق:urmaq: زدن» و «بَرماق:barmaq: رفتن» به شکل‌های «أرغان:urğan: زننده» و «بَرغان:barğan: رونده» ساخته می‌شود. لکن بنابر همان قاعده کوتاهی تلفظ در گویش اوغوزی، حرف «غ» در هنگام صرف این صفت فاعلی، از گویش اوغوزی حذف می‌شود و این صفات فاعلی در این گویش به شکل‌های «أران:uran» و «بَران:baran» صرف می‌شوند (kaşgarlı, 2008: ۲۸ / کاشغری، ۱۳۸۹: ۹۵). گویش اوغوزی از نظر احتوای بر این ویژگی، بیشترین شباهت را به گویش قبیچاقی دارد چنانکه در این گویش اخیر هم شاهد این اسقاط هستیم.

سومین شکل اختصار و کوتاهی در گویش اوغوزی، خود را در بخش افعال نشان می‌دهد که به دو بخش صرف افعال و کاربرد افعال مزدوج تقسیم می‌شود. در حیطه صرف افعال گفتنی است که نسبت به گویش معیار، در گویش اوغوزی شاهد اسقاط بسیاری از حروف هستیم که از جمله می‌توان به صرف فعل اول شخص مفرد مضارع اشاره کرد که طی آن؛ فعل «بَریرمَن:barırmən: می‌روم» رایج در ترکی معیار، در گویش اوغوزی با اسقاط حروفی چند، به شکل «بَرَن:baran» مختصر و کوتاه می‌شود (kaşgarlı, 2008: 300 / کاشغری، ۱۳۸۹: ۳۲۱). کوتاهی در صرف افعال به این مورد منتهی نمی‌شود و در بحث از ویژگی‌های صرفی گویش اوغوزی مفصلاً مورد اشاره قرار خواهد گرفت. درباره اختصار و کوتاهی در کاربرد افعال مزدوج نیز گفتنی است که بر خلاف گویش معیار ترکی که در آن گاه دو فعل مترادف، با هم و در کنار هم به کار می‌روند، در چنین مواردی در گویش اوغوزی تنها یکی از این افعال به کار می‌رود و به همین دلیل کاشغری هنگام توضیح این نکته، گویش اوغوزی را با عبارت «الغَزْیَةُ ظریفه» توصیف کرده است (kaşgarlı, 2008: ۲۱۷ / کاشغری، ۱۳۸۹: ۲۵۷) و در واقع ظریف بودن در اینجا به معنی «مختصر بودن» می‌باشد و مترادف همان خفیف بودن در عبارت «أخفَّ الألسُن» است و به کوتاهی این گویش اشاره دارد. شرح این ویژگی گویش اوغوزی چنین است که برخلاف گویش ادبی معیار ترکی که دو فعل «قَتَّی قَرْدی:qattı qardı: به هم آمیخت و در هم آمیخت»، در کنار هم و به شکل مزدوج به کار می‌رفته‌اند، اوغوزان برای بیان این معنا تنها از فعل «قَرْدی:qardı» استفاده می‌کرده‌اند (kaşgarlı, 2008: 217 / کاشغری، ۱۳۸۹: ۲۵۷ — ۲۵۸). همچنین بر خلاف سایر ترکان که از فعل مزدوج «أردی تُقیدی:urdı: زد و اصابت گردانید» استفاده می‌کردند، اوغوزان تنها فعل «تُقیدی:toqıdı» را در همین معنی به کار می‌برده‌اند (kaşgarlı, 2008: ۵۶۲). این گرایش به کوتاهی را در کاربرد صفت‌های مطلق مزدوج مانند «اذگو یفلاق:gü

ədyawlaq: خوب و بد» نیز می‌بینیم که برخلاف گویش معیار ترکی که دو صفت متضاد در کنار هم به کار می‌رفته‌اند و جزء دوم یعنی «یِفلاق yawlaq» کاربرد مستقل نداشته است، در گویش اوغوزی این صفت به تنهایی و مستقلاً در معنی «بد» مورد استفاده قرار می‌گرفته است (kaşgarlı, 2008: 218 / کاشغری، ۱۳۸۹: ۲۵۸).

۲. ورود کلمات دخیل

دومین ویژگی کلی گویش اوغوزی، ورود واژگان دخیل به این گویش است. این واژگان دخیل عموماً از زبان‌های فارسی، عربی و همچنین از گویش‌های ناحیه آرغو وارد گویش اوغوزی شده‌اند. کاشغری ورود واژگان فارسی به گویش اوغوزی را در دو جا به صراحت مورد اشاره قرار داده است. نخستین بار ذیل بحث از ریشه واژه «أرن ören» و احتمال اخذ آن از واژه فارسی «ویران»، به اینکه اوغوزان بعد از اختلاط با فارس‌ها "بسیاری" از واژگان ترکی را فراموش کرده و معادل‌های فارسی‌اش را به کار برده‌اند اشاره کرده است (kaşgarlı, 2008: 51 / کاشغری، ۱۳۸۹: ۱۱۴). دومین بار نیز ذیل بحث از واژه «تُرما turma»، به اخذ واژه از زبان فارسی توسط اوغوزان اشاره کرده و این بار تنها از ورود "بعضی" واژگان فارسی به زبان اوغوزان یاد کرده است. کاشغری در این بخش به کلماتی چون «کُشُر gəşür: هویج» که اوغوزان آن را از «گزر» فارسی اخذ کرده بوده‌اند، اشاره کرده، و افزوده است که معادل ترکی معیار واژه هویج، «سَرِغ تُرما sarıǵ turma» می‌باشد. همچنین به گفته کاشغری، اوغوزان به جای واژه ترکی «قُمغان qumğan: قُمْمَه»، از واژه «أفتَبی aftarı» استفاده می‌کرده‌اند که همان «آفتابه» فارسی است (kaşgarlı, 2008: 217 / کاشغری، ۱۳۸۹: ۲۵۷). یکی از جالبترین این واژه‌ها، کلمه «بیرام bayram: عید» می‌باشد که به گفته کاشغری، اوغوزان آن را با تبدیل حرف «ذ» به «ی» از واژه «بذرم» اخذ کرده‌اند (kaşgarlı, 2008: 243 / کاشغری، ۱۳۸۹: ۲۷۸) که ظاهراً با واژه فارسی «پدرام» مرتبط است (کاشغری، ۱۳۷۵: سی و پنج). این اخذ واژه از زبان فارسی بیش از همه چیز چنانکه کاشغری نیز اشاره کرده، برخاسته از ارتباطات نزدیک میان اوغوزان و فارس‌هاست و باید افزود؛ اینکه اوغوزان برای نامیدن فارسی‌زبانان اسامی خاصی همچون «سُقَق suqaq» را به کار می‌برده‌اند (kaşgarlı, 2008: 409 / کاشغری، ۱۳۸۹: ۴۱۰)، در واقع نشانه همین ارتباط نزدیک و تنگاتنگ آنان با فارسی‌زبانان می‌باشد.

از دیگر واژگان دخیل در گویش اوغوزی، کلمات وارد شده از زبان عربی است. برای نمونه؛ کاشغری واژه «قلیده: گردنبند» در گویش اوغوزی را برگرفته از واژه عربی «قلاده» دانسته است و به این نکته اشاره کرده که سایر ترکان به جای آن، از واژه اصیل ترکی «بَقَن baqan» استفاده می‌کنند (kaşgarlı, 2008: ۲۱۷ / همان: ۲۵۷). همچنین در بحث از واژه «قَرِت qarit» که ترکمانان اوغوز آن را به عنوان دشنام به کار می‌برده‌اند، احتمال داده که این واژه شکلی از کلمه عربی «غارت» باشد (kaşgarlı, 2008: ۱۷۹ / کاشغری، ۱۳۸۹: ۲۲۶).

از دیگر واژگان دخیل در گویش اوغوزی، واژگان رایج در ناحیه آرغو است. واژه آرغو که در لغت به معنی ناحیه هموار میان دو کوهستان است، نامی است که ترکان به ناحیه امتداد یافته از طراز تا بلاساغون اطلاق می‌کرده‌اند (kaşgarlı, 2008: ۷۶) / کاشغری، ۱۳۸۹: ۱۳۵ — ۱۳۶). اگرچه دشت‌ها و مراتع ناحیه آرغو عموماً عرصه زیست دو طایفه ترک اوغوز و قارلوق بوده، ولی گفتنی است که ظاهراً شهرهای این ناحیه عمدتاً سغدی‌نشین بوده‌اند و به دو زبان ترکی و سغدی تکلم می‌کرده‌اند. البته ظاهراً رواج زبان فارسی در میان سغدی‌ان این نواحی هم مانند سغدی‌ان شهر بخارا و روستاهای اطراف آن در این دوران شدت یافته بوده است (ناتل خانلری، ۱۳۶۵: ۲۸۷/۱ — ۲۸۸) و گویا بسیاری از سغدی‌زبانان این نواحی با زبان فارسی نیز آشنا بوده‌اند و این زبان در شهرهای ناحیه آرغو حضور داشته است. همچنین می‌توان محتمل دانست که فارسی‌زبانان مهاجر بسیاری خصوصاً به نیت جهاد، از مرکز خراسان به اینجا آمده بوده‌اند.

از آنجا که چنانکه گذشت زبان ترکی، زبان مادری اکثر اهالی شهرهای ناحیه آرغو نبوده، این زبان در این ناحیه ویژگی‌هایی کسب کرده بوده که کاشغری هنگام بحث از آن، کلمات و تلفظ‌های خاص این ناحیه را با ذکر صفت آرغویی متمایز کرده است. از آنجا که اوغوزان با ناحیه آرغو همسایه بوده‌اند، بالطبع این همسایگی باعث ورود کلمات خاص این ناحیه به گویش اوغوزی نیز شده است که مهمترین آنها واژه «تَگُل: tægül: نیست» می‌باشد که به شهادت کاشغری از واژه آرغویی «داغ آل: dağ ol» اخذ شده است (kaşgarlı, 2008: ۵۱۱) / کاشغری، ۱۳۸۹: ۵۰۴). از میان سایر کلمات مشترک میان ساکنان آرغو و بعضی از اوغوزان می‌توان به واژه «بَلِق: balıq: گِل و لای» اشاره کرد (kaşgarlı, 2008: ۱۹۰) / کاشغری، ۱۳۸۹: ۲۳۵). همچنین واژه «أرغا: urğa: درخت تناور و انبوه» هم میان اوغوزان و ساکنان آرغو مشترک بوده (kaşgarlı, 2008: ۷۶) / کاشغری، ۱۳۸۹: ۱۳۶) و محتملاً از گویش آرغویی به گویش اوغوزی وارد شده است.

۳. تمایل به مصوت فتحه

یکی دیگر از ویژگی‌های گویش اوغوزی، وجود تمایل و گرایش به مصوت‌های «a / ə» می‌باشد که کاشغری از آن با عنوان «تمایل به فتحه» یاد کرده است. چنانکه وی هنگام ذکر واژه «تَمُر: tamur: رگ»، به تمایل اوغوزان به مصوت‌های یاد شده اشاره کرده و تلفظ اوغوزان از این واژه به شکل «تَمَر: tamar» را متذکر شده است. کاشغری این تمایل را برخاسته از گرایش گویش اوغوزی به «خَفَه: کوتاهی» دانسته و مصوت‌های یاد شده را به عنوان کوتاه‌ترین مصوت‌ها در زبان ترکی شناسانده است (kaşgarlı, 2008: ۱۸۲) / کاشغری، ۱۳۸۹: ۲۲۹). کاشغری در موارد دیگر نیز، تمایل اوغوزان به مصوت‌های یاد شده را تذکر داده و گفته است که اوغوزان واژه «تِغی: tiwi: شتر» را به شکل «تَوَا: tawə» تلفظ می‌کنند^(۴). به گفته همو، اوغوزان به جای تلفظ فعل «بَرَدِم: bardım: رفتم» مخصوص ترکان (: غیر ترکمانان) و «بَرَدُم: bardum» خاص ساکنان آرغو، این فعل را با تبدیل مصوت حرف «د» از «ضمه» به «فتحه»، به شکل «بَرَدَم: bardam» تلفظ می‌کرده‌اند^(۵) (kaşgarlı, ۵۰۴).

2008/ کاشغری، ۱۳۸۹: ۴۹۸). از نمونه‌های دیگر این تبدیل، واژه و تلفظ «کیمی kimi: کشتی» متداول در میان عموم ترکان است که اوغوزان آن را با فتحه و به شکل «کیمی kəmi» تلفظ می‌کرده‌اند (kaşgarlı, 2008: 548 – 549). کاشغری، ۱۳۸۹: ۵۳۸). همچنین دو واژه «سُرچُک sūrçük: افسانه» و «کُنچُک künçük: جیب»، در نزد اوغوزان به شکل‌های «سُرچَک sūrçək» و «کُنچَک künçək» تلفظ می‌شده است (kaşgarlı, 2008: 240 - 241). کاشغری، ۱۳۸۹: ۲۷۶ — ۲۷۷). اینکه کلماتی همچون «أُجُجُ oçuq: اوجاق»، «أُرْتُقُ ortalıq: شریک»، «قُنُقُ qonuq: مهمان»، «تِکُ tikü: تکه»، «تَقُو toqu: سگ کمر بند»، «بالدو baldu: تبر»، «أُرتو ortu: میانه» و «ایذی id'i: صاحب» که در دیوان لغات التّرك مندرج است، در ترکی آذربایجانی با تبدیل مصوّت، به ترتیب به شکل‌های «اوجاق»، «اورتاق»، «قوناق»، «تیکه»، «توقا»، «بالتا»، «ورتا» و «اییه» تلفظ می‌شود، در واقع برخاسته از این ویژگی تمایل به فتحه در گویش ترکی اوغوزی است و چنانکه می‌دانیم ترکی آذربایجانی هم زیر شاخه‌ای از گروه گویشی اوغوزی — ترکمانی می‌باشد. تمایل به فتحه در گویش اوغوزی را علاوه بر واژه‌ها، در صرف افعال نیز می‌بینیم. چنانکه در بعضی افعال در فعل مضارع، پسوند مضارع ساز «-ور» بنابر همان قاعده گرایش به فتحه، در گویش اوغوزی به شکل «-ار» صرف می‌شود. برای نمونه؛ به شهادت کاشغری، فعل مضارع «تَنُور tunur: بسته و مسدود می‌شود»، در گویش اوغوزی و همچنین گویش قباچاقی به شکل «تُنار tunar» صرف می‌شده است (kaşgarlı, 2008: ۲۷۸). کاشغری، ۱۳۸۹: ۳۰۸). در دیوان لغات التّرك شاهد واژه «یگرما yigirmə» به عنوان تلفظ دیگری از «یگرمی yigirmi» نیز هستیم که ابدال «ی i» به «ا ə» در آن نیز دیده می‌شود (kaşgarlı, 2008: ۴۶۵). کاشغری، ۱۳۸۹: ۴۶۱)، ولی کاشغری هنگام ذکر آن به اوغوزی بودن تلفظ «یگرما» اشاره نکرده است.

نتیجه

کاشغری در اثر مشهور خود دیوان لغات التّرك، واژه «لُغَه» را در چند معنا به کار برده است که یکی از متداولترین این معانی «گویش» است و واژه لغات در عنوان این اثر یعنی دیوان لغات التّرك نیز در واقع ناظر به این معنی واژه لُغَه است و دیوان لغات التّرك به معنی «فرهنگنامه گویش‌های ترکی» می‌باشد. در عصر کاشغری یکی از گویش‌های زبان ترکی، گویش متعلق به ترکان اوغوز بوده است که «أُغُز تلی» در معنی گویش اوغوزی نامیده می‌شده است و از آنجا که نام دیگر اوغوزان، ترکمان بوده است، این گویش را ترکمانی نیز می‌توان نامید. کاشغری در جای جای اثرش به ویژگی‌های متمایز کننده این گویش از سایر گویش‌های ترکی اشاره کرده است و باید گفت که گویش اوغوزی این تمایز را از پنج ویژگی خود اخذ کرده است که شامل؛ ۱. کوتاهترین گویش بودن، ۲. احتوای بر لغات دخیل، ۳. تمایل به مصوّت فتحه، ۴. دایره واژگان خاص، ۵. ویژگی‌های آوایی مخصوص، و ۶. قواعد صرفی متمایز، می‌باشد.

یادداشت‌ها

۱. این بخش در متن عربی دیوان لغات التّرك چنین است: «تُرکیّه و تُرکمانیّه اُغزیه، جکلیّه و یغمائیّه و قِرْقزیه» (kaşgarlı, 2008: 3). اکثر مترجمان دیوان لغات التّرك، کلمات دَوَم و سَوَم این جملات را به شکل «ترکمانی و اوغوزی» یعنی با «و» عطف ترجمه کرده‌اند و ترکمانی را متفاوت از اوغوزی پنداشته‌اند. اما چنانکه «عبدالله بَطّال تایماس» در مقاله‌ای مورد اشاره قرار داده، بین این دو کلمه در متن دیوان لغات التّرك «و» عطف وجود ندارد و نباید آنها از نظر معنایی را دو کلمه جدا پنداشت، بلکه دو واژه «تُرکمانیّه» و «اُغزیه» مترادف و هم معنا هستند (taymas, 1954: 77).

۲. در مترادف بودن دو اصطلاح «اوغوز» و «ترکمان» و اینکه در نظر کاشغری اوغوزها همان ترکمان‌ها هستند، جای هیچ تردیدی نیست. چنانکه کاشغری ذیل واژه «اُغز»، آنها را «هُمُ التُّرکمانیه» معرفی کرده (kaşgarlı, 2008: 40) و متقابلاً ذیل واژه «تُرکمان» نیز، این واژه را به معنی «هُمُ الغزیه» دانسته است (همان: ۶۲۲). همچنین هنگام برشمردن قبایل ترک، از اوغوزان با عنوان «الغزیه التُّرکمانیه» نام برده (همان: ۲۰)، که باز هم نشان دهنده ترادف عنوان اوغوز و ترکمان است. تنها نکته‌ای که در این مسئله خدشه ایجاد می‌کند این است که کاشغری ذیل واژه «قِرْلُوق» (qarluq)، ترکان قِرْلُوق را هم مانند اوغوزان با قید «هُمُ التُّرکمانیه» معرفی کرده (همان: ۲۳۸) و همچنین ذیل واژه «اُکُرگان ügürgän» از اصطلاح «تُرکمانیه قِرْلُوق» استفاده کرده است (همان: ۹۰)، که این موارد نشان می‌دهد که کاشغری، قِرْلُوقان را هم مانند اوغوزان، ترکمان می‌دانسته است. کاربرد واژه ترکمان برای نامیدن قِرْلُوقان توسط کاشغری، استعمال نادری است و علت این استعمال مشخص نیست. البته گفتنی است که استعمال عنوان ترکمان برای قِرْلُوقان، در ترادف عناوین اُغز و ترکمان تردیدی ایجاد نمی‌کند لذا با قطعیت می‌توان گفت که کاشغری هر جا عنوان ترکمان را به شکل منفرد و نه همراه با عنوان قِرْلُوق به کار برده، منظور او عموماً ترکمانان اوغوز است. البته سرنخهایی وجود دارد که نشان می‌دهد کاشغری در مواردی برای اصطلاح ترکمان، معنی «خرگاه نشین» را هم اراده کرده، که پرداختن به آن فرصتی فراختر می‌طلبد.

۳. در «کوتاهی» معنی دادن «خَفّه» هیچ تردیدی وجود ندارد و این از قیود مختلف موجود در دیوان لغات التّرك تأیید می‌شود. برای نمونه، کاشغری هنگام اشاره به فعل «اُنْغَرْدی angardı: سوگند داد» که کوتاه شده فعل «اُنْدَغَرْدی andğardı» می‌باشد، از تلفظ کوتاه‌تر این فعل با حذف حرف «د»، با اصطلاح «خَفّه» یاد کرده است (همان: ۱۲۰).

۴. اگر چه در نسخه خطی دیوان لغات التّرك هنگام ذکر این تبدیل اخیر، جمله به شکل «کَمَا تَقُولُ التُّرکُ لِلْبَعِیرِ تَفِی بکسرِ التَّاءِ وَالْغُزِیّه ... تَقُولُ تَوَا بِنَصْبِ التَّاءِ» درج شده است، ولی احتمال دارد که عبارات «بکسرِ التَّاءِ» و «بِنَصْبِ التَّاءِ» اشتباه کاتب و یا سهو القلم کاشغری باشد و شکل صحیح آنها محتملاً باید به ترتیب «بکسرِ الفاء» و «بِنَصْبِ الفاء» باشد. این احتمال از آنجا ناشی می‌شود که دَقّت در ضبط‌های نسخه خطی دیوان لغات التّرك، نشان می‌دهد که واژه «تَفِی: شتر» در تمام موارد با فتحه حرف «ت» و به شکل «تَفِی» کتابت شده است نه با کسره.

۵. از آنجا که کاشغری در جایی دیگر از اثرش، تلفظ اوغوزان از این فعل را در جمله «بن بردم»، مثل ترکان به شکل «بردَم» گزارش کرده است (کاشغری، ۱۳۸۹: ۲۲۰)، ذکر تلفظ نادر «بردَم bardam» در اینجا بسیار تعجب برانگیز و ناپذیرفتنی است. راه حل این است که یا باید این تلفظ اخیر را تنها متداول در میان برخی از اوغوزان بدانیم، و یا اینکه بگوییم کاشغری هنگام ذکر صرفهای گوناگون فعل «بردَم»، حرکات گوناگون را تنها جهت ذکر مثال ارائه کرده و لذا تلفظی به شکل «بردَم» نه نزد اوغوزان و نه دیگران اصلاً موجود نبوده است.

منابع

- ناتل خانلری، پرویز (۱۳۶۵) *تاریخ زبان فارسی*، ۳ جلد، تهران: نشر نو.
- کاشغری، محمود بن الحسین (۱۳۸۹) *دیوان لغات التترک*، ترجمه حسین محمدزاده صدیق، تبریز: نشر اختر.
- کاشغری، محمود بن الحسین (۱۳۷۵) *نامها و صفتها و ضمیرها و پسوندهای دیوان لغات التترک*، ترجمه محمد دبیرسیاقی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- کوپرلی، محمدفؤاد (۱۳۸۵) *صوفیان نخستین در ادبیات ترک*، ترجمه توفیق هـ سبحانی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- منوچهری دامغانی (۱۳۸۵) *دیوان*، تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران: انتشارات زوآر.
- هیئت، جواد (۱۳۶۶) *سیری در تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی*، تهران: نشر نو.
- Banguoğlu, Tahsin (1959) «Kaşgari'den Notlar: II Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine», *TDAY belleten*, 1959, s. 1-26.
- Banguoğlu, Tahsin (1960) «Kaşgari'den Notlar: III Oğuz Lehçesi Üzerine», *TDAY belleten*, 1960, s. 23-48.
- Caferoğlu, Ahmet (1974) *Türk Dili Tarihi*, II cilt, Istanbul: Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları.
- Clauson, Sir Gerard (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford.
- Karahan, Akartürk (2009) *DivanüLlugat'it-Türke göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı ana bilim dalı, Eski Türk Dili bilim dalı, Basılmamış doktora tezi.
- Karahan, Akartürk (2015) «Divanü Lugati't-Türke Göre Oğuzca», *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, editörler: Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü yayınları, 2015, s. 41- 60.

- Korkmaz, Zeynep (1972) «Kaşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi», *Türk Dili. Dil ve Edebiyat dergisi*, ekim 1972, C: XXVII, S: 253, s. 3-19.
- Korkmaz, Zeynep (1974) «XI-XIII. Yüzyıllar Arasında Oğuzca», *TDAY belleten*, 1973 – 1974, s. 41-48.
- Korkmaz, Zeynep (1999) «Oğuz Türkçesinin Tarihi Gelişme Süreçleri ve Divanu Lugat-it-Türk», *Türk Dili. Dil ve Edebiyat dergisi*, Haziran 1999. C: 1999/1, S: 570, s. 459-470.
- Kaşgarlı, Mahmud (2008) *Kitabu Divanı Lügat'it-Türk (tıpkıbasım - Türkçe sözcükler, özel adlar dizini)*, yayına hazırlayan: Şaban Kurt, İstanbul: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı kütüphaneler ve yayımlar genel müdürlüğü.
- Kaşgarlı, Mahmud (2005) *Divanü Lugati't-Türk*, çeviri: Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurteser, İstanbul: Kabalcı yayınevi.
- Taymas, Abdullah (1940-1942) «Divanü Lugatit-Türk Tercümesi», *Türkiyat macmuası*, cilt: 7-8.
- Taymas, Abdullah (1954) «Divanü Lugatit-Türk Tercümesi», *Türkiyat macmuası*, cilt: 11.
- Yüce, Nuri (2007) «Oğuzca», *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 33, Ankara: TDV.

با رویکرد زبانشناختی_ فرهنگی تحلیل توپونیم شهر " توپ آغاج " بیجار گروس

خلیل مختاری نیا

چکیده:

ایمیل:

kmo198395@gmail.com

وابستگی:

محقق تاریخ و فرهنگ ترکان

علم اتیمولوژی و شاخه آن توپونیم و ائنتونیم نقش اساسی در بررسی تاریخ و مدنیت منطقه دارد. از دیگر کاربردهای این علم زدودن غبار جعل و تحریف از اماکن تاریخی و باستانی می باشد. شهرستان بیجار در منطقه تاریخی گروس در منتهی الیه جنوبی سرزمین آذربایجان، مسکن ترکانی است که به شیوه خاص صحبت می نمایند.

مقاله پیش رو سعی دارد در وهله اول نسبت به ارائه شناخت کلی و مختصر از توپونیم (جای- نام) های جهان ترک و حوزه توپونیمیک زبان ترکی در گستره بیجار گروس اقدام نماید. در وهله ثانی سعی دارد تطبیق موردی برخی از توپونیم های تاریخی ترکان گروس با توپونیم های دنیای ترک طی ادوار مختلف تاریخی را بررسی نماید. و در نهایت نسبت به طرح مساله ی " ارائه ی تحلیل زبانشناختی و فرهنگی در خصوص توپونیم شهر " توپ آغاج " با انطباق توپونیم های متعدد، مشابه و معادل با آن در حوزه جغرافیایی ترکان ایران اهتمام نماید.

واژگان کلیدی: جهان ترک، بیجار، گروس، توپ آغاج، توپونیم، ائنتونیم

استناد (آپا): مختاری نیا، خ. تحلیل توپونیم شهر " توپ آغاج " بیجار گروس با رویکرد زبانشناختی_ فرهنگی.

ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۲، زمستان ۱۴۰۲ - ۳۰۴۱

۸۶۹۰ شاپا.

Khalil Mokhtari Nia

email:

kmo198395@gmail.com

Affiliation:

Researcher of Turkish history
and culture

Analysis of the Toponym of the City Top Aghaj by Bijar Garos with Cultural-Linguistic Approach

Abstract:

The science of etymology and its branch of toponyms and ethnonyms plays an essential role in the study of the history and civilization of the region. Another application of this science is to remove the dust of forgery and distortion from historical and ancient places. Bijar city in the historical region of Garos, in the southern tip of Azerbaijan, is home to Turks who speak in a special way.

The following article tries to provide a general and brief understanding of the toponyms (place-names) of the Turkish world and the toponymic domain of the Turkish language in the area of Bijar Gaross. In the second place, it tries to compare some of the historical toponyms of Garos Turks with the toponyms of the Turkic world during different historical periods. And finally, he should pay attention to the issue of "presenting a linguistic and cultural analysis regarding the toponym of the city "Top Aghaj" by adapting numerous toponyms, similar and equivalent to it in the geographical area of the Turks of Iran.

Key words: Jahan Turk, Bijar, Gaross, Top Aghaj, Toponym, Ethnonym

CITATION (APA): Mokhtari Nia, Kh. Analysis of the Toponym of the City Top Aghaj by Bijar Garos with Cultural-Linguistic Approach. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 02, winter 2024, ISSN: 3041-8690.

Halil Mokhtari Nia

e-posta:

kmo198395@gmail.com

Üyelik:

Türk tarihi ve kültürü
araştırmacısı

Bicar Gerus'un Top Ağac Şehrinin Toponiminin Kültürel-Dilsel Yaklaşım Analizi

Özet:

Etimoloji bilimi, onun yer adları ve etnonimler dalı, bölgenin tarihi ve medeniyetinin incelenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu bilimin bir diğer uygulaması da tarihi ve antik mekânlardaki sahtecilik ve tahrifatın tozunu temizlemektir. Azerbaycan'ın güney ucundaki tarihi Gerus bölgesindeki Bicar şehri, özel bir dille konuşan Türklere ev sahipliği yapıyor.

Aşağıdaki makale, Bicar Gerus bölgesindeki Türk dünyasının toponimleri (yer adları) ve Türk dilinin toponimik alanına ilişkin genel ve kısa bir anlayış sağlamaya çalışmaktadır. İkinci olarak Bicar Gerus Türkleri'ne ait bazı tarihsel yer adları ile farklı tarihsel dönemlerdeki Türk dünyasının yer adları karşılaştırılmaya çalışılmaktadır. Ve son olarak Top Ağac şehrinin toponiminin, İran Türkleri'nin coğrafi bölgelerinde ona benzer ve eşdeğer çok sayıda toponime uyarlayarak dilsel ve kültürel bir analiz ortaya koyması konusuna dikkat edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Cihan Türk, Bicar, Gerus, Top Ağac, Toponim, Etnonim

CITATION (APA): Mokhtari Nia, H. Bicar Gerus'un Top Ağac Şehrinin Toponiminin Kültürel-Dilsel Yaklaşım Analizi. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 02, kış 2024, ISSN: 3041-8690.

Xəlil Mokhtari Nia

e-poçt:

kmo198395@gmail.com

Mənsubiyyət:

Türk tarixi və mədəniyyəti üzrə
tədqiqatçı

Bicar Qəros bölgəsi Top Ağac şəhərinin toponiminin mədəni- lingvistik yanaşma ilə təhlili

Xülasə:

Etimologiya elmi, onun toponimlər və etnonimlər qolu regionun tarixi və sivilizasiyasının öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Bu elmin digər tətbiqi tarixi və qədim yerlərdən saxtakarlıq və təhrif tozunu çıxarmaqdır. Azərbaycanın cənub ucunda yerləşən tarixi Qərus bölgəsindəki Bicar şəhəri özünəməxsus şəkildə danışan türklərin yaşadığı yerdir.

Aşağıdakı məqalədə türk dünyasının toponimləri (yer adları) və Bicar Qərus ərazisində türk dilinin toponimik sahəsi haqqında ümumi və qısa məlumat verilməyə çalışılır. İkinci yerdə Qərus türklərinin bəzi tarixi toponimlərini müxtəlif tarixi dövrlərdə türk dünyası toponimləri ilə müqayisə edilməyə çalışılır. Və nəhayət, Top Ağac şəhərinin toponimi ilə bağlı İran türklərinin coğrafi məkanlarında ona oxşar və ekvivalent olan çoxsaylı toponimləri uyğunlaşdıraraq dil-mədəni təhlilin təqdim edilməsi məsələsinə diqqət yetirilir.

Açar sözlər: Cahan Türk, Bicar, Qərus, Top Ağac, toponim, etnonim

CITATION (APA): Mokhtari Nia, X. Bicar Qəros bölgəsi Top Ağac şəhərinin toponiminin mədəni-lingvistik yanaşma ilə təhlili. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 02, qış 2024, ISSN: 3041-8690.

سابقه تحقیق:

در خصوص توپونیم های بیجار گروس مخصوصا حوزه ترکان گروس [به استثنای سلسله مقالاتی که در فصلنامه تخصصی اینجی دنیزیم بین سالهای ۱۳۸۹-۱۳۹۵ چاپ و منتشر شده] تاکنون تحقیقات علمی و دانشگاهی صورت نگرفته است. آنچه که در افواه و حافظه عمومی و صفحات روزنامه ها و هفته نامه ها در خصوص جای_نام های حوزه مورد پژوهش مطرح شده است عمدتا ترجمه تحت اللفظی و یا معنا و مفهوم سطحی و ظاهری توپونیم های بیجار گروس می باشد که فاقد وجاهت علمی و آکادمیک است؛ ولی در حوزه جغرافیایی ترکان ایران و حوزه جهان ترک کتب، مقالات و مطالب زیادی در خصوص توپونیم ها و ائتوتوپونیمهای دنیای ترک وجود دارد. در ترکیه، قزاقستان، اوزبکستان، جمهوری آذربایجان و حتی کشور افغانستان کتب معتبر و تز دکترای بسیاری از دانشگاه های مشهور این کشورها درخصوص توپونیم های جهان ترک و تحلیل جای_نامهای آنان می باشد.

مقدمه:

"توپونیم" یکی از شاخه های اصلی علم اتیمولوژی محسوب می شود که تحت عنوان شناخت "جای_نام" ها تاثیر غیرقابل انکاری در شناخت معنا و مفهوم تاریخی شهرها، روستاها، اماکن تاریخی_باستانی، کوهها، اقوام و ایلات و ... دارد.

جای نامها از لحاظ تاریخی، جغرافیایی و زبانشناختی ارزش فراوانی دارند و می توانند در آشکار ساختن بسیاری از حقایق تاریخی که با گذشت زمان، جز نام اثری از آنها به جای نمانده است، پژوهشگران را یاری رساند (رفاهی علمداری، ۱۳۸۰: ۱۳۷)؛ دکتر میرعلی رضایی [دکترای زبانهای ترکی] طی مقاله ای تحت عنوان "نگاهی به تغییر جای_نامهای ترکی_شیعی" که در شماره ۷ مجله "آیدین گلجک" چاپ شده، در خصوص شناخت توپونیم و انواع آن می نویسد: "در علم توپونیمی، جای_نامهایی وجود دارند که هنوز معنای آنها مشخص نشده است و اکثرا به دوران باستان مربوط می شوند آنها از سوی زبانشناسان به عنوان توپونیم های (لال) معروف هستند؛ توپونیم های که معنای آنها در نگاه اول مشخص و روشن می شود توپونیم های شفاف نامیده شده و توپونیم ها (جای_نامها)یی که قسمتی از ترکیب آنها مشخص و قسمت دیگر آن نامشخص می باشد توپونیم ها نیمه شفاف نامیده می شوند. (رضایی، آیدین گلجک، ش ۷، ۱۳۹۵)

با توجه به مطالب فوق می توان گفت که توپونیم شهر "توپ آغاج" از نوع سوم محسوب شود یعنی توپونیمی ترکیبی که قسمتی از آن حداقل در معنا و مفهوم ظاهری و لغوی مشخص می باشد ولی برای کسب شناخت عمیق از هر دو عنصر تشکیل دهنده جای_نام "توپ آغاج" باید متحمل تحقیقات دقیق و عمیق شد چراکه استنباط، استخراج، تفسیر و شرح دقیق نام "توپ آغاج" و دیگر جای_نامهای قدیمی و تاریخی بیجار گروس مانند بیجار، یاسوکنند، گروس، کرانی، پیرتاش (پیره

تاش)، گرگین، بابارشانی، اوشقون بابا، خورخوره، چنگ الماس و... نیازمند کسب معلومات و ارائه ی داده ها در ابعاد تاریخی، زبانی، فرهنگی، باورها و نوع تفکر و اعتقادات ترکان گروس و دیگر ساکنان این منطقه می باشد؛ با توجه به اینکه بسیاری از توپونیم های بیجار گروس مرتبط با توپونیم و جای_نامهای قومی در حوزه جهان ترک می باشد فلذا جهت شناخت ارتباط تاریخی، فرهنگی و سیاسی حوزه ترکان گروس و توپونیم های آن چاره ای جز پرداختن به آن و سرچشمه توپونیم های قومی ترکان گروس ولو به صورت مختصر وجود ندارد.

سرچشمه توپونیم های قومی:

بر اساس تفکر باستانی ترکان "تانگری" خدای آسمان ها بعنوان اولین خدای شناخته شده در جهان می باشد که در نزد اقوام مختلف ترک منجمله سومریان، اورارتوها، مادها و شعبات آن، مانناها، گوگ تورک ها، هون ها، اوغورها، اوغوزها، خزرها، و... با کمی تغییرات آوایی به صورت "تانگری، تنگری، تینقیری، تنقیری، تانری، تاری" تلفظ شده است؛ براساس آنچه که داده های تاریخی به ما می دهد می توان گفت که بسیاری از اسامی حوزه زیستی ترکان از تفکر "تانگریسم - یکتاپرستی" آنان نشأت گرفته و عمده توپونیم های جهان ترک بلاواسطه و باواسطه به "تانگری - تانری" می رسد؛ پروفیسور جعفر سوی در خصوص وجود و جایگاه "تانگری" در بین اقوام مختلف ترک می نویسد: "خدای اصلی هون ها "تنقیری" نامیده می شد، سومریان خدای خود را "تنگری" می نامیدند، در سنگ نوشته های اورارتویی و قوم هیت خدای ترکان (تانگری) به صورت تینقیری/ تینگیری نامیده می شد. (جعفرسوی، 2010: 15)

در باور ترکان "تانگری" بعنوان خدای آسمانها محسوب می شود که خورشید، ماه، ستاره ها، صواعق آسمانی، رعد و برق، ابرها، باران ها، طوفان ها، باده ها، اجرام آسمانی و... سربازان، موکلان و ملائکه ی "تانگری" هستند که به امور آسمانها و انسانها در زمین مشغول هستند؛ تانگری در نزد ترکان گروس عمدتاً به صورت "تانری - تاری" استفاده می شود؛ ضرب المثل ذیل در بین ترکان گروس بسیار رایج می باشد: "تاریا بنده لیگ ائل میر"؛ یا بایاتی ذیل:

آی چیخار قدیر تانریم // تقصیریم نه دیر تانریم

یا منیم اؤز گولومو // یا منه صبیر تانریم

طبق تحقیقات پروفیسور جعفر سوی بسیاری از توپونیم ها (جای_نامها) مخصوصاً قوم نام ها، ایل_نامهای موجود در حوزه جهان ترک ارتباط نزدیک و بی واسطه ای با پرستش تانگری و ارواح پاک در آسمانها داشته و دارد، وی در ارتباط با انواع قوم نامها می نویسد: "در زبان های ترکی قوم_نامها دارای منشأ و لایه های خیلی پیچیده و قدیمی هستند که در آن ها هم نام

های خدایان و هم نامهای توتمیک ترکان دیده می شود فلذا براین اساس می توان قوم_نامهای موجود در حوزه جهان ترک را به انوعی تقسیم کرد مانند: قوم_نام های اخذ شده از خدایان، ارواح، اجسام آسمانی، اجسام زمینی و بخشش های خداوند (جعفرسوی، 2010، 14) یکی از این اجسام زمینی که از ازل در باور و اندیشه ترکان دارای قداست بوده و می باشد درخت است که بعنوان "حیات آغاجی - پیرآغاجی" از آن یاد می شود؛ با این توضیحات وارد بحث اصلی یعنی تحلیل توپونیم شهر "توپ آغاج" می شویم.

توپونیم "توپ آغاج" و ارتباط آن با تقدس درخت در باور ترکان

درخت در باور ترکان دارای ارزش و قداست بالایی می باشد، از قدیم الایام درخت مورد ستایش ترکان بوده است در بسیاری از نقاط حوزه جهان ترک، مردم برای برآورده شدن حاجاتشان به برخی از درختان مقدس مانند درخت سیب، درخت سنجد، درخت پالید "بلوط" با پارچه ها و شال های عمدتاً قرمز رنگ، سبزرنگ و... دخیل می بستند؛ تا چندسال پیش در برخی از روستاهای منطقه چنگ الماس، منطقه کرانی، روستاهای اطراف شهر توپ آغاج، برخی از روستاهای منطقه افشارات و مناطق شاهسون نشین شهرستان قیدار نبی، زنان و دختران جوان برای برآورده شدن آرزوهایشان به "پیرآغاجی" دخیل می بستند.

تقدس درخت در نزد ترکان ریشه ای عمیق و کهن دارد شاید این تقدس با داستان حضرت آدم و حوا و سیب بی ارتباط نباشد که در آرکی تایپ یا کهن الگوهای انسان ترک نیز تاثیر گذاشته است؛ استفاده از سیب های قرمز، زرد و سفید در عروسی های ترکان گروس هنوز هم رواج دارد که قطعاً فلسفه استفاده آن در عروسی به باور اساطیری ترکان و اعتقادات آنان در مورد درخت و سیب و تاثیر آن در زندگی زمینی و آسمانی انسان بر می گردد بدینصورت که ریشه درخت سمبل زندگی انسانهای زیرزمینی، تنه درخت نماد زندگی دنیوی و شاخ و برگ های آن نیز در ارتباط با زندگی آسمانی و معنوی انسان ها می باشد.

درخت هنوز هم در بین ترکان ارزش و قداست خاصی دارد تا چند سال قبل در برخی از روستاهای آذربایجان منجمله برخی از روستاهای چنگ الماس و منطقه افشارات شهرستان قیدار، ساوه و...، زنان و نوجوانان برای بچه دار شدن دور درختان مقدسی مانند درخت سیب حلقه زده و با خواندن ورد و دعا از خدای بزرگ "نانگری" تقاضای فرزند می کردند؛ بایاتی ذیل به خوبی گواه این باور در بین ترکان منطقه می باشد:

تانی بیزه یار اولسون // آغاجلاردا بار اولسون

گۆزه ل گۆیچک اوشاقلار // قوجاقلاردا نار اولسون

ترکان با این نگاه ارزشی و باور مقدسی که در طول تاریخ به درخت داشته و دارند، نام درخت(آغاج) را چه به صورت مجزا و چه به صورت ترکیبی در گستره وسیعی از حوزه سکونت، دولت سازی و تمدن سازی و حوزه جغرافیایی خود مورد استفاده قرار داده اند که در جای_جای جهان ترک می توان ردپای تقدس درخت در باور ترکان را دید که امروزه پایه و اساس خیلی از توپونیم های موجود در دنیای ترکان را تشکیل می دهد؛ دکتر میر علی رضایی می نویسد: "قوم_نامهایی که از اسامی درختان اخذ شده با باورهای خیلی قدیمی ترک ها مرتبط است. در افسانه های مرتبط با درخت هم تفکر واقعی در زندگی و هم باوره اسطوره ای ترک ها در آسمان و اجرام سماوی منعکس شده است. درخت و حفره های موجود در تنه درخت براساس همان باورهای مقدس بعنوان اولین مادر، پناهگاه، منجی، محل امن و محافظت کننده از بلایای طبیعی محسوب می شود. (رضایی، مجله آیدین گلجک، ش ۷، تبریز، ۱۳۹۵)؛ رضایی همچنین به نقل از ب. اوگل (282,1971.ogel) می نویسد: "ترکان باستانی وقتی برای خویش فرماندهی انتخاب می کردند دور درختی گرد آمده و به بالای درخت می جهیدند، هرکس که به بالای شاخه ی بلندتری می رفت بعنوان حاکم انتخاب می شد؛ براساس اسطوره ترک ها، "آشینا" رهبر گوی تورک ها [به روایتی رهبر و فرمانده تورکان ماد یا آما] به خاطر اینکه بالاتر از ده برادر خود و بر شاخه بلندتری رفته بود بعنوان رهبر و فرمانده قوم خود انتخاب شد. (همان، مجله آیدین گلجک، ش ۷، تبریز، ۱۳۹۵)

وجود داستان "باسات و تپه گۆز" در میان ترکان اوغوز [که ترکان افشار نیز از شاخه های قدرتمند ترکان اوغوز هستند] سندی محکم بر تقدس درخت در میان ترکان می باشد در این داستان می خوانیم وقتی تپه گۆز از اصل و نسب "باسات" می پرسد وی خود را چنین معرفی می کند: "اگر اسم پدرم را بپرسی "قوغان اسلان" و نام مادرم نیز "قبا آغاج" می باشد (ده قورقوت، ۱۰۲، ۱۹۸۸)؛ خواجه رشید الدین فضل الله همدانی نیز در کتاب معروف خود تحت عنوان "جامع التواریخ" به تقدس و جایگاه بالای درخت در نزد ترکان مخصوصا ترکان اوغوز و افشار اشاره می کند.

طبق موارد گفته شده می توان گفت که استفاده از نام "توپ آغاج" برای شهر کنونی توپ آغاج در بیجار گروس قطعا با باورهای ارزشی ترکان گروس در مورد درخت و ستایش آن در فرهنگ و باور ترکان ارتباط دارد.

قوم_نا مهای ترکی بیجار گروس:

تحلیل لغوی_معنایی برخی از اسامی شهرها، روستاها، مناطق تاریخی و باستانی، کوهها، رودها، ایلات، تیره ها، نام فامیلی و... در بیجار گروس نشان می دهد که بسیاری از توپونیم ها و اتنوتوپونیمهای بیجار گروس با اسم اشخاص، نام فامیلی ایلات و تیره ها، صنعت، شغل، باورها و اعتقادات، توتم، علامات ظاهری، پوشش، درجه نظامی و القاب ساکنان آن در طول تاریخ ارتباط

تنگاتنگی داشته و دارد؛ وجود قلعه قمچوغای مرتبط با اعتقادات و باورهای مذهبی ترکان، نام فامیلی بویاقچی مرتبط با صنعت فرش، محله تخت بیجار (باش افشار سابق) مرتبط با نام قوم افشار (فصلنامه تخصصی اینجی دنیزیم، ۱۳۹۵-۱۳۹۰)، نام روستای گرگین در منطقه کرانی با نام طایفه ای از اوغوزها و افشارها، نام فامیلی گنچلو با شغل دامدارای، تیموری با صنعت آهنگری (دمیرچی)، یوزباشی با درجات نظامی، نام روستای ایده لو بعنوان همنام برخی از تیره های ترکان افشار، چوپوغلو (چبقلو) معادل نام بسیاری از جای نام های حوزه ترکان ایران، پیره تاش (پیرتاج) مأخوذ از اعتقادات دینی ترکان، قیزیل آعاج و قیزلعلی مرتبط با اسطوره "اولو گون" ترکان، وجود منطقه ایلانلی در نزدیکی بیجار مرتبط با توتم ترکان، وجود روستاهای بیانلو، قاراپالچیق، حسن تیمور، چنگیزقالا، میریک، ماققوت، گؤیجه کند، چوغورقشلاق، قراجلی، کوره کندی، چؤلجه و... همگی دال بر ارتباط تاریخی، فرهنگی، زبانی و هویتی بخش عظیمی از جای نامها و قوم نامهای بیجار گروس با حوزه جهان ترک می باشد.

پروفسور جعفری سوی به تحقیقات جالب توجهی در خصوص قوم نامهای جهان ترک دست یافته است که وجود قوم نامهای معادل و البته کهن در گستره وسیعی از دنیای ترک مخصوصاً (ایران، ترکیه، جمهوری آذربایجان) را به اثبات رسانده است که مربوط به قبل از اسلام می باشد؛ نمونه ای از جدول تحقیقاتی جعفری سوی:

ردیف	ترک	اورارتو	هیت	آلیان
۱	قایدار_ قایتار (قیدار، قنیدر، حیدر)	کاتار		کنتار - قنتار
۲	بارانلو - بایانلو - بیانلو			برانلو - بیانلو

➤ منبع: پروفسور جعفر سوی، روابط متقابل قوم نامها با اسامی دینی، ۲۰۱۰

طبق داده ها دکتر صغری تیمورقیزی برخی از جای نامهای آذربایجان با اندک تفاوت آوایی در بسیاری از مناطق ترک وجود دارد. جدول ذیل:

ردیف	آذربایجان	ترکمنستان	اوزبکستان	قرقیز	ترکیه	قزاق
۱	آغ بولاغ	آک بولاک	اوک بولاک		آغ بولاک	آغ بولاک
۲	قاراساققال - قره سققل	کاراساککال			قاراساککال	

➤ صغری تیمورقیزی، قوم نامهای آذربایجان و معادل های آن در سایر زبان های ترکی، ۲۰۰۸، ۱۲۳-۱۱۶

ارتباط توپ آغاج با توپونیم و اتنوتوپونیم (قوم_جای_نام) های موجود در جهان ترک

در حوزه جهان ترک و ترکان ایران توپونیم و اتنوتوپونیم های بسیاری وجود دارد که عمدتاً به صورت ترکیبی استفاده شده است که در جای_جای دنیای ترک به وفور دیده می شود در بیجار گروس در ترکیب نام بسیاری از محلات، روستا، منطقه، رودخانه، کوه، چشمه و... لغت "آغاج" وجود دارد مانند شهر "توپ آغاج"، روستای قیزیل آغاج و کاربرد افواهی اصطلاحات قره آغاج، آغاجلیق و یا در شهر تیکان تپه (تکاب) روستایی به نام "یولقون آغاج" وجود دارد که نام فامیلی بسیاری از اهالی آن روستا نیز می باشد، در منطقه افشارات و شیوانات شهرستان قیدار نبی روستاهای زیادی با نام "قره آغاج، قیزیل آغاج، آغاجلی و..." وجود دارد.

رضایی در خصوص وجود توپونیم های متعدد در حوزه جهان ترک و اراضی ترکان ایران با ترکیب لغت "آغاج" می نویسد: "در قزاقستان روستای "قارا آغاج"، در منطقه سورمه لی ایروان "قارا آغاج"، در ولایت کریمه اوکراین منطقه "آغاج الی"، در شاماخی آذربایجان روستای "آلتی آغاج"، در شهرستان شکی آذربایجان روستاهای "له له آغاج، قیزیل آغاج، قوزآغاجی"، در لنکران آذربایجان روستای "قارا آغاج"، در ترابوزان ترکیه روستای "آلما آغاجی" و... وجود دارند." (رضایی، ۱۳۹۵، مجله آیدین گلجک)

ب. اوگل می نویسد: "در آسیای میانه ایل هایی به نام آلا آغاج، قارا آغاج، بای آغاج و... وجود داشته است (ogel, 1971, 90)؛ حتی در کتاب دیوان لغات الترک محمود کاشغری که مربوط به هزار سال پیش می باشد در حوزه زیست ترکان نام بسیاری از روستاها و شهرها و رودها با ترکیب آغاج ثبت شده است مانند "آلایغاج - آلا آغاج" و همچنین در مناطق اویغور نشین؛

پروفسور جعفرسوی نیز با اشاره به تقدس درخت در فرهنگ و باور ترکان و تاثیر آن در توپونیم های مناطق و روستاهایی با ترکیب "آغاج" در اراضی تاریخی آذربایجان بزرگ می نویسد: "در اراضی آذربایجان روستاهایی چون قارا آغاج، توپ آغاج، توت آغاج، قوز آغاجی، یئمیشانلی، یئمیشان، داغداغان، قاراقانلی، ایگده لی، ساق قیز، ساققیزلی و... وجود دارد که اسامی آنها مرتبط با قداست درخت در نزد ترکان می باشد." (جعفری سوی، ۲۰۱۰: ۲۹۰) در کنار همه موارد ذکر شده می توان به نوشته های پروفسور فاورق سومر محقق و مورخ جهان اسلام اشاره کرد که در کتاب تاریخ "اوغوزلار" در خصوص وجود جای_نام های ترکیب یافته از "آغاج" در گستره وسیع تحت امپراطوری ترکان منجمله حوزه جغرافیای ترکان خلیج، افشار، قاشقایی ایران اشاره کرده است؛ همه مصداق و موارد ذکر شده دال بر وجود جای_نام هایی با ترکیب آغاج در اراضی دنیای ترک می باشد که حوزه جغرافیایی ترکان گروس نیز مستثنی از حوزه جهان ترک نبوده و نیست.

حضور و تقدس درخت در شعر و ادبیات ترکان گروس:

حضور و نفوذ درخت در شعر و ادبیات ترکان را نیز می توان بعنوان مصادق های عینی-ادبی در حوزه هنر، شعر و ادبیات ترکان مثال زد، بی گمان قالب بلیاتی بهترین و ارزشمندترین محمل جهت تجلی قداست درخت در باور و اندیشه های ترکی-اسلامی می باشد بایاتی های کثیری وجود دارند که درخت و مشتقات آن به وفور در آیینی آنها مشاهده می شود؛ بایاتی های ذیل منجمله بایاتی های ترکان گروس هستند که به تقدس و ارزش درخت در باور و اندیشه های آن اشاره می کند:

توت آغاجی هاچ هاچا الیم دولاشدی ساچا

بیر اوغلان ایسته ییرم منی گوئتوروب قاچا

توپ-آغاجام آغلارام دامچی دان گؤل باغلارام

یارپیزلاری گؤل لری سوواردیقچا یاغلارام

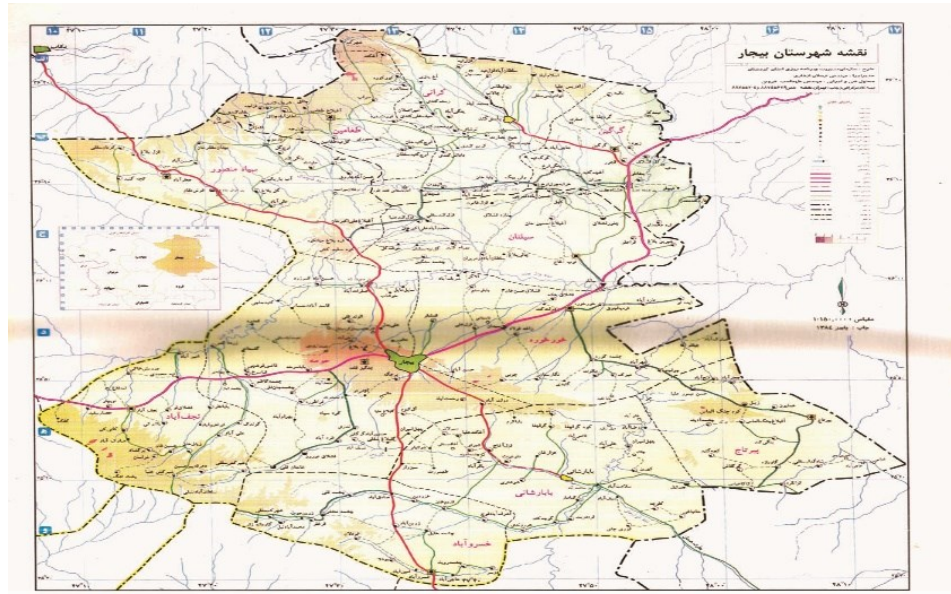
آغاجدا خزله باخ دیبینده گؤزله باخ

اؤز یارین اؤیده قویوب چؤللری گزنه باخ

باغچادا بارسیز بادام اؤلکه ده بارسیز یادام

بولاقسیز کنده بنزر دونیادا بارسیز آدام

توپ آغاج گروس:

نقشه بیجار گروس

توپ آغاچ؛ یکی از شهرهای گروس می باشد که در ۲۵ کیلومتر مرکز گروس (شهر بیجار) قرار گرفته است؛ جمعیت آن طبق سرشماری سال ۱۳۹۵ بالغ بر ۱ هزار ۶۴۵ نفر می باشد (ویکی پدیا؛ دانشنامه آزاد)؛ مهاجرت مردم توپ آغاچ و روستاهای اطراف آن طی چند دهه گذشته [بنا به دلایلی که این مقال محل بحث آن نیست] آسیب های جدی بر پیکره ی اقتصاد، کشاورزی، دامداری و صنعت فرش بیجار وارد کرده است؛ مردم توپ آغاچ روستاهای اطراف آن به زبان ترکی آذربایجانی (لهجه افشاری) صحبت می کنند.

وجه تسمیه "توپ آغاچ":

وجود وجه تسمیه های عامیانه [که عمدتاً حاصل تفکرات ایرانی شهری و در راستای تحریف و جعل هویت اصلی و تاریخی ترکان ایران صورت گرفته است] در مورد برخی از مناطق بیجار گروس منجمله شهر بیجار، شهر یاسوکنند، شهر پیرتاج و... نیز مورد استفاده قرار می گیرد، شهر توپ آغاچ نیز از این آسیب و تهاجم فرهنگی در امان نمانده است؛ شاید بسیاری از مردم منطقه اطلاعات کافی در خصوص وجه تسمیه و توپونیم روستا و شهر محل زندگی خود نداشته باشند و یا اینکه اطلاعاتشون تحریف شده باشد مانند اطلاق وجه تسمیه "بدون جار" برای شهر بیجار که یک وجه تسمیه عامیانه و کوچه و بازاری است.

توپ آغاچ در اذهان مردم منطقه به معنای "محل رویش درخت، جمع درختان و..." می باشد ولی طبق آنچه که در مطالب قبلی ارائه شد توپونیم توپ آغاچ نیز به قطع یقین به باور و اندیشه های ارزشی ترکان به درخت برمی گردد، وجود جای نام های فراوان با ترکیب آغاچ در بسیاری از نقاط دنیای ترک ما را به این حتم می رساند که جای نام شهر توپ آغاچ نیز به قطع یقین به این باور و تفکر بر می گردد؛ توپونیم "توپ آغاچ" یک توپونیم نیمه شفاف ترکیب یافته از دو کلمه "توپ+ آغاچ" می باشد. معنی عنصر آغاچ در این توپونیم کاملاً روشن هست البته این فقط معنا و مفهوم روشن آن از منظر لغوی است و این

که آغاج چه جایگاهی در نزد ترکان افشار داشته و دارد نیازمند تحقیق و مطالعه دقیق و عمیق باورهای شامانیستی ترکان هست که ذکر آن رفت و اما جزء اول ترکیب "توپ آغاج" یعنی "توپ" محل بحث و بررسی می باشد.

توپ+آغاج

طبق داده های فرهنگ لغات ترکی منجمله فرهنگ لغت شاهمرسی، فرهنگ لغت بهزادی و... توپ کلمه ای ترکی و در معنای هر چیز گرد، دایره وار، مدور، گلوله آتشین، گردشده، جمع شدن، جمع کردن، تدوین کردن، ایجاد کردن و... می باشد، تلفظ اصلی آن هم "تپ" با ضمه ی حرف "ت" می باشد؛ مانند بسیاری از کلمات ترکی توپلانتی، توپلاما، توپلا، توپ آتان، توپچو، توپا و... از مشتقات کلمه "توپ" می باشد.

معنی توپ آغاج در لغت نامه دهخدا و دایره المعارف اینترنتی ویکی پدیا

۱- **توپ آغاج:** دهی از دهستان آجرلو است که در بخش مرکزی شهرستان مراغه واقع است و ۱۳۰ تن سکنه دارد. (از فرهنگ جغرافیایی ایران ج ۴)

۲- **توپ آغاج** یکی از شهرهای گروس در غرب ایران است. این شهر در بخش مرکزی شهرستان بیجار قرار دارد. در تاریخ ۹ بهمن ۱۳۹۱ بر اساس مصوبه دولت، روستای توپ آغاج از توابع دهستان سیلتان بخش مرکزی شهرستان بیجار به شهر تبدیل و به عنوان شهر توپ آغاج شناخته شد و مصطفی کاظمی به عنوان اولین شهردار این شهر در تاریخ ۵ آبان ماه ۱۳۹۲ معرفی شد.

۳- **توپ آغاج** یکی از روستاهای استان آذربایجان شرقی است که در دهستان آملو بخش نظرکهریزی شهرستان هشترود واقع شده است. که از شهرستان هشترود ۷۲ کیلومتر فاصله دارد. که با روستاهای ایلخچی، گلوچه، بسیط، صومعه علیا، ایده لو آتش بیگ و نخود آباد همسایه است. از طرف شمال شرق با رود قرانقو همجوار است. **معنی توپ آغاج از دو کلمه ترکی توپ و آغاج به معنی جای پر از درخت** گرفته شده است.

۴- **قنات توپ آغاج** تربت جام، قناتی در روستای توت سیدمحمد از توابع بخش صالح آباد شهرستان تربت جام در استان خراسان رضوی

۵- **قنات توپ آغاج،** بیجار قناتی در روستای توپ آغاج از توابع بخش سیلتان شهرستان بیجار گروس

با توجه به مطالب ارائه شده می توان به این نتیجه رسید که جای نام توپ آغاج یک توپونیم قدیمی که از فرهنگ و باور ترکان نسبت به طبیعت و مظاهر آن مانند خاک، آب و درخت اخذ شده است و بر این اساس ترکان در طی تاریخ کهن خود و در گستره زیستی خود از لغت "آغاج" جهت نامیدن محل زندگی خود، کوهها، دره ها، رودها، چشمه ها، قنات، قلاع و هر آن

چیزی که مربوط به زمین می باشد استفاده کرده اند و درخت را واسطه زمین و آسمان و نردبان صعود و پله ترقی انسان زمینی به سوی آسمان و خداوند می دانند، فلذا با احترام به طبیعت و مظاهر آن منجمله درخت که جزء لاینفک زندگی بوده و است؛ نگریسته و در سایه آن آرمیده، با آتش آن گرم شده، با آن زندگی کرده، خانه ساخته و از آن ارتزاق نموده اند بنابراین با این حس احترامی که به درخت داشته و دارند آن را همزاد و همدم خود پنداشته و زندگی خود را با درخت و متعلقات آن آراسته و "آغاج" را بعنوان نام شهر و روستای محل زندگی خود انتخاب کرده اند مثل "توپ آغاج"

نتیجه گیری:

بسیاری از جای_نام ها در حوزه جهان ترک با هم مشترک هستند؛ بخش عمده ای از این توپونیم ها و ائنتوتوپونیم ها و ایل_نامها در دنیای ترک با گرایش فرهنگی_ تاریخی ترکان به آسمان، تانگری، نمودهای عینی آسمان مانند باران، ابر و صاعقه، زمین و مظاهر طبیعی آن اخذ شده است؛ جای نام "توپ_آغاج" نیز مأخوذ از تفکرات، اندیشه ها و باورهای طبیعتگرایی آنها در خصوص زمین می باشد که در جای_جای دنیای ترک این توپونیم ها وجود دارد.

در حوزه ترکان ایران و ترکان گروس نیز جای_نامهای فراوانی با عنوان و ترکیب "آغاج" وجود دارد که جای_نام توپ آغاج بیجار گروس معادل های زیادی در آذربایجان شرقی؛ غرب آذربایجان، همدان، زنجان، قزوین، قوم، ایالت قاشقایی و دیگر مناطق ترک نشین ایران و حوزه جهان ترک دارد.

توپ آغاج از منظر لغوی یعنی محل رویش درخت، مکان درختان، جنگل و... می باشد ولی می توان به این توپونیم از زاویه فرهنگ، باور و اندیشه های اسطوره ای جهان ترک نگاه کرد که روایتی از تقدس درخت در باور انسان های اولیه می باشد که در نگاه اسطوره ای ترکان به داستان خلقت حضرت آتام_آدام (آدم) و آیوا (حوا) و ماجرای درخت سیب نیز بر می گردد.

حفظ اصالت و هویت تاریخی توپونیم ها می تواند در طرح مساله هویت طلبی و تعریف غیر کلیشه ای تاریخ، فرهنگ، زبان، شعر و ادبیات، آداب و رسوم اجتماعی، باورهای اساطیری و افسانه ای، داستان های حماسی و غنایی اقوام و ملل تاثیر گذاشته و در مرحله بعد آنها را از گزند تحریف و جعل اشخاص جاهل و گروههای مغرض محافظت کند.

منابع:

- ۱- اوگل، بهاء الدین، تورک میتولوژیسی، آنکارا، ۱۹۷۱
- ۲- اینجی دنیزیم، فصلنامه تخصصی فرهنگی - اجتماعی و ادبی، تهران، سال ۱۳۹۵ - ۱۳۹۰
- ۳- بهزادی، بهزاد، فرهنگ آذربایجانی فارسی _ ترکی، فرهنگ معاصر، ۱۳۸۹

- ۴- جعفر سوی، الهامی، روابط متقابل قوم نامها با اسامی دینی، ۲۰۱۰
- ۵- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران، موسسه دهخدا، ۱۳۷۹
- ۶- رضایی، میرعلی، سلسله مقالات [دکتر میر علی رضایی]، آیدن گلجک، تبریز، ش ۷، ۱۳۹۵
- ۷- رفاهی علمداری، فیروز، مبانی توپونیمی و نگاهی به توپونیمیهای ایران، انتشارات سازمان نقشه برداری کشور، ۱۳۸۰
- ۸- زارع شاهمرسی، پرویز، فرهنگ ترکی-فارسی، انتشارات نشر اختر تبریز، چاپ دوم، ۱۳۸۸
- ۹- سومر، فاروق، تاریخ اوغوزلار، ترجمه آنادردی عنصری، ۱۳۸۲
- ۱۰- همدانی، رشیدالدین فضل الله، جامع التواریخ، به تصحیح بهمن کریمی، انتشارات اقبال، ۱۳۳۸

دکتر توحید ملک زاده دیلمقانی

ایمیل:

tohidmalekzade@yahoo.com

وابستگی:

پژوهشگر تاریخ و فرهنگ آذربایجان

چکیده:

شهر و ایالت ایروان در تاریخ جزوی از اراضی سرزمین آذربایجان بوده است. این منطقه تا سال ۱۸۲۸م توسط خوانین قاجار اداره می شد که براساس معاهده ی تورکمنچای از سال ۱۸۲۸ جزو اراضی روسیه گردید. با فروپاشی دولت تزاری روسیه، ارامنه درصدد تصرف کل ولایت ایروان برآمده و توانستند علیرغم اکثریت بودن ترکان آذربایجان، ایروان را مرکز جمهوری ارمنستان اعلان نمایند. این دولت از همان اوان تشکیل درصدد پاکسازی منطقه از دیگر ملت‌ها به نفع ارامنه بود. سیر زمان نشان داد که ارامنه در این سیاست موفق بودند و ایروان و روستاهای اطراف آن از ترکان پاکسازی گردید. این سند یکی از هزاران سندی است که اهالی مظلوم ایروان و بزرگان ۲۰ روستای آن با ارسال نامه هایی به زبان ترکی آذربایجانی با الفبای عربی و تاریخ ۱۲ ذیحجه ۱۳۳۷ (۸ سپتامبر ۱۹۱۹) از حکومت تازه تاسیس آذربایجان درخواست کمک نموده اند. این نامه در ۱۸ نوامبر ۱۹۱۹ به دولت آذربایجان رسید و به شماره ۱۷۱ به ثبت رسیده است. در این نامه، بزرگان ایروان ضمن تشریح مظالم ارامنه داشناق در طی جنگ جهانی اول، چگونگی اخراج مردمان محالات سورمه لی، آخ ساخلی، قیرخ بولاق، اچمیادزین، قالین و دره چیچک را بیان نموده اند. در ادامه صورتجلسه امضای درخواست کمک اهالی بیست روستای ایروان از کابینه آذربایجان دیده می شود. اصل این سند در آرشیو جمهوری آذربایجان نگهداری می شود.

کلمات کلیدی: آذربایجان، ایروان، ترکان، قتل عام، جنگ جهانی اول

استناد (آپا): ملک زاده دیلمقانی، ت. یک سند از قتل عام ترکان آذربایجان در ایروان بدست ارامنه در جنگ جهانی اول.

ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۲، زمستان ۲۰۲۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Dr.Tohid Melikzade

E-posta:

tohidmalekzade@yahoo.com

Üyelik:

Azerbaycan tarihi ve kültürü
üzerine araştırmacı

I. Dünya Savaşı Sırasında Azerbaycan Türkler'inin Erivan'da Ermeniler Tarafından Katledilmesine İlişkin Bir Belge

Özet:

Erivan şehri ve vilayeti tarihte Azerbaycan topraklarının bir parçası olmuştur. Bu bölge 1828 yılına kadar Kaçar Hanlığı tarafından yönetilmiş, 1828 yılında Türkmençay Antlaşması'na dayanarak Rusya topraklarına katılmıştır. Rusya'daki çarlık yönetiminin yıkılmasıyla birlikte Ermeniler, Erivan vilayetinin tamamını işgal etmek istediler ve buradaki Türk nüfusun çoğunluğuna rağmen Erivan'ı Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkenti ilan edebildiler. Bu hükümet, kurulduğundan bu yana Ermeniler'in yararına bölgeyi diğer milletlerden temizlemeye çalışıyordu. Zaman geçtikçe Ermeniler'in bu politikada başarılı olduğu görüldü ve Erivan ve çevre köyler Türkler'den temizlendi. Bu belge, Erivan'ın mazlum sakinleri ve 20 köyünün ileri gelenlerinin Azerbaycan Türkçesi ve Arap alfabesi ile yazılmış 12 Zilhicce 1337 (8 Eylül 1919) tarihli Azerbaycan'ın yeni kurulan hükümetinden yardım talep ettikleri binlerce belgeden biridir. Bu mektup 18 Kasım 1919 tarihinde Azerbaycan hükümetine ulaşmış ve 171 numara olarak kaydedilmiştir. Bu mektupta Erivan'ın ileri gelenleri, I. Dünya Savaşı sırasında Taşnak Ermeniler'inin zulmünü anlatırken, Surmeli, Aksaklı, Kırkbulak, Eçmiadzin (Üçmüezzin), Kalın ve Dereçiçek bölgelerindeki halkın nasıl tehcir edildiğini yazmışlardır. Aşağıda Erivan'ın yirmi köyünün Azerbaycan kabinesinden yardım talebinin imzalanmasına ilişkin tutanaklarını görebilirsiniz. Bu belgenin orijinali Azerbaycan Cumhuriyeti arşivlerinde saklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Erivan, Türkler, katliam, I. Dünya Savaşı

CITATION (APA): Melikzade, T. I. Dünya Savaşı Sırasında Azerbaycan Türkler'inin Erivan'da Ermeniler Tarafından Katledilmesine İlişkin Bir Belge. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 02, kış 2024, ISSN: 3041-8690.

Dr. Tohid Məlikzadə

E-poçt:

tohidmalekzade@yahoo.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycan tarixi və
mədəniyyəti üzrə tədqiqatçı

Birinci Dünya Müharibəsi illərində İrəvanda Azərbaycan türklərinin ermənilər tərəfindən qətlə yetirilməsinə dair bir sənəd

Xülasə:

İrəvan şəhəri və dövləti tarixdə Azərbaycan ərazisinin bir hissəsi olub. Bu ərazi 1828-ci ilə qədər Qacar xanları tərəfindən idarə edilmiş, 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Rusiya ərazisinə keçmişdir. Rusiya çar hökumətinin süqutu ilə ermənilər bütün İrəvan quberniyasını işğal etmək istəyirdilər və burada türklərin çoxluğuna baxmayaraq, İrəvanı Ermənistan Respublikasının paytaxtı elan edə bildilər. Bu hakimiyyət yarandığı gündən ermənilərin xeyrinə bölgəni başqa xalqlardan təmizləməyə çalışırdı. Zamanın gedişi göstərdi ki, ermənilər bu siyasətdə uğur qazandılar və İrəvan və onun ətraf kəndləri türklərdən təmizləndi. Bu sənəd, İrəvanın məzlum sakinlərinin və onun 20 kəndinin ağsaqqallarının Azərbaycan türkcəsində ərəb əlifbası ilə 12 zilhiccə 1337-ci il (8 sentyabr 1919-cu il) tarixində yazılmış yeni yaradılmış Azərbaycan hökumətindən kömək istədikləri minlərlə sənəddən biridir. Bu məktub 1919-cu il noyabrın 18-də Azərbaycan hökumətinə çatmış və 171 nömrə ilə qeydə alınmışdır. Bu məktubda İrəvan ağsaqqalları Birinci Dünya Müharibəsi illərində daşnak ermənilərinin vəhşiliklərini təsvir edərkən Sürməli, Axsaxlı, Qırxbulaq, Eçmiədzin (Üçmüəzzin), Qalın və Dərəçiçək bölgələrinin əhalisinin necə deportasiya edildiyini yazmışlar. Aşağıda İrəvanın iyirmi kəndinin Azərbaycan Nazirlər Kabinetindən yardım tələbinin imzalanması protokolunu görə bilərsiniz. Bu sənədin əsl Azərbaycan Respublikasının arxivində saxlanılır.

Açar sözlər: Azərbaycan, İrəvan, türklər, qırğın, Birinci Dünya Müharibəsi

CITATION (APA): Məlikzadə, T. Birinci Dünya Müharibəsi illərində İrəvanda Azərbaycan türklərinin ermənilər tərəfindən qətlə yetirilməsinə dair bir sənəd. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 02, qış 2024, ISSN: 3041-8690.

Associate professor,
Dr. Tohid Malekzadeh

Translated by:
Ismail Aliqulipur

Email:
tohidmalekzade@yahoo.com

Affiliation:
Researcher in Azerbaijan
History and Culture

A Document on the Genocide of Azerbaijan Turks Committed by Armenians in Yerevan during World War I

Abstract:

The city and state of Yerevan has been a part of the territory of Azerbaijan in history. This area was ruled by Qajar Khan until 1828, which became part of Russian lands based on the Treaty of Turkmenchai in 1828. With the collapse of the tsarist government of Russia, the Armenians wanted to occupy the entire province of Yerevan and were able to declare Yerevan as the center of the Republic of Armenia despite the majority of Turks in this region. Since its formation, this government was trying to cleanse the region from other nations for the benefit of Armenians. The passage of time showed that the Armenians were successful in this policy and Yerevan and its surrounding villages were cleared of Turks. This document is one of the thousands of documents that the oppressed residents of Yerevan and the elders of its 20 villages have requested for help from the newly established government of Azerbaijan by sending letters in the Azerbaijani Turkish language with the Arabic alphabet and dated September 8, 1919. This letter reached the government of Azerbaijan on November 18, 1919 and was registered as number 171. In this letter, the elders of Yerevan, while describing the atrocities of Dashnak Armenians during the First World War, explained how the people of Surmeli, Akh Sakhli, Qirakh Bolaq, Echmiadzin, Kalpan and Chichek regions were deported. In the following, you can see the minutes of the signing of the request for assistance from the Azerbaijan cabinet of twenty villages of Yerevan. The original of this document is kept in the archives of the Republic of Azerbaijan.

Key words: Azerbaijan, Yerevan, Turks, massacre, World War I

CITATION (APA): Malekzadeh Dilmagani, T. A Document on the Genocide of Azerbaijan Turks Committed by Armenians in Yerevan during World War I. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 02, winter 2024, ISSN: 3041-8690.

The city and province of Yerevan was, as is well known, within historical Azerbaijani territory. Based on the 1828 Turkmanchay Treaty, this province, together with Nakhchevan, was ceded to Russia. Thenceforth, Armenians living scatteringly in eastern provinces of the Ottoman Empire and Southern Azerbaijan were forced, on Russia's initiative, to migrate to this region. General Simino was appointed by Abbas Mirza, the governor of Azerbaijan and the crown prince of the Qajar monarch, to supervise this migrations.² According to his writings, Russians forced the local Armenians to migrate compulsorily; they beguiled the disinclined by offering money. In case of reluctance to go to the Russian-occupied areas they were taken to Yerevan and Karabagh by force of soldats' whips.³ According to Simino's reports, owing to Russians' extemporaneous initiation of these migrations many of the Armenians succumbed in the first years of migration to starvation and disease.⁴ According to official Russian documents, 1807 Turkish families (7331 people) and 567 Armenian families (2369 people) lived in Yerevan in 1828.⁵ Based, again, on the same documents, as of that year the population of Armenians in the region shows a big growth. According to official Russian records, in 1829, 80 percent (nearly 93,000 people) of the population of Yerevan and Nakhchevan provinces were composed of Turks, and the rest were Armenians.⁶ According to the same records, from 1828 about 20,000 Turks including the Qajar government-dependent administrative and army members vacated the region following the Turkmanchay Treaty. Most of these indigenous people settled in Southern Azerbaijan. Many of these migrants have still the surname of Yerevani in Iran.

According to official Russian accounts in 1823 Yerevan had a Turkish population of 82373, but as for the Armenians, they managed to gain a majority with 82377 people. Apparently despite Simino's reports the population of Armenians had increased four times during these four years. As we mentioned before, these Armenians had been collected from those living scatteringly in Eastern Anatolia and Southern Azerbaijan (Iran) and settled in this region. Confirming this point, the Armenian historian H. Pasdermadjian, too, plainly talks about close to 100,000 Armenians forced out of the Ottoman Empire into Yerevan.⁷ Russians appointed colonel Lazarov to settle the Armenians, and the Armenians were exempted from taxation for five years.⁸

Despite upsetting the balance of population to the detriment of Turks in Yerevan after these events, this balance was to the benefit of Turks until the beginning of the 20th century. But after 1905 as a consequence of Russian-instigated Muslim-Armenian wars, the Turks were defeated in the region of Yerevan. Yet in Baku and Nakhchevan they gained a victory.⁹ Following these events the defeated areas passed out of Azerbaijani Turks' possession for ever.

It is obvious that since the turn of the 20th century the Dashnaks' endeavours to realize their dream of great Armenia- their Haydat- have increased. Encompassing an area from the Caspian Sea to the Black Sea and Mediterranean Sea, the imaginary Armenia's territory comprises almost the whole of Azerbaijan, which has always been a Turkish land, and the eastern regions of Anatolia. Their hostile activities against the Turks were not simply restricted to Azerbaijan. From 1914 through winning the support of other European nations on grounds of religion, with Russians at the head, they engaged in armed activities within the territorial boundaries of the Ottoman Empire against the Ottoman administration and martyred hundreds of thousands of Turks. Despite these activities the Ottomans found no other choice but to issue an exodus decree.

Regarding Iranian Azerbaijan, the regions's Armenians and Assyrians slaughtered 150,000 Turks in Urmia and Salmas with the aid of Russians and Americans just to establish an imaginary Armenia.¹⁰ These incidents are known in Azerbaijan as Jiloluq.¹¹

As regards the province of Yerevan, in this region the Turks were in a much more deplorable position. After the establishment of the so-called independent state of Armenia the genocide of Turks were fulfilled as planned, this time at the hands of the Armenian State. According to sources, simply in the province of Yerevan 211 Turkish villages were burnt down and 300,000 Turks were martyred by Armenians.¹² A few numbers left for such cities as Genje and Tabriz considered to be secure. During this massacre to escape the genocide the people of Yerevan appealed to the region's states for help by writing letters. Maybe this point is noteworthy that the Turks of Yerevan did not accept the Armenian sovereignty and based on this letter that they wrote "they managed to secede from the Armenian government and defend themselves under the auspices of an organization temporarily."¹³ We think this key point must be researched by the researchers.

Unfortunately the region had fallen into such a chaotic state that no one could respond to the voice of help, and hundreds of thousands of our cognates and relatives were martyred cowardly. The Turkish soil Yerevan was declared the capital of the newly established republic of Armenia.

The existing letter had been taken from Azerbaijan's state archives and brought to Ankara by the Turkish Republic's State Archives Directorate. It had been written on behalf of the representatives of 20 villages along with those of Yerevan migrants to address the cabinet of the newly established Azerbaijani republic. It is written in Azerbaijani Turkish in the Arabic alphabet and shows the date of 12 Dhu al-Hijjah 1337 (8 September 1919). The letter had reached the government of Azerbaijan on 18 Tishrin Awwal 1919. It is recorded as number 171.

The text of the letter:¹⁴

To the Ministers Council in the Azerbaijani Government

A humble letter on behalf of all the Muslims inhabiting the Yerevan gubernio

From the beginning of the European war up to now, the Muslims here experience disastrous days. Our past and religious and national sacred things have been extremely annihilated by the Dashnaks, and it seemed as if the violaton of our honour and chastity had been forgotten by the common and naive people. The residents of more than 100 villages had gathered their few crops at the foot of ruined walls in the hope of earning a livelihood.

All of a sudden the districts of Akh sakhli, Qalin, Eurmelu, Qirxhbulakh, Ichmiyadzin, Darachichek and the Muslim villages of the Yerevan district were demolished by the Dashnak government's malicious and wicked officials, whereas in the past they allowed the people to exit from the village with only one-day provisions and clad in rags. But now whenever they seize them, they behead like sheep to some extent modest and virtuous women and children facing the enemy, with hundreds of men first. In addition, they subsist on fruit leftovers like flocks of animals in the sun and at the foot of walls. With the humanity appearance having been spoilt, they form horrific scenes.

Only Zangibasar villages, consisting of 20 villages, have remained. The refugees of the 150 villages, which is a huge mass, are their protectors. Again the Dashnaks intend to wipe out these villages. In the name of Islam and humanity the representatives of these twenty villages together with those of a huge mass composed of 150 villages came together and formed a national defence assembly to protect themselves and managed to split from the Armenian government and defend themselves under the auspices of an organization temporarily. With a weak voice they stretch out their hand of assistance and appeal to the whole democratic people and council of ministers in the Azerbaijani government for help. We notify that they must adopt all necessary measures and use any means to protect us, and implore them in the name of humanity to bring us under their patronage and not to give permission for the Dashnaks' oppression and cruelty any longer. If you do not soon reach out your sympathetic hands to take these innocent and oppressed children's imploration hands, hundreds of population will be annihilated.

12 Dhu al-Hijjah 1337¹⁵

The representatives of the village of Qaraqishlaq:

1-Mashadi Mahammad Baghir.....

2-Mustafa.....

3-... ..

The representatives of Shorlu Damirchi:

4-

5-

The representatives of the village of Upper Nejlü:

6- Hajji Rajab hajji Mammad oghlu

7-Mashadi Mamad Baghir hajji Ibrahim Khalil oghlu

The representatives of Lower Nejlü:

8-Karbalai Mamad Ali hajji Abdullah oghlu

9-Mashadi Husen Aliof

The representatives of the village of Donquzken:

10-Hajji Ali Akbar hajji¹⁶oghlu

11-Mashadi Mahmud mashadi Mahammad Jafar oghlu

The representatives of the village of Hajji Ilyas:

12-Hajji Zeynal hajji Salah oghlu

13-Karbalai Abas mashadi Vali oghlu

The representatives of the village of Gökgümbat:

14-Mashadi Jalil karbalai Gafur oghlu

15-Hajji Mustafa hajji Ali oghlu

The representatives of the village of Arbat:

16-Zeynal malla Mahammad oghlu

17-Shaban karbalai Ismayil oghlu

The representatives of the village of Charbagh:

18-Hajji Heydar hajji Maharram oghlu

19-Mahammad mashadi Husen oghlu

The representatives of the village of Shurlu Mehmandar:

20-Hajji Seyid Ali Mirgafar oghlu

21-Mashadi... .. hajji Abbas oghlu

The representatives of the village of Chobankara:

22-Masum hajji Hasan oghlu

23-Hasan hajji Qasim oghlu

The representatives of the village of Khachaparaq:

24-Karbalai Ali hajji Hasan oghlu

25-Mahammad Baba oghlu

The representatives of Qarqabazar:

26-27-Unreadable

The representatives of the village of Ulukhanlu:

28-Karbalai Iskandar Najafoghlu

29-Karbalai Qanbar

The representatives of the village of Sarvanlar:

30-Vali

31-

The representatives of the village of Reyhanlu:

32-Ali mashadi Ilyas oghlu

33-Karbalai Hasan Ali oghlu

The representatives of Habalkand:

34-Ali Husen oghlu

35-Karbalai Abas fakhre adam

The representatives of Seyitkand:

36-Hasan karbalai Hasan oghlu

37-... ..

The representatives of Ilkhiqorukh:

38-... ..

39-Asad Mammad oghlu

The representatives of Sarijalar:

40-... ..

41-... ..

The representatives of the whole of Araliq and Bashkand:

42-Hasan

43-Mashadi

The representatives of the whole of migrants Alikhan Ibrahim Khalilzada: Malik

Footnotes

- 1.Reachercher, author tohidmelikzade@yahoo.com
- 2.ژنرال سیمینو در خدمت ایران عصر قاجار، منصوره اتحادیه، سعید میرمحمدصادق، تهران، ۱۳۷۵، ص ۵۵
- 3.A.K. p:94
- 4.A.K. p:94
- 5.ایروان یک شهر مسلمان نشین بود، صمد سرداری نیا، تهران، ۱۳۸۰، ص ۹۰
- 6.A.K. p:91
- 7.تاریخ ارمنستان، هراند باسدرماجیان، ترجمه محمد قاضی، تهران، ۱۳۶۶، ص ۳۶۷
8. A.K. p:367
- 9.سرداری نیا، ص ۱۳۰
- 10.تاریخ ده هزارساله سلماس و غرب آذربایجان، توحید ملک زاده دیلمقانی، تبریز، ۱۳۸۴، ص ۱۸۹
- 11.To have a brief look at these events, refer to:
MELKZADE, Tohid, Azerbaijan dergisi, say ,ocak 2001, s 21
- 12.سرداری نیا، ص ۱۴۷
- 13.This sentence has been extracted from the text.
- 14.We made no changes to the contents but to the alphabet.
- 15.equivalent to 8 September 1919
- 16.The dotted spaces stand for unreadable names.

I. Dünya Savaşı Sırasında Azerbaycan Türkler'inin Erivan'da Ermeniler Tarafından Katledilmesine İlişkin Bir Belge

Bilindiği gibi İrevan kenti ve vilayeti tarihi Azerbaycan arazisi bünyesindeydi. 1828 Türkmançay Antlaşması sonrasında bu vilayet Nahçıvan'la birlikte Rusya'ya verildi. Bu seneden itibaren Rusya'nın teşebbüsleriyle Osmanlı'nın doğu vilayetlerinden ve Güney Azerbaycan'dan dağınık olarak yaşayan Ermeniler bu bölgeye göç etmeğe başladı. General Simonov, Azerbaycan valisi ve Kaçar Şahı'nın veliahdı Abbas Mirza tarafından bu göçleri kontrol etmek için görevlendirildi⁴. Onun yazdıklarına göre Ruslar yerli Ermeniler'i zorla göç etmeğe mecbur ediyorlar, göçmek istemeğini parayla aldatmakla veya askerlerin kamçısı zoruyla Ruslar'ın işgal ettikleri İrevan ve Karabağ'a götürüyorlardı⁵. General Simonov'un raporuna göre Ruslar bu göçlere hazırlıksızdı, bir çok Ermeni muhaceretin ilk yıllarında açlık

⁴ İttihadiye, Mensure, Mir Mehemmet Sadik, Seid. General Simino der xedmete İran e esre Qacar. Tahran, 1996, s. 55.

⁵ e.g.s; s. 94.

ve hastalıktan helak oldu⁶. Resmi Rus belgelerine göre İrevan'da 1828 senesinde 1807 ev Türk (7331 kişi) 567 ev Ermeni (2369 kişi) yaşamaktaydı⁷. Yine bu belgelere esasen bu seneden itibaren bölgede Ermeniler'in nüfusu bir hayli artış göstermektedir. 1829 senesinde Rusların resmi kayıtlarına göre İrevan ve Nahçıvan vilayetlerinde nüfusun yüzde 80'ini (yaklaşık 93.000 kişi) Türkler, kalanını ise Ermeniler oluşturmaktaydı⁸. Aynı belgelere esasen 1828 senesinden itibaren 20.000 Türk Kaçar Devletine bağlı idari ve ordu mensupları dahil Türkmençay Antlaşmasına göre bölgeyi terk ettiler. Bu yerli halkın çoğu Güney Azerbaycan'da göç ettiler. Bu muhacirlerin çoğu halena İran'da İrevani soy adını taşımaktalar.

1823 yılında Ruslar'ın resmi kayıtlarına göre İrevan'da Türklerin nüfusu 82373 kişi, Ermeniler ise 82377 kişi olarak çoğunluğu elde etmiş bulundular. Anlaşılan Ermeniler'in nüfusu bu dört senede Simonov'un raporlarına karşın 4 kat artmıştır. Önce dediğimiz gibi bu insanlar Anadolu'nun doğusunda ve Güney Azerbaycan'da (İran) dağınık halde yaşayan Ermeniler'den toplayarak bölgede iskan ettirilmiştir. Ermeni tarihçi H. Parsdermaciyan da bu noktayı onaylayarak yaklaşık 100 bine yakın Ermeni'nin Osmanlı'dan gelerek İrevan'da yerleşmesinden açıkça konuşuyor⁹. Ruslar, Ermeniler'i yerleştirmeye Albay Lazarev'i görevlendirdiler, aynı zamanda onları beş sene vergiden muaf tuttular¹⁰.

Bu olaylardan sonra İrevan'da Türkler'in zıddına nüfus dengesinin bozulmasına karşın XX. asrın başlangıcına kadar bu denge Türklerin lehine oldu. Fakat 1905'den itibaren Ruslar'ın kışkırttığı Ermeni-Müslüman savaşları sonucu İrevan bölgesinde Türkler mağlup oldular, oysa Bakü ve Nahçıvan'da Türkler galip geldiler¹¹. Bu olaylardan sonra mağlup olan bölgeler kalıcı olarak Azerbaycan Türkler'inin elinden çıktı.

Malum XX. asrın başlarından itibaren Taşnaklar'ın Haydatı olan büyük Ermenistan'ı gerçekleştirmeğe olan çabaları arttı. Hazar Denizinden Karadeniz ve Akdeniz'e kadar bölgeleri kapsayan hayali Ermenistan arazisi hemen hemen her zaman Türk yurdu olan Azerbaycan'ın tamamını ve Anadolu'nun doğu bölgelerini kapsamaktadır. Onların Türkler'e karşı eylemleri sadece Azerbaycan'la sınırlı kalmadı 1914'den itibaren Ruslar başta olmak üzere din üzerinden vs. nedenlerden dolayı Avrupa devletlerinin desteklerini de kazanarak Osmanlı arazisi dahilinde Osmanlı devletine yönelik silahlı eylemlere girdiler ve yüz binlerce Türk'ü şehit ettiler. Osmanlı ise bu eylemlere karşın tehcir fermanını çıkarmaktan başka çare bulamadı.

⁶ e.g.s; s. 94.

⁷ Serdariniya, Semed. İrevan müselmanlar yurduymuş. Tehran, 2001, s. 90.

⁸ e.g.s; s. 91.

⁹ Psdermaciyan, Herand. Ermenistan Tarihi / tercüme eden Kazi, Tahran 1987, s. 367.

¹⁰ e.g.s, s. 367.

¹¹ Sedariniya, s. 130.

Güney Azerbaycan'a gelince bölgedeki Ermeniler ve Asuriler Ruslar'ın ve Amerikalılar'ın yardımıyla Urmiye, Salmas'da 150.000 Türkü sadece bir hayali Ermenistan kurmak için katl ettiler¹². Bu olaylara Azerbaycan'da Cilovluk olayları denir¹³.

İrevan vilayetine gelince bu bölgede Türkler'in durumu daha da berbat idi. Sözde müstakil Ermenistan Devleti kurulduktan sonra Türkler'in soykırımı planlı olarak bu defa Ermenistan Devleti eli ile gerçekleşti. Kaynaklara göre sadece İrevan vilayetinde 211 Türk köyü yakılıp Ermeniler tarafından 300.000 Türk şehit etti¹⁴. Bölge Türkler'inin bir kısmı da emniyetli sayılan Gence ve Tebriz kentlerine taraf hareket ettiler. Bu katliam sırasında İrevan halkı soykırımdan kurtulmak için bölge devletlere mektuplar yazarak istimdat dilediler. Belki ilginç nokta şu ki İrevan Türkleri Ermeni hakimiyetini kabul etmeyerek, yazdıkları bu mektuba esasen, "Ermeni hükümetinden ayrılıp ve bir teşkilat sayesinde kendilerini müdafaa ve muhafaza etmeğe muvakkati olarak muvaffak olmuşlar"¹⁵. Bizce bu önemli nokta tarihçiler tarafından araştırılmalıdır.

Ne yazık ki, bölge o kadar karmaşık bir duruma girmiştir ki yardım harayına kimse yanıt veremedi ve yüz binlerce soydaşımız akrabalarımız namertçe öldürüldü. Türk yurdu İrevan ise yeni kurulmuş Ermenistan Cumhuriyetinin başkenti ilan edildi.

Elimizde olan bu mektup T.C. Devlet Arşiv Müdürlüğünce Azerbaycan Devlet Arşivlerinden alınıp Ankara'ya getirilmişti. 20 köyün vekilleriyle yanı sıra İrevan muhacirleri vekilleri tarafından yeni kurulmuş Azerbaycan Cumhuriyetinin kabinesine hitaben yazılmıştır. Yazı Azerbaycan Türkçesinde, Arap alfabesinde ve 12 Zihicce 1337 (8 Eylül 1919) tarihini gösterir. Bu mektup 18 Teşrin-i evvel 1919'da Azerbaycan hükümetine varmıştır. Belge olarak 171 numarada kayıtlı olmuştur.

Mektubun metni:¹⁶

Azerbaycan Hükümetinde Vezirler Şurasına

Umum İrevan Guberniyasında yaşayan müselmanlar terefinden bir meruze ye acizane.

¹² Melikzade, Tohid. Salmas'ın on bin senelik tarihi, Salmas, 1999, s. 189.

¹³ Bu olaylara kısa bir bakış olarak bakınız: Melikzade, Tohid. Azerbaycan dergisi, Sayı: Ocak 2001, s. 21.

¹⁴ Serdariniya, s. 147.

¹⁵ Bu cümle metnin içinden alınmıştır.

¹⁶ Metin içini hiç değişmeden yalnız alfabe değişikliği yaptık.

Avropa muharibəsi başlanandan imdiye geder bura muselmanları felaketli günler keçiriyorler. Keçmişleri ve müqəddəsate diniye ve milliyemizin daşnaqlar terefinden gayet derecede müzmehil olub ve ırz namusumuzu hetk olunmaqını bir derece evam ve sade dil cemaet nezerlerinden feramuş kimi olmuşdular. Yüzden ziyade köylerin ehalisi yıxılmış divarların dibinde azca mehsulatlarnı toplayıp imrare hayat etmelerine güman edir idiler.

Birden bire daşnaq hükümetinin alçaq ve rezil memurları terefinden Axsaxlı, qalın, Sürmeli, İçmiyadzin, Qırxbulax, Dereçiçek mahalları ve İrevan mahalında olan müselman köyləri paymal olub hansıke keçenlerde yol verilip bir günlük azuqe ve bir köhne xirqe pare ile köyden dışarıya çıqmaqa imkan olurdu, lakin imdi ölen ve bir derece ismetli ve heyahı düşmene meruz qalan çocuq ve qadınların başta yüzlerce kişileri dutduqda qoyun kimi başlarını kesirler. Bundan elave heyvan surulerine muşabih divarların dibinde ve güneş qabağında meyvecat qırıntıları ile teeyüş edirler. İnsaniyet qiyafesi pozulmuş dehşetli menzereler teşkil edirler .

Qalib 20 köylerden ibare Zengi asar köyləri hansıke yüz elli köylerden ibaret qaçqınları ke bir kütleye ezimedir, onların penahıdır. Gine daşnaqlar bu köyləri mehv ve paymal etmek istiyor. İslamiyet ve insaniyet namine yüz elli köyden ibaret bir kütleye ezime ile beraber bu igirmi köy ehalisi vekilleri cem olub kendilerini muhafize etmek üçün bir mudafieye milliye heyeti teşkil edib ve Ermeni hükümetinden ayrılıb ve bir teşkilat sayesinde kendilerini mudafiee ve muhafize etmek muveqqeti olaraq muveffeq olmuşalr ve zeyif sesle umum demokrat cemaetine ve Azərbaycan Hükümetinde Vezirler Şurasına muavinet ellerini uzadıb yardım dileyirler. Her nehvile olursa olsun bizim muhafizemize tedabire lazemeler ittixazında bulunmaqlarını bildirib ve bizi tehte himayelerine alıb daşnaqların zulm ve cefasına daha bundan sonra yol vermemelerini insaniyet namine istirham ediyoruz. Hergah tezlikle merhemet ellerinizi uzadıb bu mezlum ve mesum çocuqlar istiğase ellerine qovuşdurmazsanızsa yüzminlerce nufuslar mehv olar.

12 Zihecce 1337¹⁷

Qereqışlaq qeriyesinin¹⁸ vekilleri :

1-Meşedi Mehemed Bağır

2-Mustafa

¹⁷ -1919 senesine deng geliyor

¹⁸ Geriye köy demektir.

3-.....

Şorlu Demirçi vekilləri:

4-.....

5-.....

Yuxarı Neclu qeriyəsinin vekilləri:

6-Hacı Receb Hacı Memmed oğlu

7-Meşedi Memed Bağır Hacı İbrahim Xəlil oğlu

Aşağı Neclu vekilləri:

8- Kerbelayı Memed Ali Hacı Abdilləh oğlu

9-Meşedi Hüseyn Aliuof

Donquzken qeriyəsinin vekilləri :

10 Hacı Ali Akber Hacı¹⁹ oğlu

11- Meşedi Məhməd Məşedi Məhəmməd Cəfər oğlu

Hacı İlyas qeriyəsinin vekilləri :

12-Hacı Zeynal Hacı Səlah oğlu

13-Kerbelayı Abas Məşadi Vəli oğlu

Gökgümbət qeriyəsinin vekilləri:

14- Meşedi Cəlil Kerbelayı Gəfur oğlu

15-Hacı Mustafa Hacı Ali oğlu

Arbat qeriyəsinin vekilləri:

16-Zeynel Məllə Məhəmməd oğlu

17- Şəban Kerbelayı İsmayıl oğlu

Çarbağ qeriyəsinin vekilləri:

18-Hacı Heydər Hacı Məhərrəm oğlu

19- Məhəmməd Meşedi Hüseyn oğlu

Şurlu Məhmədar qeriyəsinin vekilləri:

20-Hacı Seyid Ali Mirgafar oğlu

21-Meşedi Hacı Abbas oğlu

Çobankere qeriyəsinin vekilləri :

22- Məsum Hacı Həsən oğlu

23-Həsən hacı Qasım oğlu

Xaçaparaq qeriyəsinin vekilləri:

¹⁹ -noktali olan yerlerde adlar okunaklı değildir

24-Kerbelayı Ali Hacı Hesən oğlu

25-Mehemmed Baba oğlu

Qarqabazar vekilləri:

26-

27-

Uluxanlı qəriyəsini vekilləri:

28-Kerbelayi İskender Necef oğlu

29-Kerbelayi Qenber

Servanlar qəriyəsini vekilləri:

30-Veli

31-

Reyhanlı qəriyəsini vekilləri:

32-Ali Meşedi İlyas oğlu

33-Kerbelayi Hesən Ali oğlu

Hebelkend vekilləri:

34-Ali Hüseyn oğlu

35-Kerbelayi Abas Fexre adəm

Seyit kənd vekilləri:

36-Hesən Kerbelayi Hesən oğlu

37-.....

İlxıqorux vekilləri :

38-.....

39-Esed Memmed oğlu

Sarıcalar vekilləri :

40-.....

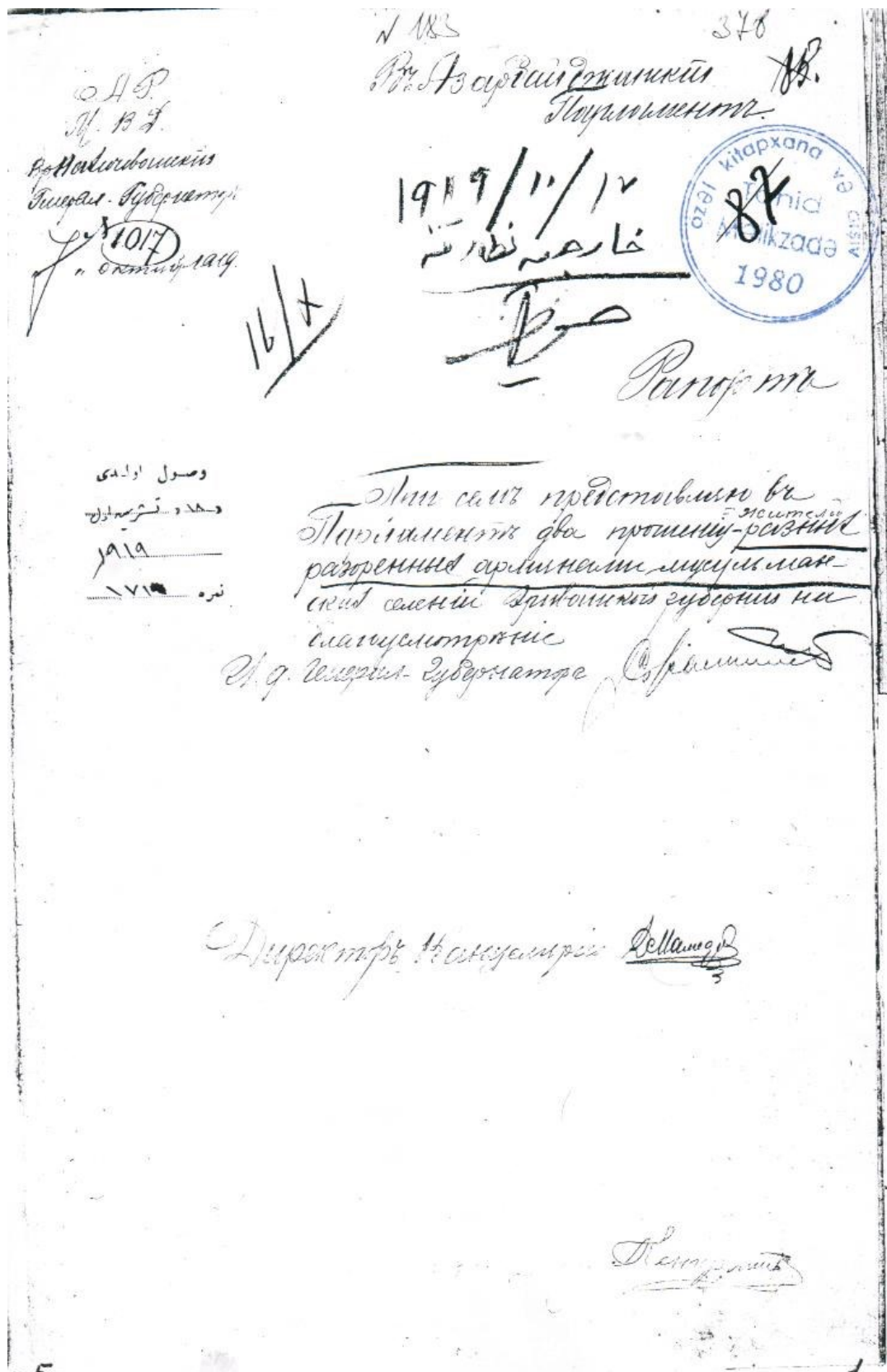
41-.....

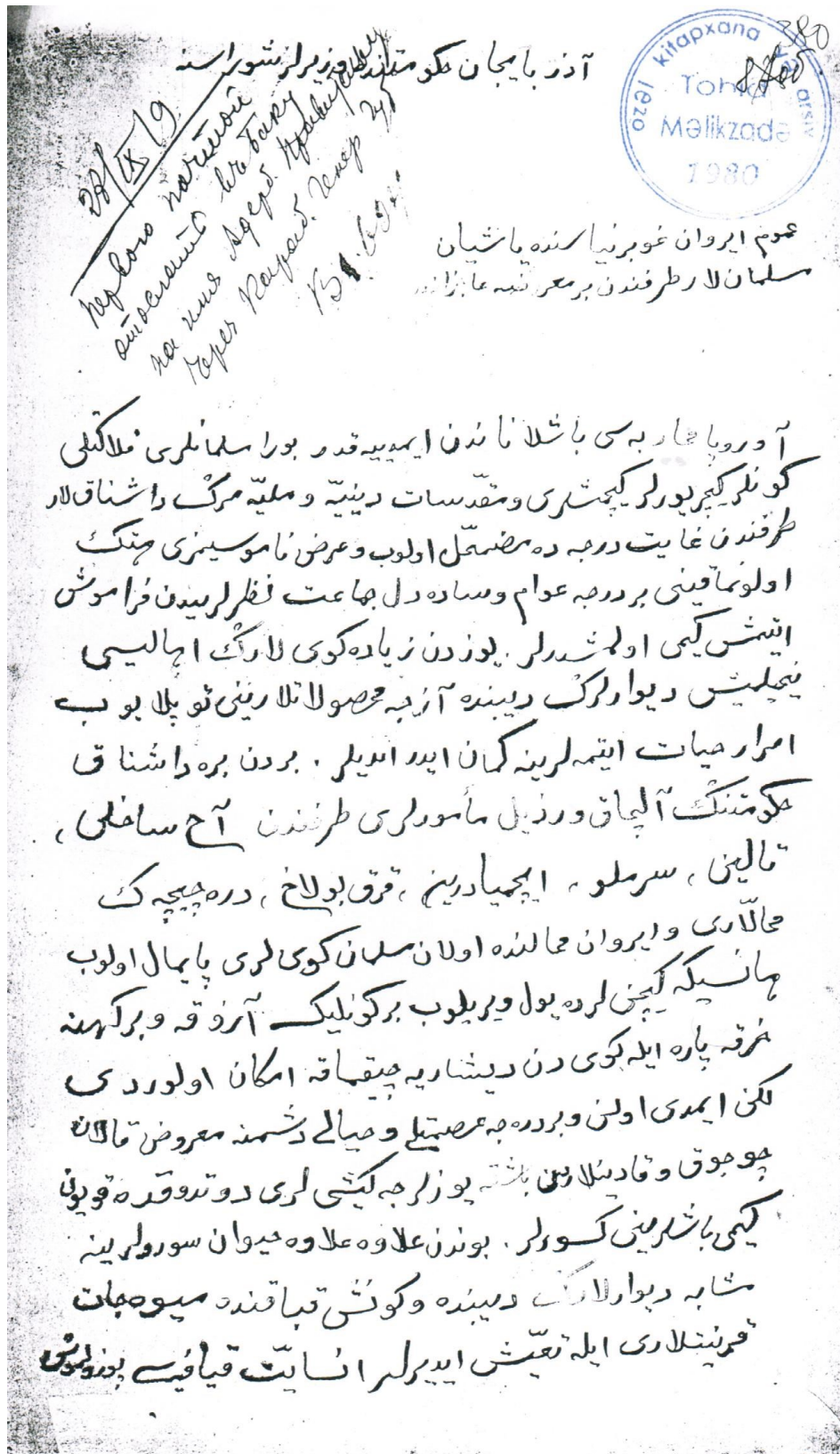
Umum Arahıq və Başkənd vekilləri:

42- Hesən

43-Meşedi

Umum muhacirlərin vekilləri Alixan İbrahim Xəlilzadə Malik

در هشتاد و نه روز از تشکیل این دولت. با کوی کردن عبارت زنگی
 با سار کوی لاری. چنانکه یوز الی کوی کردن عبارت قاضی لاری
 که برکنده عظیمه در. اولادک بنا بر در آینه داشتن لاری بو
 لاری لاری محو پامال اینک استیور. اسلامیت
 کانتیت نامنه یوز الی کوی دن عبارت برکنده
 عظیمه ایله برابر بو. کوی اچالسه وکیل لری جمع
 اولوب کندیریش محافظه اینک. اچون برمدفعه عظیمه
 حینی تشکیل آیدوب وارمن ملکوتیندن آیریلوب ویر
 تشکلات سایه کنده کندیریش مدافعه و محافظه اینک
 موفق اولاراق موفق اولمشان. و ضعیف سله
 عموم دیوخرات بهامتنه و آذربایجان ملکوتینده وزیر لر
 شوراسله معاونت الیریش اوزادوب یاردم
 دیله یور لر. بر تحویل اولورسه اولون بریم محافظه
 مدبر لاری لر انخار زده بولونما قلمیشی و عموم مطبوعات
 و بانک واسطه لرایله پارلامنتره بیلدیروب و بری تحت
 هایه لریله آلوب داشتن برکت ظلم و فحاشیه
 لرها بودن صحره یول ویرمه ملریشی انانیت نامنه
 استر عام اید یور لر. هرگاه تیز لک ایله مرصهت الیریشی
 اوزادوب بو مظلوم و معصوم چو بو قهر استغاثه الیریش
 خو و و کیدر مازسه کزسه یوز مینگر چه نفوسگر محو اولار.

۱۳ دی آبان ۱۳۳۶

۱. قهر فیندق تریسنگ و کیری
۲. قاضی لاری محو پامال
۳. شورو دیر چه و کیری
۴. صدر جمهاتوری
۵. کدیر و انانیت

۳۷۸. ۱۶۵۵
 ۱. توفیق بن قریه سنگ و کیری : ۶ کاتب جبار علی
 ۲. شامی مجله و کیری : ۷ مهندس محمد باقر علی ابراهیم علی
 ۳. شامی مجله و کیری : ۸ کاتب محمد علی حاجی عبداللہ
 ۴. شامی مجله و کیری : ۹ شامی علی
 ۵. رونقورکن قریه سنگ و کیری : ۱۰ علی اکبر کاتب علی
 ۶. شامی مجله و کیری : ۱۱ مهندس محمود محمد علی
 ۷. حاجی الیاس قریه سنگ و کیری : ۱۲ حاجی زینال حاجی صلاح
 ۸. کرمی کرمی قریه سنگ و کیری : ۱۳ کاتب عباسی محمد علی
 ۹. کرمی کرمی قریه سنگ و کیری : ۱۴ شامی علی
 ۱۰. کرمی کرمی قریه سنگ و کیری : ۱۵ جبار علی
 ۱۱. آربات قریه سنگ و کیری : ۱۶ رجب علی
 ۱۲. چار باغ قریه سنگ و کیری : ۱۷ شادان کریم علی
 ۱۳. مشور و لو خیمه ادا قریه سنگ و کیری : ۱۸ حاجی حیدر جبار محمد
 ۱۴. چوبانگه قریه سنگ و کیری : ۱۹ محمد علی
 ۱۵. چوبانگه قریه سنگ و کیری : ۲۰ محمد علی
 ۱۶. چوبانگه قریه سنگ و کیری : ۲۱ محمد علی
 ۱۷. چوبانگه قریه سنگ و کیری : ۲۲ محمد علی
 ۱۸. چوبانگه قریه سنگ و کیری : ۲۳ محمد علی

۸۶. ^{۵۲۴} **تاجا باری قریب کتبی** ۲۴ کتبی و کتبی
 ۲۵ ص ۵۵۱
 ۲۶ **تاجا باری و کتبی**
 ۲۲ **۸۸**
 ۲۱ **اولو قریب کتبی**
 ۲۹ کتبی و کتبی
 ۳۰ **سروانلار قریب کتبی**
 ۳۱ **تاجا باری و کتبی**
 ۳۲ **ریحانلار قریب کتبی**
 ۳۳ کتبی و کتبی
 ۳۴ **جیل کند و کتبی**
 ۳۵ **کتابخانه قریب کتبی**
 ۳۶ **سید کند و کتبی**
 ۳۷ **تاجا باری و کتبی**
 ۳۸ **ایلی قریب کتبی**
 ۳۹ **تاجا باری و کتبی**
 ۴۰ **ساری جالار و کتبی**
 ۴۱ **تاجا باری و کتبی**
 ۴۲ **تاجا باری و کتبی**
 ۴۳ **تاجا باری و کتبی**
عموم مهابر کتبی
علی جان ابراهیم خلیل زاده کتبی

دکتر نایله عسگر

ترجمه به فارسی و برگردان به
الفبای عربی: ملیحه برقی

ایمیل:

qavacantuli@liv.com

وابستگی:

پژوهشگر مؤسسه فولکولور

AMEA

چکیده:

نظامی گنجوی، شاعر بزرگ آذربایجان که در سده دوازدهم میلادی می زیست، در آثار خود از درون مایه و محتوای ادبیات شفاهی استفاده گسترده ای کرده است. «مخزن الاسرار» اثر ارزشمندی در این خصوص است. در این مقاله سعی شده است به تعبیر و مثل های بکار رفته در شعر «مخزن الاسرار» پرداخته شود.

واژگان کلیدی: نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، آذربایجان، اصطلاحات شعری

استناد (آپا): عسگر، ن. اصطلاحات شعری "مخزن الاسرار". ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و

ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۲، زمستان ۲۰۲۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا.

Dr. Naile Esker

E-posta:

gavacantuli@liv.com

Üyelik:

AMEA Folklor Enstitüsü

“Makhzanolasrar/ Gizem Hazinesi” şiirinde deyimler

Özet:

12. yüzyılda yaşamış Azerbaycan'ın büyük şairi Nizami Gencevi, eserlerinde sözlü edebiyat içeriğini geniş ölçüde kullanmıştır. "Mahzun'ul-Asr" bu açıdan değerli bir eserdir. Bu makalede "Mahzun'ul-Esrâr" şiirinde kullanılan anlam ve benzetmeler ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Nizami Gencevi, Azerbaycan, Mahzanol-Esrar, folklor

CITATION (APA): Esker, N. “Makhzanolasrar/ Gizem Hazinesi” şiirinde deyimler. Urmiye: Üç Aylık “Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar” Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 02, kış 2024, ISSN: 3041-8690.

Dos. Dr. Nailə Əskər

E-poçt:

qaracantali@live.com

Mənsubiyyət:

AMEA Folklor İnstitutu

Nizaminin "Sirlər xəzinəsi" poemasında deyimlər

Xülasə:

XII əsrdə yaşamış böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi öz əsərlərində şifahi xalq ədəbiyyatının bir çox janrlarından və motivlərindən geniş istifadə etmişdir. "Sirlər xəzinəsi" – bu mənada xüsusilə zəngin bir əsərdir. Bu məqalədə Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi" poeməsindəki deyimlər və məsəllər haqqında ümumi məlumat verilir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Azərbaycan, Məxzənol-Əsrar, folklor

CITATION (APA): Əskər, N. Nizaminin "Sirlər xəzinəsi" poemasında deyimlər. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 02, qış 2024, ISSN: 3041-8690.

Dr. Naile Askar

Email:

qavacantuli@liv.com

Affiliation:

AMEA Folklor Institute

Idioms in poem of “Makhzanolasrar/ Treasury of Mysteries”

Abstract:

Great Azerbaijani poet of XII century Nizami Ganjavi have been widely used folk literature in his works, derived advantage from a lot of folklore genre. “Treasury of Mysteries” – is a particularly rich work in this sense. In this paper, it will be given general information about the Nizami Ganjavi's poem of “Treasury of Mysteries” and idioms and sayings that are used in the work will be reviewed.

Key words: Nizami Ganjavi, Azerbaijan, Makhzanol-Asrar, folklore

CITATION (APA): Askar, N. Idioms in poem of “Makhzanolasrar/ Treasury of Mysteries”. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 02, winter 2024, ISSN: 3041-8690.

“Makhzanolasrar/ Gizem Hazinesi” şiirinde deyimler

XII əsrdə yaşamış və yaratmış Nizami Gəncəvi orta əsrlər Azərbaycan-Türk intibah ədəbiyyatının böyük şairidir. Tam adı Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif (Məhəmmədin atası İlyas Yusifin oğlu) olan, Nizami Gəncəvi təxəllüsü ilə məşhurlaşan şair təxmini məlumatlara görə miladi təqvimlə 1141-ci ildə Azərbaycanın qədim şəhəri olan Gəncədə anadan olmuş və 1209-cu ildə burada vəfat etmişdir. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq əsərlərini klassik poeziyanın dili sayılan farsca yazan Nizami Gəncəvi Şərq poeziyasının farsdilli epik janrının bütün dünyada qəbul edilmiş böyük klassiki, eyni zamanda romantik şairidir. Şifahi xalq ədəbiyyatının ruhunu əsərlərində böyük məharətlə istifadə edən Nizami Gəncəvi yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlamışdır. Ona böyük şöhrət gətirən epik əsərləri isə poemalarıdır. Onun bu gün əlimizdə olan “Xəmsə” (“Beşlik”) adlanan beş böyük poeması fars dilində qələmə alınmışdır. Fars dilinin bütün poetik incəliklərindən məharətlə istifadə edən Nizami Gəncəvi əsərlərin üslubu klassik poeziyanın yeni bir stilindədir.

Nizami Gəncəvi zamanının usta sənətkarı, qədim mirasa sahib olan ortağ Şərq mədəniyyətindən doğmuş İslami dəyərlərlə sintez edilmiş dövrünün böyük mütəfəkkiri və istər sənətkarlığı, istər mövzuları, istərsə də verdiyi mesajlarla bütün dövrlərin fəvqündə duran əsərləri ilə dahi bir Türk şairidir. Özündən əvvəl yaşamış usta sənətkarların: Qətran Təbrizinin, Sənai Qəzvininin, Cərir ət-Təbərinin, Fəxrəddin Əsəd Gurganinin və onlarla başqa şairlərin əsərlərini oxuyan, onlardan ilham aldığı düşünülen şairin əsas ilham qaynağının Firdovsi və onun “Şahnamə” əsərinin olduğu şübhəsizdir. Belə bir tarixi keçmişə və mədəni mühitə sahib olan Nizami Gəncəvi dövrünün ən gözəl əsərlərini yaradaraq bu klasiklərin sıyahısına qızıl hərflərlə əlavə olunmuşdur.

Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə” poemaları “Xəmsə”ni təşkil edir. Göründüyü kimi, “Sirlər xəzinəsi” poeması onun ilk böyük həcmli əsəridir. Bu poema əsasən didaktik mətnlərdən ibarətdir. Lakin əsərin xüsusi sistemi onu eyni zamanda özündən əvvəlki didaktik əsərlərdən xeyli fərqləndirir. Nizami Gəncəvi əsəri ərəz vəzninin səri bəhrində yazmış, girişdə tövhid, nət, merac hissəsinə və xüsusi xitaba (əsəri həsr etdiyi insana), bu poemanı niyə yazdığı haqqındakı qeydə yer vermişdir. Əsərin sonunda isə xətmə-kitab verərək poemanı yekunlaşdırmışdır. Poema ənənəvi giriş hissəsindən, 20 məqalət və buna bağlı 20 epik hekayətdən ibarətdir.

Şairin ilk irihəcmli əsəri olan "Sirlər xəzinəsi" poeması məsnəvi şəklində və qismən sufi eposu ənənələri çərçivəsində qələmə alınmışdır. Bu əsərin yazılmasında XI əsr fars şairi Sənai Qəznəvinin "Həqiqət ül-həqayiq" əsərinin təsiri böyük olmuşdur. Nizami Gəncəvi sonrakı dörd poemasını yazarkən sufi eposunun gətirdiyi ənənələri aşmış və bu əsərlərində heç bir poetik təlimin təsirində qalmamışdır. Şübhəsiz ki, böyük şairin dünyagörüşünün formalaşmasında o dövr üçün səciyyəvi olan təsəvvüf təlimlərinin və Şərq fəlsəfi cərəyanlarının təsiri olmuşdur. Bununla belə, "Sirlər xəzinəsi"ni bütünlüklə sufi əsəri hesab etmək doğru sayılmaz, çünki əsərdə janrın ənənəvi prinsiplərinə əməl edilmir, ictimai-sosial problemlərə toxunulur və dünyəvi dəyərlərdən bəhs olunur. "Sirlər xəzinəsi" struktur etibarı ilə sufi eposu hesab olunsada, məzmun etibarı ilə bu ənənəyə tam sadıq qalınmır (6, 73-78).

"Sirlər xəzinəsi" poemasının 1174-1175-ci illəri arasında yazıldığı təxmin edilir. Nizami Gəncəvi əsəri 1174-cü ildə yazmağa başlamış və iki il ərzində əsəri tamamlamışdır. "Sirlər xəzinəsi" "Xəmsə"-nin başqa poemalarından fərqli olaraq vahid süjet xəttinə malik deyildir. Əsərdə öz əksini tapan bir çox problemlərin həllində müxtəlif hekayət və rəvayətlərdən ustalıqla istifadə edilmişdir. Bunun üçün öz dövrünün müxtəlif qaynaqlarına, eləcə də folklor müraciət edən şair əsərin yüksək bədii səviyyədə təqdiminə nail olmuşdur.

Nizami Gəncəvi bütün əsərlərində olduğu kimi "Sirlər xəzinəsi"ndə də şifahi xalq ədəbiyyatının bir çox janrlarından, o cümlədən əsatir, əfsanə, rəvayət, deyim və məsəllərdən bəhrələnməmişdir. Əsərdə küllü miqdarda atalar sözləri, idiomlar da yer alır. Bunlardan başqa, şair bədii fikrin bütün incəliklərinə xidmət edən sözün həqiqi və məcazi mənalarından, frazeoloji birləşmələrdən məharətlə istifadə etmişdir.

Həmid Araslı, Cəfər Xəndan, Sədnik Paşayev və digər alimlərimiz Nizami və folklor mövzusunda araşdırmalar aparmış, Nizami Gəncəvi dühası ilə ölməzlik qazanmış şifahi xalq incilərini tədqiq etmişlər. Uzun illər Nizami Gəncəvinin əsərlərində xalq yaradıcılığının izlərini araşdıran folklorşünas Sədnik Paşayev çox haqlı olaraq belə bir qənaətə gəlmişdir: "Nizami yaradıcılığı Azərbaycan folkloru ilə, öz növbəsində Azərbaycan folkloru da Nizami yaradıcılığı ilə elə qaynayıb-qarışmışdır ki, hətta müəyyən mənada bunları bir-birindən ayrılmaq, kimin kimdən istifadə etdiyini çox vaxt aydınlaşdırmaq çətinlik törədir" (12, 48).

Nizami Gəncəvi "Sirlər xəzinəsi"ni yazarkən xalq arasında yaşayan və günümüzə qədər gəlib çatmış rəvayət, əsatir və əfsanələrdən, mifoloji mətnlərdən geniş şəkildə istifadə etmiş, şifahi xalq yaradıcılığının bir çox incilərini məharətlə yazılı ədəbiyyata gətirmişdir. Bunlara "Süleyman və qoca

əkinçi", "Nuşirəvan və bayquşların söhbəti", "Firidun və maralın dastanı", "Kərpic kəsən kişinin söhbəti", "Bülbül və qızılgül", "Bir-biri ilə çəkişən iki həkimin dastanı" və digər hekayətləri misal göstərmək olar.

Bu gün toplanaraq çap olunmuş bir çox rəvayət və əfsanələr də vardır ki, "Sirlər xəzinəsi" poemasındakı hekayətlərlə çox yaxından səsleşir. Məsələn, "Bir şahzadənin dastanı" hekayəti xalq arasında yaşayan "Bostan əhvalatı" rəvayəti ilə, "Harun ər-Rəşid ilə dəlləyin dastanı" hekayəti "Xan yurdu" və "Əsir padşah" əfsanələri ilə, "Sultan Səncər və qarı" hekayəti "Şah və qarı" əfsanəsi ilə və s. forma və məzmun baxımından, demək olar ki, eyniyyət təşkil edir.

Bildiyimiz kimi, bütün xalqların tarixində şifahi, yəni sözlü ədəbiyyat yazılı ədəbiyyatdan əvvəl yaranmış və uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Yazılı ədəbiyyat bütün hallarda şifahi ədəbiyyatdan bəhrələnməmiş və özəyini buradan almışdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı həyatın müxtəlif sahələrinə aid ibrətamiz, məzmunlu qısa kəlamları və xalq sınağından keçərək çilalanmış inancları ümumiləşdirərək nəsil-dən-nəslə ötürmüşdür. Bütün dünya xalqlarının mədəniyyət tarixinə nəzər salarsaq görərik ki, hər bir xalqın öz həyat tərz, məişəti və dünyagörüşünə görə xalq deyimləri və məsəlləri; atalar sözləri, ibrətamiz və hikmətli sözləri formalaşmışdır.

Nizami Gəncəvi "Sirlər xəzinəsi" əsərində istifadə etdiyi və obrazların dili ilə söylədiyi xalq deyimləri və məsəllər demək olar ki, çox az fərqlə bu gün də dilimizdə işlədilir. Həmid Araslıının çox doğru olaraq göstərdiyi kimi "Sirlər xəzinəsi"ndə hər beytdə bir aforizm canlanır (2, 48).

Bir neçə nümunədə bəzi atalar sözü, zərb-məsəllər və xalq deyimlərinin poemada istifadəsinə nəzər salaıq.

"Sirlər xəzinəsi" əsərində "Süleyman və qoca əkinçi" hekayətində yer alan, Nizami Gəncəvinin sadə əmək adamlarının halal əməyini və zəhmətini tərənnüm edən bu misraları xalqın işlətdiyi "Səndən hərəkət, məndən bərəkət" deyimindən yaranmışdır:

Halal zəhmət itməyib əlləşmək deyil eyib,

Tanrı "səndən hərəkət, məndən bərəkət" deyib.

Kürəyimin təridir - mənim suyum, selim də,

Bu dəmir dırnağımdır xış əvəzi belim də (10, 83).

Həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatımızda geniş istifadə olunmuş bir məsəl var: misilsiz gözəlliyi ilə könülləri məftun edən tovuz quşunun ayaqlarının çirkinliyi həmişə onun başının qaxıncı olub. Bu misalı bəzən maral üçün də söyləyirlər. Xalq yaradıcılığında maralın buynuzlarının gözəlliyi ayaqlarının incəliyi ilə müqayisə edilir. Şair "Sirlər xəzinəsi" əsərində tovuz quşuna xas olan həmin özəlliyi aşağıdakı kimi verir:

Zər qanadı, görkəmi bir tamaşa tovuzun,

Ayağının eybini qaxma başa tovuzun (10, 111).

Xalq yaradıcılığında başqa bir heyvan haqqında da geniş mətnlər vardır: bu tülküdür. Xalq arasında tülkü həmişə hiyləgər, fəndgir bir heyvan kimi məşhur olub. Bu haqda onlarca hekayə və əfsanə vardır. Tülkü bir təhlükə hiss etdikdə qaçmaq üçün yuvasına ehtiyat bir dəşik daha açır. Bunu bilən mahir ovçular tülkünü ovlayarkən yuvasında olan iki dəşikdən birini əvvəlcədən bağlayır və çox zaman onu dışarı çıxara bilmək üçün yuvanı tüstü ilə doldururlar. Həmin hadisəni şair aşağıdakı kimi şərh edir:

Zirək tülkü itlərdən daim qorxub qaçsa da,

Yuvasından çıxmağa iki dəşik açsa da,

Qurtarmayıb ölümdən kələk onu yuvada,

Tüstüsüylə boğubdur fələk onu yuvada (10, 117).

Xalq arasında bir çətinliyə düşmüş insana təsəlli olaraq "Allah dadına çatsın" deyirlər. Şifahi xalq ədəbiyyatında alqış janrında olan bu deyim eyni zamanda xoş niyyət, dua mahiyyətində bir deyimdir. Nizami Gəncəvi "Sirlər xəzinəsi" poemasında bu ifadəni bədii olaraq bu şəkildə qələmə alır:

Həsəətini çəkənlər düşdü can harayına,

Haraya çağırının özün çat harayına (10, 37).

Nizami Gəncəvi əsərində "yalquzaqtək gəzmək" ifadəsinə də yer verir. El arasında qaradınməz, tənha insana adamayovuşmazdır, yalquzaq canavar kimi tək gəzir, deyirlər. Nizami Gəncəvi bu məsəli külək haqqında desə də bu xalq deyimi çox yerinə düşmüşdür, şair bunu obrazlı olaraq belə ifadə edir:

Yalquzaqtək gəzməyi yerə xoşdur küləyin,

Arxayındır, boş gedir, əli boşdur küləyin (10, 123).

Bu gün də xalq arasında işlənən "Ağılsız dostdan ağıllı düşmən yaxşıdır" və ya "Namərd dostdan mərd düşmən yaxşıdır" məsəlləri Nizami Gəncəvi yaradıcılığında əksini özünəməxsus şəkildə tapır:

Fələk açsa başına nə pəstaha yaxşıdır,

Nadan dostdan ağıllı düşmən daha yaxşıdır (10, 139).

"Pişik öz balasını çox istədiyindən yeyər" məsəli hər zaman aktual və işlək olmuş məşhur bir məsəldir. Xalqın uzun dövr ərzində apardığı müşahidələrindən yaranmış bu məsəl əsərdə poetik bir üslubla ələ alınır. Nizami Gəncəvi burada pişiyin irsi xüsusiyyətini nəzərə alaraq məsələni belə şərh edir:

Bir-birinə isnişib həyan olar pişiklər,

Balasını istəkdən yeyən olar pişiklər (10, 140).

Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi" poeması başdan başa ibrətamiz hadisələr və bu hadisələr qarşısındakı öyüd-nəsihətlərdən ibarətdir. Yeri gəldiyi zaman bu hadisələrlə uyğun gələn hekayətlər həmişə xalq yaradıcılığı ilə bəzədilmiş, sözə ölməz gözəlliklərlə naxışlar vurulmuşdur. Nizami Gəncəvi sözünün ölməzliyinin bir səbəbi onun üslubu və təxəyyülü idirsə, o biri səbəbi də istifadə etdiyi külli miqdarda şifahi yaradıcılığın məhsulu olan bu deyim və ifadələrin xalqın min illər boyu formalaşmış dünyagörüşü və bədiləşmiş həyat tərzindən süzülüb gəlməsidir. "Sirlər xəzinəsi"ndə şifahi xalq ədəbiyyatının bir çox janrından istifadə olunmuşdur və bunlardan bir neçəsini nümunələrdə göstərdik.

Müsəlman Şərqiinin ortaq dəyəri olan, farsdilli poeziyanın sönməz ulduzu, sadə gündəlik məsələlər haqqında da, dərin fəlsəfi mövzular haqqında da eyni sənətkarlıqla yazan ölməz əsərlər müəllifi, filosof və şair Nizami Gəncəvi yaradıcılığı xalqı ilə, onun folkloru, sözlü yaradıcılığı ilə iç-içədir. Onun bəşəriyyətə bəxş etdiyi, bu gün dünya ədəbiyyatının ortaq malı olmuş poemalarının hər biri dünya durduqca yaşayacaq ölməz söz xəzinəsidir. Nizami Gəncəvinin poemalarının mövzuları rəngarəngdir, bəşəridir, incə duyğular, aili hisslər tərənnüm edir.

Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi" poemasında çox sayda istifadə olunmuş, mənbəyini ortaq Şərq və Türk folklorundan almış ifadələr onun xalq yaradıcılığına yaxınlığından xəbər verir. "Sirlər xəzinəsi" adlanan bu söz xəzinəsi humanist ideyalar yayan bəşəri duyğular carçısı, ədalət, məhəbbət fədaisi və mübariz təbliğatçısıdır. Bu fikirləri onun bütün epik və lirik yaradıcılığı haqqında da demək mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Araslı, H. Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı // Nizami, 4-cü kitab. – Bakı: 1947, s. 9-29.
2. Araslı, H. Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərbməsəlləri // EA Azərbaycan filialının Xəbərləri. – Bakı: 1942, №3.
3. Araslı, H. Şairin həyatı: (Nizami Gəncəvi haqqında). – Bakı: Gənclik, 1967, 187 s.
4. Ələkbərov, M. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı // Azərbaycan məktəbi. – Bakı: 1948, №4, s. 30-37.
5. Əliyev, R. Nizami Gəncəvi: (Şairin həyat və yaradıcılığı haqqında). – Bakı: Yazıçı, 1991, 112 s.
6. Hüseynov, X. Nizaminin "Sirlər xəzinəsi". – Bakı: Elm, 1983, 132 s.
7. Xalisbəyli, T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. – Bakı: API-nin nəşri, 1988, 213 s.
- Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin / tərc. ed. R. Rza. – Bakı: AEA nəşriyyatı, 1962. 358 s.
8. Nizami Gəncəvi. Qəzəllər. – Bakı: Azərnəşr, 1973, 68 s.
9. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. – Bakı: Yazıçı, 1981, 195 s.
10. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun / tərc. Ed. S. Vurğun. – Bakı: Yazıçı, 1983, 303 s.
11. Paşayev, S. Nizami və folklor. – Bakı: Yeni Kitab mətbəəsi. 1976, 94 s.
12. Paşayev, S. Nizami və xalq əfsanələri. – Bakı: Gənclik, 1983, 128 s.

“سیرلر خزینەسی” پوئماسیندا دئییملر

۱۲- جی عصرلر یاشامیش و یاراتمیش نظامی گنجوی اورتا عصرلر آذربایجان تورک انتباه ادبیاتی نین بؤیوک شاعیری دیر. تام آدی ابو محمد الیاس ابن یوسف (محمدین آتاسی الیاس یوسف اؤغلو) اولان، نظامی گنجوی تخلصو ایله مشهورلاشان شاعر تخمیناً معلوماتلارا گؤره میلادی تقویمله ۱۱۴۱- جی ایلده آذربایجانین قدیم شهری اولان گنجدهه آنادان اولموش و ۱۲۰۹- جو ایلده بورادا وفات ائتمیش دیر. دورون طلبلرینه اوغون اولاراق اثرلرینی کلاسیک پوئزیانین دیلی ساییلان فارسجا یازان نظامی گنجوی شرق پوئزیاسی-ین فارس دیلی ائپیک (حماسی) ژانری نین بوتون دونیا دا قبول ائدیلمیش بؤیوک کلاسیک، عینی زاماندا رمانتیک شاعری دیر. شفاهی خالق ادبیاتی نین روحونو اثرلرینده بؤیوک مهارتله استفاده ائدن نظامی گنجوی یارادیجیلیغا لیریک شعرلرله باشلامیش دیر. اونا بؤیوک شهرت گتیرن ائپیک اثرلری ایسه پوئمالاردیر. اونون الیمیزده اولان «خمسه» (بئشلیک) آدلانان بئش بؤیوک پوئماسی فارس دیلینده قلمه آلمیش دیر. فارس دیلی نین بوتون پوئتیک اینجه لیکلریندن مهارتله استفاده ائدن نظامی گنجوی اثرلرین اسلوبو کلاسیک پوئزیانین یئنسی بیر استیلیکله دیر.

نظامی گنجوی زمانی نین اوستا صنعتکاری، قدیم میراثا صاحب اولان اورتاق شرق مدنیتیندن دوغولموش اسلامی دهرلرله سینتئر ائدیلمیش دورون بؤیوک متفکری و ایستر صنعتکار لیغی، ایستر موضوع لاری، ایسترسه ده وئردییی مسأئلارلا بوتون دورولرین فؤقونده دوران اثرلری ایله داهی بیر تورک شاعری دیر. اؤزوندن اول یاشامیش اوستا صنعتکارلارین: قطران تبریزی، سنایی غزنوی، جریر ال طبری، فخرالدین اسدی گرگانی و اونلارلا باشقا شاعیرین اثرلرینی اوخویان، اونلاردان الهام آلدیغی دوشونولن شاعرین الهام قایناغی نین فردوسی و اونون «شاهنامه» اثری نین اولدوغو شبهه سیزدیر. بئله بیر تاریخی کئچمیش و مدنی محیطه صاحب اولان نظامی گنجوی دورونون آن گؤزل اثرلرینی یاراداراق بو کلاسیکلرین سیاهیسینا قیزیل حرفلرله علاوه اولونموش دور.

نظامی گنجوی نین «سیرلر خزینەسی»، «خسرو و شیرین»، «لیلی و مجنون»، «یئدی گؤزل» و «اسکندر نامه» پوئمالاری «خمسه» نی تشکیل ائدیر. گؤروندویو کیمی، «شعرلر خزینەسی» پوئماسی اونون ایلک بؤیوک حجم لی اثری دیر. بو پوئما اساساً دیداکتیک متن لردن عبارت دیر. لاکین اثرین خصوصی سیستمی اونو عینی زاماندا اؤزوندن اولکی دیداکتیک اثرلردن خیلی فرقلدیر. نظامی گنجوی اثری عروض وزنی نین سری بحرینده یازیلیمیش، گیریشده، توحید، نعت، معراج حسه سینه و خصوصی خیطابا (اثری حصر ائتدییی اینسانا)، بو پوئمانی نه یازدیغی حاقینداکی قیده یئر وئرمیش دیر. اثرین سونوندا ایسه ختمی - کیتاب وئرکن پوئمانی یئکونلاشدیرمیش دیر. پوئما عنعنه وی گیریش حسه سیندن، ۲۰ مقالت و بونا باغلی ۲۰ ائپیک حیکایتدن عبارت دیر.

شاعیرین ایلک ایری حتملی اثری اولان «سیرلر خزینه سی» پوئماسی مثنوی شکلینده و قیسماً صوفی ائپوسو عنعنهلری چرچیوه سینده قلمه آلینمیشدیر. بو اثرلرین یازیلما سیندا ۱۱- جی عصر فارس شاعیری سنایی غزنوی نین «حدیقه الحقیقه» اثری نین تاثیر ی بؤیوک اولموشدور. نظامی گنجوی سونراکی دؤرد پوئماسینی یازارکن صوفی ائپوسونون گئتیردییی عنعنهلری آشمیش و بو اثرلرین ده هئج بیر پوئتیکی تعلیمین تاثیرینده قالمامیشدیر. شوبهه سیز کی، بؤیوک شاعیرین دنیا گؤروشونون فورمالاشماسیندا اؤ دؤور اؤچون سجهوی اولان تصوف تعلیملری نین و شرق فلسفی جریان ی نین تاثیر ی اولموشدور. بونولا بئله، «سیرلر خزینه سی» نی بوتونلوکله صوفی اثری حساب ائتمک دوغرو ساییلماز، چونکی اثرده ژانرین عنعنهوی پرنسیپلرینه عمل ائدیلمیر، اجتماعی - سوسیال پروبلملره توخونولور و دنیوی دیرلردن بحث اولونور. «سیرلر خزینه سی» قورولوش اعتبار ی ایله ائپوس حساب اولونسا دا، مضمون اعتبار ی ایله بو عنعنیه تام صادیق قالینمیر (۷۸/۷۳/۶).

«سیرلر خزینه سی» پوئماسی نین ۱۱۷۴-۱۱۷۵ جی ایللری آراسیندا یازیلدیغی تخمین ائدیلیلر. نظامی گنجوی اثری ۱۱۷۴- جو ایله یازماغا باشلامیش و ایکی ایل عرضینده اثری تاماملامیشدیر. «سیرلر خزینه سی» «خمسه» نین باشقا پوئمالاریندان فرقلی اولاراق واحد سوژئت خطینه مالیک دئییلدیر. اثرده اؤز عکسینی تاپان بیر چوخ پروبلملرین حلینده مختلف حکایت و روایتلردن اوستالیقلا استفاده ائدیلمیشدیر. بونون اوچون اؤز دؤورونون مختلف قایناق لارینا، ائلهجه ده فولکلور ا مراجعت ائدن شاعر اثرینین یوکسک بدیعی سوپهده تقدیمینه نایل اولموشدور.

نظامی گنجوی بوتون اثرلرینده اولدوغو کیمی «سیرلر خزینه سی» نده ده شفاهی خالق ادبیاتی نین بیر چوخ ژانرلاریندا، او جمله دن اساطیر، افسانه، روایت، دئییم و مساله لرین بهره لنمیشدیر. اثرده کوللو میقدار دا آتا لار سؤزلری، ایدئوملار دا یئر آلیر. بونلاردان باشقا، شاعر بدیعی فیکرین بوتون اینجه لیک لرینه خیدمت ائدن سؤزون حقیقی و مجازی معنالاریندان، فرازولوژی بیرلشمه لرین مهارتله استفاده ائتمیشدیر.

حمید آراسلی، جعفر خاندان، سدنیق پاشائیو و دیگر عالم لریمیز و فولکلور موضوعوندا آراشدیرمالار آپارمیش، نظامی گنجوی دهاسی ایله اؤلمزلیک قازانمیش شفاهی خالق اینجی لرینی تدقیق ائتمیشلر. اوزون ایللر نظامی گنجوی نین اثرلرینده خالق یارادیجیلیغی نین ایزلرینی آراشدیران فولکلورشناس سدنیق پاشائیو چوخ حاقلی اولاراق بئله بیر قناعته گئلمیشدیر. نظامی یاراداجیلیغی آذربایجان فولکلورو ایله، اؤز نوبه سینده آذربایجان فولکلورو دا نظامی یاراداجیلیغی ایله قایناییب- قاریشمیشدیر کی، حتی معین معنادا بونلاری بیر- بیرلردن آیرلماق، کیمین کیمین استفاده ائتدییینی چوخ وقت آیدین لاشدیرماق چتینلیک توره دیر (۱۲، ۴۸).

نظامی گنجوی «سیرلر خزینه سی» نی یازارکن خالق آراسیندا یاشایان گونوموزه قدر گلیپ چاتمیش روایت، اساطیر و افسانه دن، میفولوژی متلردن گئنیش شکله استفاده ائتمیش، شفاهی خالق یارادیجیلیغین بیر چوخ اینجیلرینی مهارتله یازیلی ادبیاتا

گتیرمیش دیر. بونلارا «سلیمان و قوجا اکینچی»، «نوشیروان و بایقوش صحبتی»، «فریدون و مارالین داستانی»، «کرپیچ کسن کیشی نین صحبتی»، «بولبول و قیزیل گول»، «بیر بیرایله چکیشن ایکی حکیمین داستانی» و دیگر حکایتلری مثال گوسترمک اولار. بو گون توپلاناراق چاپ اولونموش بیر چوخ روایت و افسانه لر ده واردیر کی، «سیرلر خزینہ سی» پوئماسینداکی حکایتلره چوخ یاخیندان سسله شیر. مثلاً: «بیر شاهزاده نین داستانی» حکایت خالق آراسیندا یاشایان «بوستان احوالاتی» روایتی ایله، «هارون الرشید ایله دلله بین داستانی» حکایتی، «خان یوردو» و «اسیر پادشاه» افسانه ایله، «سولطان سنجر و قاری» حکایتی «شاه و قاری» افسانه سی ایله و سایر . فورما و مضمون باخیمیندان دئمک اولار کی، عینیت تشکیل ائدیر.

بیلدیمیز کیمی، بوتون خالق لارین تاریخ ده شفاهی، یئنی سوزلو ادبیات یازیلی ادبیاتدان اول یارانمیش و اوزون بیر تاریخی انکشاف یولو کئچمیش دیر. یازیلی ادبیات بوتون حاللاردا شفاهی ادبیاتدان بهره لنمیش و اؤزه یینی بوردان آلمیش دیر. شفاهی خالق ادبیاتی حیاتین مختلف ساحه لرینه عاید عبرتیمیز، مضمونلو قیسا کلاملار و خالق سیناغیندان کئچهرک چیلله لنمیش اینانجلاری عمومیلشدیره رک نسیلدن - نسله اؤتورموشدور. بوتون دنیا خالقلاری نین مدنیت تاریخینه نظر سالاراق، گؤره ریک کی، چوخ آز فرقیله بو گون دیلیمیزده ایشله دیلیر. حمید آراسلی نین چوخ دوغرو اولاراق گؤستریدی کیمی «سیرلر خزینہ سی» ندن هر بیر آفوریزم جانلانیر (۲، ۴۸).

بیر نئچه نمونه ده بعضی آتالار سؤزو، ضرب المثللر و خالق دئیملری نین پوئمادا استفاده سینه نظر سالاق. «سیرلر خزینہ سی» اثرینده «سلیمان و قوجا اکینچی» حکایتینده یئر آلان، نظامی گنجوی نین ساده امک آداملاری نین حلال امه ک و زحمتینی ترنم ائدن بو مصراعلاری خالقین ایشلتیدی «سندن حرکت، مندن برکت» دئییمیندن یارانمیشدیر:

حلال زحمت ائتمه ییب اَلْشَمک دئییل عیب

تانری «سندن حرکت، مندن برکت» دئییب.

کوره ییمین تری دیر - منیم سویوم، سئلیم ده،

بو دئمیر دیرناغیم دیر خیش عوضی بئلیم ده (۸۳، ۱۰).

هم شفاهی، هم ده یازیلی ادبیاتیمیزدا گئنیش استفاده اولونموش بیر مثل وار: میثیلسیز گؤزلییی ایله کؤنوللری مفتون ائدن طووز قوشونون آياقلاری نین چیرکینلییی همیشه اونون باشی نین قاخینجی اولوب. بو مثالی بعضاً مارال اوچون ده سؤیله ییرلر. خالق

یاراداجیغیندا مارالین بوینوزلارینین گۆزلییی آياقلارینین اینجهلییی ایله مقایسه ائدیلمیر . شاعیر «سیرلر خزینہسی» اثرینده طووز قوشونا خاص اولان همین اؤزلییی آشاغیداکي کیمی وئیر:

زر قانادی، گورکمی بیر تاماشا طووزون،

آياغی نین عییبی قاخما باشا طووزون (۱۰،۱۱۱).

خالق یارادجیلیغیندا باشقا بیر حیوان حاقیندا دا گئیش متنلر واردیر: بو تولکودور. خالق آراسیندا تولکو همیشه حیلہ گر، فندگیر بیر حیوان کیمی مشهور اولوب. بو حاقدا اونلار جا حکایه و افسانه واردیر. تولکو بیر تهلوکہ حیس ائتدیکده قاقماق اوچون یوواسینا احتیاط بیر دئشیک داها آچیر. بونو بیلن ماهیر اوچولار تولکونو اوولایارکن یوواسیندا اولان ایکی دئشیکدن بیرینی اولجه دن باغلايير و چوخ زامان اونو دیشاری چیخارا بیلک اوچون یووانی توستو ایله دولدورولار.

همین حادثه نی شاعیر آشاغیداکي کیمی شرح ائدیر.

زیرک تولکو ایتلردن دایم قورخوب قاقسادا،

یوواسیندان چیخماغا ایکی دئشیک آچسادا،

قورتارماییب اولومدن کلک اونو یووادا،

توستوسو ایله بوغوبدور فلک اونو یووادا (۱۰،۱۱۷).

خالق آراسیندا بیر چتتینلییه دوشموش اینسانا تسلیی اولاراق «الله دادینا چاتسین» دئیرلر . شفاهی خالق ادبیاتیندا آلقیش ژانرینده اولان بو دئییم عینی زاماندا چوخ نیت، دعا ماهیتینده بیر دئییمدیر. نظامی گنجوی «سیرلر خزینہسی» پوئماسیندا بو ایفاده نی بدییی اولاراق بو شکیلده قلمه آلیر:

حسرتینی چکنلر دوشدو جان هارایینا

هارایا چاغیرانین اوزون چات هارایینا (۱۰،۳۷).

نظامی گنجوی عصرینده «یالقوزاق تک گزمک» ایفاده سینه ده یئر وئریر. ائل آراسیندا قارادینمز، تنها اینسانا آداما یووشماز دیر، یالقوزاق جانانوار کیمی تک گزیر، دئییرلر، شاعیر بونو اوبرزلی اولاراق بئله ایفاده اندیر: یالقوزاق تک گزمه یی یئر خوشدور کؤله یین

آرخایین دیر، بوش گندیر، الی بوش دور کوله یین

بو گون ده خالق اراسیندا ایشله نن: عاغیل سیز دوستدان عاغیلی دوشمن یاخشی دیر» و :نامرد دوستدان مرد دوشمن یاخشی دیر» مثلری نظامی گنجوی یارادیجیلیغیندا عکسینی اؤزونه مخصوص شکیلده تاپیر:

فلک آچسا باشینا نه پستاه یاخش دیر،

نادان دوست دان عاغیللی دوشمان داها یاغشی دیر (۱۰،۱۳۹).

«پیشیک اؤز بالاسینی چوخ ایسته دیندن یئیر» مثلی هر زامان آکتوال و ایشلک مشهور بیر مثل دیر. خالقین اوزون دؤور عرضینده آپاردیغی مشاهدیلرینده یارانمیش بو مثل، اثرده پوئتیک بیر اسلوبلا اله آلینیر. نظامی گنجوی بورادا پیشی یین ارثی خصوصیتین نظره آلاراق مسالهنی بئله شرح اندیر:

بیر - بیرینه ایسنیشیپ هیان اولار پیشیک لر،

بالاسینی ایستکدن یین اولار پیشیکلر (۱۰،۱۴۰).

نظامی گنجوی «سیرلر خزینه سی» پوئماسی باشدان باشا عبرت آمیز حادثه لر و بو حادثه لر قارشیسینداکی اؤیود - نصیحتلردن عبارت دیر. یئری گئلدی یی زامان حادثه لر او یغون گلن حکایتلر همیشه خالق یارادیجیغی ایله بزه دیلمیش، سؤزه اولماز گؤزه للیکلرله ناخیشلار وورولموشدور. نظامی گنجوی سؤزونون اؤلمزلییینین بیر سببی اونون اسلوبو و تخیلو ایدی سه، او بیر سببی ده استفاده ائتدی یی کल्ली میقداردا شفاهی یارادیجیلیغین محصولو اولان بو دئییم و ایفاده لرین خالقین مین ایللر بویو فورمالاشمیش و بدیعیشمیش حیات طریزیندن سؤزولوب گلمه سیدیر. «سیرلر خزینه سی» نده شفاهی خالق ادبیاتی نین بیر چوخ ژانریندان استفاده اولونموشدور و بونلاردان بیر نچه سینی نمونه لرده گؤستر دیک.

مسلمان شرقی نین اورتاق دهیری اولان، فارس دیللی پوئزییاسی نین سؤنمز اولدوزو، ساده گونده لیک مساله لر حاقیندا دا درین فلسفی موضوعلار حاقیندا دا یئنی صنعتکارلیقدا یازان اؤلمز اثرلر مؤلیفی و شاعیر نظامی گنجوی یارادیجیلیغی خالق ایله، اونون فولکلورو، سؤزلو یارادیجیلیغی ایله ایچ - ایچه دیر. انون بشریته بخش ائتدی یی، بو گون دنیا ادبیاتی نین اورتاق مالی اولموش پوئلارینین هر بیر

دنیا دوردوقجا یاشایاجاق اؤلمئز سؤز خزینه سی دیر. نظامی گنجوی پوئمالارینین موضوعلاری رنگارنگ و بشری دیر، اینجه دویغولار، عالی_حیسلر ترتم اندیر.

نظامی گنجوی نین «سیرلر خزینه سی» پوئماسیندا چوخ سایدا استفاده اولونموش، منبعی نی اورتاق شرق و تورک فولکلوروندان آلمیش افاده لر اونون خالق یاراداجیلیغینا یاخینلیغیندان خبر وئیر. «سیرلر خزینه سی» هومانیت ایدئیلار_پایان بشری دویغولار جارچیسی، عدالت، محبت فداایسی و مبارز تبلیغاتچی سی دیر. بو فیکیرلری اونون بوتون ائپیک و لیریک یارادیجیلیغی حاقیندا دئمک ممکن دور.

ادبیات

۱: آراسلی ح. نظامی و آذربایجان خالق ادبیاتی // نظامی ، ۴- جو کیتاب . - باکی . ۱۹۴۷، ۲۹-۹

۲: آراسلی، ح. نظامی ده خالق سوزلری، خالق ایفاده و ضرب المثل لری // یا آذربایجان فیلیالینین خبرلری. - باکی : ۱۹۴۲، نمره ۳

۳: آراسلی، شاعیرین حیاتی: (نظامی گنجوی حاقیندا). - باکی: گئنجلیک، ۱۹۶۷، ۱۸۷. S.

۴: الکبر، م. نظامی گنجوی و آذربایجان خالقی // آذربایجان مکتبی . - باکی : ۱۹۴۸، no4، ۳۷-۳۰

۵: علی ائو، ر. نظامی گنجوی، شاعیرین حیات و یارادیجیلیغی حقیقنده). - باکی : یازیچی ، ۱۹۹۱، ۱۱۲. S.

۶: حسین اوو، خ. نظامی نین «سیرلر خزینه سی». - باکی : علم؛ ۱۹۸۳، ۱۳۲. S.

۷: خالیص بیلی ، ت. نظامی گنجوی شفاهی خالق ادبیاتی . - باکی : آپی- نین نشری ، ۱۹۸۸، ۲۱۳. S.

۸: نظامی گنجوی، خسرو و شیرین / تارج.اد. ر.رز.ا. - باکی : آین نشریتی، ۱۹۶۲.

۹: نظامی گنجوی . غزل لر . - باکی : آذر نشر، ۱۹۷۳، ۶۸. S.

۱۰. نظامی گنجوی . سیرلر خزینه سی . - باکی: یازیچی ، ۱۹۸۱، ۱۹۵. S.

۱۱: نظامی گنجوی . لیلی و مجنون/ ص. وورغون. - باکی: یازیچی، ۱۹۸۳، ۳۰۳. S.

۱۲: پاشائو، س. نظامی و فولکلور. - باکی: یئنی کیتاب مطبه سی. ۱۹۷۶، ۹۴. S.

۱۳: پاشائو ، س. نظامی و خالق افسانه لری . - باکی : گئنجلیک، ۱۲۸. S.

اصطلاحات شعری "مخزن الاسرار" نظامی

نظامی گنجوی زاده سده دوازدهم میلادی، شاعر بزرگ و خالق ادبیات رنسانس تورک در قرون وسطی است.

با نام کامل (ابو محمد الیاس بن یوسف) که با تخلص «نظامی گنجوی» شهرت یافته است؛ طبق معلومات تخمینی، در سال ۱۱۴۱ میلادی در شهر باستانی گنجه به دنیا آمده و در سال ۱۲۰۹ در همین شهر وفات کرده است. نظامی گنجوی از شاعران مطرح دنیا در شعر تلفیقی با محتوای کلاسیک و رمانتیک محسوب می شود که آثار خود را طبق مقتضیات زمان به زبان فارسی - زبان شعری کلاسیک شرق - سروده است. نظامی گنجوی شاعری که با خلاقیت ادبی خود، روح ادبیات شفاهی خلق را با مهارت بالایی در سرودن اشعار خود شروع کرده است. آثار شعرحماسی که شهرت بزرگی را برای وی به ارمغان آورد. پنج شعر به زبان فارسی از این شاعر که به «خمسه» مشهور گشته، از آثار این شاعر است که هم اکنون در دسترس می باشد. سبک آثار نظامی گنجوی که با مهارت تمام پیچیدگی های شعری زبان فارسی را به کار می گیرد، سبکی نو از شعر کلاسیک است.

نظامی هنرمندی چیره دست عصر گنجوی، متفکری بزرگ زمان خود است که با ارزش های اسلامی برآمده از فرهنگ مشترک شرق با میراثی کهن ترکیب شده و شاعری نابغه ترک است که آثارش از نظر صنعتگری برتر از هر زمان است. تم ها و پیام ها شکی نیست که منبع اصلی الهام شاعری است که آثار هنرمندان چیره دست پیش از خود را خوانده است: قطران تبریزی، سنایی قزوینی، جریر الطبری، فخرالدین اسعد گورگانی و ده ها شاعر دیگر و اندیشیده شده است. فردوسی و اثرش «شاهنما» از آنها الهام گرفته شده است. نظامی با داشتن چنین گذشته تاریخی و محیط فرهنگی زیباترین آثار دوران گنجوی را خلق کرد و با حروف طلایی به فهرست آثار کلاسیک اضافه شد.

اشعار «مخزن الاسرار»، «خسرو و شیرین»، «لیلی و مجنون»، «هفت پیکر» و «اسکندرنامه» نظامی گنجوی «خمسه» را تشکیل می دهند. ظاهراً شعر «مخزن الاسرار» اولین اثر بزرگ و حجیم اوست. این شعر عمدتاً شامل متون تعلیمی است. لکن سیستم خاص اثر، آن را به طور قابل توجهی با آثار آموزشی قبلی متفاوت می کند. نظامی گنجوی در مقدمه این اثر که در بحر سری وزن عروض نوشته است، به موضوعاتی از قبیل: توحید، خلوص، معراج پرداخته و در پایان با سرودن شعری در خطاب ویژه (به کسی که اثر را تقدیم کرده)، درباره علت سرودن این شعر پایانی را با یادداشتی به پایان رسانیده است. این شعر مشتمل بر یک مقدمه کلاسیک، ۲۰ مقاله و ۲۰ داستان حماسی است.

نخستین منظومه بزرگ این شاعر «مخزن الاسرار» در قالب مثنوی و تا حدودی در چارچوب سنت های حماسه ای صوفیانه سروده شد. در نگارش این اثر تأثیر اثر «حقیقت الحقایق» شاعر ایرانی قرن یازدهم، سنایی غزنوی بسیار بود. نظامی گنجوی در حین سرودن چهار قصیده بعدی خود بر سنت های حماسه صوفیانه غلبه کرد و تحت تأثیر تعالیم شعری در این آثار قرار نگرفت. بی تردید شکل گیری

جهان‌بینی شاعر بزرگ متأثر از آموزه‌های تصوف و جریان‌های فلسفی شرقی است که مختص آن دوره بود اما اینکه «مخزن الاسرار» را در مجموع یک اثر صوفیانه بدانیم، درست نیست، زیرا اثر از اصول کلاسیک این ژانر پیروی نمی‌کند، به معضلات اجتماعی پرداخته و از ارزش‌های دنیوی صحبت می‌کند. «مخزن الاسرار» اگرچه از نظر ساختار حماسه‌ای صوفیانه به شمار می‌رود، اما از نظر مضمون کاملاً به این سنت پایبند نیست (۶/ ۷۳/ ۷۸).

تخمین زده می‌شود که شعر "مخزن الاسرار" بین سال‌های ۱۱۷۴-۱۱۷۵ سروده شده باشد. نظامی گنجوی نگارش این اثر را در سال ۱۱۷۴ آغاز کرده و در مدت دو سال آن را به پایان رسانده است. «مخزن الاسرار» برخلاف دیگر اشعار «خمسه» خط واحد موضوعی ندارد. برای حل بسیاری از مشکلات منعکس شده در اثر، از داستان‌ها و روایت‌های مختلف ماهرانه استفاده شده است. برای این منظور شاعر به منابع مختلف زمان خود و همچنین فولکلور روی آورد و موفق شد اثر را در سطح بالایی هنری عرضه کند.

نظامی گنجوی در «مخزن الاسرار» نیز مانند همه آثار خود از گونه‌های بسیاری از ادبیات شفاهی از جمله افسانه، روایات، تعابیر و ضرب‌المثل‌ها بهره برده است. این اثر شامل تعداد زیادی ضرب‌المثل و اصطلاحات است. جدای از اینها، شاعر از معانی واقعی و مجازی عبارت‌های ترکیبی که در خدمت تمام ظرافت‌های اندیشه هنری بوده به طرز ماهرانه‌ای استفاده کرده است. حمید ارسلی، جعفر خندان، سادینیک پاشایف و دانشمندان دیگر درباره نظامی و فولکلور تحقیقاتی انجام دادند و ظرافت‌های عامیانه که با نبوغ نظامی گنجوی جاودانه شده‌اند را مورد مطالعه قرار داده‌اند. سادینیک پاشایف فولکلوریست که سال‌هاست به بررسی ردپای خلاقیت عامیانه در آثار نظامی گنجوی می‌پردازد، به درستی به این نتیجه رسیده است: «خلاقیت نظامی با فولکلور آذربایجان و فولکلور آذربایجان با خلاقیت نظامی در آمیخته است. به گونه‌ای که حتی به معنای واقعی، آنها را نمی‌توان از یکدیگر جدا کرد.

نظامی گنجوی در نگارش «مخزن الاسرار»، از سنت‌ها، افسانه‌ها و متون اساطیری پویا در اجتماع مردمی که تا به امروز دوام داشته؛ بسیار استفاده کرده است و با مهارت بسیاری از مرواریدهای خلاقیت شفاهی عامیانه را وارد ادبیات مکتوب کرد. از جمله «سلیمان و پیر کشاورز»، «حکایت نوشیروان و جغدها»، «داستان فریدون و آهو»، «داستان کارگر آجرکار»، «بلبل و گل سرخ»، «داستان جنات شکستن دو حکیم» و سایر داستان‌ها را می‌توان نشان داد.

امروزه داستان‌ها و افسانه‌های زیادی گردآوری و چاپ شده است که شباهت زیادی به داستان‌های شعر «مخزن الاسرار» دارد. به عنوان مثال، داستان «قصه یک شاهزاده» مربوط به داستان عامیانه «قصه بستان»، «داستان هارون الرشید و ابله» مربوط به افسانه‌های «خان یوردو» و «داستان بستان» است. «شاه اسیر»، داستان «سلطان سنجر و همسرش» مربوط به «شاه و با افسانه «پیرزن» و... است. از نظر شکل و محتوا تقریباً یکسان است.

همانطور که می دانیم در تاریخ همه ملل، ادبیات شفاهی، یعنی ادبیات محاوره ای قبل از ادبیات مکتوب ایجاد شده و مسیر توسعه تاریخی طولانی را طی کرده است. ادبیات مکتوب در همه موارد از ادبیات شفاهی بهره می برد و هسته اصلی خود را از اینجا گرفته است. ادبیات عامیانه شفاهی با تلخیص جملات کوتاه آموزنده و پرمعنی مربوط به حوزه های مختلف زندگی و باورهای مردمی که امتحان مردم را پس داده اند، نسلی به نسل دیگر منتقل شده است. اگر نگاهی به تاریخ فرهنگی همه مردم جهان بیندازیم، خواهیم دید که اقوال و ضرب المثل های عامیانه هر قوم بر حسب سبک زندگی، زندگی روزمره و نگاهش؛ ضرب المثل ها، کلمات آموزنده و حکیمانه شکل گرفت.

ضرب المثل ها و ضرب المثل های عامیانه ای که نظامی گنجوی در «گنج اسرار» خود به کار برده و به زبان تصویر بیان می کند، امروزه نیز تقریباً بدون تفاوت در زبان ما به کار می رود. همان طور که حمید ارسلی به درستی نشان می دهد، در «گنج اسرار» در هر بیت قصیده ای جان می گیرد (۲، ۴۸).

بیایید در چند مثال نگاهی به کاربرد چند تا از (اتا بابا سوزلری)، ضرب المثل و گفته های عامیانه در شعر بیاندازیم:

این ابیات نظامی گنجوی که در داستان «سلیمان و کشاورز پیر» در اثر «مخزن الاسرار» در تجلیل از زحمات حلال و سخت کوشی کارگران ساده آمده است، از قول «از توحركت از من برکت» مورد استفاده مردم:

حلال زحمت ائتمه ییپ ألشمک دئییل عییب (فعالیت حلال هدر نمی شود و تلاش عیب نیست).

تانری «سندن حرکت، مندن برکت» دئیپ. (خداوند فرمود: «از تو حرکت از من برکت»).

کوره ییمین تری دیر — منیم سویوم، سئلیم ده (این آب سیل از عرق پشت من است).

بو دئمیر دیرناغیم دیر خیش عوضی بئلیم ده (این ناخنهای آهنین من است بجای خیش در پشت من) (۱۰، ۸۳)

هم در ادبیات شفاهی و هم در ادبیات مکتوب ما ضرب المثلی پرکاربرد وجود دارد: طاووسی که با زیبایی بی نظیرش دلها را مجذوب خود می کند، اما پاهای بد ترکیبش همیشه موجب سرکوفت و شماتت است. این مثال گاهی برای آهو گفته می شود. در هنر عامیانه، زیبایی شاخ آهو را با لطافت پاهای آن مقایسه می کنند. شاعر در اثر خود "مخزن الاسرار" ویژگی طاووس را اینگونه بیان می کند:

زر قانادی، گورکنمی بیر تاماشا طؤوووزون (منظره بالهای زر گونه طاووس تماشایی است)،

آیاغی نین عیبینی قاخما باشا طؤوووزون (زخم زبان بر عیب پاهایش زن). (۱۰، ۱۱۱).

همچنین متون گسترده ای در مورد حیوان دیگری در فرهنگ عامه وجود دارد: این روباه است. روباه همیشه در بین مردم به عنوان حیوانی حیله گر و ترفند گر شناخته شده است. ده ها داستان و افسانه در مورد آن وجود دارد. هنگامی که روباه خطر را احساس می کند، سوراخ دیگری را در لانه خود باز می کند تا فرار کند. شکارچیان ماهری که این را می دانند، هنگام شکار روباه، قبل از شکار یکی از دو سوراخ در لانه را می بندند و اغلب لانه را پر از دود می کنند تا بتوانند آن را بیرون بیاورند. شاعر آن واقعه را چنین تفسیر می کند:

زیرک تولکو ایتلردن قورخوب قاجسادا، (اگرچه روباه باهوش همیشه از سگ ها ترسیده و فرار می کند)

یوواسیندان چیخماغا ایکی دئشیک آچسادا، (برای فرار از لانه اش دو خروجی هم اگر باز کند)

قورتارماییب اولومدن کلک اونو یووادا، (کلک او را از مرگ در لانه رهایی نمی دهد)

توستو ایله بوغوبدور فلک اونو یووادا (فلک او را با دود در لانه خفه میکند) (۱۰، ۱۱۷).

در بین مردم در حق فرد گرفتار می گویند «خداوند به کمکش بشتابد». این اصطلاح اگر چه در ادبیات شفاهی به مفهوم تشویق است اما در عین حال اصطلاحی است که در مقام حسن نیت و دعا بکار می رود. نظامی گنجوی در شعر «مخزن الاسرار» این عبارت را اینچنین هنرمندانه بر قلم می آورد:

حسرتینی چئکنلر دوشدو جان هارایینا، (آرزومندان تو گرفتار بیم جان شدند)

هارا یا چاغیرانین اؤزون چات هارایینا (خودت به داد امداد طلب برس) (۱۰، ۳۷).

نظامی گنجوی در اثر خود عبارت «یالقوزاق تک گزمک (تنهایی سیر کردن)» را نیز آورده است. در بین مردم اصطلاح "قارا دینمز" - فردی که از ارتباط با مردم کناره گیری می کند- را با اصطلاح "آداما یوووشماز- " یا "یالقوز جاناوار کیمی تک گزیر- مانند جانور تنهایی میگردد- " ، بکار می برند و شاعر این عبارت مجازی را اینگونه بکار می برد:

فلک آچسا باشینا نه پستاها یاخش دیر،

نادان دوست دان عاغیللی دشمنان دها یاغشی دیر (۱۰، ۱۲۳).

ضرب المثل «گر به بخاطر علاقه زیاد به فرزندش، او را می خورد» یک ضرب المثل رایج است که همیشه مطرح و تاثیرگذار بوده است. این تمثیل که برگرفته از مشاهدات طولانی مدت مردم است، به سبکی شاعرانه در اثر پرداخته شده است. نظامی گنجوی با در نظر گرفتن ویژگی اثری گر به موضوع را چنین تفسیر می کند:

بیر- بیرینه ایسنیشیپ هیان اولار پیشیک لر،

بالاسینی ایستکدن بین اولار پیشیکلر (۱۰، ۱۴۰).

شعر «مخزن الاسرار» نظامی گنجوی سرتا سر متشکل از حوادث عبرت آموز است و این حوادث عبارت از نصایح و تذکرات پیش روست که آفریننده اثر با تکیه بر خلاقیت خود به نسبت جایگاه زمانی حوادث را به حکایت‌های متناسب مزین می کند. در صورت لزوم، داستان‌های مربوط به این رویدادها همیشه به هنر عامیانه و کلمات با زیبایی‌های بی بدیل مزین شده اند. یکی از دلایل جاودانگی کلام نظامی گنجوی سبک و تخیل اوست و دلیل دیگر این است که این اصطلاحات حاصل خلاقیت کلامی فراوانی است که وی به کار برده است، در طول هزاران سال زندگی شکل گرفته و از جهان بینی مردم و شیوه اصلی خارج شده است. ژانرهای بسیاری از ادبیات شفاهی عامیانه در «مخزن الاسرار» به کار رفته است که در نمونه‌هایی؛ آنها را نشان داده ایم.

نظامی گنجوی، گنج مشترک مسلمانان شرق، ستاره خاموش نشدنی شعر فارسی، صاحب آثار جاودانه، فیلسوف و شاعری که فولکلور ملت را با خلاقیت کلامی آمیخته است و هنرمندانه با مسائل ساده روزمره از موضوعات عمیق فلسفی می نویسد. هر یک از شعرهای او که به بشریت بخشید و امروز به ملک مشترک ادبیات جهان تبدیل شده است؛ گنجینه ای جاودانه از کلمات است که تا دنیا پابرجاست زنده خواهد ماند. مضامین اشعار نظامی گنجوی رنگارنگ، انسانی و تجلیل کننده عواطف لطیف و ترنم کننده احساسات عالی ست.

تعبیری که در منظومه «مخزن الاسرار» نظامی گنجوی به کار رفته و برگرفته از فولکلور رایج شرقی و ترکی است، حکایت از نزدیکی او به خلاقیت عامیانه دارد. این گنجینه کلمات که «خزانه الاسرار» نامیده می شود، منادی عواطف انسانی است که افکار انسان گرایانه را گسترش می دهد، مفاهیمی مانند: فداکاری، عدالت، عشق و مبلغی مبارز. را می توان در تمام آثار حماسی و غنایی او دید.

جمال آیریمی

ایمیل:

jamalayrimi@gmail.com

وابستگی:

محقق تاریخ و ادبیات آذربایجان

مجموعه علمی و فرهنگی (ربع رشیدی) تبریز در دوره ایلخانیان

خلاصه:

ربع رشیدی یکی از بناهای تاریخی و ارزشمند آذربایجان در واقع دانشگاهی بود که توسط رشیدالدین فضل‌الله همدانی در حدود ۷۵۰ سال پیش در تبریز ایجاد شد.

این مجموعه که در دامنه کوه سرخاب در محلی باصفا و بلند جای گرفته‌است، در اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری بنا شد. بنا به نوشته تاریخ‌نگاران و جهانگردان بزرگ، دارای پهناوری بسیار و ساختمان‌های گوناگون همچون مسجد و مدرسه و بیمارستان (دارالشفاء) و کتابخانه و گنبدی برای آرامگاه خواجه رشیدالدین بوده‌است. این مجموعه مانند بیشتر شهرهای کهن، حصار و بارویی بزرگ داشته‌است. از مضمون نامه‌ای که خود خواجه رشیدالدین فضل‌الله به دو پسرش درباره ساختمان این بنا نوشته، چنین برمی‌آید که ربع رشیدی در آن زمان جایگاه دانشگاهی بوده که از هر دانشی در آنجا شعبه‌ای راه‌اندازی شده بود و شش هزار دانشجو در آن تحصیل می‌کردند و خواجه موقوفاتی برای تکمیل کتابخانه و مدرسه و نشر کتب و تأمین هزینه جاری مجتمع و زندگی محصلان علوم مختلف اختصاص داده بود. او دانشمندان بزرگی را از هر گوشه گرد آورده و به کار تألیف و تدریس گماشته بود از جمله، پنجاه پزشک و چندین جراح از هند و مصر و چین و شام، در آنجا مشغول به کار بوده‌اند؛ و مقرری آبرومندی نیز برای آن‌ها تعیین کرده بود. ربع رشیدی شهری دانشگاهی کوچکی بود شامل کتابخانه، مدرسه، مسجد، دارالایتام، حمام، مهمانسرا، بیمارستان، مدارس عالی، و کارگاه‌های صنعتی، فضل‌الله همدانی برای تأمین هزینه‌های این مرکز، املاک فراوانی را در نقاط مختلف امپراطوری ایلخانی وقف این مرکز کرد.

کلمات کلیدی: ربع رشیدی، ایلخانی، تبریز، آذربایجان

استناد (آپا): آیریمی، ج. مجموعه علمی و فرهنگی (ربع رشیدی) تبریز در دوره ایلخانیان. ارومیه: فصلنامه تخصصی

"مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۲، زمستان ۲۰۲۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

İlhanlı döneminde Tebriz'de akademik şehir: Rabe Reşidi

Cemal Ayrımı

E-posta:

camalayrimi@gmail.com

Üyelik:

Azerbaycan tarihi ve edebiyatı
araştırmacısı

Özet:

Rabe Reşidi, Azerbaycan'ın tarihi ve değerli yapılarından biridir. Aslında yaklaşık 750 yıl önce Tebriz'de Reşidüddin Fazlullah Hemedani tarafından kurulan bir üniversitedir.

Sırhab Dağı'nın yamacında temiz ve yüksek bir yerde bulunan bu kompleks, hicri 7. yüzyılın sonu ve 8. yüzyılın başlarında inşa edilmiştir. Büyük tarihçilerin ve dünya seyyahlarının yazılarına göre geniş bir alana ve cami, okul, hastane (Darüşşafa), kütüphane gibi çeşitli yapılara sahipti. Eski şehirlerde olduğu gibi bu kompleksin de geniş bir kalesi varmış. Bu binanın inşası ile ilgili Reşiddin Fazlullah'ın iki oğluna yazdığı mektubun içeriğinden Rabe Reşidi'nin o dönemde her bilimden bir bölümün kurulduğu ve altı bin öğrencinin bulunduğu bir üniversitenin yeri olduğu anlaşılıyor. Kompleksin mevcut giderleri ve çeşitli bilimlerdeki öğrencilerin yaşamları için fon tahsis edildi. Her köşeden büyük alimleri bir araya topladı ve Hindistan'dan, Mısır'dan ve Çin'den elli doktor ve birkaç cerrahı öğretim işleriyle görevlendirdi ve ayrıca onlara makul bir harçlık ayırdı. Rabe Reşidi, kütüphanesi, okulu, camisi, yetimhanesi, hamamı, misafirhanesi, hastanesi, liseleri ve endüstriyel atölyeleri olan küçük bir akademik kasabaydı. Fazlullah Hemedani, bu merkezin masraflarını karşılamak için İlhanlıların farklı yerlerindeki birçok mülkü bağışladı.

Anahtar Kelimeler: Rabe Reşidi, İlhanlı, Tebriz, Azerbaycan

CITATION (APA): Ayrımı, C. İlhanlı döneminde Tebriz'de akademik şehir: Rabe Reşidi. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 02, kış 2024, ISSN: 3041-8690.

Camal Ayrımı

E-poçt:

camalayrimi@gmail.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycan tarixi və
ədəbiyyatı üzrə tədqiqatçı

Təbrizin İlxanilər dövründə akademik şəhərçiyi

Xülasə:

Rəbe Rəşidi Azərbaycanın tarixi və dəyərli binalarından biridir. Əslində təxminən 750 il əvvəl Təbrizdə Rəşidəddin Fəzlullah Həmədani tərəfindən yaradılmış universitetdir.

Sırxab dağının yamacında təmiz və hündür yerdə yerləşən bu kompleks hicri 7-ci əsrin sonu 8-ci əsrin əvvəllərində tikilmişdir. Böyük tarixçilərin və dünya səyyahlarının yazılarına görə, onun geniş ərazisi və məscid, məktəb, xəstəxana (Dar əl-Şəfa), kitabxana kimi müxtəlif tikililəri var idi. köhnə şəhərlər kimi, bu kompleksdə də böyük hasar və qala var. Xoca Rəşidəddin Fəzlullahın özünün bu binanın tikintisi ilə bağlı iki oğluna yazdığı məktubun məzmunundan belə görünür ki, Rəbe Rəşidi o dövrdə bir universitetin yeri olub, burada hər bir elmin şöbəsi yaradılıb və orada altı min tələbə təhsil alırdı. kompleksin cari xərcləri və müxtəlif elmlər üzrə tələbələrin həyatı üçün vəsait ayrıldı. O, hər guşədən böyük alimləri toplayıb yazı və tədris işlərinə, o cümlədən Hindistandan, Misirdən, Çindən orada işləyən əlli həkim və bir neçə cərrah təyin etdi və onlar üçün də ləyaqətli ruzi təyin etdi. Rəbe Rəşidi kitabxana, məktəb, məscid, uşaq evi, hamam, qonaq evi, xəstəxana, liseylər və sənaye emalatxanalarından ibarət kiçik bir akademik şəhər idi. Bu mərkəzin xərclərini maliyyələşdirmək üçün Fəzlullah Həmədani İlxanilərin müxtəlif yerlərində çoxlu mülklər bağışladı.

Açar sözlər: Rəbe Rəşidi, İlxanlı, Təbriz, Azərbaycan

CITATION (APA): Ayrımı, C. Təbrizin İlxanilər dövründə akademik şəhərçiyi. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 02, qış 2024, ISSN: 3041-8690.

The Academic Town in Tabriz During The Ilkhani,s Empire

Jamal Ayrimi

Email:

camalayrimi@gmail.com

Affiliation:

Researcher of history and
literature of Azerbaijan

Abstract:

In The year of 1265 .Ac.Abaka,an the Ilkhani governor ordered his successors to select,prepare and rebuild Tabriz as the capital city and center of the Ilkhani empire Thus began a new period of progress and development for the magnificent city of Tabriz.Meanwhile the famous explorers and historians of that time began to write a great deal of materials about the glorious Tabriz . Hamdollah Mostofi,the famous Islamic historian, has written that in the year of 697 A.H Rashiddetdin Fazlollah the prime minister of Kazankhan , once had received an order from the Khan to lay the foundation of a great center of sciences;(philosophy,natural and physical sciences,mathematics,literature medical sciences etc.) so the high-minded prime minister put the Khan,s order into action. So on the slopes of Surkhab mountains extended northward the Baghmesha and Vilanki region the foundation of an academic town began to be laid. Years later The construction efforts came to an end and the attractive center of sciences was ready to be used. Soon the great scientific center became famous under the name of "Rab-e-Reşidi) and got ready to attract the distinguished scientific researchers,scholars,men of literature,men of all branches of knowledge,students and learners from all the countries of that age. The above-mentioned people gathered together to teach or learn the different kinds of sciences and techniques. In a short time two hundred peole came from Kufe,Basre and Sham.Four hundred people came from different Islamic regions.Six thousand students and fifty physicians came from India,china and Egypt.These people joined to the great university society of "Rab-e-Reşidi"of Tabriz. The men of science and literature who had reached to Tabriz resided in special residencies prepared formerly. Meanwhile under the supervision of Rashiddetdin(the prime minister)the instruction and education affairs continued excellently. Not a long time passed that according to Rashiddetdin,s order a new and great hospital named "Rashidabad" was established and there the physicians began to cure ills. It was also a chance for the students to get practical in their aimed future profession. According to hundreds of letters that Rashidetdin used to send to different persons in foreign countries,the prime mimister had asked them to send medicinal herbs,spicery condiment,rubbings ,special oils, etc.

In the year of 1304 A,D Kazankhan died and was buried in the Sham cemetery. Oljayto,his successor decided to change the government center to the city of sultaniye.In the year of 1315AD.in the rule of Abu Sa,id was dismissed of his duty and returned to Tabriz.All his belongings were confiscated by the new government.Rab-e-Reşidi also was destroyd by the new –comers.And finally the great center of knowledge and science was destroyed and burnt by the fire of ignorance.

Key words: Rabe Reshidi, Ilhani, Tabriz, Azerbaijan

CITATION (APA): Ayrimi, J. The Academic Town in Tabriz During The Ilkhani,s Empire.

Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 02, winter 2024, ISSN: 3041-8690.

ربع رشیدی: تبریزین ایلخانلار دؤورونده آکادئمیک شهرجیگی

جمال آیریمی

آذربایجانین ادبیات و تاریخ آراشدیرماچی سی

مین ایکی یوز التمش بئشینجی میلادی ایلده اباخانین امری ایله تبریز شهری میصردن ماوراءالنهره قدر اوزانان اراضینی احاطه ائدن ائلخانلار دوولتینین باشکندی اعلان ائدیلدی. او تاریخدن شهرین سیاسی مدنی و اقتصادی حیاتیندا یئنی دوور یارانندی. داها تبریز شهری ائلخانلار دوولتینین اقتصادی و سیاسی باشکندینه چئوریلیمیش و ایمپراتورلوغون قدرت و ثروت مرکزی اولموشدور. اباخان و ارغون و کیخاتو دان سونرا ۶۹۴- هجری-قمری ۱۲۹۵-میلادی ایلده غازان خان تبریزه گلیب شام محله سینده ارغون خانین تیکدیردیگی سارای دا ائلخانی ایمپراتورلوق تختینه جلوس ائتدی. آز مدتدن سونرا خانین فرمانی ایله تبریزده کئچمیشدن قالمیش معبدلر، کلیسالار و قوربانگاهلار اوچورولوب اونلارین یئرینه مسجد لر و مدرسه لر بینا اولوندو. بونولا یاناشی تبریزین موختلیف محله و گیریش قاپیلاریندا مسجد، مدرسه، کاروانسارا، خسته خانا، رصدخانا، کیتابخانا، دیوان خانالار و حماملار تیکیلدی. شهرین کوچه لرینده گول و مئیوه آغاجلاری ایله بزیمیش باغ و باغچالار سالیندی. خانین امرینه گؤره شهرین یاخشی گؤرکمی و گؤزلیگی اوچون هر نوع الدن گلن ایش گؤرولمه لی ایدی. او دؤورده معروف سیاح ابن بطوطه تبریزه گلمیش شهرین آبادلیغینی، گؤزلیغینی، تبریز بازارینین محتشملیغینی، تبریزین مؤحکم و ویقارلی قالا دیوارلارینی و دروازالارینی گؤردوکده عاغلی چاشیب حئیران قالدیغینی سؤیلمیشدی .

مشهور تاریخچی حمدالله مستوفی نین یازدیغینا گؤره ۶۹۷-جی هجری قمری ایل رجب آیی نین ییرمی سینده غازان خان طرفیندن خواجه رشید الدین فضل الله وزیرلیگه تعین اولوندو. بو علملی و بیلکلی دگرلی اینسانین تدبیرلری اساسیندا و غازان خانین گؤستریشی ایله ایمپراتورلوغون باشکندی اولان تبریز شهرینده ساییسز -حسابسیز آبادانلیق ، مدنی، ایقتیصادی و ایجتماعی ایشلر یئریلدی.

رشید الدین فضل الله بیر علم و بیلک یوردو تأسیس ائتمک فرمانینی غازان خان دان آلاراق تبریزین سورخاب داغلاری اتگینده باغمئشه نین و ویلانکی نین قوزئیینده بیر بؤیوک علوم و فنون مرکزی اولان آکادئمیا شهرجیگی نین بیناسینا باشلادی. بو بورجلو قالا دیوارلاری ایله احاطه لنمیش محل، سونرالار (ربع رشیدی) آدی ایله معروف اولدو. ربع رشیدی علملر مرکزی ایشه باشلادیدا دونیانین دؤرد طرفیندن بیلیم آداملارینین اخینی آذربایجانین مرکزی تبریزه ساری گلمگه باشلادی. یاخین و اوزاق اؤلکه لردن گلمیش عالیم، محدث، تدقیقاتچی، صنعتچیلر و طلبه لر آز مدتده بو بیلیم مرکزینه ییغیشدیلا. ایکی یوز نفر کوفه، بصره و شام دان، دؤرد یوز نفر باشقا ایسلامی اؤلکه لردن ، التی مین نفر اؤیرنجی موختلیف اؤلکه لردن، اللی نفر بیلکلی و

حذاقتلی حکیم هیند، میصر و چین دن گلیب بؤیوک علمی جمعیهته قاتیلیدیلار. بو علم و بیلک جمعیهتی گونو-گوندن آرتاراق رشیدیه نین انگیتیم و اؤیرتیم، آراشدیرما و تحقیقات گنیشاتی دا رشیدالدینین نظارتی ایله اینکشاف ائتمکده ایدی.

ربع رشیدینین اؤیرنجیلر محله سینده التی مین اؤیرنجی یاشاییب، عقلی و نقلی بیلیملری اؤیرنیردیلر. بو بؤلومون بیلگینلری و اؤیرنجیلری عین حالدا شهر مکتبلرینه گئت-گل ائتمه لی و مکتبلیلر اوچون تدریس ایشی آپارمالی ایدیلار. خواجه رشیدالدینین امری ایله چین، هیند، میصر و روم اؤلکه لریندن گتیریلیمیش حکیم و طبیب لرین هر بیریسینین الی آلتیندا اون نفر اؤیرنجی طبابت علملرینین تئوری و عملی جهتلرینی اؤیرنملی ایدیلر. حکیملر اؤیرنجیلرله برابر خسته خانالارا و شفا ائولرینه باش وورمالی، خسته لری تداوی ائتمه لی ایدیلر.

آز مدت دن سونرا (رشید آباد) آدلی بؤیوک و یئنی بیر خسته خانا دوزه لدی، جراحلار، گؤز حکیملری، عمومی حکیملر و حکیملیک اؤیرنجیلری اورادا خسته لری معالیه یه باشلادیلار.

ربع رشیدی نین دارالشفا و قفنامه سینده قئید اولوندوغونا گؤره هر طبیبین خیدمت اوچون اؤز نؤبتی و کئشگی اولمالی ایدی. اونا گؤره ده همیشه گئجه-گوندوز بیر حکیمله بیر درمان وئرن کئشیکچی وظیفه اوزه رینده حاضر اولمالیدیلار. پتروشفسکی نین یازدیغینا گؤره بوتون اؤلکه لردن هر نؤوع درمان بیتگیلری، درمان یاغلاری، توخوم، مئیوه، عطیر، عوصاره، ادویه، انفیه، یاخی و باشقا طبابت ایشینه یارایان شئیلر بو علم مرکزینه گتیریلیردی. خواجه رشید الدینین مکتوبلاریندان بعضی لرینده خسته خانالارین درمان مصرفلرینی الده ائتمک اوچون لازمی دستورلار معین شخصلره وئریلیر اوچومله دن ۱۸-جی مکتوبدا رشیدالدین خواجه علاءالدین هیندودان ایسته بیرکی لازیمی قدر طبیی یاغلاردان تهیه ائدیب تبریزه گؤندرسین. ۲۱-جی مکتوبدا رشیدالدین روم اؤلکه سینده حوکرانلیقدا اولان اوغلوخواجه جلال الدینه بیر سیرا تاپشیریق لارلا برابر اونا رشیدیه خسته خانالاری اوچون اله گلیدی قدرطیبی بیتگیلردن و ادویه اقسامیندان توپلایپ گؤندرمه سینی سفارش ائتمیشدی. ۲۹-جی مکتوبون ضمیمینده رشیدالدین مولانا قطب الدین مسعود شیرازی یه خطابا "اثلخانین حوکرانو ایله هیند پادشاهینا گؤز آیدینلیغی اوچون او اؤلکه یه موسافیرت ائتمه گیندن و عینی حالدا ایراندا تاپیلمايان ادویه و درمانلاردان توپلایپ وطنه گتیرمه سیندن دانیشیر.

بیرمکتوب دا هیندوستاندا اولان ملک علاءالدین دن خواجه رشیدالدینه گؤندریلمیش و مکتوبلا برابر رشیدالدینین اؤنجه دن تاپشیردیغی بیر نئچه دگرلی شئیلر او جوملدن عطیر ، مربا ، ادویه ، قورو مئیوه ، یاغ اقسامی ، قیمتلی آقاجلار ، عاج و سایره بصره یولو ایله تبریزه گؤندریلیر. بو مکتوب رشید الدینین ۴۷-جی مکتوبو سیراسیندادی.

ربع رشیدی ده یاشایان عالم و اؤیرنجیلر دنیانین چئشیتلی ملتیرینه منسوب ایدیلار: تورک، تاتار، عرب، فارس، هیندو، چینلی، زنگی، روم، یونانی، قیبریسل، انطاکیه لی ایسپانیول و سایره.

بو یوردون بؤلوملرینده عالیمیلرین درس جلسه لرینده طلبه لر تئولوگییا، طبیعت شوناسلیق، فلسفه، تاریخ، استرونومییا، جئولوگییا و سایر علملری اؤیرنیردیلر.

رشیدییه نین اساس معمارلیق مجموعه لرینی تشکیل ائدن گون بند (رشیدالدینین اؤزو اوچون تیکدیردیگی توربه)، دارالشفا، اباد سارای، باغ سارای و بو مجموعه لرین ترکیبینه اوتوز مین یاشاییش ائوی، مدرسه لر، آلتیمیش مین کیتاب فوندو اولان ایکی کیتابخانه، حماملار، باغلار، دگیرمانلار، یون پارچا توخوما و کاغاز کارخانالاری، بویاقخانا، ضرابخانا، ایکی جومه مسجدی وسایره. نصح میطراقچی نین (بیان منازل) کیتابیندا قئید ائتدیگینه گؤره ربع رشیدینین اوتوز مین یاشاییش ائولرینده اورتا حسابلا هر ائو ده اوچ نفرین یاشادیغینی نظردا الساق اورادا، تقریبا دوخسان مین نفرین یاشادیغینی احتمال ائتمک اولار. میطراقچی یازیر؛ رشیدییه بیلک یوردو ایکی حیصه-دن عیبارت اولوردو ۱-ربع رشیدی ۲-شهرستان رشیدی، اداره مؤسسه لری و اعمالاتخانالار ربع رشیدی ده یئرلشیردی. سوبای و عائله سیز شخصلر بورادا،عائله لیلر ایسه شهرستان رشیدییه ده یاشاییردیلار. علاوه اولاراق شهرجیگین هر ایکی بؤلومونده ییرمی دؤرد اوچ طبقه لی کاروانسارا، مین بئش یوز دوکان، بیر نچه اعمالاتخانا بیناسی، مسجد، بازار، حمام، ضرابخانا، دؤرد یوز اللی معلمی، آلتی مین طلبه سی اولان عالی مکتب تیپلی تدریس مؤسسه سی واریدی.

ربع رشیدی ساکینلرینین بوتون معیشت و مصرفلرینین مخاریجی ایمپراتورلوغون موختلیف یئرلرینده اولان موقوفه گلیریندن اؤده نیردی. بو شهرین ساکینلرینه یئمک، ایچمک، گئییم، صابون و تمیزلمه مخاریجی نقد پول صورتینده وئرلیردی. مئیوه، تره وز، سوت، قاتیق، پننیر، یاغ، بال، قایماق، اون، چؤره ک و سایر یئیینتیلر رشیدییه باغینین جنبینده سالینمیش رشید آباد و فتح آبادین باغ، بوستان، اکین، یالیم و حیواندارلیق ساحه لریندن تأمین اولونوردو. بورادا رشیدالدینین بعضی مکتوبلاریندان آلینمیش معلوماتی دا آرتیرماق اولار مثلاً؛ ۵۱-جی مکتوبدا رشیدالدینین اوغلو سعد الدینه بئله یازیلیمیش،

”ربع رشیدینین تیکینتی ایشلری بیتک اوزره دیر، ۲۴ کروانسرا، ۱۵۰۰ دوکان، ۳۰ مین یاشاییش ائوی، باغلار، حماملار، آنبارلار، دگیرمانلار، کاغذ قاییرما و پارچا توخوما کرخانالارینین تیکینتیسى باشا گلیمیشدیر.“

خواجه رشید الدینین ۴۲-جی مکتوبوندا همدانین بیر سیرا دؤولت عوامیلی اولان شخص لرینه اورادا ایشه باشلامیش یئنی درمان خانا و خسته خانانین محافظتی اوچون تاپشیریقلار ضمیمه ابن مهدی آدلی بیر طبیبین او خسته خانایا باش چکمک و یوخلاماق اوچون گؤندریلمه گیندن خبر وئرلیمیشدیر. رشید الدینین مکتوبلاریندان ۳۲-جی مکتوبدا شابران و شاماخی حوکرانی اولان شیروان شاه یئنی دوزلدیلیمیش فتح آباد باغینا دعوت اولونور. ۳۶-جی مکتوب مولانا صدر الدین محمد ترکه نین خسته لیک یاتاغینا دوشدوگو گونلرده خواجه رشید الدینه یازدیغی جوابدا اوز وصیت نامه سی حاقیندا مولک، مال و ثروتینین ائولادلاری آراسیندا نجه بولونمگی باره ده بعضی تاپشیریقلار وئریمیشدی. عین حالدا آلتیمیش مین جیلد علمی، تاریخی و ادبی کیتابلارین ربع رشیدییه وقف ائتدیگیندن دانیشیمیشدیر. مولانا صدرالدین مکتوبدا قید ائتمیشدی کی بونلارا علاوه

اولاراق او زامانین خطاط لارینین اثری اولان مین جیلد قورآن مجید ده رشیدیه یه وقف ائدیپ. بونلاردان اون جیلدی یاقوت المستعصمی نین ، اون جیلدی ابن مقله نین ، ایکی یوز جیلدی ایسه احمد سؤهره وئردی نین خطی ایله یازلمیشدیر. دئملی بیک کی ایشاره ائدیک لریمیزبو مکتوبلاری رشید الدین فضل اللهین مونشی سی محمد ابرقوئی توپلامیش و منظم شکیلده یازمیشدیر.

ایران تاریخینده ایسلامدان اؤنجه و ایسلامدان سونرا میثلی ، برابری گؤرونمه یین بو خئیرییه قورولوش دا هر میلّت اوچون بیر محله نظرده الینمیشدی مثلا گورجولر محله سی، رومیلر محله سی، هیندی لر محله سی و سایر. بو محله لرده اوتورانلارین یاشام مصرفلرینی یئتیرمک اوچون ربع رشیدی نین فتح آباد باغیندا بئش یوز کیشی، بئش یوز قادین، رشید آباد باغیندا ایسه یوز کیشی و یوز قادین موزدلو ایشچی عونوانین دائم ایشلمکده و محصول تولید ائتمکده ایدیلر.

غازان خانین خصوصی فرمانی نا اساسا"، ربع رشیدی ده چالیشان عالیملردن علاوه جئیحون دان جاغاتایا قدر، مغرب دن کیچیک آسیایا و میصره قدر ایمپراتورلوغون سینیرلاری ایچریسینده هر بیر علم و بیلک صاحیبی دنیا مالیندان غنی اولمالی ایدی. ربع رشیدی نین بیر بؤلومونده بئیت الحفاظ آدلانان گونبذین آلتیندا هر گون و هر ساهات خوش سسلی و مهارتلی قوران قارئلری توسطی ایله قوران سوره لری تلاوت اولونوردو. بئیت الحفاظین کناریندا ایکی مسجد بیر یای بیر ده قیش اوچون واریدی . بیر خانقاه و بیر قوناق ائوی ده بورایا گلن درویش و صوفیلر اوچون نظرده آلینمیشدی.

مین اوچ یوز دؤردونجو میلادی ایله غازان خان دونیادان کؤچدو. او چوخ بؤیوک وعظمتلی مراسیم ایله شام مقبره سینده تورپاغا تاپشیریلدی. اونون جانشیننی اولجایتو پایتختی سولطانییه شهرینه آپارماق فیکرینه دوشدو. تبریزین گلیشمه سی بیر آز دایانان کیمی اولدو. مین اوچ یوز اون ایکینجی میلادی ایله تاج الدین علیشاه امری ایله ارک علیشاه مسجدی تیکلمه گه باشلادی. مین اوچ یوز اون یئددینجی ایله ابو سعیدین حؤکومت زامانی رشیدالدین وزیرلیکدن مستعفی اولوندو. او تبریزه دؤندو. اونون وار-یوخو موصادره اولوندو .سونرا رشیدالدینین اوغلو غیاث الدین، سولطان ابو سعیدین خواهیشی ایله وزیرلیگی قبول ائتدی. غیاث الدین ربع رشیدینی یئنی دن بر پا ائدیپ گئنیشلندیردی. سولطانییه بو وقت هله ده باشکند ایدی. سولطان ابوسعید اورادا حیاتیینی سونا یئتیردی اورادا دا تورپاغا تاپشیریلدی.

مین اوچ یوز اوتوز آلتی میلادی ده ابو سعیدین جانشیننی آرپا خان تاغتو ساواشیندا یئنیلیدی اونون وزیر غیاث الدین ایسه اویرات تایفاسی نین باشچیسى امیر غالب علی نین الینده قتله یئتیریلدی . امیر غالبین آداملاری رشیدالدین فضل اللاهین مولکترینه ال تاپدیلار. بو حادثه ده زمانه نین ان محتشم علم و بیلک مرکزی اولان ربع رشیدی ده تاراج و دارما داغین اولدو. بوتون تشکیلات یغمالاندی. بشریتین مین-مین کمالاتی، شعور و یارادیجیلیق و تفکوروبون ائسانسی وایکسیری اولان کیتابلار یاندیریلیب کول اولوندو. جهالت یئنه ده غالب گلدی. بیر نهنگ علمی وارلیق ایتدی ، باتدی، داغیلدی.

قاینقلار:

- ۱- آذربایجان آنسیکلوپدیسی ۸-جی جیلد ، رشیدیه سؤزونون آلتیندا ، باکو ۱۹۸۴
- ۲- آیریملو اراده - تبریز شهری ایلخانیلر و صفویلر دؤرونده (تحقیقی مقاله) نوید آذربایجان نشریه سی ۵۱۵- جی نؤمره
- ۳- اونوللاهی - سید آغا پروفیسور - اورتا عصرلرده تبریز شهرینین تاریخی - کؤچوره نی همت جو محمود آباد - انتشارات یاران ۱۳۸۵ تبریز
- ۴- مینورسکی ولادیمیر پروفیسور - ترجمه و تحشیه عبدالعلی کارنگ چاپ شفق ۱۳۳۷ تبریز
- ۵- مطراقچی نصح - بیان منازل ترجمه رحیم رئیس نیا - ناشر سازمان میراث فرهنگی تهران ۱۳۷۹
- ۶- نخجوانی حاجی حسین - چهل مقاله بکوشش یوسف خادم هاشمی نسب ۱۳۴۲ تبریز
- ۷- همدانی رشید الدین فضل الله - جامع التواریخ بکوشش دکتر بهمن کریمی - نشر اقبال ۱۳۷۴ تهران

اسماعیل جفرلی

ایمیل:

sumernashr@gmail.com

وابستگی:

محقق تاریخ و زبان ترکی

پروسه تشکل زبان فارسی تحت تاثیر زبان ترکی (نگاهی به نظریه کلی تشکل زبان فارسی و ۱۶ زیر نظریه متشکله آن)

چکیده:

این مقاله خلاصه‌ای از کتابهای «پروسه تشکل زبان فارسی» و «فرهنگ لغات ترکی صحاح العجم» می‌باشد، خلاصه مطالب همراه با منابع و موارد اضافه شده نیز همراه با ماخذ آنها، ارائه شده است.

در نگاه کلی این نوشته، تأثیر متقابل سه زبان ترکی، عربی و فارسی که بیشترین آثار مکتوب در زمینه علوم اسلامی را دارند مباحثه نموده و نحوه تشکل زبان فارسی را تحت تاثیر زبان ترکی مورد کنکاش قرار می‌دهد. سوال اینجاست وقتی ترکان قبل از آمدن اسلام، خودشان دارای خط و کتابت بوده اند به چه دلیل آن را دنبال نکردند؟ و در عین حال چرا زبان فارسی را نیز به این اندازه مورد توجه قرار دادند؟ این موضوع از نظر تاریخی، زبانشناختی، روانشناختی و جامعه شناختی بررسی و در پی آن علل تغییر روند این موضوع در تاریخ، مورد بحث قرار می‌گیرد.

اصلی ترین نظریه ای که نوشته حاضر قصد شرح و ایضاح آن را دارد اینست که زبان فارسی یک زبان ابداعی، ساده و جدید است که در قرن ۱۰ میلادی (۴ هجری) در ماورالنهر در نتیجه آمیختگی اقوام عرب و سغدی و ترک منطقه بوجود آمد. البته این نظریه اصلی، حاصل مجموع ای از زیر نظریه هایی است، که توسط محققین و کارشناسان مختلف زبان فارسی و دیگران داده شده است. البته منظور از زیرنظریه این نیست که آنها اهمیت کمتری دارند، آنها نیز هر کدام نظریه منسجم و جامعی است که توسط کارشناسانی در برهه ای از زمان ارائه گشته است و نهایتاً مجموعه این نظریه‌هاست که ما را به ارائه یک نظریه کلی تر رهنمون می‌سازد. به عنوان مثال وقتی سعید نفیسی می‌گوید وطن واقعی زبان دری (فارسی) خراسان و ماورالنهر است و پهلوی در محدوده دیگر است. ویا وقتی دکتر شهرانی می‌نویسد تاکنون زبان مادری هیچ ملتی دری (فارسی) نبوده است، در واقع این تئوریه‌ها حاصل عمری تلاش در این زمینه بوده، جدا از مسئله نظریه ها حتی در مورد نتایج آماری مهم نیز چنین وضعیتی حاکم است، وقتی خانلری به این نتیجه می‌رسد که در زبان فارسی بیش از ۲۰۰ فعل ساده زایا وجود ندارد در واقع این نتیجه گیری حاصل عمر او می‌باشد. و مشابه آنها وقتی توسط راقم این مقاله در لغتنامه ارک ۲۵۰۰ فعل ساده ترکی و مجموعاً ۲۶۰۰۰ فعل تبدیلی زایا یافته می‌شود در واقع این یافته حاصل ۱۵ سال کار در تهیه این لغتنامه بود. منظور از گفتن این مطالب اینست که هر کدام از این نظریه ها و حتی نتایج آماری حاصل تلاش طولانی کار بر روی آنها بوده و چه بسا کتابهایی تحقیق شده و نوشته شده تا به این نظریات رسیده شود، در اینجا ۱۶ نظریه بصورت مجمل داده شده و ماحصل آنها امکانی را برای ارائه یک نظریه کلی تر فراهم می‌کنند.

کلید واژه: رشد زبان، تشکل زبان، نام بیرونی، نام درونی، ساوئر شدن، پیچین شدگی، کرئول شدن، زبان ترکیبی (زبان ملس)، زبان ریخته، زبان عقیم، جنسیت گرامری، ترکی، پرس، پهلوی، دری، فارسی، اسپرانتو

استناد (آپا): جفرلی، ا. پروسه تشکل زبان فارسی تحت تاثیر زبان ترکی (نگاهی به نظریه کلی تشکل زبان فارسی و ۱۶ زیر نظریه متشکله آن). ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۲، زمستان ۲۰۲۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Jafarli Ismail

Email:

sumernashr@gmail.com

Affiliation:

Turkish researcher

**The formation process of Persian language under the influence of Turkish language
(a look at the general theory of the formation of the Persian language and its 16 sub-theories)**

Abstract:

This article is a summary of the books "The formation process of the Persian language" and "Sahah Al-Ajam's Dictionary of Turkish Vocabulary".

In the general view of this article, it discusses the mutual influence of the three languages Turkish, Arabic and Persian, which have the most written works in the field of Islamic sciences, and explores the way the Persian language was formed under the influence of the Turkish language. The question here is when the Turks themselves had calligraphy before the coming of Islam. Why didn't they follow it? And at the same time, why did they pay so much attention to the Persian language? This issue is examined from the historical, linguistic, psychological and sociological point of view, and then the causes of the change in the history of this issue are discussed.

The main theory that this article aims to explain is that the Persian language is an innovative, simple and new language that was created in the 10th century AD (4 Hijri) in Mevra al-Nahr as a result of the mixing of the Arab, Sogdian and Turkic peoples of the region. Of course, this main theory is the result of a collection of sub-theories, which have been given by various Persian language researchers and experts and others. Of course, sub-theory does not mean that they are less important, each of them is a coherent and comprehensive theory that was presented by experts at a certain point in time, and finally, it is the set of these theories that leads us to present a more general theory. For example, when Saeed Nafisi says that the real homeland of the Dari (Persian) language is Khorasan and Mavral Nahr, and Pahlavi is in another area. Or when Dr. Shahrani writes that the mother tongue of no nation has not been Dari (Persian), in fact these theories are the result of a lifetime of efforts in this field. Apart from the issue of theories, even in the case of important statistical results, such a situation prevails. When Khanleri comes to the conclusion that there are no more than 200 simple verbs with reproductive ability in the Persian language, in fact, this conclusion is the result of his life. And similar to them, when the author of this article found 2,500 simple Turkish verbs and a total of 26,000 transitive verbs in the Ere dictionary, in fact, this finding was the result of 15 years of work in preparing this dictionary. The meaning of saying these things is that each of these theories and even the statistical results are the result of a long effort of working on them and perhaps books have been researched and written to reach these theories, here 16 theories are given in general and Their results provide a possibility to present a more general theory.

Keywords: language development, language formation, external name, internal name, Saverization, Pidginization, Creoleization, mixed language, cast language, sterile (non-reproductive) language, grammatical gender, Turkish, Pers, Pahlavi, Dari, Persian, Esperanto.

CITATION (APA): Jafarli, I. The formation process of Persian language under the influence of Turkish language (a look at the general theory of the formation of the Persian language and its 16 sub-theories). Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 02, winter 2024, ISSN: 3041-8690.

Cəfərli İsmail

E-poçt:

sumernashr@gmail.com

Mənsubiyyət:

Türk dili mütəxəssisi

Fars dilinin türk dilinin təsiri altında formalaşması prosesi (Fars dilinin təşəkkülü və 16 alt nəzəriyyəsinə bir baxış)

Xülasə:

Bu məqalə "Farscanın təşəkkül prosesi" və "Türkcə Səhah ül-əcəm lüğəti" kitablarının xülasəsidir və qeyd olunan mənbələr və əlavə olunmuş qısa materiallar onların mənbələri ilə birlikdə təqdim olunur.

Bu məqalənin ümumi görünüşündə islam elmləri sahəsində ən çox yazılan əsərlərə malik olan üç dilin, yəni türk, ərəb və fars dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi və fars dilinin türk dilinin təsiri altında necə formalaşmasından bəhs edilir. Burada sual budur ki, türklərin İslamdan əvvəl özlərinə aid xətt və yazıları olduğu halda, niyə onu davam etdirmədilər və niyə fars dilinə bu qədər önəm verdilər?

Bu məsələ tarixi, linqvistik, psixoloji və sosioloji yönərdən araşdırılır və daha sonra bu prosesin və gedişatın dəyişməsinin səbəbləri müzakirə edilir.

Bu məqalənin izah etməyə çalışdığı əsas nəzəriyyə ondan ibarətdir ki, fars dili miladi 10-cu (hicri 4-cü) əsrdən əvvəl mövcud olmayaraq, maverə ün-nəhr'də yeni icad edilmiş bir dil olmuşdur. Təbii ki, bu əsas nəzəriyyə müxtəlif fars dili tədqiqatçıları və mütəxəssisləri və başqaları tərəfindən irəli sürülən bir sıra alt nəzəriyyələrin nəticəsidir. Əlbəttə, alt nəzəriyyənin mənası onların daha az əhəmiyyət kəsb etməsi demək deyil, onların hər biri müəyyən bir zamanda mütəxəssislər tərəfindən təqdim olunan ardıcıl və əhatəli bir nəzəriyyədir və son nəticədə onların toplamı bizə daha ümumi bir nəzəriyyə verir. Məsələn, vətəni Səid Nəfisi deyir ki, dəri (fars) dilinin ilkin vətəni Xorasan və Mavirainnəhrdir, pəhləvi dili isə başqa bir bölgədədir. Yaxud Dr. Şehrani fars-Dəri dilinin bu günə qədər heç bir xalqın ana dili olmadığını yazanda, bu nəzəriyyələr əslində bu sahədə bir ömür boyu aparılan zəhmətin nəticəsidir. Nəzəriyyələr bir yana qalsın, bu, mühüm statistik nəticələr üçün də belədir. Məsələn, N.Hanlari fars dilində 200-dən çox sadə və törəmə felin olmadığı qənaətinə gəldikdə, bu qənaət əslində onun həyatının nəticəsidir. Və onlara bənzər şəkildə, bu məqalənin müəllifi türkcə "Erk" lüğətində 2500 sadə fel və ümumilikdə 26000 düzəltmə və törəmə feli aşkar etdikdə, bu tapıntı əslində bu lüğətin hazırlanmasında 15 illik zəhmətin nəticəsi idi. Bunun mənası budur ki, bu nəzəriyyələrin hər biri onlar üzərində işləmək üçün uzunmüddətli səylərin nəticəsidir və bəlkə də bu nəzəriyyələrə çatmaq üçün kitablar araşdırılıb və yazılıb, lakin burada 16 alt nəzəriyyə ümumiləşdirilib və daha ümumi bir nəzəriyyəyə varılmışdır.

Açar sözlər: dil inkişafı, dil formalaşması, xarici ad, daxili ad, Saverizasiya, Pidginləşdirmə, Kreolizasiya, hibrid dil, yığma dil, qısır dil, steril dil, qrammatik cins, türk dili, esperanto. fars, pəhləvi, dəri

CITATION (APA): Cəfərli, İ. Fars dilinin türk dilinin təsiri altında formalaşması prosesi (Fars dilinin təşəkkülü və 16 alt nəzəriyyəsinə bir baxış). Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 02, qış 2024, ISSN: 3041-8690.

Ceferli İsmail

E-posta:

sumernashr@gmail.com

Üyelik:

Türk dil tarihi uzmanı

Türkçenin Etkisinde Farsçanın Oluşum Süreci (Fars Dilinin Oluşumu ve 16 Alt Teorisine Bir Bakış)

Özet:

Bu makale, "Farsçanın oluşum Süreci" ve "Türkçe şah ul-acem Sözlüğü" kitaplarının özeti olup, adı geçen kaynaklar ve eklenen kısa materyaller, kaynaklarıyla birlikte sunulmaktadır. Bu makalenin genel görünümünde İslami ilimler alanında en çok yazılı esere sahip olan üç dil, yani Türkçe, Arapça ve Farsçanın karşılıklı etkileşimi ele alınmakta, ve Fars dilinin Türk dilinin etkisinde nasıl oluştuğu irdelenmektedir. Buradaki soru, İslam'ın gelişinden önce Türklerin hat ve yazılı dilleri olduğu halda Neden onu takip etmediler? ve Fars diline neden bu kadar önem verdiler?

Bu konu tarihsel, dilsel, psikolojik ve sosyolojik açıdan irdelenmekte, ardından bu süreçte tarihteki değişimin nedenleri de tartışılmaktadır.

Bu makalenin açıklamayı amaçladığı ana teori, Fars dilinin MS 10. yüzyıldan (Hicri 4.) önce var olmayarak, yenice icat edilmiş bir dil olduğudur. Elbette bu ana teori, çeşitli Fars dili araştırmacıları ve uzmanları ve diğerleri tarafından ortaya atılan bir dizi alt teorisinin sonucudur. Elbette alt teorilerin anlamı onların daha az önemli olduğu anlamına gelmez, her biri belirli bir zamanda uzmanlar tarafından sunulan tutarlı ve kapsamlı teoridir, ve sonuçta bunların toplamı, bizi daha genel bir teoriye sunmasıdır. Mesela Said Nefisi, Dari (Farsça) dilinin asıl vatanının Horasan ve Mavral ün-nehr olduğunu, Pehlevi dilinin ise başka bir bölgede olduğunu söylerken, Ya da Dr. Şehrani bugüne kadar hiçbir milletin ana dilinin Farsça-Darice olmadığını yazdığına, aslında bu teoriler bu alanda bir ömür boyu süren çabaların sonucudur. Teoriler konusu bir yana, önemli istatistiksel sonuçlar için de böyle bir durum söz konusudur. Örneğin N. hanleri, Farsça'da 200'den fazla basit ve türeme kabiliyeti olan fiilin bulunmadığı sonucuna vardığında aslında bu sonuç onun hayatının hasilidir. Ve onlara benzer şekilde Bu makalenin yazarı türkçe Erk sözlüğünde 2.500 basit fiil ve toplam 26.000 geçişli ve türeme kabiliyeti olan türkçe fiil bulunduğunda, bu bulgu aslında bu sözlüğün hazırlanmasında 15 yıllık bir çalışmanın sonucuydu. Bunları söylemenin anlamı şu ki, bu teorilerin her biri üzerinde uzun bir çalışma çabasının sonucudur ve belki bu teorilere ulaşmak için araştırılmış ve kitaplar yazılmıştır, ancak burada 16'ya yakın teori özet olarak verilmektedir, ve şunların sonucu olarak daha genel bir teori sunulmağa çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: dil gelişimi, dil oluşumu, dış ad, iç ad, Saverleşme, Pidginleşme (picinleşme), Kreolleşme (Kreolizasyon, creolization), melez dil, yığma dil, kısır dil, gramer cinsiyeti, Türkçe, Esperanto. pers, Pehlevice, Deri, Farsça.

Kısatılmalar: (tr:türkçe. fa:farsça. ing:ingilizce. ar: arapça. S.:sayfa. MS: milattan sonra. H.: hicri)

CITATION (APA): Ceferli, I. Türkçenin Etkisinde Farsçanın Oluşum Süreci (Fars Dilinin Oluşumu ve 16 Alt Teorisine Bir Bakış). Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 02, kış 2024, ISSN: 3041-8690.

Giriş

Bu makalede İslami ilimlerde en çok yazılı esere sahip olan Türkçe, Arapça ve Farsça dillerinin karşılıklı etkisi ele alınırken, Fars dilinin Türk

dilinin etkisi altında nasıl şekillendiği de irdelenmektedir. Soru budur:

Geçmişte Türk yöneticileri Türk diline önem ve değer vermediler mi?

Bu soru iki yönden yanıtlanmalıdır.

1) Dile tarihsel bakış: O dönemde resmi dil kavramı ve tanımı bugünkü anlamını taşımıyordu. Bir dilin siyasal olarak desteklendiği, diğer dillerin dışlandığı söylenemez. [kaynak 1]

Osman Turan'a göre 11. yüzyılda bile Kaşgar'dan Yukarı Çin'e kadar Türk kağanları Uygur Türkçesini kullanıyor, Çinliler ve diğer doğu kavimleri Türklere mektuplarını bu yazıyla yazıyordu. Beyhaki'ye göre Gazne'nin saray dili ve Karahanlılardan gelen mektuplar Uygur Türkçesiydi. Selçuklular da her üç dili de kullanıyordu: Arapça, bilim ve din dili, Farsça edebiyat ve devlet dili, Türkçe saray ve ordunun diliydi. Melik Şah Farsça şiir yazdı ve mektuplarını Türkçe yazdı.

2)-Arap dili din, fıkıh, hukuk, edebiyat ve mensur şiir alanlarında güçlü iken, Pehlevi dili bu durumda değildi. Türkçede de hece ölçüsünde şiirler deyişede fıkıh ve hukuk alanında ilerleme çok deyildi. Bu nedenlerden dolayı:

-elFahrest, Futuh ul-Boldan, el-Akd ul-Ferid kitaplarına göre Hicri birinci yüzyılda Halife Abdülmelik bin Mervan'ın emriyle (65-86/ MS 685-705), ve Haccac ibn Yusuf (41-95/ MS 661-714) Divani işlerde, Pehlevi, Roman, Kıpti dillerini kaldırılarak, yerine Arapça kullanılmağa başlanılmıştır. (kaynak: N. hanleri, Dehhoda...)

-İslam hakimiyeti altındaki toprakların genişlemesiyle iki büyük halk ve onların dilleri (Farsça ve Türkçe) iki sebepten dolayı güç kazandı. Birincisi Arapların üstünlük kurma çabaları nedeniyle milli duyguların gelişmesi, ikincisi ise Arap dilinin zorluğundan ve çetinliğinden kaynaklanıyordu.

İkinci faktör üst düzey divan yetkilileri tarafından bile dile getirilmiştir. "Utba tarihi", "Yamini tarihi, 1035/427", "Musamere tül-Ahbar ve Masaire tül-Ahyar, MS 13. yüzyıl" kitaplarına göre: Selçuklu döneminde, Sahib Fahreddin Ali'nin başbakanlığı sırasında, Adli konuların onun anlayış ve yeteneğine uzak olmaması için sarayın dilini Arapça'dan Farsça'ya çevirdi. Yinede Konya'da Muhammed Bey İbni Karaman (ms. 5/15/1277) sarayın resmi dilinin Türkçe olduğunu ilan eder.[kaynak 1]

Fars dilindeki ilk eserler: İslam'dan sonra Fars dilinin canlanması 3 ila 4 yüzyıl sürer, ilk eserler 10. yüzyılda yazılır: Shahid Belhi (937), Rudaki Samarkandi (941), Şahname Abu Mansour (975), Firdevsi (1010).

Bu dönem bazı şiir beyitlerini 9-cu yüzyılda yaşayan Hanzal Badgeyisi'ye de atfederler.)

Türkçedeki ilk eserler: Türkçede Orhun ve Uygur alfabeli yazılar bulunmasına rağmen İslami yazılar 10. Yüzyıl sorasına aittir.

• **Doğuda** İbn Sina'nın (MS 980-1037) Türkçe eseri Kahire'deki Hadiveye Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. "Fehrest ul-mehtutat ulfarsiye" yazısında şöyle yazıyor: "İbn Sina'nın şiirleri ve bazı Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler".

Abu Said Abul heir (Horasan, MS 967-1049) Türkçe Rubaide şöyle diyor: (İran İslam Sena Konseyi Kütüphanesi, No. 2, versiyon numarası 1149, sayfa 275)

yelda gegesi şeme şebistan itken,

bir lehzedede alemleri gülüstan itken.

Bir müşkül işim düşübdür asan itken,

ey barçelerig(hamının) müşkülün asan itken.

- Yusuf has Hacib (MS 1079-1019), kutadgubilik kitabını yazar. (1070)
- Mahmut Kaşgari: (MS 1102-1008), Divan lügat Türk'ü yazar (MS 1072).
- Ahmed Yesevi, Divan-i Hikmet (MS 1103-1166). Ahmed Edib (MS 12) ütbe tül-Hakayik'i yazar.

• **Batıda (Azerbaycan'da):** Dede Korkut yazılar: Şamil Jamshidov ve Hossein Mohammadhani (Güneyli), kitabın son bölümünün yazımına dayanarak (temmet yazısına göre) yıl olarak (H. 444, MS 1052) yılı yazıldığını belirtiyorlar.

- Söhreverde (1154-1191) Türkçe şiir yazar: [(Beyit 2)

"kiminse meksede kasid düşübdür, gerk getsin bunu ona eşitdür."

(Maksedini kendisine hedef edinen kişinin, bu yolda gitmesi ve onu bu konuda uyarması gerekir.)

Hasan Oğlu (İsferayin, MS 13. yüzyıl) Horasan'da türkçe şiir diyor.

Tebriz'de, Sahah-ül-Ajam sözlüyü yazılar

Kazvin'de İftihareddin Muhammed Bakri' Kalile Demne ve Sindbadname kitabını Türkçeye çevirmiştir (MS 1280-1190)) (585-H) 6678).)

Nasır Bakui, gazi Bürhaneddin, imaduddin Nasimi türkçe şiir divanı yazıyor (Hasan Rafiei)

Adnan Kara Esmailoğlu yazısında şöyle diyor: [Kaynak 1] Arapça yaklaşık 4 asır boyunca dini, idari, bilimsel ve edebi bir dil olarak kullanıldı. Bu dönemde Türklerin ve Farsların dilleri büyük değişimlere uğradı. Türkçede bazı değişim ve dönüşümler yaşansa da en fazla değişim ve dönüşüm Farsçada yaşanmaktadır.

1-Farsçanın yeni, basit ve karma bir dil olarak ortaya çıkmasının rasyonel nedenleri.

Girişten yola çıkarak şu soru ortaya çıkıyor: Geçmişte yazıya sahip olan Türkler neden Farsça'yı bu kadar desteklediler? Bir hadaki Farsçada ise 9. ve 10. yüzyıllardan önce tek bir satır yazı veya şiir bulunmamaktadır. Nedenleri şu şekilde ifade edilebilir:

- 1)- Hicri 9. yüzyıldan önce Farsça yazılmış tek bir beyit veya satır dahi yoktur.
- 2) Farsça bir yandan bileşik (yığma) bir dildi, aynı zamanda basitti.
- 3)- Bu dil, farklı bölgelerin memurları, tüccarlar ve büyük mülk sahipleri arasında basit bir iletişim dili olarak hükümet tarafından destekleniyordu.
- 4) Farsça yeni bir dil olarak hiçbir etnik grubun dili deyildi. Bu nedenle hem Türk hem de Arap yetkililer ve liderler tarafından destekleniyordu.
- 5) Çevredeki Pehlevi, Hotanca, Soğdice ve daha sonra Lori, Mazeni, Gileki, Beluçi ve Kürtçe gibi Aryan dillerinin yazı açısından geri olduğu ve ayrıca yeni oluşturulan farsçanın sözcükleri onların diline yakın olduğu nedeniyle, Farsça bu dillerin üzerine rahatlıkla oturabilir ve bu kavimler tarafından desteklenebilirdi.

6)-yukarıdaki kanıtlara birde psikolojik argüman artırılmalıdır.

İktidardaki yöneticiler, bazı durumlarda kendilerini sıradan insanlardan ayırmak ve onlara karşı üstünlüklerini ileri sürmek için saray dilini ve hiçbir halkın dili sayılmayan Dari-Farsçayı desteklemiş ve ondan yararlanmak istemişlerdi. Rus elitinin de çarlık ve ortaçağ dönemlerinde genellikle Fransızca konuşması ve bunu bir üstünlük faktörü olarak görmeleri bu doğrultuda yorumlanmalıdır. Böyle bir olgunun İslamiyet'ten sonra Türk hükümdarları arasında ve hatta bir asır öncesinde Kaçarlar sülalesinde, ünlü şair "Möcüz"ün şiirinde görmek olur:

Dünen şiir ile bir name apardım şahe irane,

dedi türkü nemidanem, mera to beççe pendarı?.(meni çocuk sanıyormusun?)

Özü türk oğlu türk, ama diyor türkü cehaletdir.

Xudaya müzmehil kıl taxtdan bu al'e kaçarı.

2- Fars dilinin oluşumunda bölgenin nüfus dengesi kanıtı

2-1- Bölgedeki Arap nüfusu:

(1) Yapılan araştırmalara göre (kaynak 40, 41), Fars dilinin Arapça kelimelerle dolup daşması ancak böyle bir etnik grubun yakınında Arap nüfusun varlığıyla açıklanabilir. Tüm tarih kitaplarında, İslam'ın gelişinden bu yana çeşitli Arap kabilelerinin Maverā ü-nehr'e geldiği veya göç ettiği belirtilmektedir: Örneğin, Mansur ciddi'nin "İran Tarihi" kitabında şöyle denmektedir: M. 715 (hicri 96) yılında Maverā ü-nehr ve Horasan bölgesinin arap nüfusu şöyleydi: Basra nüfusu 9000 kişi, Bekr kabilesi 7000 kişi, Tamim 10000 kişi, Abdülkeys 4000 kişi, Azed 10000 kişi, Kufi 7000 kişiydi. Bu kabilelere 7000 takipçiyi de (mavali'leri) eklemeliyiz. Doğal olarak o dönemdeki nüfusun azlığını da hesaba katarsak bölgedeki Arap nüfusu hatırı sayılır bir sayıydı.

(2) Öte yandan Farsçadaki Arapça kelimelerin özelliği ve diğer Arapların dilinden farklı olması, bu topluluğun özel bir lehçeye sahip bir Arap topluluğu olduğunu göstermektedir. Örneğin Farsça'da 'inkılap' sözü, isyan ve toplumsal ayaklanma anlamına gelirken, geleneksel Arapça'da darbe anlamına gelir, Arapça'da taarüf sözü birbirini tanımak anlamında olarak, farsçada ciddi olmayan davet anlamına gelir. Farsçada eks çekene ekkas deyilir ama arapçada elmüsevver deyilir. bu konuya daha çok '6-dilsel...' bölümde değinilir. [Kaynak 34]

2-2-Bölgedeki Türk nüfusu: Buhara hakkında yazılan ilk kitap Narşehi'nin (H. 320, MS 932) "Buhara Tarihi" adlı kitabıdır, burada şöyle yazar: "Şu anda Buhara olarak adlandırılan yer, kamışlıktı. Orası su ve çimen doluydu, çünkü orası ve Semerkand bölgesi karla kaplıydı... Türkistan'dan buraya geldiler, burada çok ağaç ve av vardı, beğendiler ve yerleştiler. -bu bölgede o dönem Hayatıle, Hitaller ve Hazaralar çeşitli tarih kitaplarında adı geçen Türk boylarıdır.

2-3-Bölgedeki Soğd nüfusu: Semerkant merkezli bölgelerde yaşayan Soğdlular, İpek Yolu'nun ve ticaretin refahında büyük rol oynadılar. Soğdca, Sihun ve Cihun nehirleri arasındaki bölgelerde Aryanik dillerinin doğu kanadına ait bir dildi. Bu sözler, bu insanlar üzerinde en fazla araştırmayı yapan Dr. Badr üz-zaman Gharib'e aittir [kaynak: Zohra Zarshinas, 1374].

3-Yeni dil ve Fars dilinin yayılmasına dair rivayetli deliller

3-1-Abulkasim Firdevsi'nin Dari ve Farsça oluşumu üzerine girişi

Firdevsi'nin (MS 940-1025) Dari-Fars dilinin nasıl ortaya çıktığı ve onun tarih hakkındaki şiirleri, pratikte bu dilin yığma karma doğasını doğrulayan önemli bir tarihi belgedir.

(Ömer Sedvekkas'ı koşunla. Yolladi [İran] şahıyla Savaşa.)

(Bu Zamandan otuz ay geçti, Ve kadisiye`de Savaşdılar.[ve Yenildiler])
(İranlılara Ağladım, Sasanlılarada üzüldüm.)
(Bu Dönemden Dört yüz yıl geçti, Bunlardan heç yad olunmadı.)
(Dehgan"Varlı Malik-iranlı"Türk ve Araplardan, Karişmiş Bir ırk yarandı)
(ne Dehgandı, ne Türkdü, ne tazıdı, Sözler aslında oyun Kimidi)²⁰

Firdevsi, şiirlerinde ilk olarak Fars dilinin oluşmasına yol açan tarihi olayları anlatmakta ve Kadisiye savaşı sonrasında Sasanilerin tarih sayfasından çıkarıldığını, bundan sonraki 400 yıl boyunca Sasaniler'e atfedilen etnik gruplardan, ve Türkçe ve Tazi'den yeni bir dil doğdu. Elbette Firdevsi burada etnik karışımla daha çok ilgileniyor ve yeni bir karma dil yaratanlar da karma insanlardır, bu aslında kendi deyimiyle günümüz şartlarında "bir tür dil oyunu" demektir. Firdevsi'nin de o dönemde bu konunun farkında olduğunu söylemek gerekir. Bu dil daha çok kreol (Creole) dilidir, doğal dil vasıflarından yoksun, sahte bir dildir ve oyun görünümündedir. Elbette Firdevsi bu dilin adını başka şiirlerinde de tam olarak şöyle ifade eder: [Kaynak 21: s. 64]

(Tazi Nasr zamanına kader varıdı, Nasr Şah olduğunda.)
(buyurdu Farsça ve Dari dili. Yazıldı ve sorun çözüldü)²¹

3-2- Klasik Fars şiirinde geçen Farsça ve Dari sözcükler

Klasik Fars şiirinde Dari ve Farsça, aynı dil olarak anılır. Bu konu şu şiir örneklerinde geçmektedir: (Firdevsî'nin şiirlerine yukarıda değinildi.)

Nasir hosrov: (ben dariceni domozların, ayağına, tökmerem)

(yonanja, pehlevice ve darice sözler söyledi)

bu şiirde, şair pehlevice ve darice'ni ayrı ayrı diller bilir.

Nizami: (darice yazmak, onun işidi, tazi ve darice buhara ve tabari civarındadır)

Farrohi: (şair bu şiiri gazneli mahmud'a diyor, bele ki o Dari kapisin parsılara açtı)

Hakani: (hakani pars ateşini (zardüştizmi) tazi dini karşısında koyar ve Dari dilini över)

(hakani tazi ve Dari dilini üstün bilerek yerini horasan civarında biler).

Hafiz: (ey hafız, vekti bülbül güzel ötür sende Dari dilinde onun sesini kes.)

Senai: (isfahanlı tacın kimi, senin değerini tazi ve Dari demekle ucaldı)

²⁰ - عمر سعد وقاس را با سپاه، فرستاد تا جنگ جوید ز شاه، برین گونه تا ماه بگذشت سی، همی رزم جستند در قادسی،

بر ایرانیان زار و گریان شدم، ز ساسانیان نیز بریان شدم... برین سالیان چار صد بگذرد، کزین تخمه گیتی کسی نشمرد...

ز دهقان(ز ایران) و از ترک و از تازیان، نژادی پدید آید اندر میان، نه دهقان نه ترکونه تازی بود، سخن ها به کردار بازی بودا،

²¹ - به تازی همی بود تا گاه نصر، بدانکه که شد در جهان شاه نصر. بفرمود تا پارسی و دری، نیشند و کوتاه شد داوری.

Necibuddin jorbadgani: (şiiir demekde huyu dari`den uzaklaşsada, benim tazi ve deri`den başka iftiharım yoktur.)

Katran tebrizi: (eğer ben şiiir diyenleri kısgansaydım darice şiiir demezdim)

vasil: (dürrac "kuş adı" darice danışar ve fahte "kuş adı" pehlevice aşikane gazel diyor.)

unsuri: (senin işlerinle hayır anlami iyi olup, senin danışığınla Dari dili şirin olup)

Sems tebesi: (aceb olmaz, isa tazi dilli olson ve dari şiiirine aşik olsun)

Suzeni: (senin hüsusiyyetlerin benim için, Dari dili ile asan olacaktır)

Jebelli: (senin övgünü darice deyerem nece ki tanrı övgüsünü hejazice diyor.)

enveri: (sağır adam da darice danışılrsa tamah eder. Konuşmağa heves eder)

Muezzi: (o zamanki darice konuştuğum ağzımı dorri ile doldurdu.)

Sadi: (minler bülbül gerek senden darice konuşmağı öğrensın)

Laedri: (evliya seni drice hamd ederler)

Ikbal: (hindi güzel olsada, darice daha şirindir)

Halili: (darice diyorum çünkü o benim atababalarımın kalmadır.)²²

3-3- Horasan ve Maverâ ü-n-Nehr de 10. Yüzyılda, Pehlevi dili dışında, Fars dilinin yaranması, Fars dilbilimcilerin dilinden

Bu bölümde Fars dilinin Horasan bölgelerinde ortaya çıkışı ve Aryancı düşünceli Fars uzmanların sözlerinden örnekler verilmektedir:

۲۲- ناصر خسرو: من آنم که در پای خوکان نریزم، مر این قیمتی دُر لفظ دری را،

سخن را نشان جست بر رهبری، ز یونانی و پهلوی و دری،

نظامی: نظامی "که نظم دری کار اوست، دری نظم کردن سزاوار اوست.

زان سخنها که تازیست و دری، در سواد بخاری وطبری،

فرخی: اندر عرب در عربی گوئی او گشاد، او باز کرد پارسیان را در دری،

خاقانی: دید مرا گرفته لب آتش پارسى زتب، نطق من آب تازیان برده به نکته دری،

چون به تازی و دری یاد افاضل گذرد، نام خویش افسر دیوان به خراسان یابم،

حافظ: چونندلیب فصاحت فروشد ای حافظ، تو قدر او به سخن گفتن دری بشکن،

سنایی: باشرف گشتی چو تاج اصفهانت جلوه کرد، پیش تخت تاجداران لفظ تازی و دری،

نجیب الدین جریادقانی: طبعش از شعر دری گرچه تحاشی کرده است، کی نباشد شرف بنده به تازی و دری،

قطران تبریزی: گر مرا بر شعر گوین جهان رشک آمدی، من در شعر دری برشاعران نگشادمی،

واصل: دراج در نظم دری سفت و فاخته، سر کرد عاشقانه غزل های پهلوی،

عنصری: آیا به فعل تو نیکو شده معانی خیر، و یا به لفظ تو شیرین شده زبان دری،

شمس طیبی: نیست عجب گر شود عیسی تازی زبان، از پی گفتار او عاشق شعر دری،

سوزنی: صفات روی تو آسان بود مرا گفتن، گهی با لفظ دری و گهی به شعر دری،

جلیلی: پیوسته به الفاظ دری وصف تو گویم، چون مدح خداوند به الفاظ حجازی،

انوری: طمع بگشاید زشرح و بسط او جذر اصم، چون زبان نطق بگشاید به الفاظ دری،

معزی: دست رادش در دهانم در دریایی نهاد، چون بیارید از زبانم پیش او در دری،

سعدی: هزار بلبل داستان سرای عاشق را، بیاید از تو سخن گفتن دری آموخت،

لاادری: گر حمد تو بر قبله ابدال نگارند، خواند به نماز اندر شعر دری ابدال،

اقبال: گرچه هندی در عذوبت شکر است، طرز گفتار دری شیرین تر ست،

خلیلی: دری گویم، دری آن من است، این زبان، ارث نیاکان من است.

▪ **Dr. Nadir Vezinpur:** Samaniler ve Gazneliler döneminde Horasan'da Fars dili genel olarak konuşulurdu ve Dari-Farsça lehçesi doğu İran halkının lehçesiydi [Fars dilinde edebiyat tarihi ve düşüncenin evrimi. s. 41-42]

▪ **Fruzanfer, Zarrinkub ve başkaları:** Dari dili Belh ve Horasan halkının diliydi... [Liselerin dördüncü yılı için Farsça okuma ve edebiyat tarihi, baskı 1335. s. 6]

▪ **Seid Nefisi:** Bana göre Dari dilinin asıl vatanı Horasan ve Maverü'n-nehr'dır ve bu şehirlerin güney sınırları Nişabur ve Gorgan'dır. İran'ın kuzey, güney, batı ve merkezindeki halkın dili Pehlevi idi. [Fars dili ve edebiyatında modernlik üsulu üzerine makale, Gelecek Dergisi, Sayı: 1, 1323, s. 92-91].

Ve yine diyor ki: Buhara ve Semerkant'ta yaygın olan Fars dili, Maverü'n-Nehr'de ve Samaniye sarayında yaratılmış olan Arapça, Soğdca ve Harezmce dillerinin birleşimiydi. (Rudaki'nin yaşam ortamı ve koşulları ve şiirlerinin anlatıldığı kitap).

Bir dilbilimci olan Dr. Haydari Melayiri, bir videoda Horasan'ı Dari (Farsça) dilinin oluştuğu yer olarak görüyor, ayrıca o videoda Pehlevi dilinden örnek bir metin okuyor, bu iki dil arasında ortak bir nokta bulmak zor görünüyor.

▪ **Peştun dili uzmanlarından Abdul Hay Habib (1910-1984)** şöyle diyor: Dari (Farsça) dili Pehlevi'den doğmamıştır ve bulunan taş yazıtlar da bunu kanıtlamaktadır.

Fars dili uzmanı Profesör Abdul Ahmad Javid şöyle diyor: Farsça üçüncü yüzyılda Belh, Buhara, Herat ve Sistan bölgelerinde ortaya çıktı ve ondan önce bu dilde tek bir şiir, risale ve kitap görülmedi. ve bundan başkası olamaz.

▪ **Melik üş-Şüera Bahar:** Deri-Farsça dili aslında Maverü'n-nehr, Semerkant ve Buhara, yeni Taciklerin yaşadığı yerin diliydi (yıl 1330).

Mahmud Afşar (1362-1372) şöyle yazmıştır: İran'dan önce Fars dili Afganistan ve Tacikistan bölgesine aittir ve menşe yeri eski Horasan, Afganistan, Maverü'n-nehr, Belh ve Gazne idi.

▪ **Bahram Nurmuhemmedi** şöyle diyor: Pehlevi ve Dari iki paralel dildi; birincisi Fars iyaletinde, ikincisi Afganistan'da ve maver ü'n-nehr'in diğer tarafında ortaya çıktı.

Zabihullah Safa, "İran Edebiyatı Tarihi" adlı kitabında şöyle yazıyor: Fars dili, bugünkü Fars bölgesine ait değildir, böyle bir düşünce yanlıştır ve cehaletten kaynaklanmaktadır.

Parviz Natil hanleri (Fars dili uzmanı, 1347) diyor ki: Farsça aslen İran'ın doğu ve kuzeydoğusunda doğmuştur.

Bu bağlamda, aralarında **Dr. Razik Ruyin, Mustafa ömerzi, Said Mahdum Rehin**'in de bulunduğu İran ve Afganistan'daki birçok Dari ve Fars dili uzmanından söz edilebilir.

Fars dilinin bugünkü Fars vilayeti olarak bilinen bölgeye ait olmadığını gerçeğini ünlü şair Hafız'ın şiirlerinde de görürüz. (Hicri 8. Yüzyıl)

(Hafız'ın yüreğe yatan şiirinden o kes anlarkı, Dari sözünden bilsin.)²³

Dr. Şehrani²⁴ "Fars Dili" kitabında şöyle yazıyor: [kaynak 21, s. 92]

Bugüne kadar hiçbir milletin ana dili Dari (Farsça) olmadı, bu dil sadece okullarda okutuldu. Buna benzer şekilde Timurlular döneminde Urdu diline yığma-rihte deniyordu. Ancak bu dil Dari dili gibi yaygınlaşamadı, sadece Pakistan'da kendine yer açtı. Bir zamanlar Bangladeş'te bunu zorunlu hale getirmesi istenmişti ancak insanlar protesto etti ve durum tersine döndü. Ve Bangladeşliler ana dillerini resmileştirdi. Bu olay, Dari (Farsça) dili ile, Urdu dilinin aynı değerini ve kaderini ifade etmektedir. Yine aynı yerde Şehrani şöyle diyor: "Farsça şiir diyen Türkleri İran (fars) edebiyatından çıkarırsak geriye sadece Hafız ve Sadi ve çok az şair kalır." Ve tabi ki Hafız ve Sadi de şiirlerini "Atabay Sad" ve türk şahlarına yazmışlardır.

Genellikle Aryanist ve Türk karşıtı düşünceye sahip olan Fars dili uzmanlarda bu sonuca varmışlarki farsça, eski pehlevi dilinin devamı değildi.

1)-Tarihsel olarak Farsça ve Pehlevi aynı anda iki ayrı dil olarak yaşamışlardır.

2)- Coğrafi açıdan Farsça mavera ün-nehr civarında, ve Pehlevi İran'ın orta ve batısında (beyn ül-nehrin civarında) kullanılmıştır.

4-Tarihsel argüman, Samanilerle diğer etnik gruplar arasındaki ilişki

Yeni Şuubiye (yeni fars nasyonalizmi), Fars edebiyatının ortaya çıkışını Sâ mânîlere bağlamak için, onların Fars olduklarını ispat etmeye çalışır. Bunun temel nedeni, Fars dilinin yeni ve kaynaşma sonucu ortaya çıkması şüphesini ve kanıtını silmek istiyor. aynı zamanda bu görünümü vermek istiyor ki Fars dili aslında eski pehlevi (pers) dilinin devamıdır, ve başlangıcında bu dilin yükselişinde Samanoğulları büyük çaba göstermişler.

Şuaybi'nin Samanoğullarının Fars olduğu yönündeki gerekçelerinin mantıksal bir temeli yoktur, çünkü Gaznelilerin Türk olduğunu gösteren aynı nedenler Samaniler için de geçerlidir:

(1)-Narşehi'ye göre [kaynak 9] Türkler Buhara'yı yarattığı gibi Semerkent'i de yarattılar.

(2)-Narşehi, Samanilerin soyağacını şu şekilde vermiştir: Saman hodat bin hameta bin Nuş bin Temğasb (Saman bin Hasman bin Toğan), şadel bin Bahram çubin bin Bahram Hasis ve...-

^{۲۳} - ز شعر دلکش حافظ کسی شود آگاه، که لطف طبع و سخن گفتن دری داند.

²⁴ -Dr. inayetullah şehrani, 29 Kasım 1942'de Afganistan'ın Badahşan iyaletinde doğdu. 1962 yılında Kabil Üniversitesi Eğitim ve Öğretim Fakültesi'nden mezun oldu ve 1971 yılında Eğitim ve Öğretim Üniversitesi'nde yardımcı doçent oldu. Daha sonra 1982 yılında ABD Arizona'ya gitti ve üç yıl sonra eğitim alanında doktorasını aldı. 1992 yılında İslamabad Uluslararası İslam Üniversitesi'nde Orta Asya Araştırmaları Bölüm Başkanı olan Şehrani, 1995 yılında Amerika'ya döndü ve Bloomington, Indiana, ABD'de yazı ve araştırma yapmaya başladı. [http://farabiaward.ir/conf14/files/site1/najafi]

Genel olarak o zamanlar 3-4 nesilden fazla şecere belirlemek mümkün değildi, dolayısıyla pratikte bu şecere de 3-4 nesil öncesi sahtedir, çünkü Toğan ile Bahram arasında 200 yıllık bir boşluk vardır. Bahram çubin bir Part komutanı olarak, 590 yılında Sasanilere karşı ayaklanır, buradaki doğru şecerenin Saman bin hameta/ cesman, Toğan/ Tamğat" ve daha doğrusu Saman olduğu söylenebilir. Yukarıdaki soyağacında Toğan kelimesinin daha fazla açıklanmasına gerek yoktur ve bu kelime türkçe de doğurganlık ve yaratılış kavramlarını içermektedir. [kaynak 10]

Yine haman kaynak esasında Dr. Lokman Baymatov'a göre Saman, Türkistan bölgesinde Semerkant, Buhara ve Belh yakınlarında köy adıdır, [Behreddin Şark'ın Güney Türkistan'ın kısa tarihini anlatan yazısı Belh bölgesini de türk olarak göstermektedir]. Bu bağlamda bu makalenin yazarı İran'da Saman adında 23 yer ismine rastlamış olup bunların tamamında halihazırda Türkler yaşamaktadır. Günümüz İran bölgesinde, Şahrkord, Save-Novberan, enzeli-ğazian, Germi ve Ardebil şehirleri çevresinde aynı adı taşıyan köyler buluyoruz ve İsfahan yakınlarında Saman adında büyük bir türk şehri var. ve Tebriz'de Saman meydanı vardır. Yine türk şehirleri olan Sarab, Marağa ve Save şehirlerinin yakınında bu adı taşıyan dağlar vardır. [kaynak 12, erk sözlüyü]

▪ Dağ isimlerine bakıldığında Türk şehirlerinin yakınında bulunması bu dağlara bu isimleri Türklerin verdiğini göstermektedir, aynı durum köy isimleri için de geçerlidir. ayrıca Şahabad Lar, Kirman-Şahdad yakınında saman köy adlarını görüyoruz.

Yukarıdaki içeriklere göre Samaniler adında geçen Saman kelimesinin şekli ve anlamı mevcut isimlerden ayrı olmayacağı gibi geçmişin Saman'ı da Türk boylarından ayrı olmayacaktır.

(3)-Şuubiye genellikle Fars şairlerinin varlığını Sâ mânîlerin Fars olduğuna delil olarak kabul eder, bu durumda Gaznelilerin ve Selçukluların Sâ mânîlerden daha fazla, fars olması gerektiğini söylemek gerekirken, durum böyle değildi. Yani o dönemdeki Farsça şiir diyen şairleri desteklenilmesi, Fars olmalarından değil, aşağıda sıralayacağımız başka nedenlerden kaynaklanıyordu.

(4)- Şeyh Fazlullah'ın yazdığı Câ me ut-Tevârih kitabında da Sâ mânîler hakkında yazılmış çok ilginç bir tabir vardır, kitabın içeriği gayet açıktır ve fazla yoruma ihtiyaç duymaz. ve yukarıda bahsedilen içerikleri ifade etmektedir. [Câ me ut-Tevârih: Ahmed Atash'ın çabası, 1362, Tahran, World of Books, sayfa 3]

"Daha önce Dib Yabgoy'un [Yabğu] oğlu Oğuz'un tarihinde böyle yazar: Peygamberlerin sonuncusu Seyyid El-Mursel Muhammed Mustafa peygamberliği zamanına kadar onun soyundan gelenler kral olmuşlar. Tuğral, Merv şehrinde yirmi yıl kral oldu ve vefatından sonra

yerine kardeşi Tukak oturdu, o da yedi yıl hükümdarlık yaptı ve Sahabenin çağdaşıydı, Allah hepsinden razı olsun, ölünce Doğur Yabgu'yu kral yaptılar, on iki yıl hüküm sürdü. Bu olaydan sonra Saman Yabgu [Saman Yabğu], yani soylu oğul alındı. Maverā ü-n-nehr'da bir kral olarak, Taziklerin Saman hüdāt dediği, bütün Samanilerin babasıdır, sonra krallığı Aghem Yabgu'ye verdikleri, ardından Kokem Yabgu'nin kral olduğu kişidir... »

-Yukarıdaki kanıtlar dışında Samaniye sarayında Simjur ve oğlu İbrahim, Taş/Teş, Begtüzün, Hoca Fayig gibi komutanlar Türk Memlûk olduğu belirtilmektedir ve bu da Samani ailesi ile türkler arasında yakın ilişkilerin varlığına işaret etmektedir. ve bu iletişim düzeni o kadar güçlü ve doğaldı ki, Abbasi sarayında da bu model aynen kopyalanıp kullanıldı.

(5) nihayet buki, Samanoğulları zamanında ve ondan öncesinde Fars adında bir kavim yoktu ki biz gelek bu hükümeti farslara bağlayak. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında Şuubiye'nin reklamlarında entelektüel bir çatışma söz konusudur.

Her halükarda bu mesele tarihsel bir mesele olarak gündeme getirildi çünkü Samanîleri farslara atfetmek tarihsel gerekçelerden yoksundur, elbette bu konu çoğunlukla Şuubiye'nin psikolojik bir meselesi olarak değerlendirilmelidir. Çünkü Aryanistler ülkenin bütün mali ve iletişim kaynaklarını arkalarına alarak büyük propagandalarla, mantıki ve tarihi gerekçelere dayanmaksızın, istirler bu hanedanın Türk olmadığını, ve ayrıca Fars olduklarını tartışmasız ve şüphe edilemez biçimde göstermiş olsunlar, ve fars dilini doğal bir dil gibiymiş göstersonlar.

5-dış ad kanıtı ve farsçanın yeni bir dil olma meselesi

Etnik isimler (Etnonimler) dış ve iç isimlerden oluşur, dış isimler (exonyms) kendilerine ulusun dışından verilen isimlerdir ve iç isimler (autonyms or endonyms) kavim ve halkların kendileri kendilerine taktıkları isimlerdir. Bir ulus söz konusu olduğunda içsel bir ismin bulunmaması, o ulus hakkında bazı soruların ortaya çıkmasına neden olur.

▪ **Dari dili:** Bu isim, el-Fehrest, İbn Mügeffe ve Samaniler tarafından kullanılsa da "dar: gapı" ve "saray" anlamına gelir, yani o dönemde hiçbir kavim bu isme sahip çıkmamıştır.

▪ **Parsi/Fars dili:** İslam'ın ilk dönemlerinde bu dil için Farsça veya parsça kelimesi kullanılmazdı, o dönemde Pehlevi dili kullanılıyordu, halk ve ülke için Pers, Pars ve Fars kelimeleri kullanılıyordu. Peygamber Efendimiz'in mektubunda şöyle buyururlardı: "Ben Allah'ın Resulü Muhammed'im, büyük Fars'ın şahı..... من محمد رسول الله الا كسرى عظيم فارس"

▪ **Tacik dili:** Dehhuda bu kelimenin anlamını şu şekilde vermektedir: Türk olmayanlar arasında büyüyen Arap çocuklarına Tazik veya Tacik denirdi. Yene Tacikçe kelimesi de bu halk için yabancı bir isimdi.

Bu halda "Dari, Fars ve Tacik" adlarını herhangi bir etnik grup tarafından kendilerine verilmemiştir. ayrıca böyle deye biliriz, aslında bu isimleri kendilerine veren bir kavim kişiler yokmuş.

6-Dilbilimsel deliller

6-1-Farsça'nın Arap dilinin etkisiyle değişmesi

Çeşitli kaynaklara göre (İranlı veri bilimi uzmanları vb...) Farsça kelime dağarcığında Arapça kelimelerin ortalama payı %55-60, Türkçe %15-20, Latince %5, Farsça %15-20'tir.

Sorun şu ki, kitle iletişim sistemlerinin ve sosyal imkanların bu kadar zayıf olduğu bir dönemde, Farsça yazıların başlangıcındaki kelime dağarcığının yüzde 60'ı Arapça nasıl oluşabiliyordu?

Örneğin Türkçeye yavaş yavaş Arapça kelimeler girerken, Dede Kurkud, Kutadgubilik, Divan'ı Hikmet'ı Yesevi' kitaplarında Arapça kelimelerin oranı oldukça düşük (%4-5), gazi Bürhaneddin ve Nesimi'de, ortalama 30'du. Füzuli'de bu oran %50'ye ulaştı, diğer şairlerin yazılarında, özellikle aşık şiirlerinde ve hece ölçülü şiirlerde bu oran çok daha azdı.

- Cevabı bulmak için Kreol dillerini ve Fars dilinin özelliklerini bilmek ve buna dayanarak bölgenin o dönemdeki nüfus dengesini bilmek gerekir:

1-Öncelikle kreolizasyon (kreolleşme) olgusunu açıklıyoruz.

Bölgenin tüccarları ve elitleri arasında genellikle geçişsiz²⁵ kelimelerden oluşan konuşma ve işaret diline saver dili (İspanyolca Saver 'bilmek' kelimesinden gelir) adı verilmektedir. Bu dil biraz gelişerek picin dili (İngilizce pidgin) ve ardından kreol dili (İspanyolca criollo) düzeyine ulaşar.

Günümüz dünyasında çeşitli toplumsal ve tarihsel nedenlerden dolayı anadil düzeyine ulaşmış çeşitli karma dilleri görmekteyiz, Haiti, Martinik, Guadlop'de Fransız kreol (Creole) dilleri belirgindir, Jamaika'da İngilizce kreol (Creole) dilleri konuşulmaktadır... Ayrıca Portekizce ve Hollandaca Criol dilleri de vardır. [Kaynak 2, babək cavanşir "11 Ağustos 2018", berke vardar, açıklamalı dilbilim terimleri sözlüyü, s. 129.]

2) Nüfus nedenleri bölümünde de belirtildiği gibi Farsçadaki Arapça kelimelerin özelliği ve geleneksel Arap dilinden farklı olması, Arapçanın özel bir lehçesinin Farsça'ya girdiğini göstermektedir. Yani Fars dilinin oluşumu sırasında bölgeye özel şiveye sahip Arap kavimleri gelmiş veya getirilmiştir.

²⁵-Nesnesi olan fiillere geçişli fiil denir. Örneğin: "Masayı taşıyalım." Bu cümlede "taşımak" eylemi geçişlidir çünkü "neyi" sorusuna cevap verir. Geçişsiz fiiller ise nesne almaz. Örnekler: Ağlamak, uyumak, gülmek, yorumlamak, bakmak.

Farsçadaki Arapça kelimelerden örnekler:

- (1) Arapça olan Asr(asır), Tarih, Şehid gibi kelimeler aynen farsçada kullanılmaktadır.
- (2)- Bazı Arapça kelimeler Farsça'da ayrı bir Arapça kelime ile görülmektedir: Hamış yerine haşiye, iadetütteb (اعادةالطبع) yerine tecdidçap (yeni baskı), ehtiyat yerine zehire (ذخیره rezerv), mesadir yerine menabe (kaynaklar).
- (3)- Bazen Arapça anlamlardan ayrı olarak farklı anlamlar da kullanılır: Haris, Arapça'da olumlu arzu anlamında, Farsça'da ise olumsuz açgözlülük anlamında kullanılır. Cerime Arapçada cinayet, farsçada ğeramet(para cezası)... [kaynak 34]

6-2- Farsçada Türk dilinin etkisiyle gramer değişiklikleri

Ural-Altay dillerinin temel özellikleri: Estonyalı Wiedermann 1838, Türk dili ile Hint-Avrupa dilleri arasındaki farkı 14 başlıkta şu şekilde vermektedir [Kaynak 28, heyet, Türk tarihi ve lehçeleri s. 26-28]

1-Ural-Altay dilleri, ses uyum yasasına sahiptir.

2- Bu dillerde gramer açısından cinsiyet ayrımı yoktur. Örneğin Türkçede "O" hem erkek hem de dişil zamirdir. "O Gençtir". İngilizce: " she is young, he is young ". Arapça: " هو شاب، هي شابة". Farsça: u cavan est. (او جوان است)

▪ Aryanik dilleri arasında, eski Ahameniş veya (şuubilerin dediği) pers dili, Avesta, Hotani ve Soğd dilleri gramer açısından cinsiyet ayrımlarına sahiptir ama Part, ve Aryanik dil olan Pehlevi ve Farsçada gramer cinsiyet yoktur.

Gerek İslam öncesi Batı İran'ın Pehlevi dili gerekse İslam'dan sonraki üçüncü-dördüncü yüzyıllarda Doğu İran'da ortaya çıkan Fars dilinde eril ve dişil cinsiyet zamirlerinin bulunmaması, bu iki dilin türçeye benzer bir yapı bulduğunu göstermektedir. Hint-Avrupa ve Arap dillerinin tamamında zamirler erkek ve dişisi esasına göre tanımlanırken, sadece Türkçede erkek ve dişisi arasında bir fark görülmemektedir.

▪ Bazi analizlerde Dede Korkud ve Firdevsi'nin kitabını mükyise ederek, genellikle kadın meselesini ele alma farklılıklarını kentleşme öncesi ve sonrası yaşam biçimine bağlamak isterler. Yani kadın-erkek eşitliği dede korkut`da kentleşmeden önceki yaşama denk geliyor, ve kadınlara yönelik ataerkil ve hatta aşağılayıcı muameleyi Şehname'de şehir yaşamıyla ilişkilendiriyorlar. Bu argümana dayanmak bir tür indirgemeciliktir. Dilbilgisel ve dilsel cinsiyet farklılaşması da kadın ve erkeklerden farklılığı konusuna ilişkin yöntem ve sosyal davranışta önemli bir faktör olarak kabul edilmekte ve bu konu Türk ve Aryan toplumunda açıkça görülmektedir.

3-Türk dilinde tanım kelimesi yoktur, Türk dilinden etkilenmiş, Fars dilinde de tanım kelimesi yoktur. Hint-Avrupa dillerinde tanım kelimesi bulunur. Örnek: türkçe: kitap, ingilizce: the book)

4-Türkçede ekler kullanılır.

5- Türkçede İyelik eki alan isimler kullanılır (Türkçe: evim, Farsça: hane'em veya hane'ye men, Arapça: beyt'i, İngilizce: my home)

6- Fiillerin biçimleri zengin ve çeşitlidir.

7- Türk dillerinde Hint-Avrupa dillerinden farklı olarak ek, kelimedenden sonra gelir.

8-Sıfatlar isimlerden önce gelir: türkçe: yüksek dağ; farsça: kuh'e bozorg. Arapça: cebelün kebirün. İngilizce: big mountain.

Elbette Türkçe sıfat-movsuf kuralı farsçayada geçerek bu kural esasında vahit kelimeler düzelir: Nevruz, bedbaht, hoşnam, Nikunehad.

9-türkçede Rakamlardan sonra artı işareti gelmez. Bu Türk kuralı Fars dilini de etkilemiştir (tr:üç Kitap, fa:سه کتاب, ing:Two Books, ar:ثلاثة كُتُب).

10-Karşılaştırma "Meful minh, ablatif" ile düzeler (Türkçe Dan/Dan Farsçad :ez از), (türkçe: bu ondan büyüktür. Farsça: (این از آن بزرگتر است).

11-türkçede Yardımcı fiil (belirli fiil) için sahip olmak yerine var olmak fiili (imek) kullanılır. Örnek: Türkçe: Hava Soyuktu. Farsça: Hava serd est.

12- türkçede Olumsuz fiilin özel bir elameti vardır: Tr: gitmek ve gitmemek. Fa: رفتن، نرفتن. ing: to go and not to go

13-türk dillerinin soru ekleri vardır (mi, mu): Tr: Getti mi? Fa: آیا رفت? Ing: did she go? did he go?

14- Bağlaçlar yerine fiil kalıpları kullanılır: türkçe: Ayrılmadan önce. Farsça: قبل از رفتن

Dilachar'a göre Türk dili ile Hint-Avrupa dilleri arasındaki temel fark, cümlelerin (sentaks) sözdizimsel düzenidir. Kelimelerin bitişkenlik özellikleri ve ses uyumu ikinci plandadır. Diller cümle sırasına göre (özne/s, nesne/o, fiil/v) kuralıca bölünebilir, örneğin: sov dil grubu (Türkçe, Farsça): "Ali Maktup Yazdı/ Ali mektub neveşt"; svo grubu (İngilizce) "ali wrote e letter", vso grubu (Arapça) "ketebe ali mektuben".]

görüldüğü gibi Bu önemli dil kanununda, Fars dili Türkçenin etkisi altında kalmıştır, Fars dili Hint-Avrupa grubuna ait iken cümlelerin sözdizimsel yapısı Türkçeye benzer olarak, Sov dil grubuna girmiştir.

7- Söz varlığı bakımından Türkçenin Farsçaya etkisi

7-1- Türkçe ve Farsça yazılan ilk sözlükler

Bu bölümde Türk ve Fars dillerinde ilk kez yazılan sözlüklere yer verilmektedir. Bu bilgiler, her iki dildeki söz varlığının hacim ve nasıl düzelmesini ve onların aşamalarını dolaylı dolaysız olarak göstermektedir.

7-1-1-Türkçedeki ilk sözlük: Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan Divan lügat Türk (MS 1072, 464 H.) adıyla anılmıştır. Bu kitap 9000 kelimedenden oluşmakta ve türəvleriyle birlikte 25000 kelimeye ulaşmaktadır. Kitabın yazılma amacı Araplara Türkçe öğretmektir. Günümüz Türkçesinde kitapta yer alan kelimelerin yaklaşık tamamının doğrudan ya da özel fonetik değişikliklerle kullanıldığı söylenebilir.

"Lüğət Fors`i Asadi" ilk Farsça sözlük olarak Yaklaşık 1200 kelimedenden oluşar (MS 1082- H. 475) genel olarak Farsça, Pehlevi ve Soğdice ve azararak Türkçe kelimelerden oluşmaktadır. Bu kitapta bugün Farsça kelimelerin yarısı yaygın değil ve bilinmiyor.

▪ Şunu belirtmek gerekir ki, genel olarak Şuubiye (fars nasyonalizmi), "Lüğət Fors`i Asadi"den sonra Farsça sözlük olarak Ebu Cafer Beyhaki'ye (ö. 544 H. 544) ait Tac ul-Mesadir adlı eseri (Hicrî 536, M. 1142) öne çıkarmak istiyor. Bu kitap H. 1320 yılında Hindistan'da basılmışdır, Ebu Cafer Beyhaki'nin yazdığı kitap Arapça'dan Arapçaya bir sözlüktür (kaynak 38: s. 61) ve daha sonra kâtipler tarafından Farsça karşılıkları eklenmiştir. Düzgün ve akademik bir çalışma yapılmadan eklemelerin yazılma zamanı hakkında kesin bir açıklama yapmak mümkün değildir ve onları eski tarihlere aparmak anlamsızdır. Tac ul-Mesadir'de 17.000 Arapça master bulunmaktadır, eklemeli versiyonlarında 17.000 Arapça kelime, 900'e yakın Farsça kelime ile açıklanmağa çalışılmış ve bu amaçla çoğu anlaşılmasız olan çok çeşitli bileşik ifadeler kullanmıştır. Örneğin günümüz Farsçasında genellikle anlamı bilinmeyen "fa, fara" ekleriyle 200'den fazla kelime oluşturulmuştur (örneğin: Fakerden, Faenbuden, Fareften, Farakerden, Farareften فرارفتن، فراکردن، فارفتن، فانبوبیدن، فاکردن). Farsçanın bu aşamada gelişmiş bir nesir yapısına ulaşmadığı görülmektedir.

Kısa bir karşılaştırma yapacak olursak; Tac-ul-Mesadr'da 17.000 Arapça master karşısında sadece 900 Farsça kelime kullanılırken, Sahah-ül-acem sözlüğünde 5.000 Pehlevi-farsça'ya karşılık en az 4.700 Türkçe kelime kullanılmaktadır. Halbuki Farsça ve Pehlevi iki dil olarak bu kitapta bir çok eş anlamlı sözcükten oluşuyor, yani Bu sözlükte, Türkçe kelime sayısı Pehlevi ve Farsça kelimelerin toplamından daha fazladır. [Mesela Türkçe alçı kelimesi Farsça Pehlevi lehçelerinden gelen üç kelimeyle ifade edilir: "Aje, Ahek, Saruj". Veya Arslan: şir, Hojebr.]

bir başka noktaya değiniliyor; eski Şuubiye nezdinde 17.000 sayısı, özel bir anlam taşımaktadır, Tâc ul-Mesadir'de 17.000 Arapça kelimenin seçilmesi ve aynı sayıda hadisın Şeyh Koleyni'nin el-Kafi'de toplanması ve ayrıca "El-Kafi kaf-e Şiatena" ifadesiyle bezenilmesi, söz konusu kitabın yapımcıları tarafından tesadüf olmayacaktır. Özellikle kutsal Kur'an'ın tahrif edildiğini gösteren uydurma ve celi hadislerin varlığı ve mesela bu kitabın hacminin üç kat olması, 17.000 rakamıyla ve bu sayının dikkate alınmasıyla ilgisiz olamaz. Ve doğal olarak araştırma konusu olabilir.

7-1-2- Mukademe tül-Edeb adlı ikinci Türkçe sözlük Zemahşerî Harezmi (M. 1113-1128, H-506-522) tarafından yazılmıştır. Bu kitap aslında Türklere Arap dilini öğretmek için yazılmış olup, kitapta 20.000'den fazla Türkçe kelime bulunmaktadır (kaynak 26: Karimi, s. 15). Elbette daha sonraki baskılarda yazarlar buna Farsça karşılıklarını da eklemişler. Farsça uzmanlara göre bu kitapta 5000'den fazla Farsça kelime bulunmaktadır (kaynak 26: Karimi, s. 20).

▪ Farhang Kavvas adlı ikinci Farsça sözlük, Mübarek Şah Gaznevi tarafından yazılmıştır: (MS 1300- H. 699). Bu sözlükte yaklaşık 1400 kelime var, yapılan ön araştırmaya göre (Caferli), Farsça'da şu anda kullanılmayan yaklaşık 380 kelime var ve 120 kelime türk kökenli, geri kalan 900 kelime ise Farsça sözcüktür. bazıları nadiren ve yalnızca edebiyatta kullanılır.

7-1-3- Üçüncü Türkçe sözlük "Tebyan ül-Lügat üt-Türki Ala Lisan kanıklı" adlı Muhammed İbn Keys Harezmi tarafından yazılmıştır. Sözlük Arapça Türkçedir. İbn Mahanna'nın kitabında adı geçse de günümüze kadar bir nüshası bulunamamıştır. Dolayısıyla üçüncü Türkçe sözlüğün Tebriz'de yazar ve devlet memuru olan Fahreddin Hinduşah Nahjuvani tarafından yazılan Sahah ul-acem (M 1279, H-667) olduğu söylenebilir. Bu kitabı Türklere, Farsça ve Pehleviceni öğretmek için yazmıştır, tüm Farsça-Pehlevic ve bazen de Arapça kelimelerin anlatımı tamamen Azerbaycan Türkçesiyle verilmiştir. Kitap, Nüsret eddin Ahmed bin Yusuf Şah adlı Loristan Atabay'a ithaf edilmiştir. Fehreddin Hinduşah 728 H.'de (MS 1328) öldü [kaynak 27, s. VI]. Bu kitapta yaklaşık 5000 Farsça-Pehlevi ve bazen de Arapça kelime bulunmaktadır. Kitapta 4700'den fazla Türkçe kelime yer alıyor. Bu kitapta, bir kısmı sadece edebiyatta kullanılan, ve farsçada anlaşılabilen 2400'e yakın Farsça kelime bulunmaktadır.

Farsça dilindeki Sahah ul-Acem'le birlikte sonraki üçüncü sözlük, Fehreddin Hinduşah Nahçıvani'nin oğlu Şemseddin Muhammed Hinduşah Nahçıvani tarafından H. 728 (1328) yılında yazılan sözlük Sahah ul-Fors'tır. Bu sözlük 2250 Farsça kelimedenden oluşmaktadır. Ben (ceferli) basit bir analiz yaptım, kitaptaki 2250 kelimedenden yaklaşık %30'u Farsça'da yaygın

değil ve tanımayan kelimelerdi. Fars dilinde yaklaşık 150 kelime Türkçe kökenli olup, 1400 kadar kelime aktiftir.

▪ Sahah el-fors'tan sonra Farsça özellikle çılha Farsçada sözlük yazma, yaklaşık 300-400yıl kadar görünmemektedir. yalnız bazı Türk sözlüklerin yanında sadece Farsça kelimelerin eklendiğini söylemek mümkündür.

7-1-4-MS 13. yüzyıl ve sonrasında onlarca Türkçe sözlüğün yazımı: [kaynak 28. Heyet, s. 80]
4-kodeks manikus ya mecmueye kıpçak (m. 1303).

5-kitab mecmu tercüman-i türki ve acemi ve muğuli ve farsî (1245 da mısırdaki yazılar).

6-ebu heyyan endülüsi, iki kitab yazar: kitab ül'idrak ül'lisan üt'etrak, 1312. Ed'dürre tül'müziyye vel'lüget üt'türkiyye

7-kitab helyet ül'insan ve helbet ül'lisan: cemaleddin bin mühenna, Azerbaycan (13-14 esir)

8-kitab ül-kevanin el'kolliye le'zebt ül'lüget üt'türkiye: memluklar dövrü, mısır.

9-kitab üt'töhfet üz'zekiyye fil'lüget üt-türkiye: m. 15-cı esir

10-kitab be lüget ül'müştak fil'lügetüt'türk vel'kıpçak: cemaleddin ebu mühemmed ebdullah üt'türki, 14. esir

11-beday ül'lüget: tale herati imani (hic. 1084, m. 1673)

12-lüget-i ebuşeka: 16-cı yüzl (ebuşeka yaşlı kadın menasında).

13-lügat fezlullah han: 17-ci Yüzl, hind babürşah'ın canişini ovrenge zib'in tövsiyesiyle

14-kitab zeban-e türki: ovrenge zib'in tövsiyesiyle yakub çengi yazar,

15-senglax: nadişah'ın münşisi mirza mehdixan esterabadi, nevayi eserlerine izah yazar

16-xülaseye ebbasi:mehemmed xoyi yazar, abbas mirza'ya tekdin eder.

17-eltemğay-e nasiri: şeyh mehmed salih,

18-behcet ül'lüget ya leğet-i fetheli han kaçır:

19-lüget şeyh süleyman efendi buharayı

20-yuxarıdaki sözlüklerden başkalarında, dünya türkologları tarafından örneğin radolf ve vambri ve digerleri tarafından yazılar [kaynak 28, s. 93]

7-1-5-Belirtildiği gibi MS 14. yüzyıldan (Hicri 8. yüzyıl) sonra saf Farsça (Farsî Sere) sözlüklerin yazımı durdurulmuş ve bunun ardından Hindistan'da Arapça ve Türkçe kelimelerle birlikte Farsça sözlükler yazılmaya başlanmıştır: (Farhang Jahangiri, 1608 Hint. Bürhan-i kate 1652 Hint. Raşidi sözlüğü 1064 Hint, ğiyas ül-Lügat 1826 Hint, Nizam sözlüğü 1888 Hint, Anendrarac sözlüğü 1890 Hint).

Farsça sözlüklerin tamamının Hint'te yazılması ve bu kitapların hangi Türk kralına takdim olduğuna bakılmaksızın 1600'lü yıllarda ingilizlerin Doğu hint Şirketi vasitesiyle hintte geldiği döneme deng gelmesi, dikkat çekmektedir. Bu kitapların yazılmasının arkasında kimlerin olduğu ve İngiliz sömürgecilerle aralarındaki ilişki nasıl olduğu araştırma konusu olmalıdır.

Yukarıda bahsedilen Farsça sözlüğünün incelenmesi, Pehlevi, Soğdca ve diğer Aryan dillerinden neredeyse 1400'den fazla kelimenin Farsçaya girmediğini göstermektedir. M. Batini ve n. hanleri'nin teyitlerine göre, yukarıdaki kelimeler arasında 200'e yakın ortak aktif fiil bulunmaktadır ve bunun yanında 1000'e yakın yaygın Farsça kelime bulunmaktadır ve geri kalanı halk tarafından anlaşılmayan ve nadir bulunan Farsça kelimelerdir. bazen aşırılık yanlıları tarafından ve özel kitaplarda kullanılır.

7-1-6- Pehlevi ve Avesta kelimelerinin sözlüğü

Farsça sözlükbiliminde Pehlevi sözcükleri pratikte popülist (şuubi) bir önyargı biçiminde bir tür üst anlatıya (metanarrative) dönüşmüştür. Çağdaş filozof Lyotard'a göre üstanlatı kavramı, Aydınlanma döneminde bazı bilimsel ve devlet konularını meşrulaştırmak ve tartışmasız bir şekilde göstermek amacıyla oluşturulmuş söylem ve teorilerdir [kaynak 40]. ve elesine doğru olduğu gösteriliyor ki inkarcılığa gerek kalmıyor. Pehlevi-avesta dili ve sözlükleri de Şuubiye tarafından yaygın olarak kullandığı bu tür söylemlerin arasında yer almaktadır.

Farsça sözlüklerde, Pehlevi sözcükleri sopa gibi veya Demokles kılıcı gibi kişinin başının üzerine yerleştirilir. Her zaman bir Kelimenin etimolojisinden, özellikle de sözcüğün Türk dilindeki kökeninden şüphe duyulduğunda, şuubi yazar hemen Pehlevi sözcüğü olduğunu hatırladarak, Her türlü şüphe ve yorumun yolunu kapatır. Öyle gösteriliyor ki, kelimenin Farsça olduğuna şüphe yoktur. Bu yöntem, H. amid ve M. Moin ve özellikle Yahya Zaka gibi Şuubiler tarafından geniş çapta kullanılmıştır. Örneğin bir haldaki Farsça uzmanlar bu dilin seleflerinden bin kelimedenden fazlasını almadığını söylüyor, ama yahya Zaka, Azeri-farsça için 3000 kelimelik bir sözlük yazıyor. ve her yerde eskik getirende kelimenin Pehlevi olduğunu yazar.

İşin gerçeğine gelince, bunlar bir üstanlatı olarak, muğlak ve bilinmeyen sözcükleri, Pehlevi kelimeler olarak farsçaya aid etmekden başka bir şey değildir, ve ancak gerçeği örtbas ederek onları eski ve özgün bir Sasani ve Ahamenişi sözcükler olarak gösteriyorlar, ve bu doğrultuda sözlükler yazan yabancı yazarlarda bir şuubi projesi çerçevesinde hareket ediyorlar.

▪ Şimdi bu alandaki mevcut kaynaklara bir göz atalım:

Mackenzie'nin kitabının kaynaklarına bakacak olursak, giriş bölümünde kullandığı kaynağı şu şekilde yazıyor: "Ardeşir Babekan eseri, Dadsetan Minuye hered, Ardavirazname, bondeheşn,

ve Jamasp Asana'nın edit etdiđ Pehlevi metinlerinde, Muğlak kelimelerin sayısını azaltmak için, daha basit kelimelere odaklanmak gerekiyordu. elbette Avesta metnlerinin (Vandidad, Yesna, Vesperd) Pehlevi tercümeleri de kullanılmıştır. Ancak özel kelimelerinin çođu kaldırıldı."

▪ Pehlevi kelimelerinin ana kaynağı Avesta kitabı ve Jamasp Asana'nın Pehlevi metinleri olduğundan öncelikle bu kaynaklara göz atacağız.

Belki en aydın yorumu Sayın "İsmail Hadi"nin sözlerinden alabiliyoruz:

"Mesele şu ki, Zerdüş'tün binlerce yıllık yaşı hakkında çok fazla propaganda yapılmasına rağmen onun adını taşıyan Avesta adında bir kitap yoktu. 1771 yılında Fransız olan "Anquetil Duperon" Hindistan Mobid'leri aracılığıyla sözlü olarak göğüsten göğüse aktarılan materyalleri kağıda aktarır Avesta adı altında yayımlayar, ve bu kitap, Zerdüş dininin ana referansı olup, Aynı zamanda Pehlevi-Farsça kelimelerin de ana kaynağı haline gelir (Kaynak: S.N. Solokov: Avesta Dili, Araştırma Enstitüsü 1370 "1991" s.:8. İsmail Hadi, varliq 123, s. 34).

▪ Avesta kitabının tarihi hakda araştırmacı "Mohammad Taqi Raşid mühessil" Bey, kitabında 46-50. Sayfalarda, Avesta kitabının nasıl toplandığına dair detaylı bilgi verir:

"Zerdüş dini ve Avesta kitabı hakta araştırma dönemlerini, ikiye ayırmalıyık: Anquetil Duperon'dan önceki ilk Dönem, ve Burnouftan sonraki ikinci dönem. Zerdüş ve dinine ilişkin ilk bilgiler M.Ö. 450 yıllarına kadar uzanmaktadır. Yunanca yazılarda bu konuda azacık işaretler var, ama bu hakta yazılar günümüze ulaşmamıştır... MS 1590 yılında Bernabe Bryson kitabında, ve sonraki yüzyılda Avrupalıların Hindistan'a giderek Zerdüş dininin orada yaşadığını yazmıştı... Charden de seyahatnamesinde Zerdüş dinine işaret eder... Thomas Hyde ise MS 1700'de İran dinleri hakkında bahsederken, bir dini bilmek için o dinin iç kaynaklarına ve orijinal yazılarına dikkat edilmesi gerektiğine dikkat çekti... En sonunda Anquetil, Hindistan Şirketi'ne asker olarak katıldı ve 1755 Deniz yoluyla Hindistan'a gitti, pek çok zorlukla, Mobed Jamasp'ın öğrencisi Darab Kermani aracılığıyla, Pehlevi ve Avesta dillerini öğrendi ve 1761'de Oxford'a giderek el yazmalarını Oxford'daki yazılarla karşılaştırdı ve on yıllık bir çalışmanın ardından 1771'de üç ciltlik Avesta tercümesini yaptı. [Kaynak 46, Avesta, Raşid Mühessil, sayfa 46-50].

Raşid Mühessil Şöyle devam ediyor: "1793 yılında sylvestredesacy, Sasani dönemine ait yazıtlar ve madeni paralarla ilgili bir kitap yayınladı. Buna dayanarak Pehlevi dilinin erken Sasani dönemi dili ve saray dili olduğu söylenebilir. Ardeşir Babakan, kendi anlamını ifade

▪ Jamasp Asana'nın Pehlevi metinlerinin durumuna gelince, onların durumu Avesta'nın durumundan pek farklı değildi, burada tartışmayı kısaltacağız, daha fazla bilgi 49. referansın s. 15-45. De bulunabilir.

▪ Daha açık bir ifadeyle Pehlevi kelimeleri söz konusu olduğunda aslında tarihi 250 yılı geçmeyen kelimelerle karşı karşıyayız ancak uzun bir süre Şuubi kültürü bu kelimeleri Sasani ve Ahameniş döneminde aynen varıymış gibi sunmuştur.

örneğin Dede Korkut'tan bahsederken her ne kadar hikâyelerin İslam'dan önce geçtiğine dair işaretler olsa da, içerdiği kelimelerin geçmişini, kitabın yazıldığı 1052 tarihten öncesini aparmak imkansız olacaktır

yine örnek olarak Fuzuli'nin Leyli Mecnun kitabı ve sözlerinden bahsederken, buna bakmayarak ki bu hikaye çok önceleri var olsada, bu kitap esasında onda yazılan kelimeleri onun 1535 de yazıldığı tarihten öncesine ait etmek mümkün olmayacaktır

Aslında her tarihi metinde zamanla tüm metin ve kelimeler değişir, silinir, eklenir ve sonunda yazıldığı dönemin dilini bulur. Pehlevi ve Avesta kelimelerine gelince, onların Sasani ve Ahameniş dönemlerinde, telaffuzu, gramer ve sözdizimsel yapısı, her tür olsada, bizler bu kelimelerin tüm fonetik değişiklikleriyle son şeklini 1771. Yılında yaşayan insanların dilinde görüyoruz. Yani eğer birisi Iranoviç, Iranshahr vb. kelimesinden bahsediyorsa aslında 1771'de yazılmış bir kelimedenden bahsediyor ve bundan daha eski bir tarihe gidebilmez. Ve bu kelimenin Sasani ve Ahameniş zamanlarında konuşulan kelime türüyle hiçbir ilgisi yoktur. Ancak ne yazık ki şuubiye, her türlü yol yöntemleriyle, özellikle de kafa karıştırıcı ve şeffaflıktan yoksun olarak ve ülkenin tüm propaganda olanaklarını ele geçirerek, okuyucuya bu kelimelerin eski zamanlarda kullanılan kelimelerle aynı olduğu düşüncesini aşılama istiyor. Ancak günümüzde kitle iletişim ağlarının yaygınlaştığı nedeniyle bu hile pek işe yaramayacaktır.

▪ Yukarıdaki içeriklerin ve bu dildeki kelimelerin doğruluğunu kontrol etmek amacıyla, Şuubilerin de en güvenilir Pehlevi kelimeleri arasında yer aldığından, Mackenzie'nin sözlüğünde, Türkçe-farsça ve pahlavicede bir takım ortak kelimeleri kriter olarak seçmişiz. bu kelimelerin büyük çoğunluğu, en eski Doğu Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi sözlüklerinde de bulunmaktadır.

[Armut (Pehlevicede: ormud), Ahur (Pehlevicede Gusten "guspend sözünden"), Aşmuğ/ Bed din (Aşmak fiilinden), Enar, Enargil, Arşın, Badam (Pehlevi dilinde: Vadam), Bağ (Pehlevicede Buyistan da deyilir. Bağ Türkşede Bamaq ve Bağlamaq sözünden düzelmiştir), banu, bel, pirinç (tahıl ve metal), burc, beg, piy (don yağı), peynir, pamuk, tohum (toğmaq'tan), turş (ekşi), terazug (tarazı, tarmak'dan/ saf etmek), Tonbek (Dünbek), cadoq (cadı), çeng, çabuk,

çadır ve çetir (çatmak'tan, Pehlevice vian çadır demektir), çekoş (çakmak/ çeküş), çenber (çen+Bür, Bürümek'ten) , çub (çöp), han/ev (Pehlevi dilinde kedeg. kede, man: mandan'den), dağ, dam (tuzak, Türkçe ev manasında), damad (dam+ ad), terzi (Tarmak ve Tarazlamaq'tan), div (Pehlevice Mazenig), Dermene, Doşmen, Omid, zafran (Pehlevice: Kurkum), Saray, Susen, Saman, şam, şenbelile (şenbelle. Çimen otu), şana (türkçe çene ve çangal sözündün. Pehlevice şane/Ketf ve şanag ot çeken, şene sözü avaz demektir), şalvar (şal ve çul sözünden), şeftalu (Pehlevi dilinde: Shiftalug), fulad (çelik), kustik (köstek), koleng (külük, bir tür kazma), kuluçe, kilit, kurik (at yavrusu), küçük, koy (köy), geç (alçı), kişniz, gül (Gül ve Gülmek'ten), müze (Pehlevi sözü ve Türkçe çekme), mih (pehlevice), meyve, miyan, nohud (bezelye), namaz (nom+az), Ayaz, (Dayaz gibi), yuğ (yas yameyi)]

▪ Yukarıdaki kelimelerden kökleri Türkçe fiil veya basit isimlerden gelen ve eski Türkçe sözlüklerin çoğunda yer alan ve Türkçede pek çok türevi bulunan, tam tersine Farsçada belli köke bağlanamayan kelimelerin türkçe olmasında şüphe yoktur. Farsça'ya tek kelime olarak girmiş ve Mackenzie sözlüğünde gelen ama (Asadi, kavvas ve Sahah ül-Fors) gibi erken dönem Farsça sözlüklerin hiçbirinde bulunmayan pek çok Pehlevi kelimeye rastlanmaktadır ki onların farsça olması doğru bulunmuyor. Özellikle de bu kelimeler eski sehah ül-acem sözlüğünde gelmiştir. Örneğin: amrud, Badam, burc, Tünbek, çeng, çeküş, Dağ, Dermene, Safran, şenbelle, şene (Dırmık) , şeftalu, külük, kuluçe, geç, kişniz, nohut...

▪ Ayrıca Bir sıra Pehlevi kelimeleri, Türkçede kullanılsa da Türkçe kökenlidir, örneğin: [aşamiden (içmek/işmek'ten), asman (asmak'tan), evraziden (Türkçe evirmek'ten/hareket etmek ve yaratmak)... Huş/us...

▪ Mackenzie sözlüğünde yer alan 4000 kelime incelendiğinde, kelimelerin yaklaşık üçte birinin, yani 1200-1300 kelimenin Fars dilinde bilindiği ve bunların arasında bazıları sadece edebiyatta kullanılan kelimelerdiler. Bu kelimeler içinde kullanılan yaklaşık 160 fiil'de bulunmaktadır. Mackenzie sözlüğünde Farsça'da bilinmeyen 200'e yakın fiil daha bulunmaktadır. Geri kalan kelimeler Farsçada bilinmiyor.

▪ Doğu Hindistan Şirketi döneminde hazırlanan "camasp Asana'nın Pehlevi metinleri", "Avesta Sözlüğü", "Mackenzie Küçük Pehlevi Sözlüğü" gibi kitaplar, ve bunların, Sayın Dr. Melairi'nin sunduğu Pehlevi dili bulgularıyla karşılaştırılması, gösteriyorki bu iki dönemde olan pahlavi dilleri birbiriyle çok farklıdır. Ve pratikte iki tür Pehlevi diliyle karşı karşıyayız. Biri eski, çok az satırlı yazıtlara ve madeni paralara sahip Sasani döneminin Pehlevi dili, diğeri ise yeni, Doğu Hindistan Şirketi'nin Farsçalaştırılmış Pehlevi ve Avesta dili ki, bu yeni dilde kalın ciltlerde binlerce kelimeden oluşan sözlükler yazılmaktadır.

Sasani dönemi Batıda olan Pehlevi dili oldukça sınırlı bir dil olup, yazılı eserleri ve hatta tek bir yazarı, filozofu ve âlimi dahi bulunmayan, Türk dilinin etkisiyle sözdizimi ve grameri değişikliklere uğramış, ve İslam'dan sonra pratikte ölü bir dil haline gelmiştir. Öte yandan Mavar ül-nehr'de 10. yüzyılda yaratılan yeni Fars dili de yığma, Creole ve bir neçe dilin karışımından düzelen kısır dil olarak, tarihsellikten ve türetebilme kabiliyetinden yoksundu ve gitgide geriliyordu. Bu nedenle, Doğu Hindistan Şirketi'nin Hint Pehlevi diline kanat vermesindeki amacın, öncelikle Sasani dönemine ait ölü Pehlevi dili yerine, bu uydurma düşünceni yaratmak istiyordu ki, bu dil binlerce kelimeye sahiptir ve bu nedenle dili, edebiyatı ve bilimi geliştirmiştir. İkinci olarak Türk diline karşın, Fars dili Samanoğulları döneminde diğer dillerin birleşiminden oluşmadığı, eski ve gelişmiş Pehlevi dilinin devamı olduğu fikrini uydurmak istemiştir.

7-1-7-yukarıdakine benzer yazılar, Purpirar (İran Tarihinin Temeli Üzerine Düşünceler) ve Cavid gibi düşünürlerin şunu söylemesine neden olur: "Asadi Tusi'nin sözlüğü, Farsça'nın binden fazla kelimeye sahip olmadığını kanıtlar. Bu dile Pehlevi ve Soğdca'dan girmiştir. Bu şartlar altında diğer dillerin yardımı olmadan Fars dilinde zengin ve bilge şiirler nasıl yaratılabilirdi." [Böyle bir dilde elbette zengin bilimsel ve felsefi metinlerde oluşturulamaz.]

7-2-Farsça söz varlığında Arapça ve Türkçe kelimeler

Pehlevi-Soğd dilinden Farsçaya 1000-1400'den fazla kelime geçmediği için aslında diğer lüğetler başka dillerden alınmıştır.

Arapcadan alınan sözler aşağı yukarı bilinmektedir, yalnız türkçeden gelen kelimeler hakkında tartışma yer vardır. Şu ana kadar Farsçaya Türkçeden doğrudan giren kelimeler aşağı yukarı tespit edilmiştir. ancak çalışmalar sonucunda Farsçada yer alan Türkçe kelimeleri iki kısma ayırmak gerekir. Birincisi Farsçaya doğrudan ve kısa bir fonetik değişiklikle giren kelimeler, ikincisi ise Farsçaya fonetik değişikliklerle birlikte, hece değişikliyi, hecelerin konumlarındaki değişikliklerle giren kelimelerdir. genellikle 2. Tür sözcükler türkçede işlenmez.

İşte bu iki türden bazıları.

Elbette dikkate almak gerekir Burada bir sıra kelimeler örnek olarak verilir, ilgilenenler orijinal kaynağa bakabilir.

7-2-1-doaysız yolla farsçaya geçen türkçe kelimeler:

Aile unvanları: abcı ,adaş, ağa, baba, bacanak, banu, bebe, beg, beğim, bibi, hatun, han, hanım, hoca (hace), dadaş, dayı, dede, sağduş, solduş, mama, nine, yar (dost, sevgili), yenge,

ev aygıtları: ateş (od), açar, astana, astar, elek, otak, ütü, ocak, ayak, ayakçı (hizmetkar), baca (bace), boşkap, boşka (boşke), palaz, palan, paltov, pilov, tağar, tava (tabe), tohmak, tuman, tor (tur), torba (tubre), tünüke (toneke, şelvarek), tüng (tong), tendir (tenur), cacım, çahmak, çadır, çarık, çagu, çanta, çubuk, çetir (çatmak`dan), çekme, çekiş (çekkoş), çeng, çengal, çit, çomak, çırak, çirk, çömçe (fa: kepçe, kefçe, çemçe), hana (han yeri), hurcun, döşek, düğme, gulunc, sac, saçma, saray, sağır (sağmak dan), sebed, surağ, sirke, şalvar, kab, kablama, kaçak, kaşık, kutu, kayçı, kır (gir), kürk (kork), gerdek, gezlek (kiçik piçak), gilim, yaka,

yemek adları: azık (azuge, acmak/ ajmak`dan), aş, işgene, bağlava, bozbaş, pastil (senglah: bestil, basluk, bastık: bir nuv dadlı), penir (sehah), piy, turş, çince, hama, dolma, dişleme, sovgat, şişlik, kaymak, kara kurud, korme, kovurma, kıyma, kabap (köpmekten), kuluçe (külçe),

iş aygıtları: açmaz, arzı (arzu, aranan şey), asta (ast+a), astana (ast+ yan), amac, ağaz (ağız), armağan, almas (al+hindice mas), alov/elov, usta (us+ta, örnek yumurta, orta), ülgü (olgu), umud (omid), bar (var), barut (barıt, barmak, varmak sözünden), bazar (bezenilen yer, balaban (bala+ban/ses), beraber (bire bir), bezer, bezek, bezirgan, bunçak, boran (buran), burğu (burki), bölük (blok), parça, pete, petek (bitik/kitap ve bitmek sözünden), perçin, pistik (pisi), perdov, perdi (damın tırları arasına salınan nazik tahtalar), püşk (piyango), puç, puk (puçalmak dan, senglah: puçak: içi boş kovun ve karpız), tab/tav, taraz, tarazı, terezi (terazu), tas (kab), tasa (kaygı), talar, talaş/telaş, tam (tüm), ter (terlemek den), tesme, tek, teker, ten(beden), tenike(ağ demir), tümen, tulumba (senglah), tiyan, tiyança, tirme, tike (tekke), hecim, çağ(kök), çerh, çolak, çeng, çengek, çoden, hiyaban, sürme, kapan, kalpak, galay (sehah:kalayçı), kerekht (kırıkmak: gicelmek), kent, küçe, köy(kuy, köçmekten), günbez (güneş bezekli, günbet. günbez), leçek, yatağan, yarak (yerag, divan da: yerek: zireh), yedek, yakut (yakut, tayfa adı), yal,

hayvan adları: ulak(olağ), ördek, barçın (bir nov ipekli kumaş), burçın (başı yeşil ve döşü gök renkli kaza benzer bir kuş), bülbül, bildirçin, terlan, toğan, ceyran, durna, sona, katır, kaz(ğaz), koç, kurbağa, kuş, kumru, kırkı, laçın, maral,

ekin ürünleri: ardıc (divan`na: ertec, fa:erer ağacı), alı (alu), enar (nar, narın), ezgil, isfenac (sehah ül-acem), elçe (aluçe), encir (en+cir), oleng (otluk), bakla, buta (bute), bulak otu, bulğur (belğur), panbık (penbe), tarım (tarom), terhun, tut, tütün, turp, çuğundur, çeltik, saman, karpız (herboze), kasnı (senglah: kasnı), kak (bir nov kuru çörek, kak ve kaksımak: kurumak), kakul (sözlükçü moin türkçe olduğunu yazar), kehlik otu (kakoti), kavak (divan: içi boş şey), kötek

(sözlükçü moin türkçe olduğunu yazar), kötel (senglah), kecim (cacım, geyim`den), keçel, kert (kertmek`den), kerec (senglah: geç, kirec), kürüşne, kefek (köpük), kürk (kork), kürnüş(korneş, gerneşmek`den), göyce (goce), geven, gic, gile (gilenar, nargil), mercimek, yonca, yarpuz/yarpız, yarma (fa:yarme), yavşan (f: dermene), mersin (mord ağacı),

ekinçilik ve hayvançılık: aran (alçak ve isti yer), ağul, ahur, ahta, ehte (ahmak sözünden), bar (var, behre, yük), bağ, bağça, batlak, palan, pehin, polad (fulad), timar, tohum, cengel, cülge, çoban, çay, çimen, dere, derya, zigil, sürütme, şohum (fa: şekhm), tevla, koruk, kışlak, kotan, yaylak, külek(kulak), kendu, yulgun (f: gez),

ordu: atabek, aslan, avare (avar elinden), aybek, erselan (er+salan), erdelan (er+dalan, dalaamakdan), er`k(kudret), ordu, uzman, ozan, el (il), babek, barsçı (peleng mühafizi), barut, bahadır (batur), bayrak, bektaş, beglerbegi, bölük (blok), paşa (sefeveyler el altılarına sultan adı koydukları için osmanlılarda el altılarına padişah sözünün yiğcamı ve kiçiltmesi olarak paşa koyarlar), perçem, tabur (deste), tapança, tarac, tarakka (dede kurkut), talan, tavan, tepe, tüfeng, tamğa, top, topçu başı, tuğ (elem, perçem), tır, tiyul (sultan tarafından gelir ve gideriyle birine verilen toprak parçası), carlamak (car zeden), carçı, cebe (demir paltar, senglah, dede kurkut), cerge (şıkar halkası), cilov (1-yüyen,2-gövde, 3-ön, sözlükçü moin türkce bilir), çaparhana, çavuş, çovgan, çomak, çirik, çeleb, hakan, han, hanigah, hana, heyli, dağ, dalan, derviş, dünbek (tonbek), zurna, saçma, sağır, salar (serdar), san, sancak, selman, senger, subaşı, şallak, fişeng, galtak, kamçı, kayık, kahraman, koşun, keşik, gezme, gelengeden, gelin, gömrük, maşa (maşe), mete (hakan adı, mut sözünden), yasa (kanun), yasamışi (yasamaktan, fa: nezm), yağı (yağmalamakdan), yabğu (emir), yelken,

7-2-2)--farsçada picinleşme (pidginleşme) yoluyla düzelen yeni kelimeler

kelmeler erk sözlüyünden veya cenablar mehemed sadik naibi, ismail hadi, irşadifer ve kaynakca bölümünde işare olunun diğer kaynak kitablardan alınmıştır: burada örnek için yalnız bir sayfa verilmiştir, ilgilenenler aslı kaynağa bakabilirler. Bu bölümde ilkce farsça sözcük ve parantez içinde türkçesi getirilmiştir.

Arenc (arşın: barmak dan dirseğe kader uzunluk), arman (senglah: arzı ve hesret), asman (asmak dan), aşamiden (içmek ve içmek den), aşkar (açmak/aş+kar), ağuş (oğuşturmak sözünden), alayiden, aluden (ala sözünden), alahun balahun (al/ala, alabula sözünden), ahiste (asta), avare (avar tayfası adi+e), avaz, efsun, efsane (av tutmak için, türlü seslerle ov ovsunlanır ve teleye salınır, efsun, efsane, ozan ve avaz sözü buradandır),aheng (a+deng), ayne

(ay+na/ durna), abad (av+ad), areş (erşek, er+sağ), ibrik, (divan: efrek), efşin (av+şın, avla ilgilenen), enciden (yencmek, tike tike etmek),
en: enbor (en+burmak), enbar (en+ bar/var), endakhten (en+takhten, tokunmak), enduden, (en+dud, tütme den: tüstüye bulaşmak), endişe (en+düş «roya»+e), enderun (en+derin), engur (en+gora), engize (en+ giz+e: gizli güc),
badie (bayda), bar (var,yük, behre, servet), baran (boran: yağışlı tufan), bakla, baleş (1-paltar, palaz... 2-kızıl gümüş ölçü birimi), bang (ban), buhar (buğ+ar), bekht (bakmak+t/ nezrsalmak), bekhş (bağış), birinc (pürüş, pürüz), bozorg (büyük), boğrenc, boğz (buğulmak sözünden), bokçe (boğmakdan, buhca), belke (bilki), boncol (bun+çul), blok (bölük), bend (türkce batmak dan, bet/bend, bamak+d.), Bende (ben+de), bu (pus, püskürmek den), büzmece (bozmaca: kertenkele, örnek: yosmaca), bizar (farsca bi+zar menasızdır, bezmek den, bez+ar sözündendir), bug (burğu sözünden), behadur (bağatur, batur, batıran), bibi (senglah da iyi hatun), bicar (çeltiklik), bisutun (begistan, beyistan), bon, bone (bine, binmek ve minmek den: bir yerde oturmak menasında), bid (bit), bini (burun, burnu), birun (burun, çıkıntılı yer), bumadran, bişe (senglah: maşa, mişe), kepiden (yatmak, köpmekden),

8- Ortak dil olma çabası ve bu olanağı kaybetmenin nedenleri

Başlangıçta Fars dili has bir etnik dil olmadığı için istilacı sayılmayarak hızla yayılmıştır. Elitler ve özellikle iktidardaki Türkler de bu konuda yardımcı oldular. Bu şekilde ilerleyecek olsaydı bu dil Avrupa'daki Latin diline benzer bir durumla karşılaşır ve genel dile çevrilirdi. Ama böyle olmadı, niye?

8-1-şuubiye'nin müdahalesi sayfanın değişmesine neden oldu

▪ Şuubiye hareketini kaynak 15'e göre üç dönemde tanımlarsak, ▪ ilk dönem 9-10. Yüzyıllara deng gelir. Şuubi hareketi bu dönem, Firdevsi ve İbn Nedim gibi ajanlarının ittifakları doğrultusunda, dari-farsçanı, üstünlük simgesi olarak bir fars kaviminin diliymiş gibi göstermeğe çalışmıştır. böyle bir hamle iki önemli sonuç doğurmuştur: Birincisi, üstünlük sonucu, coğrafi yayılımı daha sınırlı hale gelmiş ve Aryan olmayan halklar arasında genel bir dil olarak yayılamamıştı. Bu olay bir başka ciddi sonucu daha doğurmuş, dil özellikleri açısından bu dil Pehlevi dilleri ile bölgenin eski Aryan dillerinin seviyesini geçememiş, sadece Pehlevi dillerinin özelliklerini koruyan çorak ve kısır bir dil olarak kalmıştır. Ve yalnız Arapça ve özellikle Türkçe kelimeler almış ki, 7-8-9. yüzyıllarda oluştuğunda onun yapısal bir parçası olmuş ve bu dilin gelişmesinde rol oynamıştı.

İkinci dönem Safevi döneminde, Şuubiye bu dili Gali Şii diline çevirmiş ve etnik bir dil gibi dini açıdan daha sınırlı hale getirmiştir.

Üçüncü dönemde Masonlar ve Pehlevicilerin rehberliğinde "saf Fars dilini" yaratarak bu dili, sözlerinin ana kaynağı olan Arapça ve Türkçeden uzaklaştırıp, onu boşaltmaya başlamışlardır. Bu eylemler bu dili o kadar zayıf bir duruma sokuyor ki, Sazgara ve Daryuş Aşuri gibi fars dili uzmanları, bu dili gelişme ve modernliğin önünde engel olduğunu öne sürüyorlardı.

2-8-Fars dilinin kısırlığının sebepleri

Muhammedriza Batini "Farsça kısır dil midir?" başlıklı makalesinde Diyor ki:

1) Farsça'da yalnızca basit fiiller üretken yeteneğe sahiptir, örneğin aldatmak anlamında "feriften" sözünden bir neçe türeme kelime düzelir: Ferifte, feriftegi, ferib, feribende, feribayi, feribendegi.

فریفته، فریفتگی، فریب، فریبنده، فریبایی، فریبندگی.

Fakat heman anlamda olan ama basit olmayan fiiller'den "ferib daden, gul horden..." gibi fiillerden türev kelimeler yapılamaz.

2)-Günümüzde Farsça'da yeni fiiller oluşturulmamaktadır. Örneğin Dr. Mahmud Homen'ın felsefe kelimesinden mastar olarak "felsefiden: felsefe yapmak" sözünü düzelderken, bu iş, çok nahoş ve zevksiz iş algılandı, ve Bu tür fiillere sahte fiiller (celi fiiler) denildi [kaynak 5]

3) Farsça'da geçmişten bize kadar gelen, üretme kabiliyetine sahip basit fiillerin sayısı çok azdır. N. hanleri, "Fars Dili Tarihi" adlı kitabında Fars dilinde sadece 277 basit fiilin bulunduğunu belirtmektedir. Ancak konuşma ve yazı dilinde yaygın olarak kullanılan bu fiillerin sayısı yapılan bir araştırmaya göre 115'tir. [Kaynak 5: batini]

Farsça'da 200'e yakın basit fiil bulunurken, Dr. hanleri'ye göre Fransızca'da 4160 basit fiil, İngilizce'de ise 23000'e yakın üretici fiil bulunuyor.

Ben (ceferli), erk sözlüğünde basit bir arama yaptım. Bu sözlükte 2500 basit fiil bulunmaktadır (Açmak, okumak", görmek...).

Bunların dışında Türkçede türetme özelliğine sahip isim, sıfat ve fiillerden yeni fiiller oluşturan ekler de bulunmaktadır²⁶. Bu fiillere düzeltme veya türemiş fiil denilir. Bu ekler arasında "Lamak, Lanmak, Laşmak, Lemek, Lenmek, Leşmek, Leşdirmek, Lendirmek..., Letmek, Letdirmek, Dur/Dir ve..." yer alır. Bu ekler yardımıyla herhangi bir isimden fiil yapmak

²⁶ -Türkçede üç tür fiil vardır: 1- Basit fiiller (görmek, kalmak). 2-düzeltilme veya türemiş fiiller, örneğin: (gözellaşmak; Söndürmek). 3-Bileşik fiiler, örneğin: (gücü Yetmek, konuşa Bilmak, Süre Gelmek, ölçüb Biçmek, Atılıb Düşmek). Bu üç tür fiil Farsça'da da mevcuttur ancak ilk iki tür, Türkçe'den farklı olarak Farsça'da çok sınırlıdır, üçüncü tür ise Farsça'da oldukça yagın ve popülerdir.)

mümkündür ve bu kural o kadar yaygındır ki, herhangi bir kimse, hatta okul eğitimi almamış bir kişi bile, ilk yeni kelimeyle fiil yapabilir, bu ekler türkçe fiilleri büyük ölçüde zenginleştirir. örneğin "Telefon" sözünden, telefonlaşmak. Analiz sözünden Analizlemek. "Su" sözünden: Sulama, Sulayan, Sulayıcı, Sulandırma.

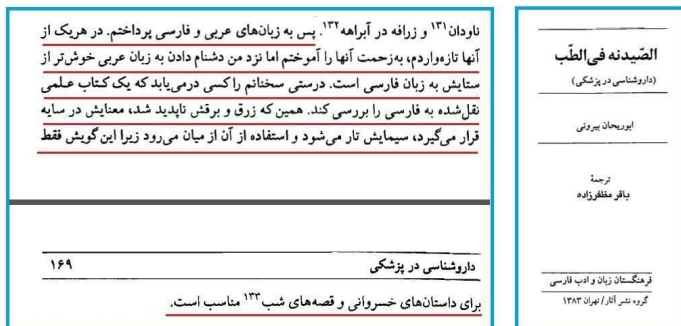
Yani Basit fiillere, türetme özelliği olan düzeltme fiilleri de eklersek, Türkçede türeme kabiliyeti olan fiillerin sayısı en az 26.000 fiile ulaşmaktadır.

4)-N. hanleri, "Fars Dili Tarihi" kitabının 331-333. sayfalarında şöyle yazıyor: "Hicrî 7. (MS 13.) yüzyıldan sonra, fiil oluşturan örnekler yavaş yavaş kullanım dışı kalır, hanleri 52 basit fiil sayarki terk edilmiştir. Fars dilinde basit fiillerden, birleşik fiiller yapmak o kadar yaygın hale geldi ki, bir kimse bir isim ve sıfattan düzeltme (tabdili) fiil yaparsa, buna sahte fiil denir vebu tür fiiler beğenilmez. Bugün Farsça'da 'cengiden' yerine 'ceng kerden: ceng elemek' kullanılıyor; 'khemiden/hemiden: bükmek veya bükülmek' yerine 'khem kerden: hem elemek'. Ve 'torşiden' yerine 'torş şoden: turş olmak' kullanıyorlar. Bu durum, Fars dilinin yeni kelimeler oluşturma yeteneğini giderek daha fazla kaybettiği anlamına geliyor. [Kaynak 5, batini]

5-Şuubiye "saf Farsça" yaratmakta o kadar aşırı haeket itdi ki, halk arasında Türkçe kelimelerle ve kısa fonetik değişikliklerle yapılan yeni fiiller bile boykot edilmekte ve Farsça'dan çıkarılmaya çalışılmaktadır. Örneğin: Tepiden, tupiden, çapiden, naziden, yariden (yarı kerden), teraziden, gapiden (gapmak), kepiden (köpmek)

3-9-Farsça dilinin eksikliği ile ilgili el-biruni`nin sözleri

Ebu reyhan El-Biruni (MS 1051-973), "as-sidne fit-tibb" kitabında şöyle yazıyor: "Böylece Arapça ve Farsça dillerini okudum. Her birine yeni başlayan biriyim, zorlukla öğrendim ama bana göre Arapçada küfür demek, Farsçada övmekten daha iyidir. Sözlerimin doğruluğu Farsça alıntılanmış bir bilimsel kitabı inceleyen kişi anlayacaktır. Farsçanın süslemeleri kaybolduğu anda, anlamı gölgede kalır, görünümü bulanıklaşır ve kullanımı kaybolur çünkü bu lehçe sadece Hüsrevânî hikâyelere ve gece hikâyelerine uygundur.

[As-Sidne fit-tibb, Abu Reyhan Biruni, çeviren: Bagir Müzefferzade, s.168-169]»

elbiruni'nin sözlerinden En az iki anlam, açıkça anlaşılabilmektedir. Birinci anlam, elbiruni'nin ana dilinin Arapça veya Farsça olmadığını, çünkü "yeni başladım, zorlukla öğrendim" söylüyor, ikinci anlam ise Fars dilinin bilimsel bilgi kitabı yazmaya uygun olmadığını vurguluyor.

Ama ElBiruni'nin sözünde derin ve gizli bir anlam daha var, çünkü Biruni bölgede hem Arapça'yı hem de Farsça'yı yabancı dil olarak veriyor ve bu onun ayrı bir dile ait olduğunu gösteriyor ve doğal olarak böyle bir dil de Bölgede yaygın olan Türkçe'dir.

10-Sosyolojik açıdan Fars dili

Her dil her bin yılda bir kendi içinde en az %25 değişir (kaynak 26, mukaddime tül-Adep, Kerimi, s. 22), ancak Farsça bu tür teorilere tabi görünmüyor. belki de bir kişi, bin yıl önce yazılmış Şahname'nin dili ile, Farsça'nın bugünkü dergilerde yazılan dili ayırt edemez. oysa örneğin bugün Türkçe veya İngilizce yazılmış yazılarla geçen yüzyıl yazılanlarla, fark görüyor ve daha eskileri okumakta daha büyük zorluklar görebiliyor.

demek olar Fars dilinin asıl zenginliği, ve zati gereği, doğrudan ve dolaylı olarak Arapça ve Türkçeden kelime elde edilmesi olgusunda yatır, ama geçmiş dönemde ve günümüzde de, tam bir saf Farsça oluşturabilmek amacıyla, şuubi ırkçıları, Farsça'dan geçmiş ve tarihi sözcüklerin çıkarılması için harekete geçmişler. Ve hüsusen Şuubi saldırılarının keskin noktası sadece türkçe ve arapça olmuştur. Bu yüzden de Fars dili yapısal olarak açığa çıkmıştır, ve indilikte Farsça, pratikte dil birliği rolü yerine, bir dilsel ve toplumsal farklılaşmanın sembolüne dönüşerek, geri kalmış bir dil haline gelmiştir.

Bu durumda Muhemmed Riza Batini, Sazgara ve Daryuş Aşuri gibi Fars dili uzmanları bu konunun farkına varmışlar, Sazgara bir videoda söyle diyor: "Darius Aşuri gibi araştırmacılar moderniteye geçmek için fars dilinin de bir faktor olduğunu belirter. Ama bu dilin bu kadar gücü ve yeteneği yoktur, ve bu iş için bir engel sayılır. Tabii başka engeller de var..."

Elbette bu tür uzmanlar bu eksiklikleri isimsel ve güncel kelimelerle dile getirseler de, henüz olayın sosyolojik boyutuna ulaşmış değiller ya da bunu açıkça dile getirmekten kaçınıyorlar.

"Milli Düşünce" kitabında da bahs edildiği üzere başbakan Ruhani dönemi Dışişleri Bakanı Mühemmed Javad Zarif, İran Diplomasi Derneği'nin açılış töreninde şunları söylemiştir (kaynak: Zarif'in konuşmasının videosu): "...biz (batılılar), sizi desteklemezsek iki hafta geçmez sizler Türkçe konuşmak zoruna kalacaksınız" [kaynak 37]

Yani son yüz yılda örneğin Nefisi, Hanlari, zebiulla Safa gibileri Fars dilinin uzmanı ve sempatizanı olan kişiler ve Farsça yönünde yüzlerce sempatizan, böyle bir saf dil geliştirerek onu Özgün kaynaklarından yani Arap ve Türk dillerinden arıdırarak, onu kısır ve geri kalmış

bir dil biçimine salmışlar ve gelişmenin, ilerlemenin ve çağdaşlığın önünde engel haline getirmişler.

"Milli Düşünce" adlı kitabında da belirttiği gibi: geçen yüz yılda fars dili elesine zayıf duruma düşmüştürki hatta bu kadar tapdanan güney azerbaycan türkcesi, Farsça ile birlikte okullarda eşit şartlarda okutulursa farça kısa sürede ülkenin birçok bölgesinde popülerliğini kaybedecektir.

Ve bu zayıflıktan dolayıdırki Batılılar bir yandan şunu söylüyorlar: ey Zarif, bizler sizi desteklemezsek iki hafta içinde Türkçe konuşmak zorunda kalacaksınız. elbette Öte yandan böyle bir dilin batı dilleri karşısında asla rekabet edemeyeceğini, ve karşılarında daima teslimiyetçi bir düşünce oluşturacağını da biliyorlar ve möhtemilen de bu yüzden destekliyorlar. Elbette burada Batılıların ve bizzat Zarif'in hedeflerinden birinin dolaylı olarak Türkofobik (türk korkusu) düşüncesi yaratmak olduğunu da belirtmek gerekir. [kaynak 37]

11-Esperanto ve Farsça dillerinin kaderdaşlığı

Bu bölümde bu iki dilin benzerlik ve farklılıklarına değinilmek gerkiyor.

Esperanto dilinin 1887 yılında Polonyalı bir dilbilimci tarafından bilimsel bir üslupla oluşturulduğunu, bu dilin birçok kişi, kurum ve hükümet tarafından desteklendiğini ve kamusal iletişim dili haline getirilmesi için çaba sarf edildiğini biliyoruz. Ancak aradan 130 yıl geçmesine rağmen bu istek mümkün olmadı. Ve Esperanto dili unutulmağa yüz tuttu.

Yapay dilin başarısızlığı iki nedenle özetlenebilir; yani dilin, insanlar arasında iletişim kurma gibi basit bir görevinin yanısıra çok önemli iki işlevi daha vardır.

Birincisi: Dil, tarihsel bir süreçten etkilenen toplumun dünya görüşünü ve dünya ve yaşam hakkındaki görüşlerini yansıtır. Ve aslında kelimeler zamanla tarihsel bir özgünlük kazanır ve yüzeysel ve basit anlamlar taşımanın yanısıra derin kavramlar da taşırlar.

Wittgenstein'in dediği gibi: Dilimizin sınırları dünyamızın sınırlarını belirler. İnsanlar kendi dünyalarının sınırlarını, ve ayrıntılarını dilleri aracılığıyla bilirler ve yine Heidegger'in dediği gibi: "Dil varlığın evidir."

İkinci sorun ise dilin yapısından kaynaklanan yeni kelime çıkarabilme becerisidir. Etrafımızdaki her şey sürekli değişiyor ve insanlar bu değişimi dilleri vasitesiyle biliyorlar.

Başka bir deyişle şunu söylemek gerekir ki, dış dünya gibi dil de değişmek zorundadır ve çevresel değişiklikleri yansıtan ve insanın çevreyi algılamasına neden olan da dil değişiklikleridir. Ve bu değişim onun türeme yeteneklerine bağlıdır. Bir dilin türeme potansiyeli çok azsa veya hiç yoksa bu değişimlerin gerisinde kalır ve yeniliklere uyum sağlayamaz. Karşılıklı olarak Bir dilin çoğalma olanağı yeteneği ve evrimi de, ancak o

toplumun insanları arasında kök salabilmesine ve o toplum ve halkın yaşamından beslenebilmesine bağlıdır.

Yani Esperanto dili bu iki özelliğe sahip değildi ya da konumunu güçlendiremiyordu. Ve tüm bu kader desteğe rağmen önemi giderek azaldı.

Fars dili de benzer sorunlarla karşı karşıyadır.

Bir yandan yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı Fars dili tarih boyunca halk kitleleri arasında yayılamamış, Diğer taraftan Türkler ve Araplar dillerinin güçlü olduğu için, ve ayrıca şuubiyenin olumsuz hareketleri dolayısıyla bele bir içi boş dile üz getirmemişlerdi. hatta Farsçaya daha yakın olan Lorlar, Kürtler, Beluçlar, Gileklar ve Mazeniler gibi etnik gruplar da Farsçayı ana dil olarak kabul etmeyi reddetmişler ve Farsçayı kendilerine öncelik tanımışlardır, ve yerel dillerini çocuklarına öğretmişlerdi. Bu nedenle tarihsel süreçte ve özellikle son yüzyılda zoraki ve dayatılan bir dil haline geldiğinde Farsça kitleler arasında nüfuz edememiş, küçük alanlardaki küçük yaygınlaşmalar dışında bir ara dil olarak yerini alamamıştır. Ve Artık özellikle yeni iletişim çağında dil ve medya olarak yerini ve meşruiyetini kaybetmektedir. Türkler içinde de yalnız ve sadece birkaç mankurtlaşmış, bilgisiz, ve milli duygulardan yoksun, aile arasında kabul görsede onlar içinde pasif bir dil halinde varlığını sürdürmektedir.

Sonuç olarak konuyu yazma nedenleri

Bu makalenin yazılması dört temel nedene bağlanabilir:

- 1-Dilin tarihsel özgünlüğü sorunu,
- 2- Dilin türetebilme kabiliyeti meselesi,
- 3-Dilin sözcük hazinesi,
- 4-Dilin dayatma ve ırkçı içerikli hale gele bilme özelliği.

Bir sıra makalelerde (örneğin: Kara İsmail, ciddi, Javanşir ve...) her ne dilsel kaynaşma, yığma dil, Pidginleşme, Kreolleşme konuları değerli olarak araştırılıp incelenirse de, bu dilin doğal ve çağdaş bir dil olduğu görünümü, başkaları tarafından kötüye kullanılabilir, şuubiye ve Aryanistler tarafından, üstün ve dayatma dil haline getirilip meşruiyet kazanabilir. Bu yüzden meseleye başka bir açıdan bakmak gerekiyordu, bu dilin tarihsel ve türete bilme kabiliyetinden yoksunluğu, ğali ve şuubi içerikli yazıları, dayatma hüsusiyesi, ve gelişim karşısında engel olma özelliği de incelenib aydınlanmalıydı.

Farsça başlangıçta tarihi bir rol üstlenerek, Kreol dil gibi yaygınlaşmış ancak kısa bir süre içinde Şuubiye hareketleriyle bir yandan etnik bir dil görünümü tapmış, diğer yandan Dilsel üstünlük ve aşırı dinsel içerik almasıyla sonunda Saf dil düzeyine getirilmiştir.

Bü yüzden bu dil, tarihi rolünden uzaklaşmış, uluslararası statüsünü kaybetmiş, coğrafi olarak sınırlı kalmış ve halklar arasında yayıla bilmemiş, ve bu nedenle yukarı seviyede tarihsellik ve türetme kabiliyeti de kazana bilmemiş, ve nehayet kisir dil olarak tarihi olaylara ayak uyduramamıştır.

● Teorik açıdan bu makale, "Fars dilinin birleşik, basit ve yeni bir dil olarak oluşum sürecinin genel teorisi"nin çeşitli unsurlarını alt teoriler halinde sunmağa çalışmıştır. Bu alt teoriler yaklaşık (16) madde olarak veriliyor. Bu teorileri sunmak için Farsça Aryanist uzmanların görüşlerine daha fazla yer verilmiştir, çünkü İran toplumunda Aryanist önyargıların varlığı nedeniyle, onların açıklamaları sadece Fars okuyucular değil, hatta fars ırkçılığı etkisinde kalmış Türkler için de beğenilmektedir, ve aslında görüyorlar ki bu teorileri kedilerinin tanıdığı fars uzmanlar tarafından verilmiş ve başkalarını önyargılı olmakla suçlamak anlamsız olacaktır. yalnız dilbilgisel cinsiyet ayrımı, sıfat ve zarf türleri vb. gibi birkaç farklı dilin konusuyla ilgili teorilere başkaları tarafından yer verilmiştir. Çünkü farsçanın kendi uzmanları böyle sözleri demeği beğenmezler.

(1-1)- **Said Nefisi:** Bana göre Dari (Farsça) dilinin asıl vatanı Horasan ve Trans-Nahr'dır, İran'ın kuzeyinde, güneyinde, batısında (aslında güney batı) ve merkezinde bulunan halkların dili ise Pehlevi'dir. [Ayende Dergisi, Sayı: 1, sene 1945, s. 92-91].

(1-2)- Zabihullah Safa: Farsça şimdiki Fars bölgesine ait değildir, böyle bir düşünce yanlıştır ve cehaletten kaynaklanmaktadır. "İran Edebiyatı Tarihi"

(2)- **Said Nafisi:** Fars dili, Mevra ün-nehr'de ve Saman oğulları sarayında oluşturulan Arapça, Soğdca ve Harezmi (türkçe) dillerinin birleşimiydi. (Rudaki'nin yaşam ortamı ve koşulları ve şiirlerinin anlatıldığı kitap). Firdevsi'nin şiirleri de bu iddiaya tarihsel bir temel oluşturmaktadır.

(3) **Dr. Heydari Melairi:** Fars dili kesinlikle Fars'a ait değildir, Fars diye bir millet yoktur. İranlılar [Arap istilasında] dilleri Arapça olmadı ama resmi dilleri olan Pehlevi dilini kaybettiler ve onun yerini Büyük Horasan'dan gelen Farsçayı aldı (konuşma videosundan alıntı yaparak).

(4)-**Peştun dili uzmanlarından Abdulhay Habib** (1910-1984) diyor ki: Dari (Farsça) dili Pehlevi'den doğmamıştır ve bulunan taş yazıtlar da bunu kanıtlamaktadır.

(5-6)-**Profesör Abdul Ahmad Javid:** 5-Farsça 3. yüzyılda Belh, Buhara, Herat ve Sistan bölgelerinde ortaya çıkmıştır, 6-üçüncü yüzyıldan önce bu dilde tek bir beyit şiir, risale ve kitap bulunamamıştır. Elbette Atarudi gibi bazı Şuubiler, 21. yüzyılda hadis tahrif ederek, 8. İmam'a

Farsça bir yazı atfederek, bunu yüz yıl öncesine aparmak istiyor ama orijinal iddia yerinde kalıyor.

(7)-Farsçanın kısır bir dil olduğu görüşünü ilk kez **Muhammed Reza batani** paylaşmıştır.

(8)-N. **hanleri** yaptığı araştırmada Farsça'da 200'den fazla basit fiilin bulunmadığı sonucuna vardı. Buna karşın Türk dilinde Erk sözlüğüne göre 2500'den fazla basit fiil ve 26000'den fazla düzeltme fiil bulunmaktadır ve bunların tamamı türetme kabiliyetine sahiptir.

(9-10)-**Dr.Şehrani**: 9- Şu ana kadar hiçbir milletin ana dili Dari (Farsça) olmamıştır, bu dil sadece okullarda okutuluyordu. 10-Urduca gibi Farsça da yığma dil olarak kabul edilir.

"Kaynak: Farsça dil kitabı"

(11)-Fars dilinin pidginleşmiş ve kreol bir dil, bir lehçe olduğu yönündeki bu teoriyi Sayın **babek Javanshir**'in çalışmaları kanıtlanmaktadır. Sayın Mansour Jiddi de incelemelerde bulunmuşdu.

(12) **Dr. Şehrani**: Farsça şiir söyleyen Türkleri İran edebiyatından çıkarırsak geriye sadece Hafız ve Sadi ve çok az şair kalır. onlarda Şiirlerini Atabek Sad'a ve Türk şehzadelerine demişler.

(13)- Arapça kelimelerin çoğunun Fars dilindeki anlamlarındaki farklılık, "Allameh Tabatabai" Üniversitesi Arap dili ve edebiyatı alanında yardımcı doçent olan **Rübabe Ramazani** Hanım'ın araştırma çabalarının sonucudur. Bir taraftan Ramezani Hanım'ın bilimsel bulguları, diğer taraftan bu kelimelerin tedrici halde yok (türkçe gibi), haman başlangıçta tek bir koleksiyon halinde Farsça'ya girişi, şöyle bir alt teorinin yaranmasına neden olmuştur ki, Fars dilinin oluşumu sırasında belli bir Arap lehçesi Fars diline girmişti, ve buda özel bir arap dili olan Arap kabilelerinin o bölgeye gelmesiyle olmuştur. Bu kabile dili ile mevcut Soğd ve Türk kavimlerinin dillerinin birleşiminden yeni Fars dili yaratılmıştır.

(14)-Bu teori aslında "Destur ul-Katib fi teyin ül-Meratib" kitabının giriş yazısında Sayın **Abdülkerim Ali Oğlu Alizade**'nin görüşüdür, bu kitap Muhammed İbn Fahreddin Hindushah bin Sanjar Sahibi Nahçıvani tarafından yazılmıştır., Fahreddin Nahçıvani, sehah ül-acem Sözlüğünü yazar, bu kitapta Pehlevi-Farsça ve bazen de Arapça kelimelerin tamamı Türkçe olarak açıklanmıştır. Sayın Abdülkerim Ali Oğlu, giriş konuşmasını yaptıktan sonra Nahçıvanlı sülalenin Türk milletine atfedilmesinin sebebi hakkında özel bir teori paylaşıyor ve bunun özeti şöyledir: [Kaynak: 43-s. 10].

"11. yüzyıla kadar geçen birkaç yüzyıl boyunca baskın edebi dil Arapçaydı, daha sonra Arapça ve Farsçaydı ve 13. yüzyıldan itibaren neredeyse Fars dili arapcanın yerin tutar. Türkçenin Türk olmayan halkların eğitim ve kitap dili olduğuna dair elimizde hiçbir bilgi yoktur.

Dolayısıyla Türkçe yazan yazarların kendileri de Türkçe konuşulan çevrelerden gelmekteydi. O [yani sehah ül-acem kitabının yazarı], kelimelerin Türkçe açıklamasına göre, bu esasa dayanarak, yani Türkçe kitapların yazarları sadece Türkçe konuşan halklara aittir, denilebilir ki, Nahçıvanlıların anne dili Türkçedir ve Türk milletine mensupturlar.

Karl Popper'in yanlışlama teorisinin yukarıdaki teoriye göre uygulanabilmesine ve tarihin geçmiş dönemlerinde Türkçe eğitimi ile ilgili çeşitli kitaplarda pek çok durumdan bahsedilebilmesine rağmen, ancak genel olarak bu tür bir yanlışlamanın kapsamlı olmaması nedeniyle, konunun özü ve esası geçerliğini elden vermemektedir, elbette Bu teoriyi şu şekilde tamamlaya biliriz: "Geçmişte Türk dili eğitiminin her kes için olmayışı nedeniyle, Aksi kanıtlanmadığı sürece, Türkçe yazan herkesin Türk milletinin bir ferdi sayıldığı söylenebilir."

Bu teori esasında bezi tarihi şahsiyetlerin ulus mensubiyetini, daha aydın beçimde açıklayabiliyoruz, yukarıdaki teoriye göre, Sühreverdî'den yedi mısralık bir Türkçe şiir bulunduğunda [kaynak 44], onun türk ulusuna aidiyeti sölenebilir. İbni Sina, veya Ebu Said Abulhair [kaynak: Meclis nüshası 1149, s. 275], ve Eyn ül-guzat miyancı Hemedani'ye [kaynak: M. kerimi], bir şiir atfedildiğinde, onların Türk milletine ait oldukları aydınlaşır. Aynı zamanda Türkçe şair ve yazarların Türklere mensubiyeti de teyit edilmektedir

(15)-Pehlevi dili üzerine yapılan araştırmalar "7-1-6-Pehlevi Sözlükleri" Bölümde, şu sonucu vermektedir: Doğu Hindistan Şirketi döneminde hazırlanan "avesta metinleri", "camasp Asana'nın Pehlevi metinleri", "Avesta Sözlüğü", "Mackenzie Küçük Pehlevi Sözlüğü" gibi kitaplar, ve bunların, Sayın Dr. Melairi'nin sunduğu Pehlevi dili bulgularıyla karşılaştırılması, gösteriyorki, bu iki dönemde, yani sasani ve 18. Yüzyilde hintde olan pahlavi dilleri birbiriyle çok farklıdır. Ve pratikte iki tür Pehlevi diliyle karşı karşıyayız. Biri eski, çok az satırlı yazıtlara sahip Sasani döneminin Pehlevi dili, diğeri ise yeni, Doğu Hindistan Şirketi'nin Farsçalaştırılmış Pehlevi ve Avesta dili ki, bu yeni dilde kalın ciltlerde binlerce kelimededen oluşan sözlükler yayılmaktadır.

Sasani dönemi Batıda olan Pehlevi dili oldukça sınırlı bir dil olup, yazılı eserleri ve hatta tek bir yazarı, filozofu ve âlimi dahi bulunmayan, Türk dilinin etkisiyle sözdizimi ve grameri değişikliklere uğramış, ve İslam'dan sonra pratikte ölü bir dil haline gelmiştir. Öte yandan Mavar ül-nehr'de 10. yüzyılda yaratılan yeni Fars dili de yığma, Creole ve bir neçe dilin karışımından düzelen kısır dil olarak, tarihsellikten ve türetebilme kabiliyetinden yoksundu ve gitgide geriliyordu. Bu nedenle, Doğu Hindistan Şirketi'nin Hint Pehlevi diline kanat vermesindeki amacın, öncelikle Sasani dönemine ait ölü Pehlevi dili yerine, bu uydurma düşünceni yaratmak istiyordu ki, bu dil binlerce kelimeye sahiptir ve bu nedenle dili, edebiyatı

ve bilimi geliřmiştir. İkinci olarak Türk diline karşın, Fars dili Samanoğulları döneminde diğeri dillerin birleřiminden oluřmadığı, eski ve geliřmiş Pehlevi dilinin devamı olduğı fikrini uydurmak istemiřtir.

(16)- Burada, bu makalenin yazarının yaptığı eklemeler řu řekildedir: řuabiyye'nin, Fars dilini etnik ve dini açıdan sınırlandırması ve saf fars dil düzeyine indirme hareketleri.

Fars dilinin Türk dilinin 14 özelliğı ile karřılařtırılması ve Fars dilinin Hint-Avrupa kolundan Türk dilleri koluna doğıru gramer ve sözdizimsel evrimindeki değıřimin doğırulanması.

Firdevsî'nin řiirlerini ve Fars dilinin oluřumuyla ilgili diğeri uzmanların sözlerini toplayıp sunmak, özetlemek, arapça, Soğıdca ve Türk dillerinin Farsça ile kaynařması nedeniyle Fars dilinin genel, yeni ve melez dil sonucunu geçmişdekilerden azca farklı olsada yeni ayrıntılarla ortaya koyulması.

Fars dilinin tarihsellikten ve türetebilme kabiliyetinden yoksun olma eksikliklerini ortaya koymak, batılı masonların yönlendirmesiyle, Nafisi, Hanleri, Safa gibi sözde sempatik ve ırkçı kiřiler tarafından bu dilin durumunun daha da kritik hale getirilmesi, farsçanı saf dil haline salmakla bu kreole dili yeni řuubiye'nin sembolü haline getirilmesi.

Yapılan çalışmaları sonucunda, 16. alt kuram, řu řekilde özetlenebilir:

Yeni Farsça, tarihsel özgünlük ve sözcük verimliliğı (türetebilme kabiliyeti) açısından sınırlı durumdadır. çağdař dönemde sözde sempatizanları tarafından bu dil, ana dayanağı olan Arapça-Türkçeden koparılmış, Ebu reyhan El-Biruni demiřken zahiri süslemelerden bařka bir řeyi kalmamış. ayrıca aşırılık ve ırkçı içeriğinin enjeksiyonu Dolayısıyla, çağdař dillerin ileri standartlarından geri kalmış ve parlak geleceğı elinden alınmıştır. Öte yandan bu ülke nüfusunun önemli bölümünün dili olan Azerbaycan Türkçesi, son yüzyıldaki Aryanistlerin boykot ve işgaline rağımen, sağlam temellere sahip olması nedeniyle yukarıdaki sınırlamalara sahip değıldi, tersine evrensel İslami ve insani değıerlere sahip olduğı için ülkenin kalkınmasında zengin bir kaynaktır. Bu nedenle onun korunması ve geliřmesinde, ülke Türklerine büyük görevler düşmektedir.

▪ 39. referansın yazarına göre řuubiye, geçtiğimiz yüzyılda, özellikle radyo ve televizyon ile yabancı ve yerli kitle iletiřim sistemleri aracılığıyla Fars dilini totaliter, dayatılmış, zoraki, ğali ve ırkçı bir dil haline getirmek için tüm çabasını sarf etmiştir. Yapılan arařtırmalar gösteriorki, çarpıklık (tahrif ve cel), ırkçılık ve řovenisti yazılar, Farsça yazılarında o kadar derinlere kök salmışki, felsefi, sosyal, bilimsel vb. alanlardaki bu dil zehirlenmesinden kurtulmanın tek yolu, en az bir dil daha, ve özellikle türkçeni öğrenip kullanmak gerekiyor.

Burad bir soru ortaya çıkıyor beledi, niye Batılı güçler ve Masonlar bu dili bu kader empoze edilmiş ve dayatılmış bir dil olarak destekliyorlar? Bu dilin eksiklikleri kendilerine faydalı olduğu için mi?

Başlangıçta söylenen dört nedenle demek olar Günümüz dünyasında Fars dilinin kaderi Esperanto dilinin kaderiyle aynı olmuştur.

Ne yazık ki günümüzde, dönemin siyasi iktidar sonucu, Roger Bacon'un teorisine göre, bunun farsça öğrenenlerde bu dilin üstünlüğü konusunda bir tür önyargı oluşmuş ve her türlü geri kalmışlık unutulmuştur.

Ve Seligman'ın teorisine göre "öğrenilmiş çaresizlik" (Learned helplessness) sonucu, insanlarımız bu dili, en eksiksiz, en tatlı, ve en sanatsal dil olarak görüyorlar ve bununla gurur duyuyorlar.

Doğal olarak böyle bir entelektüel atmosferde, Batı ve sömürgeciler tarafından desteklenen fars halkı, demografik olarak çoğunlukta olmadığı nedeniyle, bu ülkede güç deregesi değişmedikçe, demokrasinin oluşması mümkün değildir, çünkü her türlü demokrasi onları zayıflatacaktır. Ayrıca hatta anadilimiz olarak türkçenin de bu durumda okullarda okutulması mümkün olamayacaktır, çünkü Türkçe o dilin geriliğini öne çıkaracaktır.

İsmail Ceferli, ilk bahar 1401 (2022) (yenide düzeliş, şubat 2024)

Referanslar

- 1-Tarih Boyunca Türkler Ve Farsça; Modern Yaklaşımlara Bir Eleştiri, Adnan Karaismailoğlu, Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri Ve Edebiyatları Bölümü, Yıl 2013, Cilt: 3 Sayı: 1,
- 2-Fars Dilinin Oluşumuna Türkçe'nin Etkisi, Babek Cavanşir (11 Ağustos 2018)
- 3-Farsça ve Arapça Türkçe'ye Nasıl Hakim Oldu? Bilge Sinanoğlu, Gültekin, M. Bedri, Türkçe'nin Dünyası ve Yarını
- 4-Türk Hükümdarlarının Türkçeye Verdikleri Önem, Yazar: Fatma Aydın, Nisan 22nd, 2018
- 5-Kısırlı dil olarak Farsça? Mühammadriza Batini, محمد رضا باطنی، فارسی زبانی عقیم؟، اختر، ۲۰۲۰، ۱۴۰۰

Azerbaycan Türkjesinin Yazı Kaidaları 2020, Akhtar, 1400

7-Divanü luğat-it-türk, yazar: besim atalay, türk dil kurumu üyesi, türk tarih kurumu basımevi ankara, 1986

۸-سۆزوموز ساييتي، فرهنگ، هنر و تمدن تورک، دوره‌ی سلطان محمد خدابنده قیزیلباش (صفوی)، مکتوب از والی آذربایجان خواجه ابراهیم خلیل به‌سفیر، پاپ،

۹-تاریخ بخارا، ابوبکر جعفر نرشیخی ۲۸۶-۳۴۸ (م. ۸۹۹-۹۵۹) ترجمه ابونصر قباوی، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۱

۱۰-مقدمه ای بر تاریخ، اسماعیل جفرلی.

۱۱-کتاب دده قورقود و نسخه گنبد، اسماعیل جفرلی، سومر نشر و فرهنگ جامعه، ۱۴۰۰

- ۱۲-ارک سۆزلویو، ایکی جلدلیک، احرار، ۱۳۸۹ و چاپ اولمامیش ۴ جلدلیک یئنی ارک سۆزلویو.
- ۱۳-از عرب تا دیالمه، شامل تاریخ عرب و اسلام و خلفای راشدین و اموی و عباسی و سلسله‌های طاهرین و صفاریان و سامانیان و نهضت‌های مذهبی ایرانیان و وضع علوم و ادبیات در آندوره. تهران ۱۳۳۸، ۱۳۳۸ ص.
- ۱۴-شعوبیه ناسیونالیسم ایرانی، نوشته محمودرضا افتخار زاده، ناشر: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، معاونت امور فرهنگی، دفتر نشر معارف اسلامی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۶
- ۱۵- شعوبیه جهان بینی باستانگرایی افراطی در مقابل جهان بینی مدرن مدنی (ملی گرایی افراطی در مقابل ملی گرایی مدنی) (۸۰ صفحه، ترجمه و تدوین اسماعیل جفرلی، تیر ۱۴۰۰، تموز ۲۰۲۱)
- ۱۶-اسلامیتده اؤنجه تورکلرین تاریخی، کامران گورون، کؤچورن: اسماعیل جفرلی، ۱۳۸۹-۱۹۹۴
- ۱۷-غزالی صدرا انتکیسینده فلسفه-ادبیات و بیلیم، اسماعیل جفرلی، چاپ اول ۱۴۰۰، سومرنشر.
- ۱۸-یک هزار واژه اصیل ترکی در فارسی، محمدصادق ناییبی، ۵۲ صفحه
- ۱۹-حاشیه بر زبانشناسی، اسماعیل هادی، ۱۳۸۳، ۵۱۱ صفحه
- ۲۰-تاریخ ایران از سقوط ساسانیان تا سقوط خوارزمشاهیان، منصور جدی، ساوالان ایگیدلری، ۱۳۹۸، ۴۹۰ ص.
- ۲۱-تاریخچه زبان و خط، منصور جدی، نشر تکدرخت، ۱۳۹۶، تهران.
- ۲۲-نگاهی به تاریخ دیرین شرق آذربایجان، رضا زرگری اصل، انتشارات سپهر فروزان، ۷۱۲ ص. ۱۴۰۰.
- ۲۳-تورکجه نین گوجو، دوکتور دوغان آکسان. چئویرن فخران پور نجفی. نشر یاس بخشایش، ۱۳۹۶.
- ۲۴-فرهنگ واژگان ترکی در زبان و ادبیات فارسی، عادل ارشاديفر، انتشارات باغ اندیشه، ۳۳۴ ص، ۱۳۷۹.
- ۲۵-دکتر حیدری ملایری نین قونوشماسی، ویدئو
- ۲۶-مقدمه الادب، جاراالله زمخشری، تصحیح م. کریمی، وزیری ۶۹۲ صفحه، اختر، ۱۳۹۹.
- ۲۷-الصاح العجمیه، دستنویس، متن علمی انتقادی، جمیلہ صادق اووا، طیبہ علی عسکر اوووا، ۱۹۹۳
- ۲۸-سیری در تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی، دکتر جواد هیئت، چاپ سوم ۱۳۸۰، وزیری ۴۶۱ ص.
- 29- Türkçenini Dünya Dillerine Etkisi, Prof. Dr. Günay Karaağaç
- ۳۰-بررسی تاثیر متقابل زبان سغدی و ترکی بر یکدیگر در یک سند ترکی- سغدی، دکتر لیلی خبازی، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، زمستان ۸۸ شماره مسلسل ۲۱۱
- ۳۱-فارسی زبان تحول، فصلی از «ریگ آمو، ایرانیان و ترکان ماوراءالنهر در اوایل اسلام»، عباس جوادی ۲۰۲۱
- ۳۲-ایران همچون ملتی خیالی (Gorgias Pres LC. , Mostafa. (2013/193): Iran as Imagined Nation.Vaziri)، نگاهی به کتاب مصطفی وزیری چاپ ۱۹۹۳، گزینش و ترجمه: آیدین ترکمه.
- ۳۳-کثرت فعلهای تک هجایی یکی از هزاران برتری زبان تورکی بر فارسی، دکتر اختیار بخشی،
- ۳۴-واژگان تحول یافته عربی در فارسی، ربابه رضانی، استادیار زبان و ادبیات عربی دانشگاه طباطبائی، تهران
- ۳۵-ن. کاویانی، خراسان کهن و ماوراءالنهر مهد پیدایش و پرورش زبان دری، اکتبر ۲۰۰۴.
- ۳۶-تورک، عرب و فارس دیلرینین ائتکیله شیمی و فارسجانیین اولوشوم سورجی (تاثیر متقابل زبانهای ترکی، عربی و فارسی و پروسه تشکیل زبان فارسی) جفرلی، رقی، ۱۲۴ ص. سومرنشر، چاپ اول بهار ۱۴۰۱.

- ۳۷- ملی دوشونجه (تورکچولوک و آذربایجانچیلیق)، ۳۴۴ ص. وزیری، جفرلی ۱۴۰۱ (۲۰۲۲)
- ۳۸- تاج المصادر، ابوجعفریهقی (هـ) ۴۷۰-۵۴۴، تنظیم دکتر عالم زاده، ۱۳۶۶، تهران.
- ۳۹- بایاتلی، جعفریه مذهبی نین تمل اینانجلاری و امامیه ایله مقایسه‌سی (شیعه جعفری ایله شیعه امامیه‌نین مقایسه‌سی)، بایرام آیی ۲۰۲۲ (گونش ایلی ۱۴۰۰).
- ۴۰- فلسفه و ادبیات سؤزلویو، ۹۱۴ ص. وزیری، جفرلی، ۱۳۹۹
- ۴۱- صحاح العجم سؤزلویو، جفرلی، ۲۳۶ صفحه وزیری، ۱۴۰۲.
- ۴۲- بهرالدین شارق، تاریخ مختصر تورکستان جنوبی
- ۴۳- دستور الکاتب فی تعیین المراتب»، نوشته محمد بن هندوشاه نخجوانی پسر فخرالدین بن سنجر نخجوانی، تنظیم عبدالکریم علی اوغلی علی زاده، مسکو ۱۹۶۴، مقدمه صفحه ۱۰-۱۱.
- ۴۴- کتاب زبان و ادبیات تورکی آذربایجان، رضا همراز.
- ۴۵- مجله وارلیق شماره ۱۲۳، ص ۳۴، اسماعیل هادی، بحثی پیرامون کلمه ایران و منشا آن.
- ۴۶- محمدتقی راشدمحصل، اوستا «ستایش نامه راستی و پاکی»، چاپ اول، تهران، نیل، ۱۳۸۲
- ۴۷- تفسیر اوستا و ترجمه گاتاها بقلم جیمس دارمستتر خاورشناس فرانسوی و ترجمه و تحشیه و دیباچه از دکتر موسی جوان، فروردین ۱۳۴۸.
- ۴۸- فرهنگ کوچک زبان پهلوی، مولف: د. ن. مکنزی، مترجم مهشید میرفخرایی، تهران ۱۳۷۳، چاپ اول، حاوی ۴۰۰۰ لغت پهلوی.
- ۴۹- متون پهلوی جاماسب آسانا، گزارش سعید عربان، ناشر: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۱ (بر مبنای کتاب چاپ شده در سال ۱۸۹۷ بمبئی)

پروسة تشكّل زبان فارسی تحت تاثیر زبان ترکی (نگاهی به نظریه کلی تشكّل زبان فارسی و ۱۶ زیر نظریه متشكّله آن)

چکیده:

این مقاله خلاصه‌ای از کتابهای «پروسة تشكّل زبان فارسی» و «فرهنگ لغات ترکی صحاح العجم» می‌باشد، خلاصه مطالب همراه با منابع و موارد اضافه شده نیز همراه با مآخذ آنها، ارائه شده است.

در نگاه کلی این نوشته، تأثیر متقابل سه زبان ترکی، عربی و فارسی که بیشترین آثار مکتوب در زمینه علوم اسلامی را دارند مباحثه نموده و نحوه تشكّل زبان فارسی را تحت تاثیر زبان ترکی مورد کنکاش قرار می‌دهد. سوال اینجاست وقتی ترکان قبل از آمدن اسلام، خودشان دارای خط و کتابت بوده اند به چه دلیل آن را دنبال نکردند؟ و در عین حال چرا زبان فارسی را نیز به این اندازه مورد توجه قرار دادند؟ این موضوع از نظر تاریخی، زبانشناختی، روانشناختی و جامعه شناختی بررسی و در پی آن علل تغییر روند این موضوع در تاریخ، مورد بحث قرار می‌گیرد.

اصلی ترین نظریه ای که نوشته حاضر قصد شرح و ایضاح آن را دارد اینست که زبان فارسی یک زبان ابداعی، ساده و جدید است که در قرن ۱۰ میلادی (۴ هجری) در ماورالنهر در نتیجه آمیختگی اقوام عرب و سغدی و ترک منطقه بوجود آمد. البته این نظریه اصلی، حاصل مجموع ای از زیر نظریه هایی است، که توسط محققین و کارشناسان مختلف زبان فارسی و دیگران داده شده است. البته منظور از زیرنظریه این نیست که آنها اهمیت کمتری دارند، آنها نیز هر کدام نظریه منسجم و جامعی است که توسط کارشناسانی در برهه ای از زمان ارائه گشته است و نهایتاً مجموعه این نظریه‌هاست که ما را به ارائه یک نظریه کلی تر رهنمون می‌سازد. به عنوان مثال وقتی سعید نفیسی می‌گوید وطن واقعی زبان دری (فارسی) خراسان و ماورالنهر است و پهلوی در محدوده دیگر است. و یا وقتی دکتر شهرانی می‌نویسد تاکنون زبان مادری هیچ ملتی دری (فارسی) نبوده است، در واقع این تئوریه‌ها حاصل عمری تلاش در این زمینه بوده، جدا از مسئله نظریه ها حتی در مورد نتایج آماری مهم نیز چنین وضعیتی حاکم است، وقتی خانلری به این نتیجه می‌رسد که در زبان فارسی بیش از ۲۰۰ فعل ساده زایا وجود ندارد در واقع این نتیجه گیری حاصل عمر او می‌باشد. و مشابه آنها وقتی توسط راقم این مقاله در لغتنامه ارک ۲۵۰۰ فعل ساده ترکی و مجموعاً ۲۶۰۰۰ فعل تبدیلی زایا یافته می‌شود در واقع این یافته حاصل ۱۵ سال کار در تهیه این لغتنامه بود. منظور از گفتن این مطالب اینست که هر کدام از این نظریه ها و حتی نتایج آماری حاصل تلاش طولانی کار بر روی آنها بوده و چه بسا کتابهایی تحقیق شده و نوشته شده تا به این نظریات رسیده شود، در اینجا ۱۶ نظریه بصورت مجمل داده شده و ماحصل آنها امکانی را برای ارائه یک نظریه کلی تر فراهم می‌کنند.

کلید واژه: رشد زبان، تشكّل زبان، نام بیرونی، نام درونی، ساوئر شدن، پیچین شدگی، کرئول شدن، زبان ترکیبی (زبان ملس)، زبان ریخته، زبان عقیم، جنسیت گرامری، ترکی، پرس، پهلوی، دری، فارسی، اسپرانتو

استناد (آپا): جفرلی، ا. پروسة تشكّل زبان فارسی تحت تاثیر زبان ترکی (نگاهی به نظریه کلی تشكّل زبان فارسی و ۱۶ زیر نظریه متشكّله آن). ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۲، زمستان ۲۰۲۴. ۳۰۴۱-۸۶۹۰ شاپا

اسماعیل جفرلی

ایمیل:

sumernashr@gmail.com

وابستگی:

محقق تاریخ و زبان ترکی

The formation process of Persian language under the influence of Turkish language (a look at the general theory of the formation of the Persian language and its 16 sub-theories)

Jafarli Ismail

Email:

sumernashr@gmail.com

Affiliation:

Turkish
researcher

Abstract:

This article is a summary of the books "The formation process of the Persian language" and "Sahah Al-Ajam's Dictionary of Turkish Vocabulary".

In the general view of this article, it discusses the mutual influence of the three languages Turkish, Arabic and Persian, which have the most written works in the field of Islamic sciences, and explores the way the Persian language was formed under the influence of the Turkish language. The question here is when the Turks themselves had calligraphy before the coming of Islam. Why didn't they follow it? And at the same time, why did they pay so much attention to the Persian language? This issue is examined from the historical, linguistic, psychological and sociological point of view, and then the causes of the change in the history of this issue are discussed.

The main theory that this article aims to explain is that the Persian language is an innovative, simple and new language that was created in the 10th century AD (4 Hijri) in Mevra al-Nahr as a result of the mixing of the Arab, Sogdian and Turkic peoples of the region. Of course, this main theory is the result of a collection of sub-theories, which have been given by various Persian language researchers and experts and others. Of course, sub-theory does not mean that they are less important, each of them is a coherent and comprehensive theory that was presented by experts at a certain point in time, and finally, it is the set of these theories that leads us to present a more general theory. For example, when Saeed Nafisi says that the real homeland of the Dari (Persian) language is Khorasan and Mavral Nahr, and Pahlavi is in another area. Or when Dr. Shahrani writes that the mother tongue of no nation has not been Dari (Persian), in fact these theories are the result of a lifetime of efforts in this field. Apart from the issue of theories, even in the case of important statistical results, such a situation prevails. When Khanleri comes to the conclusion that there are no more than 200 simple verbs with reproductive ability in the Persian language, in fact, this conclusion is the result of his life. And similar to them, when the author of this article found 2,500 simple Turkish verbs and a total of 26,000 transitive verbs in the Ereke dictionary, in fact, this finding was the result of 15 years of work in preparing this dictionary. The meaning of saying these things is that each of these theories and even the statistical results are the result of a long effort of working on them and perhaps books have been researched and written to reach these theories, here 16 theories are given in general and Their results provide a possibility to present a more general theory.

Keywords: language development, language formation, external name, internal name, Saverization, Pidginization, Creoleization, mixed language, cast language, sterile (non-reproductive) language, grammatical gender, Turkish, Pers, Pahlavi, Dari, Persian, Esperanto.

CITATION (APA): Jafarli, I. The formation process of Persian language under the influence of Turkish language (a look at the general theory of the formation of the Persian language and its 16 sub-theories). Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 02, winter 2024, ISSN: 3041-8690.

Cəfərli İsmail

E-poçt:

sumernashr@gmail.com

Mənsubiyyət:

Türk dili mütəxəssisi

Fars dilinin türk dilinin təsiri altında formalaşması prosesi (Fars dilinin təşəkkülü və 16 alt nəzəriyyəsinə bir baxış)

Xülasə:

Bu məqalə "Farscanın təşəkkül prosesi" və "Türkcə Səhah ül-əcəm lüğəti" kitablarının xülasəsidir və qeyd olunan mənbələr və əlavə olunmuş qısa materiallar onların mənbələri ilə birlikdə təqdim olunur.

Bu məqalənin ümumi görünüşündə islam elmləri sahəsində ən çox yazılan əsərlərə malik olan üç dilin, yəni türk, ərəb və fars dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi və fars dilinin türk dilinin təsiri altında necə formalaşmasından bəhs edilir. Burada sual budur ki, türklərin İslamdan əvvəl özlərinə aid xətt və yazıları olduğu halda, niyə onu davam etdirmədilər və niyə fars dilinə bu qədər önəm verdilər?

Bu məsələ tarixi, linqvistik, psixoloji və sosioloji yönərdən araşdırılır və daha sonra bu prosesin və gedişatın dəyişməsinin səbəbləri müzakirə edilir.

Bu məqalənin izah etməyə çalışdığı əsas nəzəriyyə ondan ibarətdir ki, fars dili miladi 10-cu (hicri 4-cü) əsrdən əvvəl mövcud olmayaraq, maverə ün-nəhr'də yeni icad edilmiş bir dil olmuşdur. Təbii ki, bu əsas nəzəriyyə müxtəlif fars dili tədqiqatçıları və mütəxəssisləri və başqaları tərəfindən irəli sürülən bir sıra alt nəzəriyyələrin nəticəsidir. Əlbəttə, alt nəzəriyyənin mənası onların daha az əhəmiyyət kəsb etməsi demək deyil, onların hər biri müəyyən bir zamanda mütəxəssislər tərəfindən təqdim olunan ardıcıl və əhatəli bir nəzəriyyədir və son nəticədə onların toplamı bizə daha ümumi bir nəzəriyyə verir. Məsələn, vəqti Səid Nəfisi deyir ki, dəri (fars) dilinin ilkin vətəni Xorasan və Mavrainnəhrdir, pəhləvi dili isə başqa bir bölgədədir. Yaxud Dr. Şehrani fars-Dəri dilinin bu günə qədər heç bir xalqın ana dili olmadığını yazanda, bu nəzəriyyələr əslində bu sahədə bir ömür boyu aparılan zəhmətin nəticəsidir. Nəzəriyyələr bir yana qalsın, bu, mühüm statistik nəticələr üçün də belədir. Məsələn, N.Hanlari fars dilində 200-dən çox sadə və törəmə fəlin olmadığı qənaətinə gəldikdə, bu qənaət əslində onun həyatının nəticəsidir. Və onlara bənzər şəkildə, bu məqalənin müəllifi türkcə "Erk" lüğətində 2500 sadə fəl və ümumilikdə 26000 düzəltmə və törəmə fəli aşkar etdikdə, bu tapıntı əslində bu lüğətin hazırlanmasında 15 illik zəhmətin nəticəsi idi. Bunun mənası budur ki, bu nəzəriyyələrin hər biri onlar üzərində işləmək üçün uzunmüddətli səylərin nəticəsidir və bəlkə də bu nəzəriyyələrə çatmaq üçün kitablar araşdırılıb və yazılıb, lakin burada 16 alt nəzəriyyə ümumiləşdirilib və daha ümumi bir nəzəriyyəyə varılmışdır.

Açar sözlər: dil inkişafı, dil formalaşması, xarici ad, daxili ad, Saverizasiya, Pidginləşdirmə, Kreolizasiya, hibrid dil, yığma dil, qısır dil, steril dil, qrammatik cins, türk dili, esperanto. fars, pəhləvi, dəri

CITATION (APA): Cəfərli, İ. Fars dilinin türk dilinin təsiri altında formalaşması prosesi (Fars dilinin təşəkkülü və 16 alt nəzəriyyəsinə bir baxış). Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 02, qış 2024, ISSN: 3041-8690.

Ceferli İsmail

E-posta:

sumernashr@gmail.com

Üyelik:

Türk dil tarihi uzmanı

Türkçenin Etkisinde Farsçanın Oluşum Süreci (Fars Dilinin Oluşumu ve 16 Alt Teorisine Bir Bakış)

Özet:

Bu makale, "Farsçanın oluşum Süreci" ve "Türkçe seha ul-acem Sözlüğü" kitaplarının özeti olup, adı geçen kaynaklar ve eklenen kısa materyaller, kaynaklarıyla birlikte sunulmaktadır. Bu makalenin genel görünümünde İslami ilimler alanında en çok yazılı esere sahip olan üç dil, yani Türkçe, Arapça ve Farsçanın karşılıklı etkileşimi ele alınmakta, ve Fars dilinin Türk dilinin etkisinde nasıl oluştuğu irdelenmektedir. Buradaki soru, İslam'ın gelişinden önce Türklerin hat ve yazılı dilleri olduğu halda Neden onu takip etmediler? ve Fars diline neden bu kadar önem verdiler?

Bu konu tarihsel, dilsel, psikolojik ve sosyolojik açıdan irdelenmekte, ardından bu süreçte tarihteki değişimin nedenleri de tartışılmaktadır.

Bu makalenin açıklamayı amaçladığı ana teori, Fars dilinin MS 10. yüzyıldan (Hicri 4.) önce var olmayarak, yenice icat edilmiş bir dil olduğudur. Elbette bu ana teori, çeşitli Fars dili araştırmacıları ve uzmanları ve diğerleri tarafından ortaya atılan bir dizi alt teorisinin sonucudur. Elbette alt teorilerin anlamı onların daha az önemli olduğu anlamına gelmez, her biri belirli bir zamanda uzmanlar tarafından sunulan tutarlı ve kapsamlı teoridir, ve sonuçta bunların toplamı, bizi daha genel bir teoriye sunmasıdır. Mesela Said Nefisi, Dari (Farsça) dilinin asıl vatanının Horasan ve Mavral ün-nehr olduğunu, Pehlevi dilinin ise başka bir bölgede olduğunu söylerken, Ya da Dr. Şehrani bugüne kadar hiçbir milletin ana dilinin Farsça-Darice olmadığını yazdığında, aslında bu teoriler bu alanda bir ömür boyu süren çabaların sonucudur. Teoriler konusu bir yana, önemli istatistiksel sonuçlar için de böyle bir durum söz konusudur. Örneğin N. hanleri, Farsça'da 200'den fazla basit ve türeme kabiliyeti olan fiilin bulunmadığı sonucuna vardığında aslında bu sonuç onun hayatının hasilidir. Ve onlara benzer şekilde Bu makalenin yazarı türkçe Erk sözlüğünde 2.500 basit fiil ve toplam 26.000 geçişli ve türeme kabiliyeti olan türkçe fiil bulunduğunda, bu bulgu aslında bu sözlüğün hazırlanmasında 15 yıllık bir çalışmanın sonucuydu. Bunları söylemenin anlamı şu ki, bu teorilerin her biri üzerinde uzun bir çalışma çabasının sonucudur ve belki bu teorilere ulaşmak için araştırılmış ve kitaplar yazılmıştır, ancak burada 16'ya yakın teori özet olarak verilmektedir, ve şunların sonucu olarak daha genel bir teori sunulmağa çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: dil gelişimi, dil oluşumu, dış ad, iç ad, Saverleşme, Pidginleşme (picinleşme), Kreolleşme (Kreolizasyon, creolization), melez dil, yığma dil, kısır dil, gramer cinsiyeti, Türkçe, Esperanto. pers, Pehlevi, Deri, Farsça.

Kısaltılmalar: (tr:türkçe. fa:farsça. ing:ingilizce. ar: arapça. S.:sayfa. MS: milattan sonra. H.: hicri)

CITATION (APA): Ceferli, I. Türkçenin Etkisinde Farsçanın Oluşum Süreci (Fars Dilinin Oluşumu ve 16 Alt Teorisine Bir Bakış). Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 02, kış 2024, ISSN: 3041-8690.

مقدمه:

در این مقاله ضمن پرداختن به تأثیر متقابل زبان‌های ترکی، عربی و فارسی که بیشترین آثار مکتوب در علوم اسلامی را دارند، نحوه شکل زبان فارسی تحت تأثیر زبان ترکی نیز مورد کنکاش قرار می‌گیرد. سوال این است:

آیا در گذشته حاکمان ترک اهمیتی به زبان ترکی نمی‌دادند؟ این سوال از دو جهت قابل تأمل است.

(۱) نگاه تاریخی به زبان: آن زمان مفهوم و تعریف زبان رسمی به معنی امروزه وجود نداشت. نمی‌توان گفت که یک زبان از نظر سیاسی حمایت می‌شد و زبان‌های دیگر مستثنی شده‌اند. [ماخذ ۱]

به گفته عثمان توران حتی در قرن یازده خاقان‌های ترک از کاشغر تا چین علیا از زبان ترکی اویغوری استفاده می‌کردند، چینی‌ها و سایر اقوام شرقی نامه‌های خود را به ترکان با این خط می‌نوشتند. به گفته بیهقی، زبان درباری غزنه و نامه‌های آمده از طرف قراخانیان به ترکی اویغوری بوده است. سلجوقیان نیز از هر سه زبان استفاده می‌کردند، زبان عربی زبان علم و دین، فارسی زبان ادب و دولت، ترکی زبان دربار و ارتش، ملک‌شاه به فارسی شعر می‌گفت و نامه‌هایی به ترکی می‌نوشت. [ماخذ ۱]

(۲) - در حالی که زبان عربی در زمینه‌های دینی، فقهی، حقوقی، ادبی و شعر عروض قوی بود، زبان پهلوی در این وضعیت نبود و در ترکی نیز هرچند در وزن هجا، اشعاری سروده می‌شد ولی در زمینه فقهی و حقوقی پیشرفت قابل ملاحظه‌ای نشده بود. بدین سببها:

- بنا بر نوشته‌های الفهرست، فتوح البلدان، العقد الفرید، در قرن اول هجری، به فرمان خلیفه عبدالملک بن مروان (هـ ۶۵-۸۶ م. ۷۰۵-۶۸۵)، و حجاج بن یوسف (هـ ۴۱-۹۵ م. ۶۶۱-۷۱۴) در کارهای دیوانی، زبان عربی جایگزین زبانهای پهلوی، رومی، قبطی شد (ماخذ: خانلری، دهخدا...)

- با گسترش سرزمین‌های تحت حکومت اسلامی، دو قوم بزرگ و زبان‌های آنها (فارس و ترک) به دو دلیل قدرت گرفتند. اولی رشد حسّ ملی به دلیل تلاش اعراب برای ایجاد برتری، و دومی به دلیل دشواری زبان عربی بود.

عامل دوم را حتی مقام‌های ارشد دیوانی نیز مورد اشاره قرار داده‌اند. به عنوان نمونه تاریخ عتبی (تاریخ یمینی، وفات مؤلف: ۴۲۷/۱۰۳۵، مَسامره الاخبار و مسایره الاخبار، قرن ۱۳ میلادی) می‌نویسد: در دوره سلجوقیان، در دوره صدارت صاحب فخرالدین علی، برای اینکه مسائل دیوانی از فهم و استعداد ایشان دور نباشد، زبان دیوان را از عربی به فارسی برگرداند. در گُنیا نیز محمد بیگ ابن قارامان (۱۲۷۷/۵/۱۵) زبان ترکی را به عنوان زبان رسمی دیوانی اعلام می‌کند. [ماخذ ۱]

اولین آثار در زبان فارسی: بعد از اسلام احیای زبان فارسی ۳ تا ۴ قرن طول می‌کشد، اولین آثار در قرن ۱۰ نوشته می‌شود: شهید بلخی (متوفی ۹۳۷ م)، رودکی سمرقندی (متوفی ۹۴۱ م)، شاهنامه ابومنصور (۹۷۵ م)، فردوسی (۱۰۱۰ م). در این عصر چند بیتی نیز به حنظل بادغیسی که در قرن ۹ می‌زیست نسبت داده می‌شود.

اولین آثار در زبان ترکی: اگرچه در ترکی نوشته‌های الفبای اورخون و اوغوری وجود دارد، اما نوشته‌های اسلامی متعلق به بعد قرن دهم میلادی می‌باشد.

● در شرق، اثر ابن سینا (۹۸۰-۱۰۳۷ م) به زبان ترکی در کتابخانه خدیویه قاهره نگهداری می‌شود. در 'فهرست المخطوطات الفارسیه' می‌نویسد: 'اشعار ابن سینا و هی‌اشعار عربیه و فارسیه و ترکیه'.

■ ابوسعید ابوالخیر (خراسان، ۹۶۷-۱۰۴۹ م) به ترکی رباعی می‌گوید: به عنوان نمونه (کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی ایران شماره ۲ مجلس سنا، شماره‌ی نسخه ۱۱۴۹ صفحه ۲۷۵)

ایلدای کچسی شمع شبستان ایتکن، بیر لحظه عالمی گلستان ایتکن.

بیر مشکل ایشم دوشپدور آسان ایتکن، ای بارچه‌لرینک مشکلن آسان ایتکن.

(معنی شعر: شب یلدا را روشن کن، در یک آن عالم را گلستان کن)

(مشکلی پیش آمده آسان کن، ای که مشکل همه را آسان می‌کنی)

■ یوسف خاص حاجب (۱۰۱۹-۱۰۷۹ م) کتاب قوتادغوبیلیک (۱۰۷۰ م) را می‌نویسد.

■ محمود کاشغری: (۱۰۰۸-۱۱۰۲ م)، دیوان لغات ترک (۱۰۷۲ م) را می‌نویسد.

■ احمد یسوی، دیوان حکمت (۱۱۰۳-۱۱۶۶ م). احمد ادیب (۱۲ م) عتبه الحقایق را می‌نویسد.

● در غرب (در آذربایجان): دده قورقود نوشته می‌شود: شامیل جمشیدوف، و حسین محمدخانی (گونئیلی)، بر مبنای نوشته تمت آخر کتاب، سال (هـ ۴۴۴، ۱۰۵۲ میلادی) را به عنوان سال کتابت ذکر می‌کنند.

■ سهروردی (۱۱۵۴-۱۱۹۱) شعری به ترکی می‌نویسد: [ماخذ ۴۴]

[بیت ۲) کیمینسه مقصده قاصد دوشوبدور، گرک گنتسین بونو اونا ائشیتدور.]

(۲) کسی که مقصدی را درهدف خود قرار داده، باید طی مسیر نماید و این را به او گوشزد کن.

■ حسن اوغلو (اسفراین قرن ۱۳ م). در خراسان شعر ترکی می‌سراید، در تبریز فرهنگ صحاح‌العجم نوشته می‌شود، در قزوین

افتخارالدین محمد بکری، کتاب کلیله دمنه، و سندبادنامه را به ترکی ترجمه می‌کند (۱۱۹۰-۱۲۸۰ م) (هـ ۵۸۵-۶۶۷۸).

نصیر باکویی، قاضی برهان‌الدین، عمادالدین نسیمی اشعار و دیوان ترکی می‌نویسند (حسن رفیعی)

-عدنان کارا اسماعیل اوغلو در نوشته خود چنین بیان می‌کند: حدود ۴ قرن، عربی به عنوان زبان دینی، اداری، علمی و ادبی بود

در این دوره زبان‌های ترکان و فارسها، دستخوش تغییر و تحولات بزرگی می‌شود، در این دوره گرچه در زبان ترکی تغییرات و

دگرگونی‌هایی به وجود آمده است، اما بیشترین تغییر و تحول در زبان فارسی اتفاق می‌افتد. [منبع ۱]

۱-دلایل عقلانی پیدایش زبان فارسی به عنوان زبانی جدید، ساده و ترکیبی (ریخته)

بر مبنای مطالب مقدمه، این سوال پیش می‌آید، چرا ترک‌ها که در گذشته دارای خط و کتابت بودند، فارسی را اینقدر مورد حمایت قرار دادند؟ در حالیکه حتی یک خط نوشته یا شعر قبل از قرن نهم و دهم هجری در زبان فارسی وجود ندارد. دلایل را می‌توان به شرح زیر بیان کرد:

- (۱)-در زبان فارسی قبل از قرن نهم هجری حتی یک بیت و یک سطر نوشته وجود ندارد.
- (۲)-فارسی از یک سو زبان ترکیبی (ریخته) و در عین حال ساده بود.
- (۳)-این زبان در محیط دربار به عنوان زبان ارتباطی ساده بین مقامات مناطق مختلف، تجار و مالکان بزرگ مورد حمایت دربار قرار گرفت.
- (۴) فارسی به عنوان زبان جدید، زبان هیچ قومی محسوب نمی‌شد. و بدین سبب هم از طرف مقامات و پیشروان ترک و هم عرب حمایت می‌شد.
- (۵)- با توجه به اینکه زبانهای آریایی نواحی اطراف مثل پهلوی، ختنی، سغدی، و بعدها لری، مازنی، گیلکی، بلوچی و کردی، از نظر نوشتاری و کتابت عقب مانده بودند و دیگر اینکه با توجه به نزدیک بودن کلمات تازه ساخته شده زبان فارسی به زبان آنها، زبان فارسی توانست به راحتی بر این زبانها سوار شده و مورد حمایت این اقوام قرار بگیرد. [ماخذ: کتاب پروسه شکل زبان فارسی]

(۶)-به دلایل فوق باید یک برهان روانشناختی نیز اضافه گردد، دولتمردان حاکم برای اینکه بتوانند در مواردی خود را از مردم عادی متمایز کرده و برتری خود را بر آنها بکشند، زبان درباری و یا دری-فارسی را که زبان هیچ قومی محسوب نمی‌شود به عنوان زبان برتر حمایت کرده برآن تکیه می‌نمودند، همانگونه که نخبگان روسی عموماً در دوره تزار و قرون وسطا به زبان فرانسه صحبت می‌کردند و آن را عامل برتری میدانستند. چنین پدیده‌ای در میان حاکمان ترک بعد از اسلام و حتی دوره قاجار نیز قابل مشاهده است، شعر معجز شاهی بر این مدّعاست.

آدونن شعریله بیر نامه آپاردیم شاه ایران، دندی تورکو نمی‌دانم، مرا تو بچه پنداری.
اؤزو تورک اوغلو تورک، آما دئییر تورکو جهالتدیر. خدایا مضمحل قیل تخت دن بو آل قاجاری.
ترجمه: دیروز نامه ای با شعر به شاه ایران بردم، گفت من ترکی نمی‌دانم تو مرا بچه می‌پنداری؟
خودش ترک و پسر ترک، اما می‌گوید ترکی جهالتست. خدا مضمحل کن این آل قاجار را.)

۲-برهان توازن جمعیتی منطقه در زمان تشکیل زبان فارسی

۲-۱-نفوس جمعت عرب در منطقه

(۱) با توجه به تحقیقات انجام شده (ماخذ ۳۶ و ۴۱)، پر بودن زبان فارسی از واژه‌های عربی، فقط با حضور جمعیت عرب در نزدیکی یا همسایگی چنین قومی قابل توضیح است. در اکثر کتب تاریخی آمده که از زمان ظهور اسلام، اقوام مختلف عرب به

ماوراءالنهر آمده ویا کوچانده شده‌اند: مثلاً در کتاب «تاریخ ایران، منصور جدی» آمده است: جمعیت اعراب در منطقه ماوراءالنهر و خراسان در ۷۱۵ میلادی (۹۶ ق.) چنین بود: جمعیت بصره ۹۰۰۰ نفر، قبیله بکر ۷۰۰۰، تمیم ۱۰۰۰۰، عبدالقیس ۴۰۰۰، آزد ۱۰۰۰۰، کوفی ۷۰۰۰ نفر. همچنین باید به این اقوام ۷۰۰۰ نفر موالی را نیز بیفزاییم. طبیعتاً چنانچه جمعیت کم آن زمان را در نظر بگیریم، جمعیت عرب منطقه رقم قابل ملاحظه ای بوده است.

(۲) از سوی دیگر، ویژگی خاص واژه‌های عربی در فارسی و تفاوت آن با زبان عربهای دیگر نشان می‌دهد که این جمعیت، جماعتی عرب با گویش خاصی بودند. مثلاً انقلاب در فارسی به معنی شورش و خیزش اجتماعی می‌باشد در حالیکه در عربی مرسوم معنی کودتا می‌دهد، تعارف در عربی به معنی شناختن همدیگر بوده ولی در فارسی در معنی دعوت غیر جدی و حتی دروغین بکار می‌رود ویا عکاس در فارسی تصویر بردار است در حالیکه در عربی به آن المصور می‌گویند. این موارد با تفضیل بیشتر در بند «۶-براهین زبان شناختی» آمده است. [ماخذ ۳۴]

۲-۲- جمعیت ترک در منطقه: اولین کتابی که در مورد بخارا نوشته شده، کتاب «تاریخ بخارا»ی نرشخی (هـ-۳۲۰، ۹۳۲ میلادی) است که در آن می‌نویسد: «محلی که در حال حاضر بخارا نامیده می‌شود، نیزار بود. پر آب و علف بود، چون آنجا و نواحی سمرقند پر از برف بود... از ترکستان عده ای به اینجا آمدند، در اینجا درخت و شکار بسیار بود، پسندیدند و ساکن شدند.

- آن زمان در این منطقه هیاتله و هیتال ها و هزاره ها از اقوام ترک بودند که در کتب تاریخی مختلف نام برده می‌شود.

۲-۳- جمعیت سغدی در منطقه: مردم سغد در مناطقی به مرکزیت سمرقند زندگی می‌کردند و در رونق جاده ابریشم و تجارت نقش زیادی داشت. سغدی زبانی متعلق به جناح شرقی زبانهای آریایی در نواحی بین دو رود سیحون و جیحون بود. این سخنان متعلق به دکتر بدر الزمان قریب است که بیشترین تحقیق را بر روی این قوم به عمل آورده است [منبع: زهره زرشناس، ۱۳۷۴].

۳-براهین نقلی در مورد جدید و ریخته بودن زبان فارسی

۳-۱- پیشقراولی ابوالقاسم فردوسی، در بیان تشکّل دری و فارسی

اشعار فردوسی (م. ۹۴۰-۱۰۲۵) در مورد چگونگی و تاریخ بوجود آمدن زبان دری فارسی، عملاً سندی تاریخی مهم در تایید آمیخته و ریخته بودن این زبان می‌باشد.

عمر سعد وقّاس را با سپاه،	فرستاد تا جنگ جوید ز شاه،
برین گونه تا ماه بگذشت سی،	همی رزم جستند در قادسی،
بر ایرانیان زار و گریان شدم،	ز ساسانیان نیز بریان شدم...
برین سالیان چار صد بگذرد،	کزین تخمه گیتی کسی نشمرد...
ز دهقان(ز ایران) و از ترک و از تازیان،	نژادی پدید آید اندر میان،
نه دهقان نه ترک و نه تازی بود،	سخن ها به کردار بازی بود،

فردوسی در اشعارش ابتدا وقایع تاریخی را که منجر به تشکیل زبان فارسی شده را می‌نویسد و می‌گوید که بعد از جنگ قادسیه، ساسانیان از صفحه روزگار حذف شدند و در طول ۴۰۰ سال بعد، از دهقانان (در اینجا منظور اقوام منسوب به ساسانیان) و از ترک و تازی، زبانی جدید بوجود آمد.

البته فردوسی در اینجا اختلاط قومی را بیشتر مد نظر دارد و قوم مختلط است که زبانی آمیخته و ریخته جدیدی را بوجود می‌آورند که این زبان عملاً نوعی بازی زبانی بوده است و چنانچه می‌گوید «سخن‌ها به کردار بازی بود». به بیان امروزی باید گفت که فردوسی نیز در آن زمان متوجه این موضوع بوده است این زبان بیشتر یک زبان کرئول (creole) می‌باشد که فاقد خصوصیات یک زبان طبیعی بوده و زبانی ساختگی بوده و شبیه یک بازی می‌باشد. البته فردوسی در اشعاری دیگر نام این زبان را بطور کامل بیان می‌دارد، چنانچه می‌گوید: [ماخذ ۲۱: ص. ۶۴]

به تازی همی بود تا گاه نصر، بدانگه که شد در جهان‌شاه نصر.

بفرمود تا پارسی و دری، نبشتند و کوتاه شد داوری.

۳-۲- کلمه فارسی و دری در منابع فارسی

در اشعار کلاسیک فارسی، زبان دری و فارسی به یک زبان واحد اطلاق می‌گردد. در نمونه اشعار زیر به این موضوع اشاره می‌شود: (اشعار فردوسی در بند قبلی مورد اشاره قرار گرفت.)

ناصر خسرو: من آنم که در پای خوکان نریزم، مر این قیمتی درّ لفظ دری را،

سخن را نشان جست بر رهبری، ز یونانی و پهلوی و دری، (پهلوی و دری دوزبان جداگانه است.)

نظامی: نظامی "که نظم دری کار اوست، دری نظم کردن سزاوار اوست.

زان سخن‌ها که تازیست و دری، در سواد بخاری و طبری،

فرخی: اندر عرب درّ عربی گویی او گشاد، او باز کرد پارسیان را در دری،

خاقانی: دید مرا گرفته لب آتش پارسی زتب، نطق من آب تازیان برده به نکته دری،

چون به تازی و دری یاد افاضل گذرد، نام خویش افسر دیوان به خراسان یابم،

حافظ: چو عندلیب فصاحت فروشد ای حافظ، تو قدر او به سخن گفتن دری بشکن،

سنایی: باشرف گشتی چو تاج اصفهانت جلوه کرد، پیش تخت تاجداران لفظ تازی و دری،

نجیب الدین ج لربادقانی:

طبعش از شعر دری گرچه تحاشی کرده است، کی نباشد شرف بنده به تازی و دری،

قطران تبریزی: گر مرا بر شعرگویان جهان رشک آمدی، من در شعر دری برشاعران نگشادمی،

واصل: دراج در نظم دری سفت و فاخته، سر کرد عاشقانه غزل‌های پهلوی،

عنصری: آیا به فعل تو نیکو شده معانی خیر، و یا به لفظ تو شیرین شده زبان دری،

شمس طبسی: نیست عجب گر شود عیسی تازی زبان، از پی گفتار او عاشق شعر دری،

سوزنی: صفات روی تو آسان بود مرا گفتن، گهی با لفظ دری و گهی به شعر دری،

جبلی: پیوسته به الفاظ دری وصف تو گویم، چون مدح خداوند به الفاظ حجازی،

انوری: طمع بگشاید زشرح و بسط او جذر اصم، چون زبان نطق بگشاید به الفاظ دری،

معزی: دست رادش در دهانم در دریایی نهاد، چون بباید از زبانم پیش او در دری،

سعدی: هزار بلبل دستان سرای عاشق را، ببايد از تو سخن گفتن دری آموخت،

لادری: گر حمد تو بر قبله ابدال نگارند، خواند به نماز اندر شعر دری ابدال،

اقبال: گرچه هندی در عذوبت شکر است، طرز گفتار دری شیرین تر ست،

خلیلی: دری گویم، دری آن من است، این زبان، ارث نیاکان من است.

۳-۳- ایجاد زبان فارسی در قرن دهم در خراسان و ماورالنهر جدا از زبان پهلوی به اعتراف زبان شناسان فارس آریاگرا

در این بخش، نمونه‌هایی از سخنان متخصصان پارسی که عموماً آریاگرا هستند در مورد پیدایش زبان فارسی در نواحی خراسان و ماورالنهر آورده می‌شود:

▪ دکتر نادر وزین پور: زبان فارسی در زمان سامانیان و غزنویان عموماً در خراسان مورد تکلم واقع می‌شد و اصلاً لهجه فارسی دری (منظور زبان فارسی-دری) لهجه مردم شرق ایران بود [کتاب تاریخ ادبیات و تحول اندیشه در زبان فارسی- ص ۴۲-۴۱]

دکتر نادر وزین پور کتاب تاریخ ادبیات.... ص ۴۲-۴۱

اختصاصات زبان فارسی در تر نه‌ای پنجم تا هفتم
۱- زبان فارسی در دوره سامانیان و غزنویان غالباً در خراسان مورد تکلم واقع می‌شد و اصلاً لهجه فارسی دری لهجه مردم شرق ایران بود اما در دوره ای که

▪ فروزانفر، زرین کوب و دیگران: زبان دری زبان مردم بلخ و خراسان بود... [قرائت فارسی و تاریخ ادبیات برای سال چهارم دبیرستانها، چاپ ۱۳۳۵. ص ۶]

▪ سعید نفیسی: به نظر من وطن واقعی زبان دری (فارسی) خراسان و ماورالنهر است و مرزهای جنوبی آن شهرهای نیشابور و گرگان بود. زبان مردم در شمال، جنوب، غرب و مرکز ایران پهلوی بود. [مقاله روش تجدد در زبان و ادبیات فارسی، مجله آینده، شماره ۱، ۱۳۲۳، ص ۹۲-۹۱].

و باز می‌گوید: زبان فارسی رایج در بخارا و سمرقند ترکیبی از زبانهای عربی و سغدی و خوارزمی بود که در ماورالنهر و دربار سامانیان ایجاد شده بود. (کتاب محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی).

▪ دکتر حیدری ملایری به عنوان زبان شناس در ویدئویی محل تشکیل زبان دری (فارسی) را خراسان می‌داند، همچنین متنی نمونه از زبان پهلوی را در آن ویدئو می‌خواند که یافتن نقطه مشترک بین این واژه ها و زبان فارسی دشوار به نظر می‌رسد.
▪ عبدالحی حبیب (۱۹۱۰-۱۹۸۴) یکی از کارشناسان زبان پشتون چنین می‌گوید: زبان دری (فارسی) از پهلوی زاده نشده است و کتیبه‌های سنگی یافت شده آن را ثابت می‌کند.

پروفسور عبدالاحمد جاوید کارشناس زبان فارسی می‌گوید: فارسی در قرن سوم در منطقه بلخ، بخارا، هرات و سیستان پدید آمد و پیش از آن حتی یک بیت شعر، رساله و کتاب در این زبان دیده نشده است، و نمی‌تواند جز این باشد.

▪ ملک‌الشعرا بهار: زبان دری فارسی در واقع زبان ماورالنهر، سمرقند و بخارا یعنی محل زندگی تاجیک ها بوده است (سال ۱۳۳۰ شمسی).

▪ محمود افشار (سال ۱۳۷۲-۱۳۶۲ شمسی) نوشته است: زبان فارسی قبل از ایران به منطقه افغانستان و تاجیکستان تعلق دارد و محل پیدایش آن خراسان قدیم و افغانستان و ماورالنهر و بلخ و غزنه بوده است.

▪ بهرام نورمحمدی می‌گوید: پهلوی و دری دو زبان موازی بودند که اولی در استان فارس، دومی در افغانستان و ماورالنهر ظاهر شد.

▪ ذبیح الله صفا در کتاب «تاریخ ادبیات ایران» می‌نویسد: زبان فارسی متعلق به منطقه فارس کنونی نیست، چنین تصویری، فکری باطل است، و ناشی از جهل و نادانی است.

▪ پرویز ناتل خانلری (کارشناس زبان فارسی، ۱۳۴۷) می‌گوید: خاستگاه فارسی در ابتدا، شرق و شمال شرق ایران بوده است. در این راستا می‌توان از متخصصان زبان دری و فارسی دیگری نیز در ایران و افغانستان نام برد که از جمله آنها می‌توان به دکتر رازق رویین، مصطفی عمرزی، سعید مخدوم رهین و ... اشاره کرد.

▪ تعلق نداشتن زبان فارسی به منطقه ای که به استان فارس کنونی معروف است، در اشعار حافظ شاعر معروف نیز دیده می‌شود، یعنی حتی در قرن هشتم هجری، زبان شیراز و ایالت فارس، زبان فارسی نبوده است: «ز شعر دلکش حافظ کسی شود آگاه، که لطف طبع و سخن گفتن دری داند.»

▪ دکتر شهرانی* در کتاب «زبان فارسی» می‌نویسد: [منبع ۲۱، ص. ۹۲]

تا کنون زبان مادری هیچ ملتی دری (فارسی) نبوده است، این زبان فقط در مکتبخانه و مدارس تحصیل می‌شد. مشابه این به زبان اُردو، زبان ریخته می‌گفتند که در زمان تیموریان اُردو نامیده شد. اما این زبان نتوانست مانند زبان دری گسترش یابد، تنها در پاکستان برای خود جایی باز کرد. زمانی در بنگلادش هم خواسته شد که اجباری شود، اما مردم اعتراض کردند و اوضاع

برعکس شد. و بنگلادشی ها زبان مادری خود را رسمی کردند. این موضوع بیانگر قدر و سرنوشت مشابه زبان دری (فارسی) و زبان اردو می باشد. باز هم شهرانی در همانجا می گوید: «اگر ترک های فارسی گوی را از ادبیات ایران خارج کنیم، فقط حافظ و سعدی و شاعران بسیار اندک می ماند. و البته حافظ و سعدی نیز اشعار خود را به (اتابک سعد) و شهریاران ترک سروده اند. [۱] - دکتر عنایت الله شهرانی ۲۹ نوامبر ۱۹۴۲ در ولایت بدخشان افغانستان متولد شد. وی در سال ۱۹۶۲ از دانشکده تعلیم و تربیت دانشگاه کابل فارغ التحصیل و در سال ۱۹۷۱ استادیار دانشگاه تعلیم و تربیت شد. او سپس در ۱۹۸۲ به آریزونای آمریکا رفت و بعد از سه سال دکتری رشته تعلیم و تربیت را کسب کرد. شهرانی در سال ۱۹۹۲ رئیس بخش مطالعات آسیای مرکزی در دانشگاه بین المللی اسلامی اسلام آباد شد، اما در ۱۹۹۵ به آمریکا بازگشت به تألیف و تحقیق در بلامینگتن ایندیانا آمریکا مشغول شد. [http://farabiaward.ir/conf14/files/site1/najafi]

نقل قولهای متعدد از کارشناسانی زبان فارسی که عموماً تفکری آریاگرایانه و ضد ترک دارند نشان می دهد که آنها نیز به این نتیجه رسیده اند زبان فارسی ادامه فارسی باستان و پهلوی نیست.

(۱) - از نظر تاریخی، فارسی و پهلوی به عنوان دو زبان جداگانه در یک زمان زندگی می کردند.

(۲) - از نظر جغرافیایی در ماورالنهر فارسی، و در مرکز و غرب ایران (بین النهرین) پهلوی کاربرد داشت.

۴- برهان تاریخی، رابطه سامانیان با دیگر ائتیک ها

شعوبیه جدید از یک سو می خواهد ظهور ادبیات فارسی را به سامانیان پیوند دهد و از سوی دیگر سعی دارد پارسی بودن سامانیان را ثابت کند. دلیل اصلی این کار تلاش برای در سایه انداختن شبهه ایجاد زبان فارسی در نتیجه آمیختگی چند زبان منطقه بوده و در عین حال می خواهد این تصور را ایجاد نماید که زبان فارسی زبانی ایجاد شده و جدید نبوده بلکه ادامه زبان پهلوی است که سامانیان در رونق آن نقش بسزایی داشتند.

دلایل شعوبیه در مورد فارس بودن سامانیان پایه منطقی ندارد، زیرا همان دلایلی که دال بر ترک بودن غزنوی ها می باشد در مورد سامانیان نیز صادق است:

(۱) - به گفته نرشخی، ترکان همانگونه که بخارا را ایجاد کردند سمرقند را نیز بوجود آوردند.

(۲) - نرشخی شجره نامه سامانیان را چنین آورده است: سامان خدای بن خامتا بن نوش بن طمغاسب (سامان بن حسمان بن طغات/ توغان) شادل بن بهرام چوبین بن بهرام حسیس و.../

- به طور کلی در آن زمان تعیین شجره نامه برای بیش از ۳-۴ نسل گذشته امکان پذیر نبود لذا عملاً این شجره نامه نیز، قبل از ۳-۴ نسل، جعلی می باشد، زیرا بین توغان و بهرام چوبین ۲۰۰ سال فاصله وجود دارد. بهرام چوبین به عنوان فرمانده اشکانی. در سال ۵۹۰ بر ضد ساسانیان قیام می کند، می توان گفت که شجره نامه صحیح در اینجا سامان بن خامتا/ جثمان، طوغان/

طمغات» و بطور دقیقتر همان سامان می‌باشد. در شجره نامه فوق کلمه توغان نیازی به توضیح بیشتر ندارد و این کلمه در ترکی مفهوم زاینده‌گی و آفرینندگی دارد. [منبع ۱۰]

همچنین با توجه به مآخذ فوق به گفته دکتر لقمان بایماتوف، سامان نام روستایی در نزدیکی سمرقند، بخارا و بلخ در منطقه ترکستان است، [بهرالدین شارق، در کتاب تاریخ مختصر تورکستان جنوبی، منطقه بلخ در افغانستان را یک منطقه ترک نشین نشان می‌دهد، مآخذ: مقدمه ای بر تاریخ]. در همین راستا بنده (نویسنده مقاله، جفرلی) طی بررسی تعداد ۲۳ نام مکان به نام سامان در ایران برخوردیم که همه آنها در حال حاضر ترک نشین هستند. در منطقه ایران کنونی در اطراف شهرهای شهرکرد، ساوه-نوبران، انزلی-غازیان، گرمی و اردبیل به روستاهایی به همین نام برمیخوریم و در نزدیکی اصفهان نیز شهر بزرگی به نام سامان داریم که ترک نشین است، در تبریز نیز میدان معروفی به نام سامان (سامان میدانی) وجود دارد در نزدیکی شهرهای سراب، مراغه و ساوه به کوههایی با این نام مواجه میشویم. [مآخذ ۱۲: ارک سؤزلویو]

▪ با نگاهی به نام کوهها، اینکه آنها در نزدیکی شهرهای ترک نشین قرار گرفته اند نشان میدهد که این نامها را اهالی ترک به این کوهها داده اند، در مورد اسامی روستاها نیز همین وضعیت وجود دارد. البته در نزدیکی شاه آباد، لار، کرمان شهداد نیز به نام روستا به نام برخورد می‌شود.

با توجه به مطالب فوق فرم و معنای کلمه سامان در نام سامانیان نیز جدا از نامهای موجود نخواهد بود و سامان تاریخ گذشته نیز جدا از اقوام ترک نخواهد بود.

- لغت سامان در زبان ترکی یک کلمه ریشه دار میباشد امروزه این کلمه در معنی کاه و ساقه‌های خرد شده غلات بکار برده میشود، این لغت یکی از واژه‌های بسیار قدیمی زبان ترکی میباشد، در کتاب دیوان لغات ترک و سنگلاخ آمده است در دیوان لغات، «آم سَم» و همچنین فعل «ساملاماق» به معنی «درمان کردن» آمده است همچنین لغات «سمریمک، سمریشمک، سمریتمک» به معنی پروردن و تغذیه کردن و چاق نمودن گوسفند آمده است و کلمه «سمیز» به مفهوم چاق و گوشتی آمده است، از این معانی چنین بر می‌آید که واژه سَم/سام مفهوم آذوقه داشته و به غذای پرورنده و تغذیه کننده گفته میشود و لغت سامان نیز به همین مفهوم وابسته است،

(۳)- شعبیه معمولا وجود شعرای فارسی گوی را دلیلی بر فارس بودن سامانیان قلمداد می‌کند در اینحال باید گفت که غزنویان و سلجوقیان باید بیشتر از سامانیان فارس باشند در حالیکه چنین نبوده است. به عبارت دیگر حمایت درباره‌های آن زمان از شاعران فارسی گوی نه بدلیل فارس بودنشان بلکه بدلائل دیگری بود که ذیلا می‌آید.

(۴)- در کتاب جامع التواریخ نوشته شیخ فضل الله نیز عبارت معنی دار جالبی در مورد سامانیان نوشته شده است، مطلب کتاب بسیار گویا بوده و نیاز به تفسیر زیادی ندارد. و بیانگر مطالبی است که در بالا قید شده است. [جامع التواریخ: بسی و اهتمام

احمد آتش، ۱۳۶۲، تهران، دنیای کتاب، صفحه ۳]

«پیش ازین در تاریخ آغوز پسر دیب یاقوی [یابغو] آمده است که اولاد و اعقاب او بطننا پادشاه بودند، تا بزمان رسالت و مبعث سید المرسلین و خاتم النبیین محمد مصطفی صل الله علیه و علی آله اجمعین، طغرل بشهر مرو مدت بیست سال پادشاهی کرد، و بعد از وفات او برادرش توقاق بجای او بنشست، هفت سال او نیز پادشاهی کرد، و معاصر صحابه بود، رضون الله علیهم اجمعین، چون وفات یافت دوقور یاقوی [دوغور یابغو] را بیادشاهی برداشتند، او دوازده سال تمام پادشاهی کرد، بعد از حادثه او سامان یاقوی [سامان یابغو] یعنی اصیل زاده را بیادشاهی برداشتند بولایت ماورالنهر، و او آنست که تازیگان او را سامان خدا گفتند که پدر جمله سامانیان است، بعد از او اغم یاقوی را پادشاهی دادند، بعد از او کوکم یاقوی پادشاه شد...»

-بجز دلایل فوق به این نکته اشاره میشود که در دربار سامانیان قریب به اتفاق فرماندهان مثل سیمجور و پسرش ابراهیم، تاش/تاش، بگتوزون، خوجا فایق، از مملوکان ترک بوده است و این موضوع نشاندهنده وجود ارتباط نزدیک در بین خانواده سامانیان و اقوام ترک بوده است و این نظم و ارتباط به قدری قوی و طبیعی بوده است که این الگو نسخه برداری شده و عینا در دربار حکومت عباسی مورد استفاده قرار گرفت.

(۵)-نهایت اینکه در زمان سامانیان و قبل از آن قومی به نام فارس وجود نداشت که ما سامانیان را بدانها منسوب کنیم. لذا از این جهت نیز تضاد فکری در تبلیغات شعوبیه ملاحظه می گردد. در هر حال این مطلب، به عنوان یک موضوع تاریخی ارائه می گردد زیرا منسوب نمودن سامانیان به فارسها فاقد دلایل تاریخی می باشد البته این مسئله در عین حال یک موضوع روانشناختی شعوبیه نیز هست. چونکه آریاگرایان بدون دلایل منطقی و تاریخی و صرفا با در دست گرفتن امکانات مالی و ارتباطی کشور، با تبلیغات گسترده تلاش دارند به هر صورتی است این سلسله را غیر ترک نشان داده و فارس بودن آنها را غیر قابل شک و شبهه جلوه دهند.

۵-برهان نام خارجی و جدید بودن زبان فارسی

اسامی قومی (Ethnonyms) از نام بیرونی و درونی تشکیل می شود، نام بیرونی (exonyms) نامی است که از خارج و بیرون از قوم به آنها داده می شود و نام داخلی (autonyms or endonyms) نامی است که خود قوم به خودشان می گویند. نبود نام درونی، در مورد یک قوم، موجب بوجود آمدن سوالهای مشخصی در مورد آن قوم می گردد. [ماخذ ۲، بابک جوانشیر]

▪ زبان دری: هرچند این نام توسط الفهرست، ابن مقفع و سامانیان به کار برده می شود، اما معنی «در/قاپی» و «دربار/سارای» را می دهد، یعنی در آن مقطع هیچ قومی این نام را به نام خود متعلق نمی دانند.

▪ پارسی/ زبان فارسی: واژه پارسی یا فارسی در دوره های اول اسلام برای این زبان به کار نمی رفت، در آن زمان زبان پهلوی بکار می رفت، واژه پُرس، پارس و فارس برای مردم و کشور به کار می رفت. در نامه پیامبر (ص) آمده است: «من محمد رسول الله الا کسری عظیم فارس...»

▪ زبان تاجیکی: دهخدا معنای این کلمه را این گونه می آورد: به کودکان عرب که در میان عجم بزرگ می شدند تازیکی یا تاجیک می گفتند همچنین تاجک و تازیکی و تاجیک به غیر ترک ها می گفتند. یعنی لغت تاجیک نیز یک نام خارجی برای این قوم بوده است.

این موضوع دلیلی بر این مدعاست که دری، فارسی و تاجیکی را هیچ قومی خود بر خودشان ننهاده اند. در حالت سلبی می توان گفت در واقع چنین قومی وجود نداشت که این نامها را بر خود بگذارند.

۶-براهین زبان شناختی

۶-۱-تغییرات زبانی فارسی تحت تاثیر زبان عربی

طبق منابع مختلف (متخصصین علوم داده ایران و ...)، میانگین سهم کلمات عربی در واژگان فارسی ۵۵-۶۰ درصد، ترکی ۱۵-۲۰ درصد، لاتین ۵ درصد، فارسی ۱۵-۲۰ درصد است.

سوال این است در زمانی که سیستم های ارتباط جمعی و امکانات اجتماعی اینقدر ضعیف بودند چگونه در همان ابتدای پیدایش نوشته های فارسی، ۶۰ درصد دایره لغات را عربی تشکیل می داد؟

در حالیکه در زبان ترکی، کلمات دخیل عربی بتدریج صورت گرفت، نسبت واژه های عربی در کتاب های دده قورقود، قوتادقوبیلیک، دیوان حکمت یسوی بسیار کم (۴-۵ درصد) بود، در دیوان ترکی قاضی برهان الدین، نسیمی در حد متوسط ۳۰ درصد و در فضولی به ۵۰ درصد می رسید، این نسبت در نوشته های شاعران دیگر و خصوصا در اشعار عاشقها و در وزنهای هجایی بسیار اندک بود.

- برای یافتن پاسخ، دانستن زبان های کرئول و خصوصیات خاص زبان فارسی و بر این مبنا دانستن توازن جمعیتی منطقه در آن زمان ضروری است:

۱-ابتدا اشاره ای به پدیده کرئول شدگی می کنیم. در میان بازرگانان و نخبگان منطقه، به صحبتها و گفتارهای اشاره ای، که عموماً از کلمات غیرتصریفی تشکیل میشوند، زبان ساوئر می گویند (از واژه اسپانیایی 'Saver' دانستن). این زبان کمی تکامل یافته و به سطح زبان پیچین (انگلیسی pidgin) و سپس به زبان کرئول (انگلیسی creole، اسپانیایی criollo)، تبدیل می شود.

در دنیای کنونی به دلایل مختلف اجتماعی و تاریخی می توان زبان های ترکیبی مختلفی را دید که به سطح زبان مادری رسیده اند، زبان های کرئول فرانسوی در هائیتی، مارتینیک، گوادلوپ قابل ملاحظه می باشد، در جامائیکا زبان کرئول انگلیسی صحبت می شود. زبانهای کرئول پرتغالی و هلندی نیز وجود دارد. [ماخذ ۲، بابک جوانشیر، ص. ۱۲۹]

açıqlamalı dilbilim terimləri sözlüyü, berkə vardar.babək cavanşir (2018/8/11)

(۲) چنانچه در بخش دلایل جمعیتی اشاره می‌شود ویژگی خاص واژه‌های عربی در فارسی و تفاوت آن با زبان عربهای مرسوم نشان می‌دهد گویش خاصی از عربی وارد زبان فارسی شده است. به عبارت دیگر در مرحله تشکّل زبان فارسی اقوامی عرب با لهجه خاص به منطقه آمده ویا آورده شده اند.

به عنوان نمونه کلمات عربی در فارسی:

(۱) واژه هایی مانند عصر، تاریخ، شهید به همین صورت در زبان عربی عمومی نیز به کار می‌روند.

(۲) -برخی از واژه‌های عربی در فارسی با یک کلمه عربی مجزا دیده می‌شود: حاشیه به جای هامش، جدیدچاپ به جای اعاده‌الطبع، ذخیره به جای احتیاطی، منابع به جای مصادر.

(۳) -گاه معانی مختلف جدا از معانی عربی به کار می‌رود: حریص در عربی در معنای مثبت اشتیاق و در فارسی در معنای منفی طمع بکار می‌رود. جریمه در عربی جنایت، در فارسی غرامت؛ عکس در عربی متضاد، در فارسی تصویر؛ انقلاب در عربی کودتا، در فارسی خیزش و شورش؛ تخلف در عربی پسروی، در فارسی مخالفت؛ تقلّب در عربی تغییر و تحول، در فارس تزویر؛ فرض در عربی اجبار، در فارسی احتمال؛ شعور در عربی احساس، در فارسی ادراک معنی می‌دهند؛ و... تعارف، قرار، کثیف، موظف و بسیاری دیگر از اینگونه لغات را می‌توان مثال آورد. [ماخذ ۳۴: واژگان تحول‌یافته عربی در فارسی...، ربابه رضانی، استادیار زبان و ادبیات عربی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران]

۶-۲- تغییرات گرامری زبان فارسی تحت تاثیر زبان ترکی

ویژگی‌های اصلی زبان‌های اورال-آلتایی: ویدئرمن (wiedermann استونی ۱۸۳۸) تفاوت زبان ترکی با زبان‌های هند و اروپایی، در ۱۴ ماده به صورت زیر می‌دهد [ماخذ ۲۸، هیئت، سیری در تاریخ و لهجه‌های ترکی ص ۲۶-۲۸]

۱- زبان‌های اورال-آلتای دارای قانون هماهنگی صدا می‌باشند.

۲- در این زبان ها تمایز جنسیتی گرامری وجود ندارد. به عنوان مثال در ترکی «او» هم ضمیر مذکر و هم مؤنث است. «او» گنج‌دیر». در زبان انگلیسی: «he is young, she is young». در زبان عربی: هوَ شاب، هی شابة. در زبان فارسی: او جوان است.)

▪ در بین زبانهای آریایی، زبان هخامنشی و بقول شعبی ها پرس باستانی، اوستایی، ختنی، سغدی دارای تمایز جنسیتی گرامری بوده اما زبانهای اشکانی، پهلوی، فارسی بدون جنسیت گراماتیک محسوب می‌شوند. [ماخذ ۲]

عدم وجود ضمائر جنسیتی مذکر و مؤنث در هر دو زبان پهلوی غرب ایران در قبل از اسلام، و زبان فارسی در شرق ایران در سده سوم- چهارم بعد از اسلام، نشان می‌دهد این دو زبان از نظر گرامری و جنسیتی، ساختاری مشابه ترکی پیدا کرده اند. در حالیکه در کلیه زبانهای هند-اروپایی و عربی ضمائر بر اساس مذکر و مؤنث تعریف می‌گردد و فقط در زبان ترکی فرقی بین زن و مرد ملاحظه نمی‌گردد.

■ گاه در تحلیلها، با مثال زدن کتاب دده قورقود و شاهنامه فردوسی، تفاوت برخورد به مسئله زن را عموماً به شیوه زندگی قبل و بعد از شهرنشینی پیوند می‌دهند، یعنی برابری زن و مرد را در دده قورقود، به زندگی قبل از شهرنشینی؛ و برخورد مردسالارانه و حتی محقرانه به زن در شاهنامه را، به زندگی شهری ارتباط می‌دهند. تکیه بر این استدلال نوعی تقلیل‌گرایی است، تمایز جنسیتی گرامری زبانی نیز عامل مهمی در شیوه و رفتار اجتماعی نسبت به موضوع زن و تفاوت آن با مرد محسوب می‌گردد و این موضوع اکنون نیز بوضوح در اجتماع ترکان و آریایی‌ها قابل مشاهده است.

۳- در زبان ترکی حرف تعریف وجود ندارد (متأثر از زبان ترکی در زبان فارسی نیز حرف تعریف وجود ندارد، ولی در زبانهای هند و اروپایی حرف تعریف مشاهده می‌گردد. مثال: کتاب، the book

۴- صرف در زبان ترکی توسط پسوند ها انجام می‌شود.

۵- در صرف اسماء پسوندهای ملکی بکار می‌رود (ترکی: ائویم. فارسی: خانه‌ام ویا خانه من. عربی: بیتی. انگلیسی: my home)

۶- اشکال افعال در ترکی غنی و متنوع است.

۷- در زبانهای ترکی برخلاف زبانهای هند-اروپایی، وند (affix) بعد از کلمه می‌آید.

۸- صفات قبل از اسماء می‌آیند. (بؤیوک داغ؛ کوه بزرگ/ جبل کبیر. / big mountain).

چنین شکلی از صفت و موصوف ترکی، در زبان فارسی نیز راه یافته و کلمات واحد از ترکیب دو کلمه بوجود آمده است مثل: نوروز، بدبخت، خوشنام، نیکونهاد.

۹- در زبانهای ترکی بعد از اعداد علامت جمع نمی‌آید. این قاعده ترکی، زبان فارسی را نیز تحت تاثیر قرار داده‌است، در زبانهای هند-اروپایی چنین نیست (اوچ کتاب، سه کتاب، two books، ثلاثه کُتُب).

۱۰- مقایسه با «مفعول» منه، ablatif صورت می‌گیرد (در ترکی «دن/دان» بکار رفته: «بو اوندان بؤیوکدور». در فارسی «از» بکار می‌رود: «این از آن بزرگتر است»).

۱۱- برای فعل کمکی (معین) به جای «داشتن» از فعل بودن (ایمک) استفاده می‌شود. مثال: ترکی: هاوا سوؤوقدو. فارسی: هوا سرد است.

۱۲- برای فعل منفی (نفی) علامت خاصی وجود دارد: ترکی: گئتمک، گئتمه‌مک. فارسی: رفتن، نرفتن. للذهاب وعدم الذهاب.

to go and not to go

۱۳- در زبان‌های ترکی پسوند سوال وجود دارد (می، مو): ترکی: گئتدی می؟ فارسی: آیا رفت؟ did she go? did he go?

۱۴- به جای حروف ربط از اشکال فعل استفاده می‌شود: «گئتمه‌میشدن اوُنجه. فارسی: قبل از رفتن».

■ به گفته دیلاچار، تفاوت اصلی زبان ترکی با زبان‌های هندواروپایی، ترتیب نحوی عناصر جمله (سنتاکس) است. ویژگی‌های التصاقی و هارمونی صوتی کلمات در درجه دوم اهمیت قرار دارند. زبانها را می‌توان از نظر ترتیب جمله (فاعل/S، مفعول/O،

فعل (V) به شکل زیر تقسیم نمود، به عنوان مثال: گروه زبانی SOV (ترکی، فارسی و...): «علی مکتوب یازدی/ علی نامه نوشت»؛ گروه svo (انگلیسی) «ali wrote e letter»، گروه vso (عربی) «کتبَ علی مکتوباً». [ماخذ ۲۸]

همانگونه که ملاحظه می‌گردد این قانون مهم زبان ترکی، زبان فارسی را نیز تحت تأثیر قرار داده است، و در حالی که زبان فارسی به گروه هند-اروپایی تعلق دارد، اما شکل نحوی جملات، ساختاری مشابه زبان ترکی پیدا کرده و در گروه زبانی SOV قرار گرفته اند.

۷- تأثیر ترکی بر فارسی از نظر گنجینه لغات

۷-۱- اولین لغتنامه‌های نوشته شده به ترکی و فارسی

ابتدا لغتنامه‌هایی که اولین بار در زبانهای ترکی و فارسی نوشته شده آورده می‌شود این اطلاعات، تصویری از حجم و چگونگی ایجاد لغات و مراحل آن را مستقیم و غیرمستقیم نشان می‌دهد.

۷-۱-۱- اولین لغتنامه به زبان ترکی: توسط محمود کاشغری، بنام دیوان لغات ترک (م ۱۰۷۲، ۴۶۴ هجری) نوشته می‌شود. این کتاب شامل ۹۰۰۰ واژه ترکی است که با مشقاتش ۲۵۰۰۰ لغت را شامل می‌شود، هدف از نوشتن کتاب، آموزش ترکی به اعراب بوده است. می‌توان گفت تقریباً کلیه لغات کتاب عیناً و یا با تغییرات آوایی در زبان ترکی امروزی کاربرد دارند.

اولین فرهنگ لغت فارسی «لغت فُرسِ اسدی» (۱۰۸۲-ق. ۴۷۵)، مرکب از حدود ۱۲۰۰ کلمه، عموماً از کلمات فارسی، پهلوی و سغدی و کمی ترکی تشکیل شده است. در این کتاب نیمی از لغات در زبان فارسی امروزه، مرسوم و شناخته شده نیستند.

■ ذکر نکته ای لازم است، عموماً شعوبیه تلاش دارد بعد از «لغت فُرسِ اسدی»، کتابی به نام تاج المصاDIR (نوشته شده در ۵۳۶ هجری، ۱۱۴۲ م.)، به عنوان فرهنگ فارسی به ابوجعفر بیهقی (متوفی ۵۴۴ ق) نسبت دهند. این کتاب در سال ۱۳۲۰ هجری قمری (۱۹۰۲ م.) در هند چاپ شده است، کتاب نوشته شده توسط ابوجعفر بیهقی، یک فرهنگ لغت عربی به عربی می‌باشد (منبع ۳۸: ص ۶۱) و بعد ها معادل‌های فارسی توسط کاتبان به آن اضافه شده است. تا زمانی که یک مطالعه درست و آکادمیک انجام نشده، نمی‌توان در مورد زمان نگارش اضافات فارسی کتاب، سخن دقیقی بیان نمود. تاج المصاDIR دارای ۱۷۰۰۰ مصدر عربی است، در نسخه‌هایی که دارای اضافات است تلاش شده ۱۷۰۰۰ لغت عربی، حدوداً با ۹۰۰ کلمه فارسی معنی گردد، و بدین منظور از عبارتهای ترکیبی وسیعی استفاده شده که بسیاری از آنها در زبان فارسی کنونی نامفهوم می‌باشد. به عنوان مثال، بیش از ۲۰۰ کلمه با پسوندهای «فا، فرا» درست شده که عموماً معانی شناخته شده ای در زبان فارسی کنونی ندارند (مثلاً: فاکردن، فانوبیدن، فارفتن، فراکردن، فرارفتن). به نظر می‌رسد فارسی در این مرحله به نثر تکامل یافته ای نرسیده بود.

اگر مقایسه ای اجمالی داشته باشیم موضوع روشنتر می‌شود، در تاج المصاDIR تنها ۹۰۰ کلمه فارسی در مقابل ۱۷۰۰۰ مصدر عربی استفاده می‌شود، در حالی که در لغت نامه صحاح العجم، در مقابل ۵۰۰۰ کلمه پهلوی-فارسی، حداقل ۴۷۰۰ کلمه ترکی به کار رفته است. در این کتاب واژه‌های که به عنوان لغات زبانهای فارسی و پهلوی داده شده دارای لغات سینونیم و مترادف

زیادی هستند که به صورت یک زبان واحد آورده شده اند و اگر این مترادف ها را در نظر بگیریم، تعداد واژه های ترکی در همین لغتنامه بسیار بیشتر از مجموع واژه های پهلوی و فارسی می باشد. [مثلاً کلمه آلچی ترکی با سه واژه لهجه های مختلف پهلوی فارسی یعنی «آژه، آهک، صاروج» بیان شده است. ویا ارسلان: شیر، هُزیر.]

در این مورد به نکته دیگری اشاره می شود، عدد ۱۷۰۰۰، در نزد شعوبیه قدیم معنای خاصی دارد، انتخاب تعداد ۱۷۰۰۰ کلمه عربی در تاج المصادر، و همچنین جمع آوری همین تعداد احادیث در کتاب الکافی شیخ کلینی، و تاکید بر عبارت «الکافی کاف لشیعتنا» توسط تهیه کنندگان کتاب مذکور خیلی تصادفی نخواهد بود. خصوصاً وجود احادیث جعلی دال بر تحریف قرآن، و تاکید بر وجود حجم سه برابری آن نزد اولیاء این قوم، نمی تواند با رقم ۱۷۰۰۰ و عزیز شمرده شدن این عدد نزد شعوبیه بی ارتباط باشد. و طبیعتاً جای تحقیق و تفحص را دارد.

۷-۱-۲- دومین فرهنگ لغت ترکی به نام مقدمه الادب توسط زمخشری خوارزمی (م. ۱۱۱۳-۱۱۲۸-هـ. ۵۰۶-۵۲۲) نوشته شده است. این کتاب در واقع برای آموزش زبان عربی به ترکان نوشته شده است، کتاب حاوی بیش از ۲۰۰۰۰ کلمه ترکی است (منبع ۲۶: کریمی، ص ۱۵). البته در نسخه های بعدی کاتبان معادل های فارسی نیز بر آن افزوده اند. به گفته کارشناسان فارسی، این فرهنگ دارای بیش از ۵۰۰۰ کلمه فارسی می باشد (منبع ۲۶: کریمی، ص ۲۰).

▪ دومین فرهنگ فارسی به نام فرهنگ قوأس توسط مبارک شاه غزنوی نوشته شده است: (م ۱۳۰۰-ه. ق ۶۹۹). این لغتنامه حدوداً شامل ۱۴۰۰ کلمه است، با توجه به بررسی اولیه که انجام شده (جفرلی)، تقریباً ۳۸۰ کلمه وجود دارد که در حال حاضر در فارسی استفاده نمی شود و ۱۲۰ کلمه دارای ریشه ترکی بوده و باقی مانده ۹۰۰ کلمه در فارسی استفاده شده است، البته برخی از آنها به ندرت، و فقط در ادبیات استفاده می شوند.

۷-۱-۳- سومین فرهنگ لغت ترکی به نام «تبیان اللغات التترکی علی لسان قانقیلی» نوشته محمد ابن قیس خوارزمی است. کتاب فرهنگ عربی به ترکی است. هرچند نام آن در کتاب ابن مهنا ذکر شده، اما تاکنون نسخه ای از آن به دست نیامده است. لذا می توان گفت عملاً سومین فرهنگ لغت ترکی، صحاح العجم نوشته فخرالدین هندوشاه نخجوانی، ادیب و صاحب منصب دولتی در تبریز می باشد که در سال (م. ۱۲۷۹-۶۶۷ هـ) می نویسد. وی این کتاب را برای آموزش فارسی و پهلوی به ترکان نوشته است، شرح کلیه لغات فارسی- پهلوی و بعضاً عربی تماماً به زبان ترکی آذربایجانی می باشد. کتاب به اتابک لرستان بنام نصرت الدین احمد بن یوسف شاه اتحاد شده است. فخرالدین هندوشاه در سال ۷۲۸ هجری قمری (۱۳۲۸ میلادی) درگذشت [منبع ۲۷، ص. VI]. این کتاب حاوی بیش از ۴۷۰۰ لغت ترکی می باشد. کتاب شامل حدود ۵۰۰۰ واژه فارسی-پهلوی و گاهی عربی می باشد که فقط نزدیک به ۲۴۰۰ لغت شناخته شده در فارسی است که البته تعدادی فقط در ادبیات کاربرد دارند.

سومین فرهنگ لغت به زبان فارسی در کنار صحاح العجم، فرهنگ صحاح الفرس است که توسط شمس الدین محمد هندوشاه نخجوانی فرزند فخرالدین هندوشاه نخجوانی در سال ۷۲۸ هجری قمری (۱۳۲۸ میلادی) نوشته می شود. این فرهنگ لغت از

- ۲۲۵۰ کلمه فارسی تشکیل شده است. من (جفرلی) تحلیل ساده ای انجام دادم، از ۲۲۵۰ لغت کتاب، حدود ۳۰ درصد آن در فارسی غیر متداول، حدود ۱۵۰ لغت دارای ریشه ترکی و حدود ۱۴۰۰ لغت در زبان فارسی فعال می باشد.
- می توان گفت بعد از صحاح الفرس عملاً نوشتن فرهنگ فارسی، خصوصاً فارسی سره، بعد از قرن ۱۳-۱۴ میلادی حدوداً ۳۰۰-۴۰۰ سال متوقف می شود و بعضاً فقط در کنار فرهنگهای ترکی، لغات فارسی نیز آورده می شود.
- ۷-۱-۴- نوشته شدن دهها فرهنگ لغات ترکی در قرن سیزده میلادی و بعد: [ماخذ ۲۸. هیئت ص. ۸۰]
- ۴- کودنکس مانیکوس یا مجموعه قیپچاق (م. ۱۳۰۳).
- ۵- کتاب مجموع ترجمان ترکی و عجمی و مغلی و فارسی (۱۲۴۵ میلادی در مصر نوشته می شود).
- ۶- ابوحیان اندولسی، -کتاب الادراک للسان الاتراک، ۱۳۱۲. الدرۃ المضية و الغت التریکیه
- ۷- کتاب حلیۃ الانسان و حلیۃ اللسان: جمال الدین ابن مهنّا-آذربایجان (۱۳-۱۴ عصر)
- ۸- کتاب القوانين الکلیه لضبط اللغه التریکیه: دوره مملوکها در مصر.
- ۹- کتاب التحفة الزکیه فی اللغة التریکیه: م. ۱۵-جی عصر
- ۱۰- کتاب بلغة المشتاق فی لغة الترك و القفچاق: جمال الدین ابومحمد عبدالله التریکی، ۱۴. عصر
- ۱۱- بدایع اللغات: طالع هراتی ایمانی (هـ ۱۰۸۴، م. ۱۶۷۳)
- ۱۲- لغت ابوشکا: قرن ۱۶ (ابوشکا به معنی پیرزن می باشد).
- ۱۳- لغات فضل الله خان: قرن ۱۷. هند، به توصیه اورنگ زیب جانشین بابر شاه
- ۱۴- کتاب زبان ترکی: به توصیه اورنگ زیب توسط یعقوب چنگی نوشته می شود.
- ۱۵- سنگلاخ: نوشته شده توسط میرزا مهدیخان استرآبادی منشی نادرشاه، جهت شرح کتب نوایی.
- ۱۶- خلاصه عباسی: محمد خوئی نوشته و به عباس میرزا تقدیم می کند.
- ۱۷- التمغای ناصری: شیخ محمد صالح،
- ۱۸- بهجت اللغات یا لغت فتحعلی خان قاجار:
- ۱۹- لغت شیخ سلیمان افندی بخارائی
- ۲۰- در کنار فرهنگهای نمونه فوق الذکر، فرهنگ لغاتی نیز توسط تورکولوگهای معروف دنیا مثل رادلف و وامبری و دیگران نوشته می شود [ماخذ ۲۸، ص. ۹۳]
- ۷-۱-۵- چنانچه اشاره شد پس از قرن چهاردهم میلادی (هشتم هجری) نگارش فرهنگ لغت به زبان فارسی ناب (فارسی سره) متوقف شد و بعد آن بود فرهنگهای فارسی همراه با لغات عربی و ترکی در هند نوشته می شود: (فرهنگ جهانگیری م. ۱۶۰۸ هیند،

برهان قاطع م. ۱۶۵۲ هیند، فرهنگ رشیدی م. ۱۰۶۴ هیند، غیاث اللغات م. ۱۸۲۶ هیند، فرهنگ نظام م. ۱۸۸۸ هیند، فرهنگ آندراج م. ۱۸۹۰ هیند).

نکته قابل توجه این است که این لغتنامه‌های فارسی تماماً در هند نوشته می‌شوند، و این مربوط به زمانی است که انگلیسی‌ها توسط کمپانی هند شرقی در سالهای ۱۶۰۰ به آنجا راه پیدا می‌کنند، البته مهم نیست که کتاب‌ها به کدام پادشاه ترک و یا به کس دیگر تقدیم شده مهم اینست که چه نیروهایی مشوق پشت پرده نوشته شدن این کتاب‌ها بودند؟ ارتباط بین آنها و استعمارگران انگلیسی چگونه بوده است؟ آیا این کارها در راستای احیای شعوبیه جدید بوده است؟ هر کدام جای بررسی و تحقیق دارند.

بررسی فرهنگ لغات فارسی سره که در بالا ذکر شد نشان می‌دهد عملاً از زبانهای پهلوی، سغدی و دیگر زبان‌های آریایی به فارسی بیش از ۱۴۰۰ کلمه راه نیافته است. با توجه به تثبیت‌های آقایان باطنی و خانلری در بین لغات فوق حدوداً ۲۰۰ فعل متداول فعال وجود دارد و در جوار آن حدوداً ۱۰۰۰ واژه فارسی متداول وجود دارد و مابقی نیز لغات فارسی سره نادری هستند که توسط مردم قابل فهم نبوده و گاه گذاری توسط متحیران و والهین زبان فارسی در کتابهای خاص بکار می‌رود.

۷-۱-۶- فرهنگ لغات پهلوی و اوستایی

در لغتنامه نویسی فارسی، لغات پهلوی عملاً به صورت یک پیشداوری شعوبی، به نوعی روایت کلان تبدیل شده است. مفهوم روایت‌های کلان (اوست آنالیتی metanarrative)، از نظر فیلسوف معاصر لیوتارد، گفتمان و نظریاتی هستند که در عصر روشنگری، جهت مشروعیت دادن و غیرقابل شک نشان دادن بعضی مسائل علمی و حکومتی ایجاد شده است [ماخذ ۴۰]، و چنان حقیقی نشان داده می‌شود که نیازی به ابطال‌گرایی حس نمی‌شود. زبان پهلوی و فرهنگ لغات پهلوی را باید در ردیف چنین گفتمانهایی قرار داد، که بطور گسترده توسط شعوبیه استفاده می‌شود.

در لغتنامه‌های فارسی عملاً لغات پهلوی مثل چماق بالاسر و یا مثل شمشیر دموکلس بالا سر آدمی قرار می‌گیرد هر موقع از نظر ریشه‌شناسی و خصوصاً عایدیت لغت به زبان ترکی مورد شبهه قرار می‌گیرد، نویسنده شعوبی بلافاصله لغت را پهلوی، قلمداد کرده راه را برای هرگونه شک و تردید و تفسیر و تاویل می‌بندد. گویا دیگر در فارسی بودن لغت نباید شک نمود. این طرفند بطور گسترده توسط عمید، معین و خصوصاً شعوبیانی مثل یحیی ذکا استفاده می‌شود. به عنوان نمونه در حالیکه کارشناسان زبده فارسی می‌گویند فارسی بیش از هزار لغت از گذشتگان نگرفته ولی آقای ذکا برای زبان آذری-فارسی، لغتنامه ای ۳۰۰۰ واژه ای می‌نویسد و هر جانیز کم می‌آورد می‌نویسد لغت پهلوی می‌باشد.

در حالیکه اگر به واقعیت قضیه پی ببریم لغات پهلوی چیزی جز روایت کلانی از یک سری لغات مبهم و غیرشفاف و ناشناخته نبوده و فقط با تبلیغ و پرده پوشی حقیقت، آن را لغاتی قدیمی و اصیل ساسانی و هخامنشی قلمداد می‌کنند. و البته قلم زنان خارجی که طبق یک پروژه و بصورت سفارشی لغتنامه و یا کتاب دیگر می‌نویسند درست در همین راستا قلم می‌زنند.

▪ حال نگاهی به منابع موجود در این زمینه می‌اندازیم:

اگر به مآخذ کتاب مکنزی نگاه کنیم، ایشان در مقدمه مآخذ مورد استفاده را چنین می‌نویسد: «برای کاستن از شماره واژه‌های مبهم، لازم بود که بر واژه‌های ساده‌تر متنهایی از نوع کارنامه اردشیر بابکان، دادستان مینوی خرد، ارداویرازنامه، بُندهشَن و متنهای پهلوی ویراسته جاماسپ آسانا تکیه کرد. گرچه از برگردانهای پهلوی متنهای اوستا (وندیداد، یسنا، ویسپرد) نیز استفاده شد. اما بسیاری از واژه‌های تخصصی آنها حذف شده‌اند.»

▪ از آنجاییکه مآخذ اصلی لغات پهلوی، کتاب اوستا و متون پهلوی جاماسپ آسانا می‌باشد لذا ابتدا نگاهی به این منابع می‌اندازیم. شاید لبّ کلام را از زبان آقای اسماعیل هادی بشنویم: «موضوع اینست که علیرغم اینکه تبلیغات زیادی در مورد قدمت هزاران ساله زرتشت انجام می‌شود ولی کتابی بنام اوستا بنام او وجود نداشت، در سال ۱۷۷۱ فردی فرانسوی بنام انکتیل دوپرون (anquetil duperon) در هند از طریق موبدان هند، مطالبی را که بصورت شفاهی سینه به سینه منتقل شده بود بر روی کاغذ می‌آورد، و با نام اوستا چاپ می‌کند و این کتاب به عنوان مرجع اصلی دین زرتشتی و در عین حال منبع اصلی لغات پهلوی و فارسی قرار می‌گیرد (مآخذ: س. ن. سولوکوف: زبان اوستایی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات ۱۳۷۰ ص: هشت. اسماعیل هادی، وارلیق ۱۲۳، ص ۳۴).»

▪ از محققین تاریخ کتابت اوستا، آقای محمدتقی راشد محصل در کتاب اوستا، در صفحات ۴۶-۵۰ مطالب مفصّلی در مورد نحوه جمع آوری کتاب اوستا دارد که ماحصل آن چنین است: «تاریخ مطالعات دین زردشتی یا به تعبیر دیگر کتاب اوستا را می‌توان به دو دوره تقسیم کرد دوره اول پیش از انکتیل دوپرون، و دوره دوم از بورنوف (burnouf) به بعد. نخستین آگاهی‌ها در باره زرتشت و دین او را حدود سال ۴۵۰ پ.م. در نوشته‌های یونانی می‌بینیم که هر چند این نوشته‌ها باقی نمانده است... در سال ۱۵۹۰ م. برنابه بریسون در کتابش و در سده بعد اروپاییان به هند رفتند و نوشتند که دین زردشتی در آنجا زنده است... شاردن در سفرنامه خود اشاراتی به این دین داشت و توماس هاید (thomas hyde) در ۱۷۰۰ م. کتابی در مورد دین‌های ایرانی انتشار داد و به این نکته دقیق توجه نمود که برای شناخت یک دین باید به منابع درونی و نوشته‌های اصیل آن دین توجه نمود... سرانجام انکتیل به عنوان یک سرباز به خدمت کمپانی هند درآمد و در ۱۷۵۵ از راه دریا به هند سفر کرد، او با تحمل مشکلات فراوان از طریق داراب کرمانی شاگرد موبد جاماسپ زبان پهلوی و اوستا را آموخت و در ۱۷۶۱ به آکسفورد رفت و دستنویس‌های خود را با اوراقی که در آکسفورد بود مقایسه کرد و پس از ده سال کار، سرانجام در سال ۱۷۷۱ ترجمه زُندِ اوستای خود را در سه جلد انتشار داد.» [مآخذ ۴۶، اوستا، راشد محصل، صفحات ۴۶-۵۰].

راشد محصل چنین ادامه می‌دهد: «در سال ۱۷۹۳ سیلوستر دوساسی (sylvestredesacy) در باره کتیبه‌ها و سکه‌های دوره ساسانی کتابی نشر داد، بر این اساس میتوان گفت، پهلوی زبان اوایل دوره ساسانیان و زبان دربار بود. اردشیر بابکان بدان زبان بیان مقصود می‌کرد و از طریق ترجمه‌های پهلوی (زند) از کتاب اوستا نیز استفاده می‌کرده است، بنابراین زبان اوستا کهن

تر از پهلوی است [ص. ۵۰]. در این زمان ویلیام جونز (۱۷۴۶-۱۷۹۴) بنیان گذار انجمن آسیایی کلکته، نیز طی مطالعاتی ابتدا به اشتباه فکر می کرد زبان زند اوستا گویشی از سانسکریت و زبان پراکری (گویشهای عامیانه هند) می باشد ولی در ادامه کارهای پژوهشی به این نتیجه درست رسید که زبان زند، یا همان اوستایی، از زبان سانسکریت جدا نشده بلکه هر دو از منبعی کهن تر گرفته شده اند [ماخذ ۴۶، ص. ۵۱].

اوژن بورنوف (eugene burnouf) قبل از نوشتن کتاب "ترجمه و تفسیر یسنا" در سال ۱۸۳۳، کوشید تا اوستا را به کمک ترجمه انکتیل دوپرون بخواند، اما دید این ترجمه به منظور او کمک نمی کند زیرا کار انکتیل دو عیب اساسی داشت. یکی آنکه پارسیانی که به او زبان آموخته بودند پهلوی و اوستا را بخوبی نمی دانستند و در نتیجه دانسته های انکتیل بر پایه استواری بنا نشده است دوم اینکه زبان سانسکریت کا یآوری راستین برای شناخت اوستا بود در آن زمان شناخته نشده بود [ماخذ ۴۶، ص. ۵۲].

زبان اوستا دارای دو گویش قدیم و جدید است که از جهت اوایی، دستوری و واژگانی با یکدیگر متفاوت اند، اما ویژگی های مشترکی دارند. در اوستایی ضمیرها، صفت ها و اسامی هر یک دارای سه شمار (مفرد، مثنی، و جمع) و سه جنس (مذکر، مؤنث، خنثی) و هشت حالت صرفی (نهادی، رایی، بایی، برایی، ازی، وابستگی، دری، آیی) هستند [ماخذ ۴۶، ص. ۶۴].

▪ مسئله اینجاست کتابی که قدمت کتابت آن ۲۵۰ سال می باشد به عنوان مرجع لغات زبان اوستایی و پهلوی قرار گرفته و به عنوان لغات زمان ساسانیان یعنی با قدمت ۱۵۰۰-۱۶۰۰ سال به مردم، نویسندگان و پژوهندگان ارائه می گردد.

▪ در مورد صحت و سقم مطالب اوستا نظر جناب دکتر موسی جوان «ماخذ ۴۷، کتاب تفسیر اوستا و ترجمه گاتاها» در صفحه ۶۰ چنین می نویسد: «تردید نیست که گفته های مرحوم پورداود ویا شاگردان آن مرحوم امثال دکتر فرهوشی و دکتر احسان یار شاطر که جزوات کنونی اوستا را به خود زردشت منتسب میدارند و یا گاتاها را کلام خود زردشت می پندارند عاری از حقیقت می باشد.»

و باز می نویسد: «جزوات اوستا پس از سوزانده شدن توسط اسکندر مقدونی از بین رفت... و نام و نشانی از این جزوات باقی نماند مگر کتاب وندیداد که مندرجات آن همه موهومات و خرافات بوده و کسی با انتشار آنها مخالفت نداشت... و جیمس دارمستتر توضیح می دهد که چگونه افکار افلاتون پس از حمله اسکندر در ایران باستان رواج یافته و در باز نویسی کتاب گاتاها و یسنا تاثیر گذاشت.»

▪ هر چند وضعیت متون پهلوی جاماسب آسانا نیز خیلی متفاوت تر از وضعیت اوستا نمی باشد ولی بحث را کوتاه می کنیم اطلاعات بیشتر در صفحات ۱۵-۴۵ ماخذ ۴۹ قابل رجوع می باشد.

▪ به بیانی روشنتر وقتی صحبت از لغات پهلوی می‌رود عملاً با لغاتی مواجه هستیم که بیش از ۲۵۰ سال قدمت ندارند ولی حرکت شعوبی، در طول قرن گذشته، این لغات را به عنوان لغاتی که گویا در زمان ساسانیان و هخامنشیان عیناً رواج داشتند ارائه داده‌اند.

به عنوان مثال وقتی ما از دده قورقود سخن می‌گوییم هر چند اشارتی وجود دارد که داستانها مال قبل از اسلام بوده است اما چیزی که به عنوان زمان رواج لغات مندرج در آن قابل استناد می‌باشد نهایتاً نمی‌تواند از تاریخ نوشتاری آن یعنی سال ۱۰۵۲ م. فراتر رود. و یا به عنوان مثال وقتی از لیلی مجنون فضولی و لغات آن صحبت می‌رود نمی‌توان لغات آن را به تاریخ قدیمتر از تاریخ کتابت آن یعنی سال ۱۵۳۵ میلادی برد هرچند داستان لیلی مجنون صدها سال قبل از آن نیز وجود داشت. در واقع در هر متن تاریخی، تمامی متن و لغات آن، در طی زمان تغییر یافته، حذف و اضافه می‌شوند و نهایتاً زبان زمان کتابت را می‌یابند. در مورد لغات پهلوی و اوستایی، تلفظ، شکل گرامری و نحوی لغات پهلوی و اوستایی در زمان ساسانیان و هخامنشیان هر چه باشد، ما شکل نهایی لغات را با تمامی تغییرات آوایی و معانی آنها، در زبان افرادی می‌بینیم که متعلق به سال ۱۷۷۱ می‌باشند. یعنی اگر کسی صحبت از لغت ایرانویچ، و ایرانشهری و غیره می‌کند در واقع از لغتی صحبت می‌کند که در سال ۱۷۷۱ مکتوب گشته است و نه تاریخی قدیمتر از آن. و این لغت هیچ ارتباطی با نوع لغتی که در زمان ساسانیان و هخامنشیان تلفظ می‌شد ندارد. ولی متأسفانه شعوبیه با انواع طرفندها بویژه با مبهم سازی و عدم شفافیت و در دست گرفتن تمامی امکانات تبلیغی مملکت، می‌خواهد این فکر را به خواننده القا کند که گویا این لغات همانهایی هستند که عیناً در دوره باستان بکار می‌رفتند. در هر حال در زمان کنونی با عمومیت یافتن شبکه‌های ارتباط جمعی، دیگر این طرفند خیلی کارساز نخواهد بود.

▪ در جهتی کنترل راستی آزمایی مطالب فوق و لغات این زبان، از آنجاییکه فرهنگ مکنزی از معتبرترین لغات پهلوی در نزد شعوبیه است به عنوان معیار انتخاب شده، تعدادی از لغات مشترک ترکی، فارسی و پهلوی، که ریشه ترکی دارند به شکل زیر ردیف می‌شود، این لغات در قدیمیترین لغتنامه‌های ترکی شرقی و ترکی آذربایجانی آمده است.

آرمود (پهلوی: اُرمود)، آخور (در پهلوی گوستان ازگوسپند)، آشموغ/بددین (از فعل آشماق)، انار، انارگیل، آرشین، بادام (در پهلوی: وادام)، باغ (در پهلوی بویستان، باغ از باماق و باغلاماق است)، بانو، بئل، برنج (دانه و فلز)، بُرج، بگ، پیه (چربی)، پنیر، پنبه، تخم (توخوم، از دوغماق)، تُرش، ترازوق، (تره‌زی، ترازو، از تارماق و تارازماق)، تنبک (دونبک)، جادوق (جادی)، چنگ، چابک (چابوق)، چادر (از چاتماق/ چتیر، در پهلوی ویان)، چکش (چکمک/چکیش)، چنبر (چن+بور، از بورومک)، چوب (چوُپ)، خان/ خانه (در پهلوی: مان از ماندن و کدگ/کده)، داغ، دام (تله، از دام و ائو ترکی خیلی قدیمی)، داماد (دام+آد)، درزی (از تارماق و تارازلاماق)، دیو (در پهلوی مازَنیگ)، درمنه، دشمن، امید، زعفران (در پهلوی کورکوم)، سرای، سوسن، سامان، شام، شنبلیله، شانه (در پهلوی شانه/کتف و دوش گویند و شاناگ علف کش است، در ترکی: شنه گویند از لغت چنه و چنگ و چنگال گرفته شده است، در فارسی شنه به معنی آواز است)، شلوار، شفتالو (در پهلوی: شیفتالوگ)، فولاد، کوستیک (کوُستک، بند)،

کلنگ، کلوجه، کلید، کوریک، کوچک، کوی، گچ، گشنیز، گل (از گول و گولمک)، موزه (لغت پهلوی و در ترکی چکمه)، میخ (پهلوی)، میوه، میان، نخود، نماز (نوم+از، مثل ایاز، دایاز)، یوغ (یاس یئمه‌یی) [

■ از لغات فوق، در ترکی بودن آنها یک ریشه در افعال و یا اسامی ساده ترکی داشته و در اکثر لغتنامه‌های قدیمی ترکی موجود بوده و مشتقات زیادی در ترکی دارند و برعکس در فارسی بدون ریشه بوده و بصورت تک واژه وارد فارسی شده شبهه‌ای وجود ندارد، ولی بسیاری از این لغات که در فرهنگهای پهلوی مکنزی و فره‌وشی آمده، در هیچکدام از فرهنگ لغات اولیه فارسی سره مثل اسدی، قوآس و صحاح الفرس وجود ندارد در حالیکه اینها حتی در لغتنامه صحاح العجم به عنوان لغات ترکی قید گردیده است. مثل: امرو، بادام، برج، تنبک، چنگ (فقط منوچهری در شعرش بکار برده)، چکش، داغ، درمنه (فقط در اشعار شاعران ترک مثل خاقانی و نظامی دیده می‌شود)، زعفران، شنبلیله، شانه (دیرمق، فقط خاقانی و سعدی نوشته‌اند)، شغفالو (در شعر نظامی)، کلنگ (در شعر نظامی)، کلوجه، گچ، گشنیز (در شعر ناصر خسرو و سوزنی و انوری)، نخود (ناصر خسرو).

■ همچنین در مکنزی لغات پهلوی نیز دیده می‌شود هر چند در ترکی کاربرد ندارند ولی ریشه ترکی دارند مثل: آشامیدن (از ایچمک/ایشمک)، آشمان (از آسماق)، اُورزیدن (در ترکی از ائویرمک/حرکت دادن و تحوّل ایجاد کردن)، اُوز (نیرو)، در ترکی مهارت. در پهلوی اُوزوان یعنی زبان و اُوزواردن یعنی فهمیدن، افسانه و افسون (اُوسون از آو+سون)، انوش (ان/بی+اوس/عقل و هوش)، انگور، انجیر، انومید (ان+امید)، اندیشه (ان+دوش، از دوشونمک)، آساگ (آ+ساگ/بی شمار، آ+سایماق)، آتخش (آتش، اوت)، آواز (آو+ز)، آخورسالار، بای (خدا، سرور)، بزم (بزه‌مک)، خربزه (از قارپوز مثل یارپوز)، پاداش، دفتر (سومری)، دبیر و دفتر (سومری، از تیمک/تپیر)، درز (از تارماق)، دریا (در پهلوی زریه گویند، از درمک ترکی، درین، دره، دریا، درک)، دژ (از دیز و دوژمک)، زندان، گرد (قورد)، کاخ (در پهلوی: دَر، دَرَباس، کوشک، شاهینگن)، دایه (در پهلوی: دایاگ، از کلمه دایاق و دایی)، سان (روش)، هوش (اوس). [

■ بررسی ۴۰۰۰ لغت مندرج در لغتنامه مکنزی نشان می‌دهد حدوداً یک سوم لغات یعنی ۱۲۰۰-۱۳۰۰ لغت، در زبان فارسی شناخته شده می‌باشد و البته در بین اینها لغاتی هستند که فقط در ادبیات کاربرد دارند در بین این لغات حدوداً ۱۶۰ فعل وجود دارد که در فارسی کاربرد دارند، در لغتنامه مکنزی نزدیک به ۲۰۰ فعل دیگر وجود دارد که در زبان فارسی شناخته شده نیستند. بقیه لغات در فارسی شناخته شده نیستند.

■ نگاهی به زبان پهلوی ارائه شده در دوره کمپانی هند شرقی منجمله کتابهای تهیه شده مثل «متون پهلوی جاماسب آسانا»، «لغتنامه اوستایی»، «فرهنگ کوچک پهلوی مکنزی»، و مقایسه آنها با یافته‌های نادر زبان پهلوی مثل نمونه ارائه شده توسط آقای دکتر ملایری، نشان می‌دهد که زبان پهلوی دوره کمپانی هند شرقی، با زبان پهلوی کتیبه‌های دوره ساسانی فرق زیادی دارد، و عملاً ما با دو نوع زبان پهلوی مواجه هستیم یکی پهلوی دوره ساسانی با کتیبه‌های بسیار نادر چند سطری و سکه‌های

قدیمی می‌باشد و دیگری زبان پهلوی و زبان اوستایی فارسیزه شده کمپانی هند شرقی که هر کدام هزاران لغت در مجلدات قطور را دارند.

زبان پهلوی غربی دوره ساسانی زبانی بسیار محدود، فاقد آثار مکتوب و حتی فاقد یک نویسنده، فیلسوف و عالم بوده، و تحت تاثیر زبان ترکی از نظر صرف و نحو نیز دچار تغییرات شده بود عملاً بعد از اسلام یک زبان مرده محسوب میشد. از طرف دیگر زبان جدید فارسی ساخته شده در قرن دهم در ماورالنهر بصورت زبانی ریخته، کرئول و ترکیبی نیز، زبانی عقیم و فاقد قابلیت زبایی و فاقد اصالت تاریخی بوده و نمی‌توانست با پیشرفتهای زمانه هماهنگ شود. بدین سبب می‌توان گفت که هدف از پر و بال دادن به زبان پهلوی هندی توسط کمپانی هند شرقی این بود که اولاً بتواند بجای یک زبان پهلوی مرده دوره ساسانی، این تفکر دروغین و ساختگی را ایجاد کند که گویا این زبان دارای هزاران لغت بوده و لذا زبان و ادبیات و علوم پیشرفته‌ای داشته است. دوماً در مقابله با زبان ترکی، می‌خواست این تفکر را تداعی کنند که زبان فارسی نیز ساخته شده از ترکیب زبانهای دیگر در دوره سامانیان نبوده بلکه ادامه آن زبان پهلوی قدیمی و پیشرفته بوده است.

۷-۱-۷- مطالبی مشابه موارد فوق می‌باشد که سبب می‌شود متفکرانی مثل پورپیرار (تاملی در بنیان تاریخ ایران) و جاوید بگویند که: «فرهنگ اسدی طوسی ثابت می‌کند که زبان فارسی بیش از هزار کلمه نداشته است که از پهلوی و سغدی وارد این زبان شده است، در این شرایط چگونه ممکن بود در زبان فارسی بدون کمک گرفتن از زبانهای دیگر، اشعار غنی و حکمت ایجاد نمود.» [طبیعاً در چنین زبانی متون علمی و فلسفی غنی نیز نمی‌تواند ایجاد شود].

۷-۲- کلمات عربی و ترکی در واژگان فارسی

از آنجایی که از زبان پهلوی- سغدی بیش از ۱۰۰۰-۱۴۰۰ کلمه به فارسی راه نیافته، لذا نتیجه گرفته می‌شود که لغات دیگر عملاً لغات دخیل محسوب می‌شوند در این میان لغات عربی دخیل کم و بیش مشخص هستند اما در مورد کم و کیف لغات دخیل ترکی جای بحث وجود دارد، تاکنون تقریباً لغاتی را که مستقیماً از ترکی وارد فارسی گردیده مورد شناسایی قرار می‌دادند اما نویسنده این نوشته (جفرلی) کلمات ترکی دخیل در فارسی را به دو بخش تقسیم کردم. اولی کلماتی که مستقیماً و فقط با تغییر آوایی مختصر وارد فارسی شده اند و دومی لغاتی که همراه با تغییر آوایی، تغییرات هجایی و تغییر مکان هجاها وارد فارسی گشته اند، لغات نوع دوم عموماً در زبان ترکی کاربرد ندارند. در اینجا به تعدادی از این دو نوع اشاره می‌شود.

۷-۲-۱- لغاتی که مستقیماً از ترکی وارد فارسی گشته اند:

عناوین خانواده: آبجی، آدش، آغا، بابا، باجاناق، بانو، ببه، بگ، بگیم، بیبی، خاتون، خان، خانیم، خوجا (خواجه)، داداش، دایی، دده، ساغدوش، سولدوش، ماما، ننه، یار (دوست)، یئنگه،

وسائل خانه: آتش (اُود)، آچار، آستانه آستر، الک، اُتاق، اوتو، اُواجاق، ایاق، ایاقچی (خدمتکار)، باجه، بُشقاب، بشکه (بوشقا)، پلاس (پالاز)، پالان، پالتوو، پیلوو، تاغار، تابه (تاوا)، توخماق، تۆمان، تۆر (تور)، تۆره (توربا)، تُنکه (شلوارک)، تُنگ (تُنگ)، تنور،

جاجیم، چاخماق، چادر (چادیر)، چارق (چاریق)، چاقو، چانتا، چیق (چوبوق)، چتر (چتیر از چاتماق)، چکمه، چکش (چکیش)، چنگ، چنگال، چیت، چُماق، چراغ، چرک، کَفچه (چۆمچه، چَمچه)، خانه (جای خان)، خورجین، دُشک (دۆشک)، دگمه، ساج، ساچما، سارای، ساغر (از ساغماق)، سید، سُرّاغ، سرکه، شلوار، قاب، قابلاما، قاچاق، قاشق، قوطی، قولونج، قیچی، قیر، کۆرک، گُردک، گُزک (چاقوی کوچک)، گلیم، یقه....

اسامی خوردنیها: آذوقه (آزیق، از آجماق / آژماق)، آش، اشکنه (ایشگهنه)، باغلاوا، بوزباش، پاستیل (سنگلاخ: بستیل، باسلوق، باستیق)، پنیر (صاح العجم)، پیی، تُرش، چنجه، خاما، دولما، دیشلهمه، سوغات، شیشلیک، قایماق، قره قورود، قرمه (قورما)، قوورما، قیمه، کباب (کۆپمک دن)، کلوجه (کۆلچه)،

وسائل کار: آچماز (آچمز)، آرزوی (آرزو، آرانان شئی)، آهسته (آستا، آست+ا)، آستانه (آست+یانا)، آماج، آغاز (آغیز)، ارمغان، الماس (آل+ ماس هندی)، الوو، آلوو، اوستا (اوس+تا مثل یومورتا، اورتا)، آلگو (اولگو)، امید (اومود، اومماق)، بار (وار)، باروت (باریت، از بارماق، وارماق)، بازار (بزه نیلن یئر)، بالابان (بالا+بان / سس)، برابر (بیره بیر)، بزر، بزرک، بازرگان (بزیرگان)، بُنچاق، بۇران (بۇران)، بورقی (بۇرغو)، بلوک (بؤلوک)، پارچه، پته، پتک (بییتیک/کتاب و از بیتمک)، پرچین، پیستیک (پیسی)، پردو، پردی (تخته ها نازک سقف بام)، پوْشک (قرعه)، پوْچ، پوک (از پوْچالماق، سنگلاخ: پوْچاق: ایچی بوش قوون و قارپیز)، تاب/تاو، تراز، ترازو (ترهزی)، تاس (قاب)، تاسه (تاسا، نگرانی)، تالار، تلاش (تالاش)، تام (توم)، تر (ترلهمک)، تسمه، تک، تایر، تکر، تن (بدن)، تنیکه (آغ دمیر)، تومن، تولومبا (سنگلاخ)، تیان، تیانچا، تیرمه، تیکه (تکه)، جاجیم، چاق، چرخ، چلاق، چنگ، چنگک، چدن (چودن)، خیابان، سرمه (سورمه)، قپان (قاپان)، قالپاق، قلع (صاح: فالایچی)، کرخت (کیریخماق: گیجلمک)، کند، کوچه، کوی، گنبد (گونش بزکلی، گونبد)، لچک، یاتاغان، یراق (یارق، دیوان دا: یرق: زره)، یدک، یاقوت (یاکوت، طایفا آدی)، یال (فا: دراز، یال اسب و کوه)،

اسامی حیوان: آلاغ (اولاق)، اردک (اؤردک)، بارچین (نوع قماش ابریشمی)، بورچین (پرنده ایست)، بلبل (بولبول)، بیلدیرچین، ترلان، توغان، جیران، دورنا، سونا، قاطر (قاتیر)، غاز (قاز)، قوچ، قورباغه، قوش، قومرو، قیرقی، لاجین، مارال،

محصولات زراعی: آردیج (دیوان آرتج، فا: درخت عرعر)، آلی (آلو)، انار (نار، نارین)، ازگیل، اسفناج (صاح العجم)، الچه (آلوجه)، انجیر (ان+جیر)، اولنگ (اوتلوق)، باقلا، بوْتا (بوته)، بولاق اوتو، بولغور (بلغور)، پنبه (پانبیق)، تارم (تاریم)، ترخون، توت، توتون، تورپ، چغندر (چوغوندور)، چلتیک، سامان، خربزه (قارپیز)، کاسنی (سنگلاخ: قاسنی)، کاک (نوع نان خشک، قاق و قاقسیماق: قوروماق)، کاکل (معین: تورکجه یازار)، کاکوتی (کهلک اوتو)، کواک (دیوان: قلاق: ایچی بوش شئی)، ؟؟ کُتک (معین: تورکجه بیلر، کُتک)، کتل (سنگلاخ: کُتل)، کجیم (جاجیم، گئییم دن)، کچل (کچل)، کرت (کرتمک دن)، کرج (سنگلاخ: کچ، کیرئج)، کرشنه (کوروشنه)، کفک (کۆپوک)، کُرک (کۆرک)، کُرنش (گرنشمک دن)، گؤیجه (گوجه)، گون، گیج، گيله (گیله نار، نارگیل)، مرجمک، یونجه، یارپوز / یارپیز، یارمه (فا: یارما)، یاوشان (درمنه)، مئرسین (درخت مورد)،

زراعت و دامداری: آران (الچاق و ایستی یئر)، آغول، آخور، آختا، اخته (از فعل آخماق)، بار (وار، ثروت، بهره، یوک)، باغ، باغچه، باتلاق، پنهن، پولاد (فولاد)، تیمار، توخوم، جنگل، جولگه، چوبان، چای، چیم، دره، دریا، زیگیل، سورتمه، شخم، شوخوم)، طوله، قوروق، قیشلاق، کوتان، ییلاق، کولاک (کولک)، کندو، یولقون (ف: درخت گز)، اردو-نظامیگری: آتابک، آسلان، آواره (آوار ائیلیندن)، آیبک، ارسلان (ار+سالان)، اردلان (ار+دالان، دالاماقدان)، ارک (قدرت)، اردو (اوردو)، اوزمان، اوزان، ایل (ائل)، بابک، بارسچی (محافظ پلنگ شکاری سلطنتی)، باروت، بهادر (باهادیر، باتور)، بایراق، بکتاش، بگلرگی، بؤلوک (بلوک)، پاشا (صفویلر آل آلتیلارینا سلطان آدی قویوقلاری اوچون عثمانلیلاردا آل آلتیلارینا پادشاه سؤزونون ییغجاسی و کیچیلتمه سی اولاراق پاشا قویارلار)، پرچم، تابور (دسته)، تپانچه، تاراج، ترقه (تاراققا، دده قورقود)، تالان، تاوان، تپه، تنگ، تامغا، توپ، توپچی باشی، توغ (علم، پرچم)، تیر، تیول (سلطان طرفیندن گلیر و گنده ریله بیرینه وئریلن توپراق پارچاسی)، جار زدن (جارلاماق)، جارچی، جبه (دمیر پالتار، سنگلاخ، دده قورقود)، جرگه (حلقه شکار)، جیلوو (۱-یوین، ۲-گوده، ۳-اؤن، معین تورکجه بیلر)، چاپارخانه، چاووش، چوگان، چوماق، چریک، چلب، خاقان، خان، خانقاه، خانا، خیلی، داغ، دالان، درویش، تنبک (دونبک)، زورنا، ساچمه، ساغر، سالار (سردار)، سان، سانجاق، سلمان، سنگر، سوباشی (فرمانده)، شلاق، فشنگ، قالتاق، قامچی، قاییق، قهرمان (قارامان)، قوشون، کشیک، گزمه، گلنگدن، گلین، گؤمروک، ماشه (ماش)، مته (خاقان آدی، موت سؤزوندن)، یاسا (قانون)، یاسامشی (یاساماقدان، نظم و آراستگی)، یاغی (یاغمالاماقدان)، ییغو (امیر)، ینلکن،

۷-۲-۲-واژه هایی که از آمیختگی کلمات ترکی در فارسی به وجود آمده اند

این کلمات از فرهنگ لغت ارک، یا از کتب آقایان محمدصادق ناییبی، اسماعیل هادی، ارشادی فر و سایر کتب مندرج در قسمت منبع گرفته شده است [در اینجا فقط یک صفحه نمونه داده می شود برای ملاحظه لغات بیشتر به مرجع اصلی مراجعه شود (پروسه تشکل زبان فارسی):]

آرنج (آرشین: بارماق دان دیرسگه قدر اوزونلوق)، آرمان (سنگلاخ: آرزو و حسرت)، آسمان (آسماق دان)، آشامیدن (ایچمک و ایشمک دن)، آشکار (آچماق/آش+قار)، آغوش (اوووشدورماق/اوغوشدورماق سؤزوندن)، آلایدن، آلودن (آلا سؤزوندن)، آلاخون بالاخون (آل/آلا، آلابولا سؤزوندن)، آلبالو (آل)، آهسته (آستا، آست +ا)، آواره (آوار طایفاسی آدی+ه)، آواز، افسون، افسانه (اووو توتماق اوچون، تورلو سسلرله او اووسون لانیر و تله یه سالیئیر، افسون، افسانه، اوزان و آواز سؤزو بوراداندیر)، آهنگ (آ+دنگ)، آینه (آی+نا مثل دورنا)، آباد (آوا+د)، آرش (ارشک، ار+ساغ)، ابریق، (دیوان: افریق)، افشین (آو+شین، آولا ایلگیله نن)، انجیدن (یئنجمک، تیکه تیکه ائتمک)،

ان: انبر (ان+بورماق)، انبار (ان+بار/وار)، انداختن (ان+تاختن، توخونماق)، اندودن، (ان+دود، توتمک دن: دود! بولاشماق)، اندیشه (ان+دوش «رویا»+ه)، اندرون (ان+درین)، انگور (ان+قورا)، انگیزه (ان+گیز+ه: گیزیل گوج)،

بادیه (بایدا)، بار (وار، یوک، بهره، ثروت)، باران (بُوران: یاغیشلی توفان)، باقلا (باغلا)، بالش (۱-پالتار، پالاز... ۲-قیزیل گوموش
اؤلچو بیریمی)، بانگ (بان، بخار (بوغ+ار)، بخت (باخماق+ت/ نظر سالماق)، بخش (باغیش)، برنج (پوروش، پوروز)، بزرگ (بؤیوک)،
بُغرنج، بُغض (بوغولماق سؤزوندن)، بُقچه (بوغماقدان، بوخجا)، بلکه (بیل کی)، بُنجل (بُون+چول)، بلوک (بؤلوک)، بند (تورکجه
باتماق دان، بت/بند، باماق+د)، بنده (بن+ده)، بُو (پوس، پوسکورمک دن)، بوزمجه (بوزماج: کرتنکله، مثل یوسماجا)، بیزار
(فارسجا بی+زار معناسیزدیر، بزمک دن، بئز+ار سؤزونددیر)، بوق (بورغو سؤزوندن)، بهادر (باهادیر، باغاتور، باآتور، باتور، باتیران)،
بیبی (سنگلاخ دا اییی خاتون)، بیجار (چلتیکلیک)، بیستون (بگیستان، بیستان)، بُن، بنه (بینه، بینمک و مینمک دن: بیر یئرده
اوتورماق معناسیندا)، بید (بیت)، بینی (بُرون، بُرنو)، بیرون (بورون، چیخینتیلی یئر)، بومادران، بیشه (سنگلاخ: ماشا، میشه).

۸-تلاش برای تبدیل شدن به زبان عمومی و دلایل از دست دادن این امکان

زبان فارسی در ابتدا زبان متمایز قومی خاص نبود لذا استیلای قومی و زبانی نیز مطرح نبود و بدین سبب نیز به سرعت گسترش
می‌یابد. نخبگان و به ویژه ترکان حاکم نیز در این مورد یاریگر بودند. اگر بدین منوال پیش می‌رفت این زبان وضعیتی مشابه
زبان لاتین در اروپا، عمومیت پیدا می‌کرد. اما چنین نشد چرا؟

۸-۱-دخالت شعوبیه موجب برگشتن ورق می‌شود

اگر حرکت شعوبیه را بر اساس مآخذ ۱۵ در سه دوره تعریف کنیم، دوره اول در قرون ۹ تا ۱۰ میلادی در راستای برتری
طلبی‌های شعوبیه و تشبّهای عاملان آنها مثل فردوسی و ابن ندیم، این زبان به عنوان زبان خاص قوم فارس قلمداد گردیده و
به عنوان زبان شعب و قوم برتر تبلیغ گردید، چنین حرکتی دو نتیجه مهم به همراه داشت اول اینکه در نتیجه برتری خواهی،
جغرافیای گسترش آن محدودتر شده و توانایی اشاعه در بین اقوام مختلف را از دست داده نتوانست به عنوان یک زبان عمومی
در میان مردمان غیرآریایی رواج یابد. این پدیده، نتیجه سنگین دیگری بوجود آورد، این زبان از نظر خصوصیات زبانی نتوانست
از سطح زبانهای پهلوی و زبانهای قدیمی آریایی منطقه فراتر رود و به عنوان یک زبان عقیم، و غیر زایا باقی ماند و تنها خصوصیت
اخذ کلمات عربی و خصوصاً ترکی را حفظ نمود که البته جزء ذاتی و ساختاری این زبان در هنگام تشکّل در قرن ۷-۸-۹ م بوده
است.

شعوبیه در دوره دوم و در محدوده زمانی صفویه این زبان را به یک زبان شیعه غالی تبدیل نمودند و از نظر مذهبی نیز آن را
مثل یک زبان قومی محدودتر نمود.

در دوره سوم با هدایت فراماسون ها، پهلوی ها با اقدام به ایجاد زبان ناب فارسی (فارسی سره) این زبان را از منبع اصلی کلماتش
یعنی از زبان عربی و ترکی خلع کردند و شروع به خالی کردن آن از درون کرده و از محتوا خالی نمودند. این اعمال، این زبان را
چنان در وضعیت ضعیفی قرار داد که حتی به اعتراف خود کارشناسان این زبان مثل سازگارا و داریوش عاشوری، به عنوان مانعی
در مقابل توسعه و مدرنیته تبدیل گشته است.

۸-۲- علل عقیم بودن زبان فارسی

محمدرضا باطنی در مقاله اش با عنوان "فارسی زبانی عقیم؟" چنین می نویسد:

(۱) در فارسی فقط افعال ساده (بسیط) قابلیت زایایی دارند، مثلاً از فریفتن: فریفته، فریفتگی، فریب، فرینده، فریبایی، فریبندگی.

اما به عنوان افعال غیرساده، مثل «فریب دادن، نگاه کردن، گول خوردن، جمع کردن»، واژه های مشتق نمی توان ساخت.

(۲)-امروز در فارسی فعل جدیدی ساخته نمی شود. وقتی دکتر محمود هومن از کلمه فلسفه، مصدر «فلسفیدن» می سازد، آن را

بسیار ناپسند و خارج از ذوق قلمداد می کنند. چنین افعالی را افعال جعلی (تبدیلی) می نامند [منبع ۵]

(۳) در فارسی افعال ساده با قابلیت زایایی که از گذشته به ما رسیده بسیار کم بود. خانلری در کتاب «تاریخ زبان فارسی» ذکر

می کند که در زبان فارسی فقط ۲۷۷ فعل ساده وجود دارد. اما تعداد افعالی که در زبان گفتاری و نوشتاری رایج است طبق یک

تحقیق ۱۱۵ عدد است. [منبع ۵: باطنی]

در حالیکه در فارسی حدوداً ۲۰۰ فعل ساده وجود دارد، اما به گفته دکتر خانلری تعداد فعل های ساده در زبان فرانسه ۴۱۶۰

بوده، و در زبان انگلیسی حدود ۲۳۰۰۰ فعل زایا وجود دارد.

من (جفرلی)، یک جستجوی ساده در فرهنگ لغت ارک انجام دادم. در این فرهنگ لغت، ۲۵۰۰ فعل ساده (آچماق «بازکردن»،

اوخوماق «خواندن»، گوژمک «دیدن»، باخماق «نگاه کردن») وجود دارد.

بجز اینها در زبان ترکی پسوندهای فعل ساز وجود دارد که از اسم و صفت و فعل، فعل جدید (افعال تبدیلی) می سازند که قابلیت

زایایی دارند. این پسوندها عبارتند از «لاماق، لانماق، لاشماق، له مک، لنمک، لشمک، لشدیرمک، لندیرمک...، لتمک، لتدیرمک،

دور/دیر و...». با کمک این پسوندها امکان ساختن فعل از هر اسمی وجود دارد و این قاعده آنچنان رایج است که هرکسی حتی

انسان بدون تحصیل مدرسه ای نیز با کلمه جدید هم می تواند فعل بسازد، این پسوندها غنای فعلی را در ترکی افزایش زیادی

می دهند. مثل «تلفن، تلفنلاشماق: بهم دیگر تلفن کردن. آنالیز، آنالیزله مک: آنالیز کردن» و این افعال تبدیلی نیز زایا هستند

«تلفنلاشان، آنالیزله یین، سو (آب): سولاما، سولایان، سولاییجی، سولاندیرما (آب، آبیاری، آبیاری کننده، آبدار نمایی)»...

اگر افعال تبدیلی که زایا هستند به افعال ساده اضافه کنیم تعداد اینگونه افعال زایا در ترکی حداقل به ۲۶۰۰۰ فعل می رسد ۲۷.

(۴)- خانلری در صفحه ۳۳۱ تا ۳۳۳ کتاب «تاریخ زبان فارسی» می نویسد: «پس از قرن هفتم هجری (۱۳ میلادی) پیشوندهای

فعل ساز به تدریج از کاربرد خارج شدند، خانلری ۵۲ فعل ساده بر می شمارد که متروک شده اند. در زبان فارسی، ساختن افعال

۱- فعل ساده و یا بسیط (گوژمک، قالماق: دیدن، ماندن). ۲- فعل تبدیلی (دوزلتمه و یا توره میس فعللر) - در ترکی سه نوع فعل داریم: 27

مثل: گوژلشمک؛ سؤندورمک زیبا شدن، خاموش کردن). ۳- فعل مرکب (بیله شیک فعللر) مثل: (گوچو یتتمک «توانایی انجام دادن

کاری»، قونوشا بیلیمک، سورّه گلمک، اؤلچوب بیچمک، آتیلیب دوشمک). این سه نوع فعل در فارسی نیز وجود دارد ولی دو نوع اول

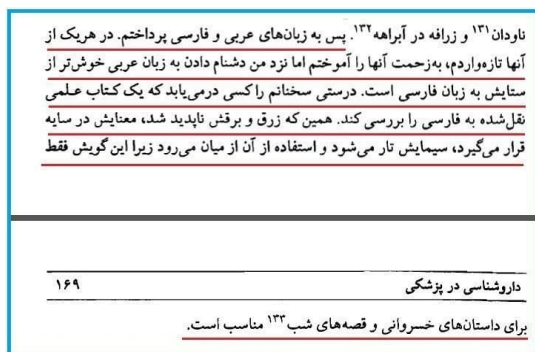
برعکس ترکی در زبان فارسی بسیار محدود است ولی نوع سوم در فارسی رواج زیادی دارد.

مختلط از افعال ساده آنقدر رایج شده است، اگر کسی از اسم و صفت فعل بسازد به آن فعل جعلی می‌گویند. امروزه در زبان فارسی، مردم به جای 'جنگیدن' از 'جنگ کردن'؛ بجای 'خمیدن' از 'خم کردن' یا 'خم شدن'؛ و بجای 'ترشیدن' از 'ترش شدن' استفاده می‌کنند. این پدیده به این معناست که زبان فارسی بیش از پیش توانایی ساخت کلمات جدید را از دست می‌دهد. [منبع ۵، باطنی]

۵-شعوبیه چنان در «فارسی سره» سازی افراط می‌کند که حتی فعل‌های جدید که با استفاده از کلمات ترکی و با مختصر تغییرات آوایی در بین مردم ساخته می‌شود، مورد بایکوت قرار داده و تلاش می‌کنند از فارسی حذف کنند. مثل: تپیدن، توپیدن، چاپیدن، نازیدن، یاریدن (یاری کردن)، ترازیدن، قاپیدن، کپیدن (یاتماق، کؤپمک‌دن)، ۳-۹-سخنان بیرونی در مورد کمبود زبان فارسی.

بیرونی (۹۷۳-۱۰۵۱م) در کتاب الصّیدنه فی الطّب چنین می‌نویسد:

«پس به زبانهای عربی و فارسی پرداختم. در هر یک از آنها تازه واردم، به زحمت آنها را آموختم، اما نزد من دشنام دادن به زبان عربی خوشتر از ستایش به زبان فارسی است. درستی سخنانم را کسی در می‌یابد که یک کتاب علمی نقل شده به فارسی را بررسی کند. همین که زرق و برقش ناپدید شد، معنایش در سایه قرار می‌گیرد، سیمایش تار میشود و استفاده از آن از میان می‌رود زیرا این گویش فقط برای داستانهای خسروانی و قصه‌های شب مناسب است.»

الصّیدنه فی الطّب، ابوریحان بیرونی، مترجم
باقر مظفرزاده ص. ۱۶۸-۱۶۹

حداقل این دو معنا را می‌توان به وضوح از

سخنان بیرونی دریافت. معنی اول نشان می‌دهد که زبان مادری بیرونی عربی و فارسی نبوده است، زیرا می‌گوید من تازه واردم، به زحمت آنها را آموختم معنای دوم تأکید می‌کند که زبان فارسی برای نوشتن کتاب علم و معرفت علمی مناسب نیست. اما معنای عمیق و پنهان دیگری در کلام بیرونی وجود دارد، زیرا بیرونی هم زبان عربی و هم فارسی را به عنوان زبان‌های بیگانه در منطقه می‌دهد و این نشان می‌دهد که وی به زبانی جداگانه تعلق دارد و طبیعتاً چنین زبانی ترکی است که در منطقه رایج بود.

۱۰-زبان فارسی از منظر جامعه شناختی

هر زبانی در هر هزار سال حداقل ۲۵ درصد در درون خود تغییر می‌کند (مقدمه الادب، کریمی، ص ۲۲)، اما به نظر نمی‌رسد فارسی مشمول چنین نظریاتی باشد، شاید انسان نتواند تفاوتی بین زبان شاهنامه که هزار سال پیش نوشته‌شده با زبان فارسی مجلات امروزی ببیند، در حالی که مثلاً امروزه در نوشته‌هایی که به زبان ترکی یا انگلیسی نوشته می‌شود با نوشته‌هایی که حتی در قرن گذشته نوشته شده‌اند، تفاوت آشکار می‌بیند و البته دشواری زیادتری را در خواندن متون قدیمیتر می‌بیند. علاوه بر این، از آنجاییکه غنای اصلی زبان فارسی با توجه به خصوصیت ذاتی آن در پدیده اخذ کلمات دخیل بطور مستقیم و غیرمستقیم از عربی و ترکی نهفته می‌باشد، اما در عصر گذشته و در حال حاضر در راستای ایجاد فارسی سره، تلاش گسترده‌ای توسط ناسیونالیست‌ها شعوبی در جهت حذف کلمات گذشته و تاریخی از زبان فارسی به عمل آمده است. و از آنجاییکه این دو زبان نقش عنصر اصلی را در طول قرون گذشته در ساخت زبان فارسی داشته‌اند و نوک تیز حملات شعوبه نیز صرفاً شامل این دو زبان می‌باشد لذا زبان فارسی عملاً بطور ساختاری در معرض صدمه دیدن و خالی شدن از درون قرار گرفته، و عملاً فارسی از درون بجای نقش اتحاد زبانی به نوعی به سمبول افتراق زبانی و اجتماعی تبدیل گردیده و به صورت یک زبان عقب مانده در آمده است.

در این مورد کارشناسان زبان فارسی مثل محمدرضا باطنی، سازگارا و داریوش آشوری به این موضوع واقف شده‌اند، چنانچه سازگارا در ویدیویی می‌گوید: «محققینی مثل داریوش آشوری که سالهاست دارند کار می‌کنند که زبان دری هم یکی از عوامل گذار به مدرنیته است که استعداد این را ندارد و مانع اینکار است. البته موانع دیگری نیز وجود دارد...»

البته اینگونه کارشناسان هرچند در ظاهر به این نارسایی‌ها اشاره می‌کنند، اما به ابعاد جامعه شناختی قضیه یا هنوز نرسیده‌اند و یا از بیان آشکار آن خودداری می‌کنند. همانگونه که در کتاب تفکر ملی (ملی دوشونجه) آمده جناب محمد جواد ظریف وزیر امور خارجه دوره روحانی، در آیین گشایش انجمن دیپلماسی ایران می‌گوید (ماخذ: ویدئوی سخنرانی ظریف): "... به ما گفتند اگر ما از شما حمایت نکنیم، ظرف دو هفته ترکی صحبت می‌کنید." [ماخذ ۳۷ از کتاب تفکر ملی]

به عبارت دیگر در یکصد سال اخیر افرادی مثلاً کارشناسان دلسوز زبان فارسی، یعنی نفیسی‌ها و خانلری‌ها و ذبیح‌الله صفاها و صدها دلسوز دیگر در جهت فارسی سره سازی، چنان این زبان را از منابع و ریشه‌های اصلی آن یعنی زبان عربی و خصوصاً ترکی خالی کرده‌اند که این زبان به یک زبان عقیم و عقب مانده و مانع توسعه و ترقی و مدرنیته در آمده و همانگونه که در کتاب «اندیشه ملی» آمده: در یکصدسال اخیر شعوبیه آریاگرا در برابر مدرنیته، پایه‌های زبان فارسی را آنقدر سست گردانیده‌اند که حتی ترکی آذربایجانی امروزی که بیش از صد سال بایکوت شده و کلیه سرمایه‌های مادی و انسانی کشور در جهت نابودی آن بکار رفته، اگر در شرایط مساوی در مدارس همراه با فارسی تدریس شود خیلی سریع این زبان سره فارسی در بسیاری از مناطق رنگ باخته و در سایه فراموشی خواهد ماند. طبیعتاً غربی‌ها نیز با دانستن این موضوع از یک طرف به افرادی مثل ظریف می‌گویند که اگر از شما حمایت نکنیم، در عرض دو سال هفته‌ها مجبور خواهید شد ترکی صحبت کنید. و از طرف دیگر این

را نیز می‌دانند که چنین زبانی هیچ وقت یارای رقابت و قد علم کردن در مقابل زبانهای غربی نخواهد داشت و همیشه تفکری تسلیمیت گرا را در مقابل آنها بوجود خواهد آورد. به این موضوع نیز باید دقت نمود یکی دیگر از اهداف غربی ها و خود ظریف، بطور غیرمستقیم ایجاد تفکر ترک هراسی می‌باشد. [منبع ۳۷]

۱۱-مشابهات زبانهای اسپرانتو و فارسی

در این بخش به شباهت ها و تفاوت‌های این دو زبان اشاره می‌شود.

می‌دانیم که زبان اسپرانتو در سال ۱۸۸۷ توسط یک زبان شناس لهستانی با سبکی علمی ایجاد شد. این زبان مورد حمایت بسیاری از افراد، نهادها و دولت ها قرار گرفت و تلاش هایی برای تبدیل آن به زبانی ارتباطی عمومی انجام شد. اما با وجود گذشت ۱۳۰ سال، این خواسته میسر نشد. و زبان اسپرانتو به فراموشی سپرده شد.

شکست زبان مصنوعی را می‌توان به طور خلاصه در دو دلیل اصلی دانست: بدین صورت که زبان علاوه بر وظیفه ساده داشتن نقش ارتباطی بین افراد، دو کارکرد بسیار مهم دیگر نیز دارد.

اول: زبان منعکس کننده جهان بینی و دیدگاه‌های جامعه، در مورد جهان و زندگی، طی یک روند تاریخی است. و در واقع لغات طی زمان، اصالت تاریخی پیدا می‌کنند، و تنها معانی ظاهری و ساده ندارند بلکه مفاهیم عمیقی را یدک می‌کشند. تاریخی‌گرایی معادل دیگری برای این مفهوم می‌باشد.

همانطور که ویتگنشتاین می‌گوید: مرزهای زبان ما مرزهای جهان ما را مشخص می‌کند. مردم مرزها، محدودیت ها و جزئیات دنیای خود را از طریق زبان خود می‌شناسند و باز هم به قول هایدگر: «زبان خانه هستی است.»

دومین مسئله، داشتن توانایی و قابلیت استخراج لغات جدید است که ناشی از ساختار ذاتی خود زبان می‌باشد. همه چیز در اطراف ما دائماً در حال تغییر است و مردم این تغییر را از طریق زبان خود می‌شناسند. به تعبیری دیگر باید گفت: زبان نیز مانند جهان خارج باید تغییر کند و تغییرات زبان است که تغییرات محیطی را در خود منعکس کرده و موجب ادراک انسان نسبت به محیط اطراف می‌شود. و این تغییر به امکانات و توانایی زبانی بستگی دارد. اگر زبانی امکان زبانی نداشته باشد یا کم داشته باشد، از این تغییرات عقب می‌ماند و نمی‌تواند خود را با نوآوری ها وفق دهد. البته متقابلاً امکانات و توانایی زبانی یک زبان و تکامل آن، به امکان و توانایی آن زبان، در ریشه دواندن بین مردم جامعه و تغذیه از بستر زندگی آن مردم بستگی دارد.

یعنی زبان اسپرانتو این دو ویژگی را نداشت و یا نتوانست جایگاه خود را تقویت کند. و در برابر این همه حمایت، اهمیت آن کمتر و کمتر شد.

زبان فارسی نیز با مشکلات مشابهی مواجه است.

از یک سو، زبان فارسی بدلالی که در بالا ذکر شد در طول تاریخ نتوانست در میان توده‌ها مردم گسترش یابد، و ترکها و عربها که غیرفارس محسوب می‌شوند، با داشتن امکانات و توانایی‌های زبانی فراوان، بویژه با حرکت‌های منفی شعوبیه، روی آوردن به

چنین زبانی با محدودیت های خاص را بی معنی دانستند و حتی اقوامی مثل لرها، کردها، بلوچها، گیلک ها و مازنی ها که به زبان فارسی نزدیکتر است، نیز از پذیرش زبان فارسی به عنوان زبان مادری خودداری کردند و زبان های محلی خود را در اولویت قرار داده و به فرزندان خود یاد دادند. به همین دلیل، زبان فارسی در روند تاریخی و به ویژه در قرن اخیر که به یک زبان تمامیت خواه تبدیل شد نتوانست در میان توده ها نفوذ کند، و بجز پیشرفت های اندک در مناطق کوچک، جایگاه خود را به عنوان یک زبان واسطه در جغرافیای بزرگ از دست داد. و در حال حاضر به ویژه در عصر ارتباطات جدید، حتی جایگاه و مشروعیت خود را به عنوان یک زبان و رسانه عمومی در حال از دست دادن است. و در میان ترکان در نتیجه کارهای غیر علمی و تحکیم های اعمال شده در قرن اخیر، تنها به عنوان زبان ارتباطی ضعیف باقی مانده است.

نتیجه گیری و دلایل نگارش موضوع

علل اصلی نوشته شدن این مطلب را می توان در چهار مورد خلاصه نمود: ۱- مساله اصالت تاریخی زبان، ۲- مساله قابلیت زایایی زبان، ۳- گنجینه لغات زبان، ۴- ویژگی تمامیت خواهی و پیدا نمودن محتوای غالی گری و شعوبی و نژاد گرایی زبان شعوبی. از آنجاییکه در مقالات مختلف نوشته شده (مثل کارا اسماعیل، جدی، جانشیر و دیگران) هر چند موضوع آمیختگی زبانی، ریخته بودن، پیچین شدگی و کرئول شدگی زبان شعوبی، تحقیق و تفحص می شد ولی نشان دادن چنین زبانی به صورت یک زبان طبیعی و معاصر می توانست مورد سو استفاده آریاگرایان قرار گرفته و ادعای تمامیت خواهی و برتری طلبی آنها را مشروعیت دهد لذا همراه این مسائل لازم بود از زاویه ای دیگر، خصوصیات تاریخی، زایایی، محتوای غالی و شعوبی نوشته های این زبان، همراه با خصوصیت تمامیت خواهی، مانع بودن آن در مقابل توسعه نیز مورد کنکاش قرار گرفته، موضوع روشنتر شود. در بالا به مسایل تاریخیگری و یا اصالت تاریخی زبان فارسی و قابلیت زایایی اشاره شد و دیده شد که زبان فارسی از نظر این دو ویژگی دارای محدودیت های وافر نسبت به زبان های جهانی می باشد.

علیرغم موارد فوق، زبان فارسی در ابتدا به عنوان یک زبان کرئول رواج یافت، اما در مدت کوتاهی با حرکات شعوبیه، از یک سو با قلمداد شدن به عنوان زبان قومی، و از دیگر سو با ادعای برتری زبانی و قومی و همچنین غالیگری مذهبی و نهایتا آورده شدن به سطح زبان سره، این زبان از نقش تاریخی خود دور شد، جایگاه بین المللی خود را از دست داد، از نظر جغرافیایی محدود ماند، و با عدم گسترش در بین مردم، از نظر خصوصیت اصالت تاریخی و بدست آوردن مشخصه زایایی زبانی در جامعه محروم مانده و به قول جناب باطنی به صورت زبانی عقیم درآمده و نتوانست با رویدادهای تاریخی همگام شود.

● به لحاظ نظری، این نوشته تلاش نمود عناصر مختلف نظریه کلی «پروسة شکل گیری زبان فارسی به عنوان زبانی ترکیبی، ساده و جدید در قرن ده میلادی در ماورالنهر» را بصورت زیر نظریه ها ارائه نماید این زیر نظریه ها به (۱۶) مورد می رسند. تلاش شده از نظریه های کارشناسان آریاگرای فارسی بیشتر استفاده شود زیرا به علت وجود پیش داوریه های آریاگرایانه در جامعه ایران، نه تنها خوانندگان فارس و حتی بعضی ترکان ایران نیز تحت تاثیر اینگونه کارشناسان نژادگرا و ترک ستیز، نظر آنها را بیشتر

می‌پسندند و در واقع این نظریه‌ها از طرف خودپه‌پاشان داده شده و متهم نمودن دیگران به غرضدار بودن بی‌معنی خواهد بود، فقط نظریه‌هایی که مربوط به موضوع چند زبان مختلف مثل تمایز جنسیتی گرامری، نوع صفت و موصوف، و غیره توسط دیگران داده شده، زیرا خودپه‌پاشان چنین اعترافاتی را بر خود نمی‌پسندند: ۱۶ زیر نظریه به شرح زیر می‌باشد.

(۱-۱) -سعید نفیسی: به نظر من وطن واقعی زبان دری (فارسی) خراسان و ماورالنهر است و زبان مردم در شمال، جنوب، غرب و مرکز ایران پهلوی بود. [مجله آینده، شماره ۱، ۱۳۲۳، ص ۹۲-۹۱].

(۲-۱) -ذبیح الله صفا: زبان فارسی متعلق به منطقه فارس کنونی نیست، چنین تصویری، فکری باطل است، و ناشی از جهل و نادانی است. «تاریخ ادبیات ایران»

(۲) -سعید نفیسی: زبان فارسی ترکیبی از زبانهای عربی و سغدی و خوارزمی بود که در ماورالنهر و دربار سامانیان ایجاد شده بود. (کتاب محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی).
اشعار فردوسی نیز مبنایی تاریخی بر این مدعا است.

(۳) -دکتر حیدری ملایری: زبان فارسی اصلاً به فارس تعلق ندارد، اصلاً ملتی به نام فارس وجود ندارد. ایرانیان [در حمله اعراب] زبانشان عربی نشد ولی زبان رسمی خود پهلوی را از دست دادند و زبان فارسی که از خراسان بزرگ آمد جایگزین آن شد [به نقل از ویدئوی سخنرانی ایشان].

(۴) -عبدالحی حبیب (۱۹۱۰-۱۹۸۴) یکی از کارشناسان زبان پشتون چنین می‌گوید: زبان دری (فارسی) از پهلوی زاده نشده است و کتیبه‌های سنگی یافت شده آن را ثابت می‌کند.

(۵-۶) -پروفسور عبدالاحمد جاوید: ۵-فارسی در قرن سوم در منطقه بلخ، بخارا، هرات و سیستان پدید آمد، ۶-پیش از قرن ۳ هجری حتی یک بیت شعر، رساله و کتاب در این زبان دیده نشده است. البته برخی از شعوبی‌ها مانند عطارودی با جعل حدیثی در قرن ۲۱، با انتساب نوشته‌ای فارسی به امام هشتم می‌خواهند قدمت آن را یکصد سالی نیز به قبل ببرند، اما اصل ادعا در جای خود باقیست.

(۷) -محمدرضا باطنی اولین بار این نظریه را به میان گذاشت که فارسی، زبانی عقیم است؟

(۸) -خانلری با تحقیقاتش به این نتیجه رسید که زبان فارسی بیش از ۲۰۰ فعل ساده زایا ندارد.

زبان ترکی بر مبنای لغتنامه ارک بیش از ۲۵۰۰ فعل ساده و ۲۶۰۰۰ فعل تبدیلی زایا دارد.

(۹-۱۰) -دکتر شهرانی: ۱- تا کنون زبان مادری هیچ ملتی دری (فارسی) نبوده، این زبان فقط در مکتبخانه و مدارس تحصیل می‌شد. ۲- مشابه زبان اردو، فارسی نیز زبان ریخته محسوب می‌گردد. «ماخذ: کتاب زبان فارسی»

(۱۱) -بابک جوانشیر طی تحقیقاتی این نظریه را اثبات می‌کند که زبان فارسی، زبانی پیچین شده و کرنول می‌باشد، و بقولی ریخته می‌باشد. جناب منصور جدی نیز چنین نظرانی ارائه داده است.

(۱۲)-دکتر شهرانی: اگر ترک‌های فارسی‌گوی را از ادبیات ایران خارج کنیم، فقط حافظ و سعدی و شاعران بسیار اندک می‌ماند. آنها نیز اشعار خود را به (اتابک سعد) و شهریاران تُرک سروده اند.

(۱۳)-خانم ربابه رضانی، استادیار زبان و ادبیات عرب دانشگاه علامه طباطبائی طی تحقیقاتی، تفاوت معانی لغات عربی موجود در زبان فارسی با زبان عربی متداول را به میان می‌گذارد، از یک طرف این یافته‌های علمی خانم رضانی، و از طرف دیگر ورود این لغات به زبان فارسی بصورت یک مجموعه واحد در همان آغاز نوشتار، و نه بصورت تدریجی مثل دیگر زبانها (مثل ترکی) موجب گردید که چنین زیرنظریه ای بوجود آید که وقتی در همان شروع نوشتاری زبان فارسی، گویش خاصی از عربی وارد زبان فارسی شده لذا در مرحله تشکّل زبان فارسی اقوامی عرب با لهجه خاص به منطقه آمده و یا آورده شده اند و از ترکیب زبان این اقوام و اقوام موجودِ سغد و ترک منطقه، زبان جدید فارسی بوجود آمده است.

(۱۴)-این تئوری در واقع نظر جناب عبدالکریم علی اوغلی علی زاده می‌باشد که در مقدمه کتاب «دستور الکاتب فی تعیین المراتب» آمده است. این کتاب نوشته محمد ابن فخرالدین هندوشاه بن سنجر صاحبی نخجوانی می‌باشد، پدر ایشان فخرالدین نخجوانی، لغتنامه صحاح العجم را نوشته که در آن کلیه لغات پهلوی فارسی و گاهاً عربی را به ترکی شرح داده است. جناب عبدالکریم علی اوغلی پس از ارائه مقدمه، در مورد علت منتسب دانستن خانواده نخجوانی، به ملت ترک، تئوری خاصی را به میان می‌گذارد که اجمال آن چنین است: [ماخذ: ۴۳-ص. ۱۰].

«در طول چند قرن تا قرن یازدهم زبان حاکم کتابی، زبان عربی بود، سپس عربی و فارسی و تقریباً از قرن سیزدهم اساساً زبان فارسی گردید. ما در این مورد که زبان ترکی برای خلقهای غیر ترک زبان تحصیلی و کتابی باشد اطلاعاتی در دست نداریم. باین ترتیب نویسندگان کتبی که بزبان ترکی نوشته‌اند خود از محیط ترک زبان برخاسته بوده اند. ایشان [یعنی نویسنده کتاب صحاح العجم] با توجه به شرح ترکی لغات، بر مبنای همین اصل، یعنی تعلق نویسندگان کتب ترکی فقط بخلقهای ترک زبان، ترک بوده و زبان مادری خانواده نخجوانی ترکی بوده و از ملت ترک می‌باشند.»

علیرغم اینکه تئوری ابطال‌گرایی کارل پوپر در مورد تئوری فوق قابل پیاده شدن بوده و موارد زیادی در کتب مختلف از تحصیل به زبان ترکی در ادوار گذشته تاریخ، قابل قید است، ولی عموماً بدلیل جامع نبودن چنین ابطال‌گرایی، اصل موضوع بر جای خود باقیست، و می‌توان این تئوری را به شکل زیر تکمیل نمود: «در گذشته بدلیل همگانی نبودن تحصیل به زبان ترکی، می‌توان گفت هر کسی نوشته ای بزبان ترکی داشته از خلق و ملت ترک محسوب می‌شد مگر عکس آن اثبات گردد».

این تئوری می‌تواند کمک زیادی در تثبیت بعضی نظرات داشته باشد، با توجه به این تئوری فوق، وقتی شعری هفت بیتی ترکی از سهروردی یافت می‌شود [ماخذ ۴۴]، منسوبیت او به مردم ترک تثبیت می‌شود و یا وقتی شعری ترکی به ابن سینا و یا ابوسعید ابوالخیر [نسخه ۱۱۴۹ مجلس، ص. ۲۷۵]، و عین القضاء میانجی همدانی [ماخذ: م. کریمی] نسبت داده می‌شود تعلق آنها به خلق ترک روشن می‌گردد. و در عین حال منسوبیت شاعران و نویسندگان ترکی گوی به ترکان مسجل می‌شود.

(۱۵)- بررسی‌های انجام شده در مورد زبان پهلوی «بند ۷-۱-۶- فرهنگ لغات پهلوی» چنین نتیجه ای را بدست می‌دهد: در دوره کمپانی هند شرقی کتابهای تهیه شده مثل «متون اوستا»، و «متون پهلوی جاماسب آسانا»، و بر این اساس تهیه «لغتنامه اوستایی»، «فرهنگ کوچک پهلوی مکنزی»، و مقایسه آنها با یافته‌های نادر زبان پهلوی مثل نمونه ارائه شده توسط آقای دکتر ملایری، نشان می‌دهد که زبان پهلوی دوره کمپانی هند شرقی، با زبان پهلوی کتیبه‌های دوره ساسانی فرق زیادی دارد، و عملاً ما با دو نوع زبان پهلوی مواجه هستیم یکی پهلوی دوره ساسانی با کتیبه‌های بسیار نادر چند سطری می‌باشد و دیگری زبان پهلوی و زبان اوستایی فارس‌یزه شده کمپانی هند شرقی که هر کدام هزاران لغت در مجلدات قطور را دارند.

زبان پهلوی غربی دوره ساسانی زبانی بسیار محدود، فاقد آثار مکتوب و حتی فاقد یک نویسنده، فیلسوف و عالم بوده، و تحت تاثیر زبان ترکی از نظر صرف و نحو نیز دچار تغییرات شده بود عملاً بعد از اسلام یک زبان مرده محسوب میشد. از طرف دیگر زبان جدید فارسی ایجاد شده در قرن دهم در ماورالنهر نیز زبانی ریخته، کرئول و ترکیبی نیز، زبانی عقیم و فاقد قابلیت زبانی و فاقد اصالت تاریخی بوده و نمی‌توانست با پیشرفتهای زمانه هماهنگ شود. بدین سبب می‌توان گفت که هدف از پر و بال دادن به زبان پهلوی هندی توسط کمپانی هند شرقی این بود که اولاً بتواند بجای یک زبان پهلوی مرده دوره ساسانی، این تفکر ساختگی را ایجاد کند که گویا این زبان دارای هزاران لغت بوده و لذا زبان و ادبیات و علوم پیشرفته ای داشته است. دوماً در مقابله با زبان ترکی، می‌خواست این تفکر را تداعی کنند که زبان فارسی نیز ساخته شده از ترکیب زبانهای دیگر در دوره سامانیان نبوده بلکه ادامه آن زبان پهلوی قدیمی و پیشرفته بوده است.

(۱۶)- افزودنی‌هایی که توسط نویسنده این رساله، بعمل آمده بشرح زیر می‌باشد: تشبّات شعوبیه در تحدید زبان فارسی از نظر قومی و مذهبی و تنزل آن به سطح زبان سره.

مقایسه زبان فارسی با ۱۴ خصوصیت زبان ترکی و تثبیت تغییر تحول گرامری و نحوی زبان فارسی از شاخه هند-اروپایی به شاخه زبانهای ترکی.

جمع آوری و ارائه اشعار فردوسی و سخنان دیگر کارشناسان در مورد نحوه تشکّل زبان فارسی، جمع بندی آنها، نتیجه گیری نسبت به نظریه کلی، جدید و ترکیبی بودن زبان فارسی با توجه به آمیختگی زبانهای سغدی و ترکی با زبان قوم خاص عرب‌های مهاجر در منطقه ماورالنهر.

ارائه کمبودهای زبان فارسی از نظر اصالت تاریخی و خود زبانی در آن و بحرانی تر کردن وضعیت این زبان توسط افراد به اصطلاح دلسوز نژادگرا مثل نفیسی و خانلری و صفا و غیره با نام سره سازی، با هدایت ماسونها و تبدیل این زبان کرئول به نمادی از شعوبیه جدید.

▪ ماحصل کارهای انجام شده را می‌توان به صورت زیر خلاصه نمود:

زبان فارسی نو از نظر اصالت تاریخی و زایا بودن لغات دارای محدودیت زیادی می باشد، سره سازی و قطع نمودن پایه های این زبان از تکیه گاه اصلی آن یعنی زبان عربی و ترکی توسط به اصطلاح دلسوزان آن در دوره معاصر و تزریق محتوای غالیگرایانه و نژادگرایانه به آن، این زبان را بیش از پیش از درون خالی کرده و بقول ابوریحان بیرونی فقط زرق و برق ظاهری بدان افزوده، از استاندارد های پیشرفته زبان های معاصر جدا نموده، و آینده روشن را از آن گرفته اند، متقابلاً زبان ترکی آذربایجانی که زبان کثیری از جمعیت این مملکت است علیرغم بایکوت و هجوم آریاگرایان در قرن گذشته، به دلیل داشتن پایه های محکم، فاقد محدودیت های فوق بوده لذا منبعی غنی در رشد جهان بینی اسلامی و انسانی و توسعه کشور می باشد و از این جهت وظیفه بزرگی در حفظ و شکوفایی آن بر دوش ترکان کشور وجود دارد.

■ به بیان نویسنده مرجع ۳۹، در قرن گذشته، شعوبیه تمام تلاش خود را بکار برد تا زبان فارسی را به زبانی تمامیت خواه، غالی و نژادگرا تبدیل نماید که بویژه توسط رادیو تلویزیون و سیستمهای ارتباط جمعی خارجی و داخلی با تمام قدرت تبلیغ می گردد. بررسی ها نشان می دهد مسمومیت ناشی از تحریف، جعل، نژادگرایی و غالیگری چنان در این نوشته های شعوبی ریشه دوانیده که تنها راه رهایی از این مسمومیت زبانی در زمینه های فلسفی، اجتماعی، علمی و غیره، حداقل استفاده از یک زبان دیگر، و به ویژه زبان ترکی است.

سوالاتی مطرح می شود که چرا قدرت های غربی و فراماسون ها از این زبان به عنوان زبان تمامیت خواه حمایت می کنند آیا به این سبب که کمبودها و کاستی های آن بکار آنها می آید؟

می توان گفت سرنوشت این زبان در دنیای امروز به چهار دلیلی که در ابتدا گفته شد با سرنوشت زبان اسپرانتو عجین شده است. هرچند در حال حاضر در نتیجه تحکّم قدرت سیاسی زمانه، بنا به نظریه روگنر بیکن نوعی پیش داوری در مورد برتری آن در آموختگان آن بوجود آمده و هر نوع عقب ماندگی را بنا به نظریه سلیگمن در نتیجه 'درماندگی آموخته شده' (Learned helplessness) از یاد برده و آن را کاملترین، شیرینترین و هنرمندانه ترین زبانها دانسته به آن فخر می کنند.

طبیعتاً در چنین فضای فکری تا زمانی که تعادل قوای اجتماعی تغییر نکرده، بدلیل اکثریت نبودن این قوم از نظر جمعیتی، امکان ایجاد دموکراسی غیر ممکن بوده زیرا هر گونه دموکراسی موجب ضعف آنها خواهد بود، البته گذشته از مسائل سیاسی حتی امکان ایجاد دموکراسی زبانی نیز ممکن نخواهد بود زیرا تدریس برابر زبانها بویژه زبان ترکی موجب بروز عقب ماندگی های زبان عقیم خواهد شد.

اسماعیل جفرلی، بهار ۱۴۰۱، م. ۲۰۲۲ (ویرایش مجدد، شوبات ۲۰۲۴)

منابع

۱- تاریخ بویونجا تورکلر و فارسجا؛ مودرن یا خلاشیم لارا بیر ائلتشیدیری، پروفیسور عدنان قارا اسماعیل اوغلو (دوکتور، قیریق قالا اونیوئرسیتیه سی فن-ادبیات فاکولته سی دوغو دیللیری و ادبیاتلاری بؤلومو).

- ۲- فارس دیلی نین اولوشومونا تورکجه'نین ائتکی سی، بابک جاوانشیر. (11 Ağustos 2018)
- ۳- فارسجا و عربجه تورکجه'یه نجور حاکم اولدو؟ بیلگه سینان اوغلو. گولتئکین...
- ۴- تورک حؤکومدارلارینین تورکجه'یه وئردیکلری اؤنم، یازار: فاطما آیدین، نیسان ۲۲، ۲۰۱۸؛
- ۵- فارسی زبانی عقیم، محمدرضا باطنی
- ۶- آذربایجان تورکجه'سی نین یازی قایدالاری ۲۰۲۰، اختر، ۱۴۰۰
- ۷- دیوان لغات تورک، بسیم آتالای.
- ۸- سؤزوموز سائیتی، فرهنگ، هنر و تمدن تورک، دوره‌ی سلطان محمد خدابنده قیزیلباش (صفوی)، مکتوب از والی آذربایجان خواجه ابراهیم خلیل به‌سفیر پاپ،
- ۹- تاریخ بخارا، ابوبکر جعفر نرشخی ۲۸۶-۳۴۸ (م. ۸۹۹-۹۵۹)، ترجمه ابو نصر قباوی، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۱
- ۱۰- مقدمه ای بر تاریخ، اسماعیل جفرلی.
- ۱۱- کتاب دده قورقود و نسخه گنبد، اسماعیل جفرلی، سومرنشر و فرهنگ جامعه، ۱۴۰۰
- ۱۲- ارک سؤزلویو، ایکی جلدلیک، احرار، ۱۳۸۹ و چاپ اولمامیش ۴ جلدلیک یئنی ارک سؤزلویو.
- ۱۳- از عرب تا دیالمه، شامل تاریخ عرب و اسلام و خلفای راشدین و اموی و عباسی و سلسله‌های طاهرین و صفاریان و سامانیان و نهضت‌های مذهبی ایرانیان و وضع علوم و ادبیات در آندوره. تهران ۱۳۳۸، ۱۲۳۸ صفحه.
- ۱۴- شعوبیه ناسیونالیسم ایرانی، نوشته محمودرضا افتخارزاده، ناشر: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، معاونت امور فرهنگی، دفتر نشر معارف اسلامی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۶
- ۱۵- شعوبیه جهان بینی باستانگرای افراطی در مقابل جهان بینی مدرن مدنی (ملی گرایی افراطی در مقابل ملی گرایی مدنی) (۸۰ صفحه، ترجمه و تدوین اسماعیل جفرلی، تیر ۱۴۰۰، تموز ۲۰۲۱)
- ۱۶- اسلامیتده اؤنجه تورکلرین تاریخی، کامران گورون، کؤچورن: اسماعیل جفرلی، ۱۳۸۹-۱۹۹۴
- ۱۷- غزالی صدرا انتکیسینده فلسفه-ادبیات و بیلیم، اسماعیل جفرلی، چاپ اول ۱۴۰۰، سومرنشر.
- ۱۸- یک هزار واژه اصیل ترکی در فارسی، محمدصادق نایبی، ۵۲ صفحه
- ۱۹- حاشیه بر زبانشناسی، اسماعیل هادی، ۱۳۸۳، ۵۱۱ صفحه
- ۲۰- تاریخ ایران از سقوط ساسانیان تا سقوط خوارزمشاهیان، منصور جدی، ساوالان ایگیدلری، ۱۳۹۸، ۴۹۰ ص.
- ۲۱- تاریخچه زبان و خط، منصور جدی، نشر تکدرخت، ۱۳۹۶، تهران.
- ۲۲- نگاهی به تاریخ دیرین شرق آذربایجان، رضا زرگری اصل، انتشارات سپهر فروزان، ۷۱۲ ص. ۱۴۰۰.
- ۲۳- تورکجه نین گوجو، دوکتور دوغان آکسان. چئویرن فخران پور نجفی. نشر یاس بخشایش، ۱۳۹۶،

- ۲۴- فرهنگ واژگان ترکی در زبان و ادبیات فارسی، عادل ارشادی فر، انتشارات باغ اندیشه، ۳۳۴ ص، ۱۳۷۹.
- ۲۵- دکتر حیدری ملایری نین قونوشماسی، ویدئو
- ۲۶- مقدمه الادب، جلاله زمخشری، تصحیح م. کریمی، وزیری ۶۹۲ صفحه، اختر، ۱۳۹۹.
- ۲۷- الصحاح العجمیه، دستنویس، متن علمی انتقادی، جمیلہ صادق اووا، طیبہ علی عسکر اوووا، ۱۹۹۳
- ۲۸- سیری در تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی، دکتر جواد هیئت، چاپ سوم ۱۳۸۰، وزیری ۴۶۱ ص.
- ۲۹- Prof. Dr. Günay Karaağaç, Türkçenini Dünya Dillerine Etkisi
- ۳۰- بررسی تاثیر متقابل زبان سغدی و ترکی بر یکدیگر در یک سند ترکی- سغدی، دکتر لیلی خبازی، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، زمستان ۸۸ شماره مسلسل ۲۱۱
- ۳۱- فارسی زبان تحول، فصلی از «ریگ آمو، ایرانیان و ترکان ماوراءالنهر در اوایل اسلام»، عباس جوادى ۲۰۲۱
- ۳۲- ایران همچون ملتی خیالی (Gorgias Pres , Mostafa. (2013/193): Iran as Imagined Nation. Vaziri)
- LC)، نگاهی به کتاب مصطفی وزیری چاپ ۱۹۹۳، گزینش و ترجمه: آیدین ترکمه.
- ۳۳- کثرت فعلهای تک هجایی یکی از هزاران برتری زبان تورکی بر فارسی، دکتر اختیار بخشی،
- ۳۴- واژگان تحول یافته عربی در فارسی، ربابه رضانی، استادیار زبان و ادبیات عربی دانشگاه طباطبائی، تهران
- ۳۵- ن. کاویانی، خراسان کهن و ماوراءالنهر مهد پیدایش و پرورش زبان دری، اکتبر ۲۰۰۴.
- ۳۶- تورک، عرب و فارس دیلرینین ائتکیله شیمی و فارسجانبین اولوشوم سورجی (تاثیر متقابل زبانهای ترکی، عربی و فارسی و پروسه تشکّل زبان فارسی) اسماعیل جفرلی، رقعی، ۱۲۴ ص. سومرشر، چاپ اول بهار ۱۴۰۱،
- ۳۷- ملی دوشونجه (تورکچولوک و آذربایجانچیلیق)، ۳۴۴ ص. وزیری، اسماعیل جفرلی ۱۴۰۱ (۲۰۲۲)
- ۳۸- تاج المصادر، ابو جعفر بیهقی (هـ ۴۷۰-۵۴۴)، تنظیم دکتر عالم زاده، ۱۳۶۶، تهران.
- ۳۹- بایاتلی، جعفریه مذهبی نین تمل اینانجلاری و امامیه ایله مقایسه‌سی (شیعه جعفری ایله شیعه امامیه نین مقایسه‌سی)، بایرام آیی ۲۰۲۲ (گوش ایلی ۱۴۰۰)،
- ۴۰- فلسفه و ادبیات سؤزلویو، ۹۱۴ ص. وزیری، جفرلی، ۱۳۹۹
- ۴۱- صحاح العجم سؤزلویو، جفرلی، ۲۳۶ صفحه وزیری، ۱۴۰۲.
- ۴۲- بهرالدین شارق، تاریخ مختصر تورکستان جنوبی
- ۴۳- دستور الکاتب فی تعیین المراتب»، نوشته محمد بن هندوشاه نخجوانی پسر فخرالدین بن سنجر نخجوانی، تنظیم عبدالکریم علی اوغلی علی زاده، مسکو ۱۹۶۴، مقدمه صفحه ۱۰-۱۱.
- ۴۴- کتاب زبان و ادبیات تورکی آذربایجان، رضا همراز.

- ۴۵-مجله وارلیق شماره ۱۲۳، ص ۳۴، اسماعیل هادی، بحثی پیرامون کلمه ایران و منشا آن.
- ۴۶-محمدتقی راشدمحصل، اوستا «ستایش نامه راستی و پاکی»، چاپ اول، تهران، نیل، ۱۳۸۲
- ۴۷-تفسیر اوستا و ترجمه گاتاها بقلم جیمس دارمستتر خاورشناس فرانسوی و ترجمه و تحشیه و دیباچه از دکتر موسی جوان، فروردین ۱۳۴۸.
- ۴۸-فرهنگ کوچک زبان پهلوی، مولف: د. ن. مکنزی، مترجم مهشید میرفخرایی، تهران ۱۳۷۳، چاپ اول، حاوی ۴۰۰۰ لغت پهلوی.
- ۴۹-متون پهلوی جاماسب آسانا، گزارش سعید عریان، ناشر: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۱ (بر مبنای کتاب چاپ شده در سال ۱۸۹۷ بمبئی)

"Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Dergi
"Azərbaycan və Türk Tarixi Araşdırmalar" Jurnal
"Studies on Azerbaijan and Turk's History" Journal

yıl 01, sayı 02, kış 2024
il 01, nömrə 02, qış 2024
year 01, number 02, winter 2024

